

M U Z E U M A R C H A E O L O G I C Z N E W P O Z N A N I U

F O N T E S
A R C H A E O L O G I C I P O S N A N I E N S E S

ANNALES MUSEI ARCHAEOLOGICI POSNANIENSIS

VOL. XXVIII (1977)

P O Z N A Ń
1 9 7 9

Rada Redakcyjna

Włodzimierz Błaszczyk (przewodniczący), Aleksander Dymaczewski,
Stanisław Jasnosz (sekretarz), Jan Żak

Redaktor

Włodzimierz Błaszczyk

Sekretarz Redakcji

Stanisław Jasnosz

Adres Redakcji

ul. Wodna 27
61-781 Poznań

Fotografii:

Archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu (B. Borowiak, Cz. Czub, K. Kucharska, L. Krzyżaniak)

Tłumaczenia

Zofia Sławska

Printed in Poland

ISSN 0071-6863

MUZEUM ARCHEOLOGICZNE — POZNAŃ
Nakład 600+25 egz. Ark. wyd. 16,0. Ark. druk. 21,50 Papier druk. mat.
kl. III, 80 g. Oddano do składania 29 V 1978 r. Druk ukończono w listo-
padzie 1979 r. Zam. nr 278/179. L-9/668. Cena zł 110,—
DRUKARNIA UNIWERSYTETU IM. A. MICKIEWICZA
W POZNANIU

SPIS TREŚCI

PRACE I MATERIAŁY

Dobromir Durczewski: Grodzisko z okresu halsztackiego w Smuszewie, woj. pilskie (Uwagi wstępne)	1
Szymon Godynicki, Marian Sobociński: Zwierzęce szczątki kostne z grodziska kultury łużyckiej w Smuszewie, woj. pilskie	3
Melania Klichowska: Rośliny uprawne i dziko rosnące z grodziska ludności kultury łużyckiej w Smuszewie, woj. pilskie	36
Daniela Sołowiej: Etapy ewolucji krajobrazu pierwotnego okolic Jeziora Czeszewskiego, woj. pilskie	45
Andrzej Malinowski: Opis antropologiczny materiałów osteologicznych z grodziska halsztackiego w Smuszewie, woj. pilskie	56
Stanisław Jasnosz: Ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego na wyspie Jeziora Chrzypskiego, woj. poznańskie	58
Lech Krzyżaniak: Badania wykopaliskowe w Kadero, w Sudanie (Czwarta, piąta i szósta kampania)	63

SPRAWOZDANIA Z BADAŃ

Wanda Tetzlaff: Badania wykopaliskowe osady kultury pucharów lejkowatych w Mrowinie, woj. poznańskie, w 1976-1977	72
Czesław Strzyżewski, Zbigniew Żurawski: Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w rejonie Trzcianki, woj. pilskie, w 1976 r.	76
Emilia Kihl-Szymańska: Ratownicze badania archeologiczne na terenie budowy zbiornika zalewowego „Wonieść”, w latach 1976-1978	84
Dobromir Durczewski: Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Pudliszkach, woj. leszczyńskie, w roku 1973	91
Maria Zeylandowa: Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Łądzie, woj. konińskie, w 1976 r.	94
Dobromir Durczewski: Interwencje i orzecznictwo konserwatora do spraw zabytków archeologicznych w Poznaniu w latach 1975-1976	97

DZIAŁALNOŚĆ MUZEALNA I WYSTAWIENNICZA

Wanda Tetzlaff: Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1975-1977	102
Włodzimierz Błaszczyk: Rezerwat Archeologiczny we Wschowie, woj. leszczyńskie	118
Stanisław Jasnosz: Dwie wystawy o tematyce australijskiej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu	124
Mirosława Grabska: Wystawa „Badania wykopaliskowe poznańskiego ośrodka archeologicznego w latach 1975-1976”	131
Stanisław Jasnosz: Wystawa „Spotkania handlowe nad Wartą w starożytności”	135
Rolf Busch: Die erste polnische archäologische Ausstellung in Bundesrepublik	142
Zenon Głogowski: Zestawienie wystaw stałych, objazdowych, czasowych, oświatowych i zagranicznych zorganizowanych przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w latach 1970-1978	146

INNE

Włodzimierz Błaszczyk: Jubileusz 40-lecia pracy naukowej profesora dr. habil. Witolda Hensla	152
Krysiyna Dębska-Luty: Ogólnopolskie Sympozjum „Początki i rozwój Starożytności w Poznaniu do XV wieku w świetle nowych badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych”	156
Jan Zak: Nadwarciańskie ziemie w pradziejach i w średniowieczu w świetle badań terenowych w latach 1975 - 1976	161

RECENZJE

Archeozoologia, t. 3 : 1977 i t. 4 : 1978 (pod red. M. Sobocińskiego) w: „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu”, t. 93 i 103 (pod red. E. Matusiewicz) Włodzimierz Błaszczyk	167
--	-----

CONTENTS

STUDIES AND MATERIALS

Dobromir Durczewski: Stronghold of Hallstatt Period in Smuszewo, Voivodeship of Piła (Introductory Remarks)	1
Szymon Godynicki, Marian Sobociński: Animal bone remains from the stronghold of Smuszewo, Voivodeship of Piła	3
Melania Klichowska: Cultivated and wild growing plants from the stronghold of the Lusatian population at Smuszewo, Voivodeship of Piła	36
Danuta Sołowiej: Stages in the evolution of the primary environment surrounding the Lake of Czeszewo, Voivodeship of Piła	45
Andrzej Malinowski: Anthropological description of the osteological record from a Hallstatt stronghold at Smuszewo, Voivodeship of Piła	56
Stanisław Jasnosz: Traces of an Early Medieval settlement on the island of the Lake of Chrzypsko, Voivodeship of Poznań	58
Lech Krzyżaniak: Excavations at Kadero (Sudan) — fourth, fifth and sixth season	63

RESEARCH REPORTS

Wanda Tetzlaff: Excavations in a settlement of the Funnel-Baeker Culture at Mrowino, Voivodeship of Poznań, in 1976-1977	72
Czesław Strzyżewski, Zbigniew Żurawski: Report on archaeological investigations in the region of Trzcianka, Voivodeship of Piła, in 1976	76
Emilia Kihl-Szymańska: Archaeological rescue investigations in the building ground of the storage reservoir „Wonieść” in 1976-1978	84
Dobromir Durczewski: Account on the verifying explorations in the Early Medieval stronghold of Pudliszki, Voivodeship of Leszno, in 1973	91
Maria Zeylandowa: Report on excavations performed in the Early Medieval stronghold of Łąd, Voivodeship of Konin, in 1976	94
Dobromir Durczewski: Interventions and expert decisions of the conservator for archaeological monuments in the Poznań Voivodeship in 1975-1976	97

ACTIVITIES AND EXHIBITIONS

Wanda Tetzlaff: Report on the activity of the Archaeological Museum in Poznań in 1975-1977	102
Włodzimierz Błaszczuk: Archaeological Reserve at Wschowa, Voivodeship of Leszno	118
Stanisław Jasnosz: Two exhibitions on the art and handicrafts of Australian aborigines in the Archaeological Museum in Poznań	124
Mirosława Grabska: Exhibition „Excavations of the archaeological centre of Poznań in 1975-1976”	131
Stanisław Jasnosz: Exhibition „Commercial meetings on the Warta in prehistoric times”	135
Rolf Busch: The first Polish archaeological exhibition in the German Federal Republic	142
Zenon Głogowski: Specification of permanent, travelling, periodical, educational and external exhibitions organized by the Archaeological Museum in Poznań in 1970-1978	146

MISCELLANEA

- Włodzimierz Błaszczyk: Jubilee of the 40th anniversary of the scientific work of Prof. dr hab. Witold Hensel 152
- Krystyna Dębska-Luty: All-Polish Symposium „Origin and development of the old City of Poznań till the XVth century in the light of the most recent archaeological and architectonic researches” 156
- Jan Żak: Territories along the Warta river in prehistoric times and in the Middle Ages in the light of field investigations in 1975 - 1976 161

REVIEWS

- Archeozoologia, vol. 3:1977 and vol. 4:1978 (edited by M. Sobociński) in: „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu” (Annals of the Agricultural Academy in Poznań), vol 93 and 103 (edited by E. Matusiewicz) Włodzimierz Błaszczyk 167

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN UND MATERIALIEN

Dobromir Durczewski: Burgwall aus der Hallstattzeit in Smuszewo, Wojewodschaft Piła (Einführung in die Problematik)	1
Szymon Godynicki, Marian Sobociński: Tierknochen aus dem Burgwall von Smuszewo, Wojewodschaft Piła	3
Melania Klichowska: Nutzpflanzen und wild wachsende Pflanzen aus dem Burgwall der Lausitzer Kultur in Smuszewo, Wojewodschaft Piła	36
Danuta Solowiej: Evolutionsstadien der ursprünglichen Landschaft in der Gegend des Sees von Czeszewo, Wojewodschaft Piła	45
Andrzej Malinowski: Anthropologische Beschreibung des osteologischen Materials aus dem Hallstatt — Burgwall von Smuszewo, Wojewodschaft Piła	56
Stanisław Jasnosz: Spuren einer frühmittelalterlichen Siedlung auf der Insel des Sees von Chrzypsko, Wojewodschaft Poznań	58
Lech Krzyżaniak: Ausgrabungen in Kadero, (Sudan) — vierte, fünfte und sechste Saison	63

GRABUNGSBERICHTE

Wanda Tetzlaff: Grabungen in einer Siedlung der Trichterbecherkultur in Mrowino, Wojewodschaft Poznań, in 1976-1977	72
Czesław Strzyżewski, Zbigniew Zurawski: Bericht über archäologische Forschungen in der Gegend von Trzcianka, Wojewodschaft Piła, in 1976	75
Emilia Kihl-Szymańska: Archäologische Rettungsschürfungen im Baugelände des Wasserbehälters „Wonieść“ in den Jahren 1976-1978	84
Dobromir Durczewski: Bericht über die Verifikationsuntersuchungen im frühmittelalterlichen Burgwall von Pudliszki, Wojewodschaft Leszno, in 1973	91
Maria Zeylandowa: Bericht über Grabungsarbeiten im frühmittelalterlichen Burgwall von Łąd, Wojewodschaft Konin, in 1976	94
Dobromir Durczewski: Interventionen und Rechtssprechungen des Konservators für die Pflege archäologischer Denkmäler in der Wojewodschaft Poznań in 1975-1976	97

MUSEUMSTÄTIGKEIT UND AUSSTELLUNGSWESEN

Wanda Tetzlaff: Tätigkeitsbericht des Archäologischen Museums in Poznań für die Jahre 1975-1977	102
Włodzimierz Błaszczyk: Das Archäologische Schutzgebiet in Wschowa, Wojewodschaft Leszno	118
Stanisław Jasnosz: Zwei Ausstellungen mit australischer Thematik im Archäologischen Museum in Poznań	124
Mirosława Grabska: Ausstellung „Grabungsforschungen des archäologischen Zentrums von Poznań in den Jahren 1975-1976“	131
Stanisław Jasnosz: Ausstellung „Handelstreffpunkt an der Warta in vorgeschichtlichen Zeiten“	135
Rolf Busch: Die erste polnische archäologische Ausstellung in der Bundesrepublik Deutschland	142

Zenon Głogowski: Zusammenstellung des ständigen, wandernden, zeitweilenden, bildenden und ausländischen Ausstellungen im Organisationsprogramm des Archäologischen Museums in Poznań für die Jahre 1970-1978	146
--	-----

MISCELLANEA

Włodzimierz Błaszczyk: Jubiläum des 40. Jahrestages der wissenschaftlichen Tätigkeit von Prof. Dr. hab. Witold Hensel	152
Krystyna Dębska-Luty: Gesamtpolnisches Symposium „Anfänge und Entwicklung der Altstadt Poznań bis zum 15. Jh. im Lichte neuester archäologischer und architektonischer Forschungen”	156
Jan Zak: Warta-Gebiete in der vorgeschichtlichen und mittelalterlichen Zeitperioden im Lichte der Bodenforschung in 1975 - 1976	161

REZENSIONEN

Archeozoologia, Bd. 3:1977 und Bd. 4:1978 (Redaktor M. Sobociński): in „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu” (Jahrbücher der Landwirtschaftlichen Akademie in Poznań), Bd. 93 und 103 (Redaktor E. Matusiewicz) Włodzimierz Błaszczyk	167
--	-----

PRACE I MATERIAŁY
STUDIES AND MATERIALS
STUDIEN UND MATERIALIEN

Dobromir Durczewski

Grodzisko z okresu halsztackiego w Smuszewie, woj. piłskie
(Uwagi wstępne)

Stronghold of Hallstatt Period in Smuszewo, Voivodeship of Piła (Introductory Remarks) of Piła

Burgwall aus der Hallstatt-Zeit in Smuszewo, Wojewodschaft Piła (Einführung in die Problematik)

Badania kompleksu osadniczego ludności kultury łużyckiej nad Jez. Czeszewskim rozpoczęto już wstępnie w 1956 r. na grodzisku położonym we wsi Smuszewo (stan. 3)¹. Dokonano wówczas wkopu sondazowego na majdanie grodziska w celu uzyskania jedynie informacji o chronologii i układzie warstw osadniczych na tym obiekcie. Przed przystąpieniem do systematycznych badań na powyższym stanowisku, w roku 1958 przeprowadzono krótkotrwałe prace na drugim grodzisku (stan. 1) położonym około 0,5 km na południowy zachód od stan. 3. Grodzisko uznano wówczas za obiekt zbudowany przez ludność kultury łużyckiej z okresu halsztackiego, podobnie jak osadę otwartą (stan. 5), rozciągającą się około 250 m na wschód od podnóża wału grodziska². W związku z brakiem opracowania wyników z tych badań, podjęto w 1968 r. na obu stanowiskach ponownie badania, które pozwoliły stwierdzić, że pierwotne ustalenia w stosunku do osady otwartej są prawidłowe, natomiast w stosunku do grodziska niewłaściwe, gdyż okazało się, że gródek ten, usytuowany bezpośrednio na warstwie kulturowej osady łużyckiej, pochodzi z X w.³

Właściwe badania na interesującym nas obiekcie rozpoczęto w 1959 r. i trwały one bez przerwy do 1966 r. W ich wyniku odsłonięto część zbudowanych z drewna ulic, konstrukcji domów, wału, falochronu i pomostu. Wydobyto kilkadziesiąt tysięcy ułamków naczyń glinianych oraz wiele przedmiotów z tego samego surowca (ciężarki do krosien, przęśliki, ozdoby i inne). Odkryto również około 1000 zabytków z kości i poroża, szkła, bursztynu, brązu i żelaza, kamienia i drewna, stanowiących przejawy rozległej wytwórczości o różnym charakterze⁴. W trakcie badań

stwierdzono występowanie dużej ilości makroskopowych szczątków roślinnych, z których dla badań paleobotanicznych pobrano 52 próbki, a w których — jak należy przypuszczać — występowało nie mniej niż milion szczątków. Wydobyto także 19 100 resztek kostnych zwierząt ssących domowych i dziko żyjących oraz ptaków. Niewielką natomiast ich ilość odkryto na osadzie otwartej (stan. 5), gdyż zaledwie 108 szczątków⁵. W warstwach osadniczych grodziska nastrafiono również na pozostałości osteologiczne, które występowały w 11 miejscach.

Bezpośrednio po badaniach wykopaliskowych w 1968 r. dokonano przy grodzisku wierceń osadów, w celu poznania środowiska przyrodniczego w związku z działalnością człowieka w okresie istnienia grodu⁶. Na podstawie zebranych powyższych materiałów palynologicznych, przeprowadzono analizę materiału malakologicznego, uzyskując interesujący obraz składu gatunkowego i zróżnicowania pod względem ekologicznym znalezionych mięczaków. Opracowane wnioski ukazały obraz kolejnych zmian dawnego zbiornika wodnego, ulegającego powolnemu lądowieniu⁷. Nie wszystkie jednak opracowania specjalistyczne zostały wykorzystane do odtworzenia dziejów tego grodu. Z przyczyn od autora niezależnych nie wykonano ekspertyz dendrologicznych dość licznie zachowanych drewnianych konstrukcji mieszkalnych, komunikacyjnych i obronnych⁸.

Dla rekonstrukcji procesu osadniczego zachodzącego w rejonie Jeziora Czeszewskiego w interesującym nas okresie niezbędną stała się analiza środowiska geograficznego z takimi elementami jak geomorfo-

¹ Z. Rajewski, Grodzisko w miejscowości Smuszewo, pow. Wągrowiec, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 24: 1957, z. 3, s. 253-257.

² B. Kostrzewski, Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1957 i 1958, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 10: 1959, s. 238.

³ D. Durczewski, Sprawozdanie z badań na grodzisku i osadzie otwartej w Smuszewie, pow. Wągrowiec, stan. 1 PAP, t. 20: 1970, s. 272.

⁴ T. Malinowski, Badania archeologiczne grodziska kultury łużyckiej w Smuszewie, pow. Wągrowiec, w 1959 r., „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 13: 1961, s. 57-71; D. Durczew-

⁵ Określenie gatunkowe resztek kostnych z osady otwartej zostanie podane w monografii grodziska.

⁶ F. Szafranski, Analiza palynologiczna osadów organicznych nad Jeziora Czeszewskiego koło Smuszewa (rękopis). Praca ta niestety nie została opublikowana.

⁷ A. Dzieczkowski, Subfossylne mięczaki (Mollusca) z osadów nad Jeziora Czeszewskim pod Smuszewem, pow. Wągrowiec, „Badania fizjograficzne nad Polską Zachodnią”, t. XXVII, Seria C, Zoologia, Warszawa-Poznań 1974, s. 113-116.

⁸ Uzyskiwane ówczesne kredyty na przeprowadzenie prac wykopaliskowych nie pozwalały na szersze wykorzystanie różnych metod przyrodniczych i technicznych.

logia, litologia, hydrografia, gleby, klimat i szata roślinna⁹.

Zamieszczone niżej opracowania specjalistyczne wykorzystane zostaną w omówieniu i próbie odtworzenia stosunków gospodarczych i społecznych panujących w smuszewskim kompleksie osadniczym. Powyższe uwagi wstępne o badaniach grodziska i jego

⁹ D. Solowiej, *Rekonstrukcja środowiska pierwotnego okolic Jeziora Czeszewo*, „Badania fizjograficzne nad Polską Zachodnią”, t. XXVIII, Seria A, Geografia Fizyczna, Warszawa—Poznań 1975, s. 161 i n.

zaplecza w Smuszewie stanowią tylko krótkie wprowadzenie do zamieszczonych w niniejszym tomie „Fontes Archaeologici Posnanienses” opracowań paleobotanicznych, archeozoologicznych, antropologicznych i geograficznych. Traktować je należy jako nieodzowne uzupełnienie przygotowywanej obszernej monografii o grupie społecznej, egzystującej nad Jeziorem Czeszewskim w okresie halsztackim¹⁰.

¹⁰ Por. np. J. Ostoję-Zagórski, *Gród halsztacki w sankucie nad Jeziorem Pakoskim*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1978, s. 9 i n.

Zwierzęce szczątki kostne z grodziska kultury łużyckiej w Smuszewie, woj. pilskie

Animal bone remains from the stronghold of Smuszewo, Voivodeship of Piła

Tierknochen aus dem Burgwall von Smuszewo, Wojewodschaft Piła

Grodzisko, na którym prowadzono prace wykopaliskowe, znajduje się pomiędzy jeziorami Czeszewskim i Smuszewskim, między wsiami Czeszew, Kujawki i Smuszewo. Jest datowane na młodszą fazę wczesnej epoki żelaza (ok. 500 - 400 p.n.e.). Dokładny opis wyników badań archeologicznych znajdujemy w pracy Durczewskiego (1970). Prace badawcze, prowadzone w latach 1959 - 1966 dostarczyły także bogatego materiału kostnego zwierzęcego.

Część rozpoznawcza

Ogółem otrzymano do opracowania 19 100 resztek zwierzęcych, pochodzących z warstw i skupisk. Z tej liczby udało się nam rozpoznać i określić przynależność gatunkową 10 400 obiektów, czyli 54,45% (tab. 1). Tak niski odsetek oznaczonych szczątków jest nie tylko dowodem złego stanu zachowania materiału

Tabela 1

Szczątki kostne zwierzęce według przynależności gatunkowej

Gatunek	Liczba	%
Koń	712	6,84
Krowa	4131	39,72
Świnia	3448	33,15
Owca/koza	1344	12,92
Pies	249	2,39
Kot	4	0,04
Tur	4	0,04
Łoś	17	0,16
Jeleń	269	2,59
Sarna	106	1,02
Niedźwiedź	12	0,12
Ryś	1	0,01
Lis	22	0,21
Borsuk	3	0,03
Wydra	4	0,04
Kuna	3	0,03
Bóbr	15	0,15
Zając	26	0,25
Szczur	1	0,01
Ptaki	29	0,28
Razem	10 400	100,00

kostnego, ale również jego rozdrobnienia. Wskaźnik rozdrobnienia, czyli średni ciężar jednego obiektu obliczony dla całości materiału z jego ciężaru 267,38 kg i ogólnej liczby szczątków 19 100, wynosi 15,0 g, zaś ciężar jednego obiektu nieoznaczonego, obliczony z ciężaru 92 kg szczątków nieoznaczonych w liczbie 8700, wynosi 10,5 g. Odsetek szczątków nieoznaczonych w ujęciu wagowym wynosi 34,8%, czyli niższy od takiego odsetka obliczonego z układu liczbowego wynoszącego 45,55%.

Tabela 2

Szczątki kostne według grup zwierzęcych

Grupa zwierząt	Liczba	%
Zwierzęta ssące domowe	9888	95,06
Zwierzęta ssące dziko żyjące	483	4,66
Ptaki	29	0,28
Razem	10 400	100,00

Rozpoznanymi szczątkami są głównie resztki kostne zwierząt ssących domowych (95,06%), a do zwierząt ssących dziko żyjących należy niski odsetek materiału (4,66%). Kości ptaków stanowią tylko 0,28% (tab. 2).

W grupie zwierząt ssących domowych dominują resztki kostne krowy (41,78%). Na drugim miejscu

Tabela 3

Szczątki kostne zwierząt ssących domowych

Gatunek	Liczba	%
Koń	712	7,20
Krowa	4131	41,78
Świnia	3448	34,87
Owca/koza	1344	13,59
Pies	249	2,52
Kot	4	0,04
Razem	9888	100,00

znajdują się szczątki świni (34,87%), a na trzecim owcy i kozy (13,59%). Dalsze miejsca zajmują szczątki konia (7,20%), psa (2,52%) i kota (0,04%) (tab. 3). Szczątki zwierząt domowych z wyjątkiem kota należą do wszystkich odcinków kośca (tab. 4).

Tabela 4
Szczątki kostne zwierząt ssących dziko żyjących

Gatunek	Liczba	%
Tur	4	0,83
Łoś	17	3,52
Jeleń	269	55,69
Sarna	106	21,95
Niedźwiedź	12	2,48
Ryś	1	0,21
Lis	22	4,55
Borsuk	3	0,62
Wydra	4	0,83
Kuna	3	0,62
Bóbr	15	3,11
Zając	26	5,38
Szczur	1	0,21
Razem	483	100,00

Zwierzęta ssące dziko żyjące są reprezentowane przez 13 gatunków, które z wyjątkiem szczura stanowiły cenną zwierzynę łowną. Najliczniej występują resztki jelenia (55,69%). Na drugim miejscu znajdują się resztki sarny (21,95%), na trzecim zająca (5,38%),

a dalsze miejsca zajmują lis (4,55%), łoś (3,52%), bóbr (3,11%); w ułamkach procentu występują szczątki tura, borsuka, niedźwiedzia, wydry, kuny, rysia i szczura, którego należy uważać za zwierzę przydomowe (tab. 4). Resztkami jelenia i sarny, oprócz dużej liczby poroża, są jeszcze kości długie jak: śródreżca, śródstopia, promieniowa oraz człony palców (tab. 5).

Pożywienie mięsne

Z ssaków domowych do zwierząt hodowlanych dostarczających mięsa, tj. krowy, świni, owcy i kozy, należy 8923 egzemplarzy czyli 90,2% (tab. 6). Blisko połowę tego materiału stanowią resztki krowy (46,3%), a znacznie mniej świni (38,6%) i owcy-kozy (15,1%) (tab. 7). Resztki tych zwierząt oraz zwierząt ssących dziko żyjących zostały zważone (tab. 8, 9, 10). Ciężar poszczególnych odcinków kośćca zwierząt hodowlanych ujęto w tab. 11. Pozwolił on nam obliczyć stosunek spożycia mięsa. Według Fokina (1955), Żedenowa (1958) i Ellenbergera-Bauma (1943) ciężar kośćca (wymacerowanego i wysuszonego) wynosi 6-8% ciężaru żywego zwierzęcia. Z ciężaru całego kośćca przypada na szkielet głowy 16%, tułowia 33% i kończyn 51% (Fokin, Żedenow). Z naszych obliczeń wynika, że z 98,67 kg szczątków kostnych krowy, 22,49 kg przy-

Szczątki kostne

Lp.	Rodzaj kości	Koń	Krowa	Świnia	Owca/koza	Pies	Kot
1.	Możdżeń, poroże		58		64		
2.	Kości czaszki	13	291	333	17	42	
3.	Zęby górne	51	169	96	67		
4.	Żuchwa	27	444	386	130	40	3
5.	Zęby dolne	92	237	184	98	5	
6.	Kość gnykowa		11				
7.	Kręgi szyjne	28	174	55	20	10	
8.	Kręgi piersiowe	31	115	50	38	3	
9.	Kręgi lędźwiowe	5	44	57	15	1	
10.	Kość krzyżowa		29	1	1		
11.	Kręgi ogonowe		21	1			
12.	Mostek		1				
13.	Żebra	163	780	609	308	58	
14.	Łopatka	19	204	139	68	6	
15.	Kość ramieniowa	6	137	240	42	6	
16.	Kość promieniowa	23	168	197	89	11	
17.	Kość łokciowa	5	85	137	28	13	1
18.	Kości nadgarstka	19	44	19	3		
19.	Kości śródreżca	61	179	223	63	21	
20.	Kość miednicowa	10	120	96	52	8	
21.	Kość udowa	19	155	118	20	6	
22.	Kość piszczelowa	17	141	113	83	6	
23.	Kość strzałkowa			54			
24.	Kości stępu	27	188	125	37	1	
25.	Kości śródstopia	17	102	66	74	12	
26.	Kość I członu palca	23	129	82	24		
27.	Kość II członu palca	28	51	43	3		
28.	Kość III członu palca	24	42	19			
29.	Trzeszczki	4	12	5			
	Razem	712	4131	3448	1344	249	4

pada na szkielet głowy czyli 22,8%, 5,80 kg na kości tułowej tj. 5,9% oraz 70,38 kg na szkielet kończyn czyli 71,3% (tab. 12). Z powyższego obliczenia widzimy, że bardzo mało zachowało się elementów kostnych tułowia, gdyż tylko 5,9% zamiast 33%. Biorąc pod uwagę dane procentowe Żedenowa, z 98,67 kg szczątków kostnych powinno należeć do tułowia 32,56 kg czyli 5 1/2 raza więcej, natomiast do kośćca głowy 15,79 kg, a do szkieletu kończyn 50,32 kg.

Powyższe dane mówią nam o tym, że najlepiej zachowały się kości kończyn i to przeważnie tych części, które nie wchodzi w skład tuszy mięsnej, jak kości śródreżca, nadgarstka, śródstopia, stępu i członów palców. Z kości głowy najliczniej reprezentowana jest żuchwa (444 obiektów o ciężarze 11,10 kg).

Podobne obliczenia przeprowadzono dla szczątków kostnych świni i owcy/kozy. Z 50,10 kg świni do kośćca głowy należy 16,95 kg tj. 33,8%, do szkieletu tułowia 6 kg czyli 12%, a do szkieletu kończyn 27,15 kg tj. 54,2%. Natomiast powinno być kości głowy 16% — 8,02 kg, kości tułowia 33% — 16,55 kg i kości kończyn 51% — 25,55 kg.

Z 11,15 kg szczątków owcy/kozy do głowy należy 3,80 kg — 35%, do tułowia 1,75 kg tj. 15,7% i do kończyn 5,50 kg czyli 49,3%. Obliczając podobnie jak dla poprzednich zwierząt, z 11,15 kg powinno należeć do

szkieletu głowy (16%) — 1,78, tułowia (33%) — 3,68 kg i kończyn (51%) — 5,69 kg.

Analizując powyższe obliczenia widzimy, że w materiale kostnym świni jest dwukrotnie więcej kości głowy i nieznacznie więcej kości kończyn, natomiast istnieje niedobór kości tułowia. W materiale kostnym małych przeżuwaczy jest również dwukrotnie więcej kości głowy, nieznaczny niedobór kości kończyn, a dwukrotnie mniej kości tułowia.

Przeprowadzone obliczenia mówią nam o stanie zachowania materiału kostnego, jako pozostałości po spożytym mięsie. Z tych obliczeń wynika, że tylko te elementy kostne zachowały się lepiej, które pod względem kulinarnym były mało przydatne lub stanowiły odpady. Na lepszy stan zachowania kości kończyn i głowy (szczególnie bydła) wskazuje również niższy ich odsetek w układzie liczbowym (tab. 13), zaś ciężar tych elementów kostnych jest wyraźnie wysoki (tab. 12). Kości tułowia wykazują znacznie wyższy odsetek w zestawieniu liczbowym, aniżeli w zestawieniu wagowym. Dowodzi to o dużym rozdrobnieniu tych kości, jako części składowych tuszy mięsnej, podczas dzielenia i przygotowywania mięsa do spożycia. Poza tym z powyższych danych wynika, że do obliczenia stosunku spożycia mięsa nie możemy stosować wszystkich metod jak np. obliczania jego

Tabela 5

według rodzajów kości

Tur	Łoś	Jeleń	Sarna	Niedźwiedź	Ryś	Lis	Borsuk	Wydra	Kuna	Bóbr	Zając	Szczur
1		105	25									
		4	3	4			1	2				
		9		1								
	2	2	17	1		3	1			4		
		4										
1		2										
	1											
		7				2						
		3										
		2	2					1	1	1	7	
		13	9								6	
1	2	2	7	3	1		1		1	1	4	
1		37	13	2		7					1	
	1					1		1			1	
		1				1			1	7		1
		9	8			3				2	2	
		6	1								3	
		25	16			5					2	
	1	21	5	1								
		17										
		10										
4	17	269	106	12	1	22	3	4	3	15	26	1

Tabela 6

Zwierzęta ssące domowe dostarczające mięsa i pozostałe

Zwierzęta ssące domowe	Liczba	%
dostarczające mięsa (krowa, świnia, owca/koza)	8923	90,2
pozostałe (koń, pies, kot)	965	9,8
razem	9888	100,00

Tabela 7

Szczątki kostne zwierząt ssących hodowlanych dostarczających mięsa

Gatunki	Liczba	%
Krowa	4131	46,3
Świnia	3448	38,6
Owca/koza	1344	15,1
Razem	8923	100,0

Tabela 8

Ciężar szczątków kostnych zwierząt ssących hodowlanych i dzikich dostarczających mięsa

Zwierzęta ssące	Ciężar w kg	%
hodowlane	159,92	91,7
dzikie	14,46	8,3
razem	174,38	100,00

Tabela 9

Ciężar szczątków kostnych zwierząt ssących hodowlanych

Gatunki	Ciężar w kg	%
Krowa	98,67	61,7
Świnia	50,10	31,3
Owca/koza	11,15	7,0
Razem	159,92	100,00

Tabela 10

Ciężar szczątków kostnych zwierząt ssących dziko żyjących dostarczających mięsa

Gatunki	Ciężar w kg	%
Tur	1,30	9,0
Łeś	1,10	7,6
Jeleń*	9,60*	66,4
Sarna	1,50	10,4
Niedźwiedź	0,90	6,2
Zając	0,06	0,4
Razem	14,46	100,00

* 6,50 kg bez poroża

Tabela 11

Ciężar poszczególnych odcinków kości zwierząt hodowlanych dostarczających mięsa (w kg)

Rodzaj kości	Krowa	świnia	Owca/koza
Możdżeń, poroże	1,62		1,70
Kości czaszki	5,00	5,40	0,20
Zęby górne	2,50	0,50	0,40
Żuchwa	11,10	10,30	1,30
Zęby dolne	2,23	0,75	0,30
Kość gnykowa	0,04		
Kręgi szyjne	4,45	0,90	0,15
Kręgi piersiowe	2,18	0,50	0,20
Kręgi lędźwiowe	0,96	0,60	0,15
Kość krzyżowa	0,50		
Kręgi ogonowe	0,13		
Mostek	0,01		
Żebra	5,40	3,80	1,25
Lopatka	7,10	3,60	0,60
Kość ramieniowa	5,20	6,50	0,45
Kość promieniowa	8,00	2,60	1,00
Kość łokciowa	2,05	3,70	0,20
Kości garstka	0,50		
Kości śródreżca	5,10	1,60	0,45
Kość miednicowa	4,35	1,55	0,50
Kość udowa	6,20	1,90	0,35
Kość piszczelowa	8,00	2,20	1,15
Kość strzałkowa		0,20	
Kości stępu	6,80	2,10	0,15
Kości śródstopia	5,40	0,55	0,55
Kość I członu palca	2,40	0,45	
Kość II członu palca	0,65	0,15	0,10
Kość III członu palca	0,50	0,10	
Trzyczszki	0,30	0,15	
Razem	98,67	50,10	11,15

z ciężaru kości wchodzących w skład tuszy. Pozostaje tylko metoda, która polega na tym, że z ciężaru szczątków kostnych obliczamy w pierw ciężar zwierząt (przy zastosowaniu 7% — Kubasiewicz 1956), a dopiero potem wyliczamy z niego ciężar tuszy mięsnej, czyli mięsa zdatnego do spożycia (tab. 14). Obli-

Tabela 12

Ciężar kości głowy, tułowia i kończyn zwierząt hodowlanych

Kości	Krowa		Świnia		Owca/koza	
	kg	%	kg	%	kg	%
głowy	22,49	22,8	16,95	33,8	3,90	35,0
tułowia	5,80	5,90	6,0	12,0	1,75	15,7
kończyn	70,38	71,3	27,15	54,2	5,50	49,3
razem	98,67	100,0	50,10	100,0	11,15	100,0

czenia te przeprowadzono przy zastosowaniu procentu wydajności, który dla bydła wynosi 45%, świnia 75%, owcy i kozy 45% (Trawiński 1948, Bielawski 1951, Pezacki 1951). W ten sposób z obliczonych ciężarów tuszy mięsnej (tab. 14) otrzymujemy stosunek spożycia mięsa, który jest jak 1 : 0,85 : 0,11 czyli przy 1 kg wołowiny spożywano 0,85 kg wieprzowiny i 0,11 kg baraniny (lub mięsa koziego). W układzie procen-

Tabela 13

Szczątki kostne głowy, tułowia i kończyn zwierząt hodowlanych

Szczątki	Krowa		Świnia		Owca/koza	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
głowy	1210	29,3	999	28,9	376	28,0
tułowia	1164	28,2	773	22,5	382	28,4
kończyn	1757	42,5	1676	48,6	586	43,6
razem	4131	100,0	3448	100,0	1344	100,0

towym stosunek ten przedstawia się następująco: mięso wołowe — 51,1%, wieprzowe — 43,2%, baranie i kozie — 5,7%.

Powyższe obliczenia pozwalają nam przyjąć, że na badanym grodzisku spożywano głównie wołowinę i wieprzowinę, a w małych ilościach baraninę i mięso kozie).

Tabela 14

Stosunek spożycia mięsa

Gatunek zwierzęcia	Ciężar szczątków kostnych w kg	Stosunek ciężaru kości do ciężaru zwierzęcia w %	Ciężar zwierząt w kg	Stosunek tuszy mięsnej do ciężaru zwierzęcia w %	Ciężar tuszy mięsnej w kg
Krowa	98,67	7	1409,50	45	634,3
Świnia	50,10	7	715,70	75	536,7
Owca/koza	11,15	7	159,30	45	71,70

Z przewagą w spożyciu mięsa wołowego spotykamy się również w obliczeniach stosunku spożycia mięsa dla materiału kostnego z okresu pucharów lejkowatych w Nosocicach (Sarnowska, Sobociński 1959) i niektórych osadach wczesnośredniowiecznych np. w Wiślicy (Sobociński 1967), natomiast większe spożycie mięsa wieprzowego było przeważnie we wczesnym średniowieczu np. w Boniówie (Sobociński 1961), Ryczynie (Sobociński 1969), Kruszwicy (Sobociński i 1964). Oprócz mięsa zwierząt hodowlanych, tj. krowy, świnia, owcy i kozy, jedzono także dziczyznę. Już z ciężaru szczątków jelenia, który wynosi 9,6 kg (z porożem) a 6,50 kg bez poroża (tab. 10) możemy wnioskować, że zajmował on czołowe miejsce jako zwierzyzna łowna, dostarczająca głównie mięsa. Z innych zwierząt, na które polowano przede wszystkim w celu zdobycia pożywienia mięsnego, był tur, łos, sarna i zając. Pozostałe gatunki zwierząt dzikich były dostarczycielami cennych futer i skór. Należały do nich wydra, kuna, ryś, lis borsuk, niedźwiedź i bóbr. Te dwa ostatnie gatunki dostarczały także smacznego mięsa. Z borsuka otrzymywano również „sadło borsucze”, stosowane jako środek leczniczy.

Część morfologiczna

Konia — *Equus przewalskii* f. *caballus* L. 1758.

Szczałki łonia, których rozpoznano 712 egzemplarzy stanowią 6,8% ogólnej liczby materiału kostnego (tab. 1). Należą one prawie do wszystkich odcinków

kości (tab. 5); brak jest tylko kości gnykowej, krzyżowej, kręgow ogonowych i mostka.

Z zachowanego uzębienia żuchwowego wynika, że jedna czaszka należała do ogiera w wieku ponad 13 lat, a druga do kłaczki około 10-letniej. Inne kości pochodzą ze zwierząt młodszych. Dwie kości łokciowe bez guza łokciowego, 3 kości piętowe bez guza piętowego należały do koni w wieku poniżej trzech lat, zaś 2 kości piszczelowe z nierozrośniętą nasadą dalszą do łoni, które nie przekroczyły dwóch lat, kość promieniowa bez nasady dalszej do konia w wieku poniżej trzy i pół roku. Wobec tego mamy do czynienia z kośćmi koni o nieprzekroczonym wieku od dwóch do powyżej 13 lat. Kości te są wprawdzie zachowane w większości w kawałkach, ale nie wykazują one śladów jakichkolwiek cięć dokonanych ostrym narzędziem, czyli wnioskiem z tego, że w tym czasie nie jedzono mięsa końskiego, a zachowane szczątki kostne należały do łoni padłych.

Kości głowy, którymi są drobne fragmenty kości czaszki i żuchwy oraz występujące pojedynczo zęby nie przedstawiają większej wartości dla naszych obserwacji. Podobnie zniszczone kręgi, ułamki i większe kawałki żeber zostały wyłączone z naszych dalszych badań.

Z kości kończyny przedniej zdjęto pomiary fragmentów kostnych oraz kości całych.

Z 19 egzemplarzy łopatki zmierzono tylko dwa kąty panewkowe (długość szyjki 62, 64 mm, długość kąta panewkowego — 83 mm, długość panewki 50, 47 mm i szerokość panewki 45,42 mm).

Kość ramieniowa zachowała się tylko w postaci 6 fragmentów, z których zmierzono 2 nasady dalsze (szerokość 75, 77 mm, szerokość bloczka 70, 71 mm).

Z 23 fragmentów kości promieniowej wydzielono 4 nasady bliższe (szerokość 72, 74, 78, 79 mm) i 6 nasad dalszych (szerokość 68 — dwukrotnie, 71, 74, 78 mm). Z dalszych elementów kończyny zmierzono jeszcze 9 kości śródrezcza zachowanych w całości (tab. 15, ryc. 1) oraz 11 nasad dalszych (szerokość 39, 45-dwukrotnie, 46-dwukrotnie, 47-dwukrotnie, 50-dwukrotnie i 51 mm).

Z kości tylnej zmierzono 4 panewki miednicowe (długość i szerokość 53 i 53, 58 i —, 58 i 55, 56 i 51 mm). 4 nasady dalsze kości piszczelowej (szerokość 64, 75, 77 mm), 5 kości piętowych (tab. 16), 7

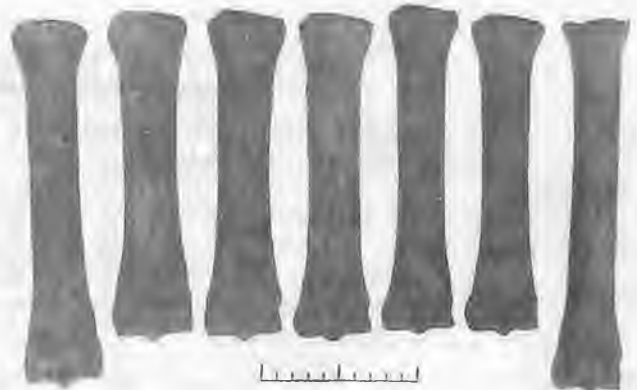
Ryc. 1. Konia — śródrezcze i śródstopie (*Equus przewalskii* f. *caballus* L. — metacarpus et metatarsus)Fig. 1. Horse (*Equus przewalskii* f. *caballus* L. — metacarpus et metatarsus)Abb. 1. Pferd (*Equus przewalskii* f. *caballus* L. — metacarpus et metatarsus)

Tabela 15

Koń – kości długie (mm)
Equus przewalskii f. caballus L. – *Ossa longa* (mm)

Lp.	Wymiary	Metacarpus									Metatarsus
1.	Długość całkowita	205	231	205	208	204	200	200	205	206	239
2.	Długość boczna	196	223	196	—	196	194	196	200	198	233
3.	Szerokość nasady bliższej	49	55	51	—	48	46	45	45	45	47
4.	Najmniejsza szerokość trzonu	34	32	34	30	32	30	30	29	29	30
5.	Szerokość nasady dalszej	48	49	49	38	44	43	42	45	42	42
6.	Wskaźnik: $\frac{2}{4 \times 100}$	17,3	14,3	17,3		17,3	15,4	16,3	14,5	14,6	12,9

Tabela 16

Koń – kość piętowa (mm)
Equus przewalskii f. caballus – *calcaneus* (mm)

Wymiary							
Długość całkowita	102	108	105	102	—	—	101
Długość trzonu	87	90	90	89	—	—	—
Szerokość kości	52	51	51	—	—	—	—
Szerokość guza	30	30	30	29	—	—	27
Grubość trzonu	45	47	39	39	—	—	39
Grubość guza piętowego	44	54	45	45	—	—	45

Tabela 17

Koń – kość skokowa (mm)
Equus przewalskii f. caballus L. 1758 – *talus* (mm)

Wymiary								
Długość całkowita	56	56	56	57	53	53	54	
Długość przekątna	67	70	67	71	63	70	63	
Szerokość	59	63	57	61	53	58	55	
Szerokość powierzchni stawowej	49	51	46	51	43	47	45	
Grubość powierzchni stawowej	34	31	31	35	31	31	32	
Indeks szerokość $\times 100$ długość	60,7	55,3	55,3	61,4	58,5	58,5	59,3	

Tabela 18

Koń – kość pięcinowa i koronowa (mm)
Equus przewalskii f. caballus – *phalanx I et II* (mm)

Lp.	Wymiary	Phalanx I																	
1.	Długość	89	73	73	80	80	82	70	81	82	80	73	73	76	73	73	80	89	77
2.	Szerokość nasady bliższej	55	49	45	52	52	57	47	55	50	52	46	46	48	51	50	54	58	48
3.	Szerokość trzonu	33	29	30	33	35	35	30	33	30	30	32	29	31	34	33	32	38	32
4.	Szerokość nasady dalszej	48	38	39	44	46	45	45	43	41	42	40	39	44	45	42	45	50	43

Lp.	Phalanx II																							
1.	49	45	43	45	44	41	49	45	48	45	43	46	48	48	45	42	45	42	46	40	43	39	48	44
2.	52	51	48	50	48	44	57	49	50	49	47	52	54	52	47	51	50	51	52	49	49	46	52	49
3.	43	44	39	40	41	37	50	40	44	39	41	46	45	42	40	43	40	42	45	44	52	40	43	40
4.	44		42	42	44	40	52	46	47	43	46	48	47	46	45	47	46	46	50	46	45	45	48	43

kości siłkowych (tab. 17), 1 całą kość śródstopia (tab. 15, ryc. 1) oraz jej 4 nasady bliższe (szerokość 39, 41, 47, 48 mm) i 2 nasady dalsze (szerokość 42, 43 mm). Poza tym zdjęto pomiary kości pięcinowych, koronowych i kopytowych z obu kończyn (tab. 18, 19). Niewielka liczba zmierzonych obiektów nie daje nam możliwości bardziej dokładnego określenia formy ówczesnych koni. Jeden kąt panewkowy łopatki i długości 83 mm mieści się w zakresie wielkościowym tego wymiaru łopatki konia Przewalskiego (79,5 - 91,5 mm — Gromowa 1949), tarpana (83,5 mm — Gromowa 1949) i konika (84 mm — Vetulani 1928), a jest mniej-

nia Przewalskiego (szerokość nasady bliższej 71,5 - 81,5 mm, szerokość nasady dalszej 65,5 - 74 mm — Gromowa 1949). Dwie nasady bliższe zbliżone są do takiej kości promieniowej konika (73 mm — Vetulani 1928), konia litewskiego (szerokość nasady bliższej 70 - 80,6 mm, szerokość nasady dalszej 65 - 72,8 mm — Mockus 1930).

Kości śródrcza są krótsze od takiej kości konia Przewalskiego (długość 216 - 235 mm — Gromowa 1949) i konia litewskiego (długość 214 - 225 mm — Mockus 1930) oraz zbliżona jest do kości konika (długość 209 mm — Vetulani 1928).

Tabela 19

Koń — kość kopytowa (mm)
Equus przewalskii f. caballus — phalanx III (mm)

Wymiary								
Długość podeszwowa	70	49	52	66	54	52	64	65
Długość grzbietowa	55	49	45	58	48	47	45	45
Długość boczna	53	45	44	43	50	46	47	47
Szerokość powierzchni stawowej	49	42	44	52	46	43	43	42
Grubość powierzchni stawowej	24	21	25	23	25	24	24	24
Szerokość podeszwowa	75	62	67	76	67	63	67	67
Wysokość	47	42	42	40	37	37	37	37

sza od takiej części łopatki konia litewskiego (87 - 99 mm, śred. 91,5 mm — Mockus 1930) i estońskiego (97 mm — Mockus 1930). Natomiast badane oba obiekty wyróżniają się długością szyjki, która jest wyraźnie większa od takiej długości łopatki konia Przewalskiego (51 - 61,5 mm, tarpana 58 mm — Gromowa 1949) i konika (51,5 mm — Vetulani 1928), konia litewskiego (54,5 - 58,5 mm — Mockus 1930).

Kość ramieniowa szerokością nasady dalszej odpowiada kości ramieniowej konia Przewalskiego (72,5 - 78 mm i 68,5 - 75 mm — Gromowa 1949), konia litewskiego (65,5 - 78,5 mm i 63,5 - 70 mm — Mockus 1930), a jest większa od takiej kości konika (szerokość nasady dalszej 69 mm, szerokość bloczka 66 mm — Vetulani 1928). Nasady bliższe i dalsze kości promieniowej szerokością swoją mieszczą się w zakresie wielkościowym tego wymiaru kości promieniowej ko-

Z obliczonego wskaźnika szerokościowo-długościowego badanych kości wynika, że należały one w trzech przypadkach do koni grubokończynowych, dla których według Czerskiego wielkość tego wskaźnika wynosi 17 - 18,6 w dwóch do koni o średnio grubych kończynach (o wskaźniku 15 - 17) i pozostałe trzy kości do koni cienko kończynowych (wskaźnik poniżej 15) (Vetulani 1928).

Z pozostałych zmierzonych elementów kośćca wyróżnia się kość piszczelowa, której nasady dalsze (z wyjątkiem jednej) są szersze od nasady dalszej tej kości konia Przewalskiego (65 - 72,5 mm) zaś kość skokowa i piętowa rozmiarami swoimi odpowiadają takim kościom konia Przewalskiego (długość kości skokowej 50,5 - 58 mm, długość kości piętowej 99 - 111,5 mm), konia litewskiego (długość kości skokowej 54,2 - 59,5 mm, długość kości piętowej 101 - 115

Tabela 20

Wysokość w kłębie

Kość	Długość		Współczynnik Kiesewaltera	Wysokość (cm)	Tabela Vitta		Grupa koni
	Całkowita (mm)	boczna (mm)			Klasa	Wysokość (cm)	
Metacarpus	205	196	6,41	125,6	120 - 128	128,0	Mniejsze niż średnie
	231	223		142,9	220 - 235	140,0	
	205	196		125,6	120 - 128	128,0	
	208				120 - 128	128,0	
	204	196		125,6	120 - 128	127,0	Mniejsze niż średnie
	200	194		124,4	120 - 128	125,0	
	200	196		125,6	120 - 128	125,0	
	205	200		128,2	120 - 128	128,0	
Metatarsus	206	198	5,33	128,9	128 - 136	129,0	Małe
	239	233		125,0	120 - 128	125,0	

Kość łokciową reprezentują przeważnie nasady bliższe z odrąbanymi guzami lub całymi wyrostkami łokciowymi. Kości tych podobnie jak i kości nadgarstka nie mierzono.

Ze 179 egzemplarzy kości śródreżca wydzielono 9 kości całych (tab. 25, ryc. 4,5) oraz nasady bliższe o szerokości:

46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60.

2 — — 1 2 2 1 4 1 1 — 1 — 3 1

61 mm przy n = 20
1

i nasady dalsze o wymiarach:

szerokość 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57
n = 10 1 1 — 1 1 — — 1 2 — — 2

58 mm

1

Z kości miednicowych rozpoznano 120 obiektów, z których zmierzono tylko 13 panewek. Panewki te są o wymiarach:

długość 60 52 56 66 56 58 58 48 60 52 62 48 43 mm
szerokość 50 48 39 58 47 43 47 46 54 43 54 45 39 mm

Tabela 21

Krowa — mozdzeń (mm)
Bos primigenius f. taurus L. — proc. cornualis (mm)

Wymiary	Płeć							
		♀	♀	♂	♀	♀	♀	♂
1. największa Średnica podstawy		40	52	54	50	38	38	64
2. najmniejsza		30	43	41	38	30	33	46
3. Obwód podstawy		110	150	162	145	121	112	185
4. Długość po krzywiznie większej		90	170			110		
Indeks 3 × 100		111,1	88,2			110,0		
4								
2 × 100		75,0	82,7	75,9	76,0	78,9	86,8	71,8
3								

Tabela 22

Krowa — żuchwa (mm)
Bos primigenius f. taurus L. — mandibula (mm)

Wymiary															
Wysokość za M ₃	65 71														
Wysokość za M ₁	48 51														
Wysokość przed P ₁	30														
Długość P + M	130														
Długość P	47						45	51							
Długość M	82	85	85	86	81	75									
Długość M ₃	35	39	37	40	33	25*	35	40	34	37	34	35	34		
Szerokość M ₃	14	15	15	15	11	15	16	16	15	15	15	16	16		

* — dwusłupkowy.

Tabela 23

Krowa — łopatką (mm)
Bos primigenius f. taurus L. — scapula (mm)

Lp.	Wymiary	mm																			
1.	Długość szyjki	40	53	45	37	44	34	58	58	57	52	58	52	38	47	45					
2.	Długość kąta panewkowego	63	64	60	64	55	58	79	70	71	64	78	68	63	63	58					
3.	Długość panewki	45	56	48	49	48	40	65	58	56	56	64	58	65	52	44					
4.	Szerokość panewki	42	55	38	45	42	38	52	51	46	52	49	54	42	42						
		mm																			
1.		45	45	40	50	46	51	37	46	46	57	41	46	50	35	39	52	40	45	37	
2.		66		59			61	59	57	57	66	58	62	59	63	55		66	62	54	57
3.		50		45			53	47	48	50	57	51	51	51	55	44	47	59	49	49	47
4.		50		42			43	40	40	42	51	43	49	45	43	37	44	45	44	40	43

Ryc. 3. Bydło — kości promieniowe (*Bos primigenius f. taurus L.* — radius)

Fig. 3. Cattle (*Bos primigenius f. taurus L.*, radius)

Abb. 3. Rindvieh (*Bos primigenius f. taurus L.*, radius)

Ryc. 4. Bydło — śródrecze i śródstopie (*Bos primigenius f. taurus L.* — metacarpus et metatarsus)

Fig. 4. Cattle (*Bos primigenius f. taurus L.*, metacarpus et metatarsus)

Abb. 4. Rindvieh (*Bos primigenius f. taurus L.*, metacarpus et metatarsus)

Tabela 24

Krowa — Kość promieniowa (mm)
Bos primigenius f. taurus L. — radius (mm)

Wymiary	mm	
Długość całkowita	282	261
Długość boczna	269	251
Szerokość nasady bliższej	84	73
Szerokość trzonu	43	39
Szerokość nasady dalszej	76	62

Ze 155 szczątków kości udowej, którymi są fragmenty trzonu, uszkodzone nasady dalsze, oddzielone główki i części nasad bliższych, nie udało się nam wybrać obiektów do pomiarów. Natomiast z kości piszczelowej reprezentowanej 141 obiektami zmierzono tylko nasady dalsze. Wymiary ich są następujące:

szerokość	47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58,
n = 46	1 — 1 4 2 5 7 2 9 4 2 2
59, 60, 61, 62, 63 mm	
	1 2 — 2 2

Kości stępu zachowało się 188, z których najliczniej występują kości skokowe (49) i piętowe (56)

Z 56 kości piętowych zmierzono tylko 10 egzemplarzy; pozostałe 46 kości wykazuje brak guza piętowego, czyli należały one do zwierząt w wieku poniżej 3 lat. Wymiary kości skokowej ujęto w tabeli 26 a kości piętowej w tabeli 27.

Kość skokowa (tab. 26) wykazuje dość znaczne różnicowanie wielkościowe. W związku z tym obliczono wskaźnik szerokościowo-długościowy i naniesiono go z uwzględnieniem długości na diagram (ryc. 6). W ten sposób możemy wykazać przypuszczalny dymorfizm płciowy. Okazy o wysokim wskaźniku należały do samców, a kości dłuższe, przesunięte na diagramie znacznie na prawo pochodzą z kastratów. W zasadzie stwierdzono jedną kość wołu o długości 76 mm i wskaźniku 65,8.

Z kości śródstopia, reprezentowanych 102 obiektami, udało się nam zmierzyć tylko 2 kości całe (tab. 28, ryc. 4,7) oraz nasady bliskie i dalsze.

Szerokość nasady dalszej jest następująca:

szerokość	45, 56, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56,
n = 13	1 — 1 1 1 2 4 — — 1 1 —
57, 58 mm	
	— 1

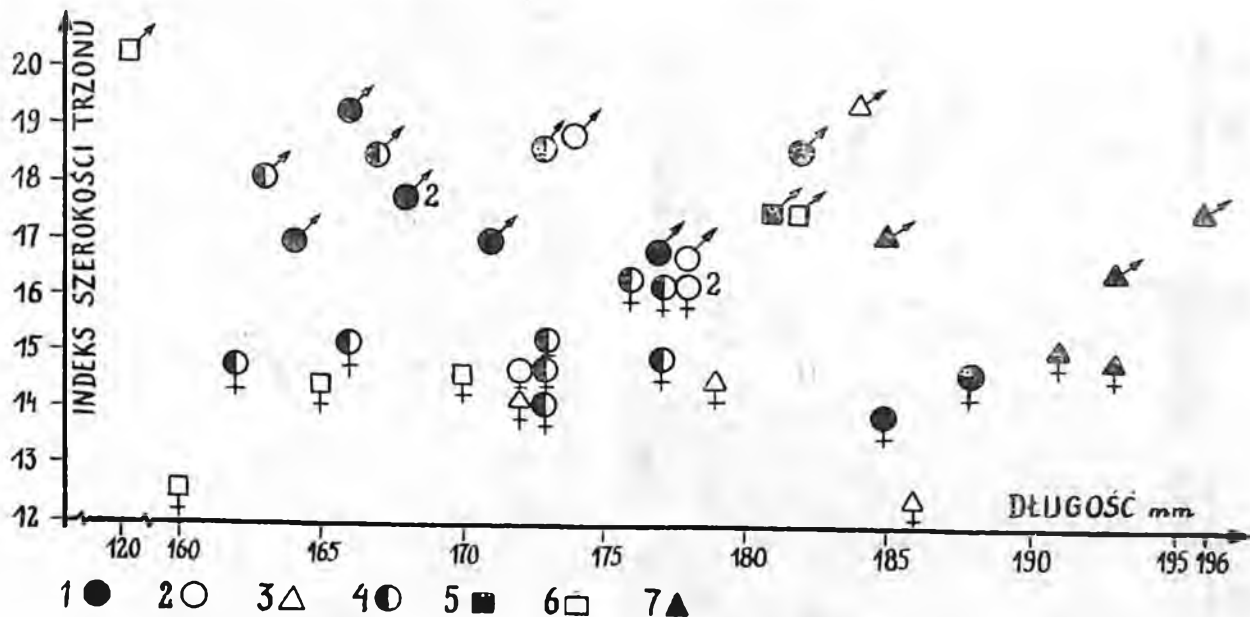
a nasady bliższej:

szerokość	36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46,
n = 19	1 — 2 1 2 1 1 4 — 3 1
47, 48 mm	
	2 1

Prawie wszystkie I i II człony palców zachowały się w całości i zostały zmierzone (tab. 28, 29, 30). Długość I członu palca mieści się w granicach 46 - 66 mm, która w układzie szeregowym przedstawia się następująco:

długość	46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57,
n = 105	2 — 2 1 3 3 3 5 18 21 12 2
58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66 mm	
	4 7 4 7 3 2 3 1 2

Z długości kości i wskaźnika szerokościowo-długościowego naniesionych na diagram (ryc. 8) wynika, że człony te należały przeważnie do krów; kości buhajów i wołów występują w małej liczbie. Obecność członów kostnych wołów jest niejako dowodem stosowania zabiegu kastracyjnego, a kastraty-woły były zapewne używane jako siła pociągowa.

Ryc. 5. Bydło — śródreżce (*Bos primigenius f. taurus L.* — metacarpus)

1. Smuszewo; 2. Gzin — hallstatt D i wczesny okres lateński (500 - 250 lat p.n.e.), (Sobociński 1972); 3. Kobylniki — okres późnolateński (II/I w. p.n.e.) i okres wpływów rzymskich (III - V w. n.e.) (Sobociński 1970); 4. Słupca — kultura łużycka (około 500 p.n.e.), (Chmielewski 1958); 5. Inowrocław — kultura łużycka (900 - 600 p.n.e.), (Sobociński 1971); 6. Inowrocław — okres wpływów rzymskich (Sobociński 1971); 7. Włostowo — kultura łużycka (700 - 800 p.n.e.), (Hilzheimer 1923)

Fig. 5. Cattle — *Bos primigenius f. taurus L.*, metacarpus

1. Smuszewo, 2. Gzin — Hallstatt D and Early La Tène Period (500 - 250 B. C.), (Sobociński 1972); 3. Kobylniki — Late La Tène Pre-Roman Influence (III - V. cent. A.D.), (Sobociński 1970); 4. Słupca — Lusatian Culture (about 500 B.C.) and Period of Roman Influences (III - V. cent. A.D.), (Sobociński 1970); 5. Inowrocław — Lusatian Culture (900 - 600 B.C.), (Sobociński 1971); 6. Inowrocław — Period of Roman Influences (Sobociński 1971); 7. Włostowo — Lusatian Culture (700 - 800 B.C.), (Hilzheimer 1923)

Abb. 5. Rindvieh — *Bos primigenius f. taurus L.*, metacarpus

1. Smuszewo; 2. Gzin — Hallstatt D und frühe La Tène Periode (500 - 250 v.u.Z.), (Sobociński 1972); 3. Kobylniki — Späte La Tène Kaiserzeit (III. - V. Jh. u.Z.), (Sobociński 1970); 4. Słupca — Lausitzer Kultur (etwa 500 v.u.Z.), Periode (II/I Jh. v.u.Z.) und Römische Kaiserzeit (Chmielewski 1958); 5. Inowrocław — Lausitzer Kultur (900 - 600 v.u.Z.), (Sobociński 1971); 6. Inowrocław — Römische Kaiserzeit (Sobociński 1971); 7. Włostowo — Lausitzer Kultur (700 - 800 v.u.Z.), (Hilzheimer 1923)

Tabela 25

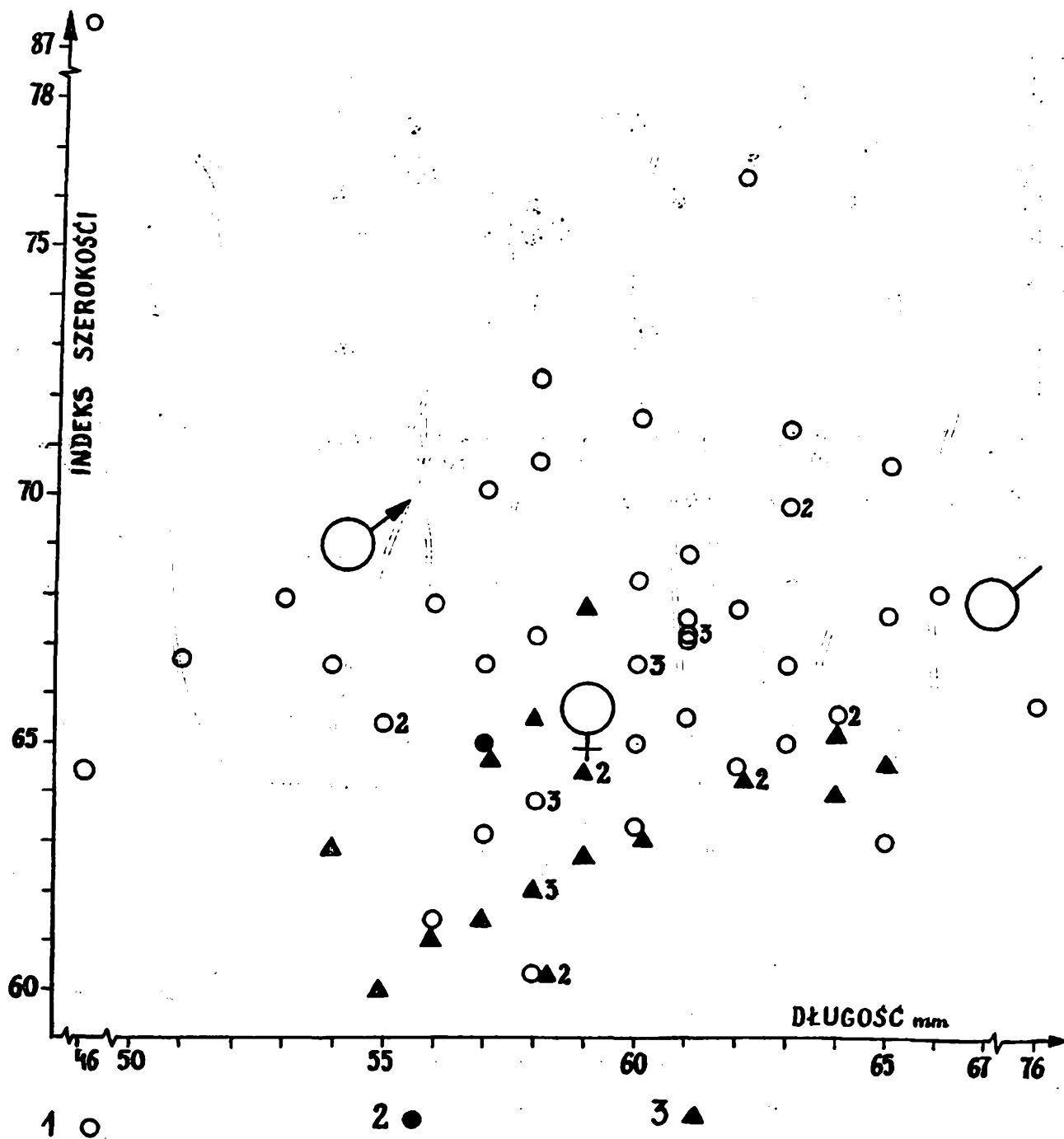
Krowa — kość śródreżca i śródstopia (mm)
Bos primigenius f. taurus L. — metacarpus et metatarsus (mm)

Wymiary Płeć	Metacarpus								Metatarsus			
	♀	♂	♂	♀	♂	♂	♂	♂	♂	♀	♀	
1. Długość całkowita	185	176	166	188	168	182	164	173	168	206	198	
2. Szerokość nasady bliższej	50	53	52		58	59	49	53	53	39	41	
3. Najmniejsza szerokość trzonu	26	30	32	28	30	34	28	30	30	29	23	
4. Szerokość nasady dalszej	47	50	50	47	50	58	47	49	50	42	43	
5. Indeks $\frac{3 \times 100}{1}$	14,0	17,0	19,3	14,8	17,8	18,7	17,0	16,9	17,8	14,0	11,6	

Tabela 26

Krowa — kość skokowa (mm)
Bos primigenius f. taurus L. — talus (mm)

Lp.	Wymiary																	
1.	Długość	63	65	58	63	61	61	58	55	55	60	58	57	60	58	61	76	54
2.	Szerokość	41	41	35	44	41	41	42	36	36	40	37	36	39	41	41	50	36
3.	Indeks	65,0	63,0	60,3	69,8	67,2	67,1	72,4	65,4	65,4	66,6	63,8	63,1	65,0	70,7	67,1	65,8	66,6
1.	60	66	65	63	48	53	58	57	61	56	60	61	51	60	62	57	60	61
2.	40	45	46	45	45	36		57	61	56	60	61	51	60	62	57	60	61
3.	66,6	68,1	70,7	71,4	64,5	67,9		70,1	67,2	67,8	63,3	67,2	66,6	66,6	77,4	66,6	71,6	65,5
1.	63	62	56	61	64	58	63	64	58	65	62	58	58	48	60			
2.	42	40	32	42	42	37	44	42	37	44	42	39	42	41	41	41	41	41
3.	66,6	64,5	61,4	68,8	65,6	63,8	69,8	65,6	63,8	67,6	67,7	67,2	67,2	87,5	87,5	87,5	87,5	68,3

Ryc. 6. Bydło — kość skokowa (*Bos primigenius f. taurus* — talus)

1. Smuszewo; 2. Inowrocław — okres wpływów rzymskich (Sobociński 1971); 3. Słupca — kultura lużycka (około 500 p.n.e.), (Chmielewski 1958)

Fig. 6. Cattle — *Bos primigenius f. taurus* L., talus

1. Smuszewo; 2. Inowrocław — Period of Roman Influences (Sobociński 1971); 3. Słupca — Lusatian Culture (about 500 B.C.), (Chmielewski 1958)

Abb. 6. Rindvieh — *Bos primigenius f. taurus* L., talus

1. Smuszewo; 2. Inowrocław — Römische Kaiserzeit (Sobociński 1971); 3. Słupca — Lausitzer Kultur (etwa 500 v.u.Z.), (Chmielewski 1958)

Długość II członu palca wynosi 32 - 42 mm (tab. 29), a w układzie szeregowym jest następująca:

długość	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	mm
n=36	2	3	3	7	4	6	2	4	1	1	2	1	

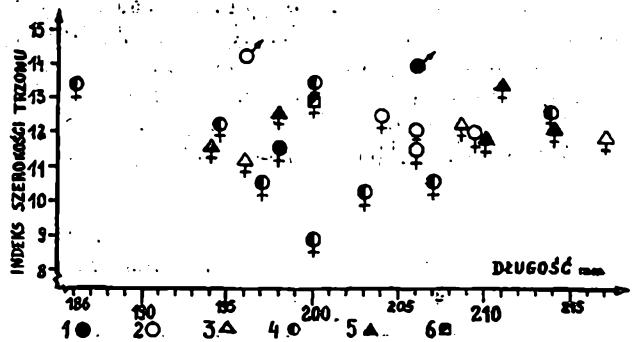
Dymorfizm płciowy jest trudny do wykazania. Biorąc pod uwagę dane Dottrensa (1946), według którego wskaźnik szerokościowo-długościowy dla samców wynosi 86,8% a według Müllera (1959) 80,6%, widzimy, że badany materiał należał do krów (diagram ryc. 9).

Trzeci człon palca charakteryzuje się długością podeszwową 53 - 76 mm i szerokością podeszwową 18 - 26 mm. Człony te przy uwzględnieniu wskaźnika szerokościowo-długościowego i długości podeszwowej przedstawiono na diagramie (ryc. 10), z którego wynika, że przypuszczalnie tylko jeden obiekt należał do samca oraz prawdopodobnie kość o długości podeszwowej 82 mm i wskaźniku 28% do wołu; na diagramie jest daleko przesunięta na prawo.

Na podstawie przytoczonych danych osteometrycz-

nych możemy w przybliżeniu określić formę i wielkość ówczesnego bydła. Z wielkości mózdzieni rogowych, których wymiary ujęte są w tabeli 21 wynika, że — z wyjątkiem egzemplarzy 162 i 185 mm — należały do krów reprezentujących bydło krótkorogie, gdyż obwodem nasady mieszczą się w granicach wielkościowych tego wymiaru podanych przez La Baume'a (1909). Według tego autora obwód mózdzieni bydła krótkorogiego wynosi 85 - 150 mm. Pozostałe obiekty należały do zwierząt bardziej rośliych, przypuszczalnie bydła turzego. Mózdzienie podobnych rozmiarów znaleziono w Gzinie (Sobociński 1972), Juszkuwie (Sobociński 1972), Włostowie (Hilzheimer 1923), Słupcy (Chmielewski 1958), w materiałach wykopaliskowych z I-IV wieku n.e. opisanych przez Waldmanna (1966). Łuk zębów zuchwowych P+M oraz łuk zębów M i pojedynczych zębów M₃ rozmiarami swoimi odpowiadają takim obiektom z Włostowa oraz zbliżone są do łuków zębowych z Gzina i Słupcy. Zmierzone łuki zębów zuchwowych należały raczej do bardziej rośliych zwierząt. Łuki zębów P+M oraz M u bydła wczesnośredniowiecznego są krótsze (Sobociński, Schramm 1972 i in.). Poza tym rozpoznano fragmenty zuchwy z M₃ — dwusłupkowym (ryc. 11, 12).

Podobnie łopatki o wymiarach ujętych w tabeli 23 zbliżone są do takich kości z Włostowa, Gzina, Słupcy. Także oddzielne nasady kości długich, których wymiary podano wyżej nie wykazują różnic w porównaniu z takimi obiektami innych stanowisk z tego okresu. Kości skokowe wykazują większą rozpiętość wielkościową, aniżeli kości skokowe ze Słupcy, Inowrocławia, Heunebergu (Gerlach 1967), a także z neo-

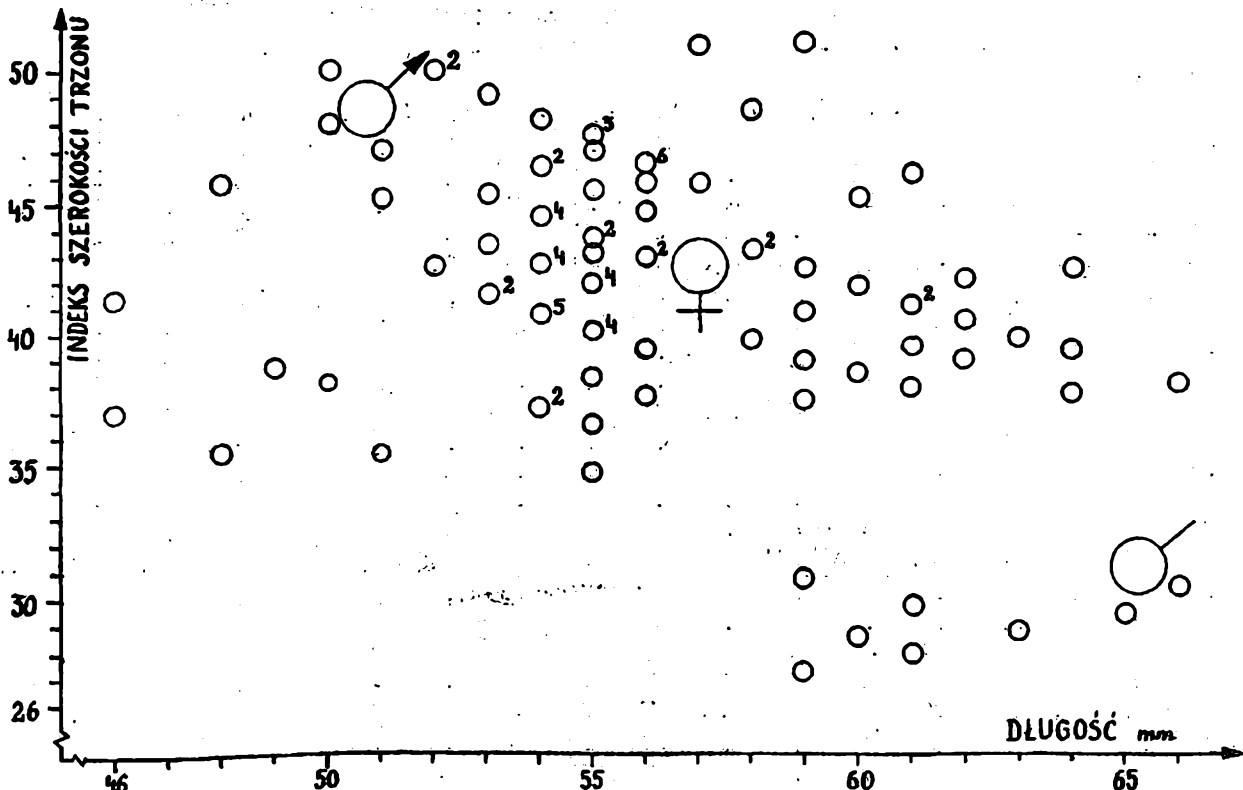

Ryc. 7. Bydło — śródstopie (*Bos primigenius f. taurus L.*, metatarsus) 1. Smuszewo; 2. Gzin — hallstatt D i wczesny okres lateński (500-250 p.n.e.), (Sobociński 1972); 3. Kobylniki — okres późnolateński (II/I w. p.n.e.) i okres wpływów rzymskich (III-V w. n.e.), (Sobociński 1970); 4. Słupca — kultura łużycka (około 500 p.n.e.), (Chmielewski 1958); 5. Włostowo — kultura łużycka (700-800 p.n.e.), (Hilzheimer 1923); 6. Juszkuwo — okres kultury wschodnio-pomorskiej (Sobociński 1972)

Fig. 7. Cattle — *Bos primigenius f. taurus L.*, metatarsus 1. Smuszewo; 2. Gzin — Hallstatt D and Early La Tène Period (500-250 B.C.), (Sobociński 1972); 3. Kobylniki — La Tène Period (II/I cent. B.C.) and Period of Roman Influences (III-V. cent. A.D.), (Sobociński 1970); 4. Słupca — Lusatian Culture (about 500 B.C.), (Chmielewski 1958); 5. Włostowo — Lusatian Culture (700-800 B.C.), (Hilzheimer 1923); 6. Juszkuwo — Period of East-Pomerania Culture (Sobociński 1972)

Abb. 7. Rindvieh — *Bos primigenius f. taurus L.*, metatarsus 1. — Smuszewo; 2. Gzin — Hallstatt D und frühe La Tène Periode (500-250 v. u.Z.), (Sobociński 1972); 3. Kobylniki — La Tène Periode (2./1. Jh. v. u.Z.) und Römische Kaiserzeit (3.-5. Jh.), (Sobociński 1970); 4. Słupca — Lusatier Kultur (etwa 500 v. u.Z.), (Chmielewski 1958); 5. Włostowo — Lusatier Kultur (700-800 v. u.Z.), (Hilzheimer 1923); 6. Juszkuwo — Ost-Pommerische Kultur (Sobociński 1972)

litu. O podobnej rozpiętości wielkościowej są kości skokowe z Magdalensbergu (Hildebrandt 1966) tylko z tą różnicą, że są one większe (długość 53-80 mm, szerokość 36,5-52,5 mm). Kości piętowe o długości

Ryc. 8. Bydło — I człon palca (*Bos primigenius f. taurus L.*, phalanx I)

Fig. 8. Cattle (*Bos primigenius f. taurus L.*, phalanx I)

Abb. 8. Rindvieh (*Bos primigenius f. taurus L.*, phalanx I)

Tabela 29

Krowa – II człon palca
Bos primigenius f. taurus L. – phalanx II

Lp.	Wymiary							mm														
	1.	Długość całkowita							43	38	39	33	36	33	42	34	37	39	34	35	36	35
2.	Szerokość nasady bliższej							35	31	31	29	31	28	31	22	29	30	28	30	32	30	32
3.	Szerokość trzonu							28	26	25	24	22	21	26	18	23	24	23	24	27	24	27
4.	Szerokość nasady dalszej							30	30	28	25	22	23	26	19	25	26	25	28	30	24	29
5.	Wskaźnik $\frac{3 \times 100}{1}$							65,1	68,4	64,1	69,7	61,1	63,6	61,9	52,9	62,2	61,6	61,7	68,5	72,3	68,5	77,0
1.	37	37	33	32	39	35	37	38	32	35	35	34	36	37	37	36	39	42	35	40	41	
2.	30	33	22	28	30	28	31	26	21	30	30	30	29	30	27	28	30	31	27	27	31	
3.	27	25	20	20	24	25	25	23	18	23	24	22	24	22	14	22	26	26	22	22	25	
4.	26	28	19	—	25	23	28	22	19	25	26	25	25	24	21	24	26	—	24	24	28	
5.	72,9	67,5	60,6	62,5	61,6	71,4	67,5	60,5	56,2	65,8	68,5	64,7	66,6	59,5	58,3	61,1	66,6	61,9	62,8	55,5	63,4	

Tabela 30

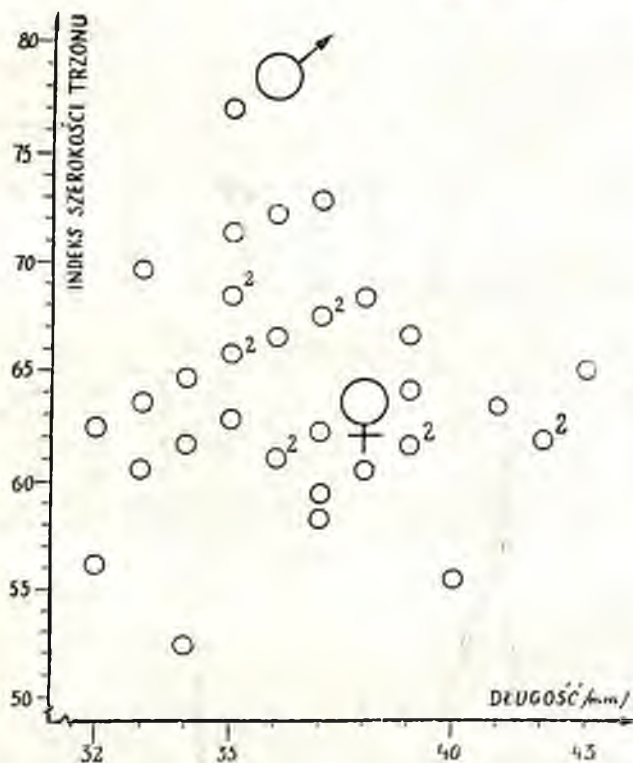
Krowa – III człon palca
Bos primigenius f. taurus L. – phalanx III

Lp.	Wymiary										mm													
	1.	Długość podszwowa										73	66	76	66	82	68	69	67	54	74	67	57	53
2.	Długość grzbietowa										57	52	52	54	61	56	65	55	23	57	55	44	40	
3.	Długość boczna										41	40	40	40	40	40	38	41	31	39	35	34	32	
4.	Szerokość powierzchni stawowej										25	20	21	22	20	19	19	22	17	21	22	15	17	
5.	Grubość powierzchni stawowej										34	29	28	27	31	27	27	27	25	31	29	26	25	
6.	Szerokość podszwowa										25	22	26	22	23	22	22	22	18	24	21	20	19	
7.	Wysokość kości										33	28	30	26	28	30	26	29	24	31	27	26	26	
8.	Wskaźnik $\frac{6 \times 100}{1}$										34,2	33,3	34,2	33,3	28,0	32,3	31,8	32,8	33,3	32,4	31,3	33,3	35,8	
1.	60	62	58	67	56	51	63	67	70	71	60	62	58	67	56	51	63	67	70	71				
2.	46	52	48	56	46	39	49	49	51	52	46	52	48	56	46	39	49	49	51	52				
3.	31	37	33	33	31	32	38	35	39	38	31	37	33	33	31	32	38	35	39	38				
4.	19	21	18	20	18	18	19	21	20	19	19	21	18	20	18	18	19	21	20	19				
5.	22	29	21	25	21	20	26	33	31	31	22	29	21	25	21	20	26	33	31	31				
6.	20	21	20	24	20	20	20	23	25	23	20	21	20	24	20	20	20	23	25	23				
7.	26	29	25	32	25	23	23	28	30	27	26	29	25	32	25	23	23	28	30	27				
8.	33,3	33,9	34,5	38,8	35,7	39,1	31,7	34,3	35,7	32,4	33,3	33,9	34,5	38,8	35,7	39,1	31,7	34,3	35,7	32,4				

Tabela 31

Krowa – Wysokość w kłębie

Kość	Płeć	Długość (mm)	Bocssneck (1956)		Całkin (1960)		Fock (1966)	
			Współczynnik	Wysokość (cm)	Współczynnik	Wysokość (cm)	Współczynnik	Wysokość (cm)
Metacarpus	♂	164	6,71	110,0	6,24	102,3	6,25	102,5
	♂	166	6,71	111,3	6,24	103,6	6,25	103,8
	♂	168	6,71	112,6	6,24	104,7	6,25	104,0
	♂	168	6,71	112,6	6,24	104,7	6,25	104,0
	♂	176	6,71	118,1	6,24	109,9	6,25	110,0
	♂	177	6,71	118,8	6,24	110,4	6,25	110,6
	♂	182	6,71	122,1	6,24	113,6	6,25	113,8
	♀	185	6,31	116,7	5,98	110,6	6,0	111,0
Metatarsus	♀	188	6,31	118,6	5,98	112,6	6,0	112,8
	♀	198	5,63	111,5	5,34	105,7	5,35	106,0
	♂	206	6,0	123,6	5,58	114,9	5,55	114,3

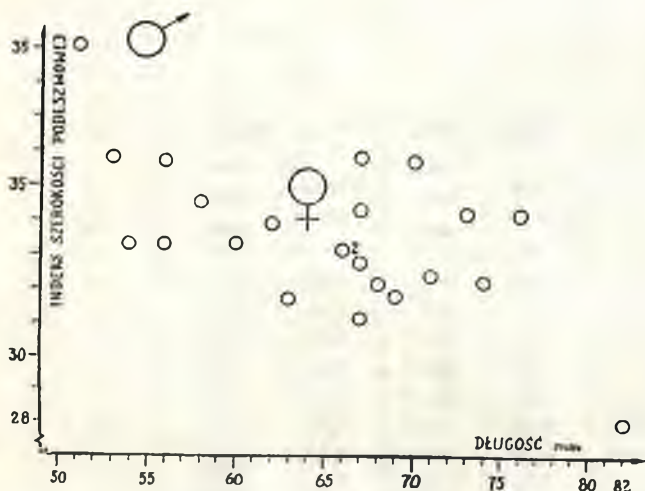

Ryc. 9. Bydło — II człon palca (*Bos primigenius f. taurus L.* — phalanx II)

Fig. 9. Cattle (*Bos primigenius f. taurus L.*, phalanx II)
Abb. 9. Rindvieh (*Bos primigenius f. taurus L.*, phalanx II)

różnic wielkościowych w porównaniu z takimi członami krowy krótkorogiej rasy krajowej.

Kości długie pozwoliły nam wyliczyć wysokość w kłębie zwierząt, do których one należały. Obliczenia te przeprowadzono przy zastosowaniu współczynników Boessnecka (1956), Całkina (1960) i Focka (1966) do długości całkowitej metapodiów (tab. 31). Zastosowanie wskaźników tych trzech autorów okazało się niezbędne dla celów porównawczych z danymi z literatury. Obliczona wysokość potwierdza równocześnie nasze poprzednie wywody, a w szczególności wyniki analizy kości długich zachowanych w całości.

Ryc. 10. Bydło — III człon palca (*Bos primigenius f. taurus L.* — phalanx III)

Fig. 10. Cattle (*Bos primigenius f. taurus L.*, phalanx III)
Abb. 10. Rindvieh (*Bos primigenius f. taurus L.*, phalanx III)

Z danych tabeli 31 wynika, że bydło ówczesne było o wysokości w kłębie około 111 - 124 cm według Boessnecka, a około 102 - 115 cm według Całkina i Focka. Wysokość krowy współczesnej rasy szwyczej przy zastosowaniu współczynnika Boessnecka i Focka do

Ryc. 11. Bydło — fragment żuchwy (*Bos primigenius f. taurus L.* — mandibula)

Fig. 11. Cattle (*Bos primigenius f. taurus L.*, mandibula)
Abb. 11. Rindvieh (*Bos primigenius f. taurus L.*, mandibula)

długości kości śródreżca 209 mm (Josseliani 1929) wynosi 131,9 cm i 125,4 cm. Stosując współczynniki tych autorów do długości kości śródstopia krowy rasy Jersey (Josseliani) 215,3 mm wartość wysokości jest 135,9 i 129,2 cm. Z powyższych obliczeń wynika, że bydło ze Smuszewa wysokością swoją nie osiągało

Ryc. 12. Bydło — fragmenty żuchwy z zębami M (*Bos primigenius f. taurus L.* — mandibula — dens M)

Fig. 12. Cattle (*Bos primigenius f. taurus L.*, mandibula — dens M)
Abb. 12. Rindvieh (*Bos primigenius f. taurus L.*, mandibula — dens M)

wielkości przedstawicieli bydła krótkorogiego współczesnego, jakim jest bydło rasy szwyczej lub Jersey. W porównaniu jednak z bydlęciem wczesnośredniowiecznym Wielkopolski było ono nieco wyższe i bardziej rosłe.

Świnia — *Sus scrofa f. domestica L.* 1758 i dzik — *Sus scrofa L.* 1758

Już przy wstępnych pracach rozpoznawczych ze względu na rozmiary obiektów wyłoniły się trudności w rozdzieleniu kości świni i dzika. Dlatego też całość oznaczonego materiału ujęto jako szczątki świni a tylko przy omówieniu podkreślano przynależność niektórych kości dzika.

Ogółem rozpoznano 3448 szczątków, które stanowią 33,15% ogólnej liczby materiału kostnego, a 34,87% resztek kostnych zwierząt ssących domowych (tab. 3). Należą one do wszystkich odcinków kośćca (tab. 5). Szczątki kostne świni są typowymi pozostałościami po spożytym mięsie i pochodzą one ze zwierząt niedojrzałych, o nieukończonym wzroście. Stąd też mało wybrano obiektów do przeprowadzenia pomiarów.

Wiek zwierząt zabijanych starano się określić głównie na podstawie zachowanego uzębienia oraz niezrośniętych nasad kości długich.

Spośród fragmentów czaszki wydzielono kości szczękowe z zachowanym uzębieniem, w to:

Zęby	Wiek	Liczba	%
M ₁ wyklute	15 - 21 miesięcy	5	18,9
M ₂ w stadium wykluwania	około 21 miesięcy	3	8,3
M ₃ lekko starte +	24 - 36 miesięcy	14	38,9
M ₃ średnio starte ++	ponad trzy lata	5	13,9
M ₃ silnie starte +++	ponad trzy lata	5	13,9
M ₃ bardzo silnie starte ++++	zwierzęta stare	4	11,1

Więcej wydzielono fragmentów żuchw z zachowanym uzębieniem:

Zęby	Wiek	Liczba	%
M ₁ wyklute	około 9 miesięcy	1	1,3
M ₂ wyklute	15 - 21 miesięcy	9	11,8
M ₃ w stadium wykluwania	około 21 miesięcy	10	13,2
M ₃ bez śladów starcia	21 - 24 miesięcy	19	25,0
M ₃ lekko starte +	24 - 36 miesięcy	4	5,3
M ₃ średnio starte ++	ponad 3 lata	7	9,2
M ₃ silnie starte +++	ponad trzy lata	16	21,1
M ₃ bardzo silnie starte ++++	zwierzęta stare	10	13,2

Z powyższego zestawienia widoczne jest wyraźne zróżnicowanie wiekowe ze znaczną przewagą zwierząt młodych. Ze sporej liczby fragmentów kości czaszki (*cranium*) nie udało się nam znaleźć kości łzowych.

Ryc. 13. Swinia — żuchwa (*Sus scrofa f. domestica L.* — mandibula)

Fig. 13. Swine (*Sus scrofa f. domestica L.*, mandibula)

Abb. 13. Schwein (*Sus scrofa f. domestica L.*, mandibula)

Natomiast z 444 fragmentów żuchwy (*mandibula*) zmierzono tylko 7 egzemplarzy (ryc. 13), których długość spojenia wynosi 45 - 115 mm.

Więcej zmierzono zębów, których zachowała się większa ilość. Z zębów górnych (*dentes maxillares*) przeprowadzono pomiary zębów M, których długość wynosi 60 - 74 mm przy n=17, a zębów M₃ długość 32 - 44 mm i szerokość 16 - 24 mm przy n=26.

Łopatka (*scapula*) zachowała się we fragmentach w liczbie 139, z których zmierzono tylko 12 kątów panewkowych. Długość szyjki tych obiektów wynosi 23 - 34 mm.

Kość ramieniowa (*humerus*) reprezentowana jest wyłącznie 240 fragmentami (ryc. 14). Zmierzono tylko nasadę dalszą: szerokość 40 - 59 mm, szerokość bocz-

Ryc. 14. Swinia — kość ramieniowa (*Sus scrofa f. domestica L.* — humerus)

Fig. 14. Swine (*Sus scrofa f. domestica L.*, humerus)

Abb. 14. Schwein (*Sus scrofa f. domestica L.*, humerus)

ka 38 - 44 mm, średnica otworu nadbłoczkowego 6 - 14 mm przy n=21.

Z 197 resztek kości promieniowej (*radius*) zmierzono jedną zachowaną w całości (długość całkowita 155 mm, długość boczna 147 mm, szerokość nasady bliższej 32 mm, szerokość trzonu 22 mm i szerokość nasady dalszej 35 mm) oraz 10 nasad bliższych (29 - 38 mm). Do kości łokciowej (*ulna*) należy 137 obiektów, z których wydzielono 7 kości ze zrośniętym guzem łokciowym i 25 kości bez guza łokciowego.

Kości nadgarstka (*ossa carpi*) w liczbie 19 i kość śródreżca (*metacarpus*) w liczbie 223 nie nadają się do przeprowadzenia pomiarów. Kości miednicowej (*os coxae*) reprezentowanej 96 resztkami nie mierzono a z 118 szczątków kości udowej (*femur*), wśród których znajdują się egzemplarze młodych niedojrzałych zwierząt, zmierzono jedną nasadę bliższą (szerokość 57 mm) i 3 nasady dalsze (szerokość 36, 40, 46 mm).

Do kości piszczelowej (*tibia*) należy 113 obiektów, z których zmierzono jedną całą kość (długość całkowita 195 mm, szerokość nasady bliższej 48 mm, szerokość trzonu 20 mm, szerokość nasady dalszej 31 mm) oraz 6 nasad dalszych (szerokość 29 - 38 mm).

Z 54 fragmentów kości strzałkowej (*fibula*) rozpoznano okazy należące do zwierząt młodych. Pomiarów nie przeprowadzono.

Z kości stępu (*ossa tarsi*) reprezentowanych 125 egzemplarzami zmierzono 11 kości piętowych (*calcaneus*) (długość całkowita 80 - 115 mm).

Wydzielono także 6 kości z niezrośniętym guzem piętowym. Wymiary kości skokowej (*talus*) są następujące:

długość	54	56	51	53	55	54	51	45	43	mm
szerokość	33	33	26	30	30	32	31	29	28	mm

Kości śródstopia (*metatarsus*) w liczbie 66 egzemplarzy nie mierzono. I, I i III człon palca (*phalanx I, II et III*). Z 82 pierwszych członów zmierzono 10 (długość 37 - 53 mm) i z 43 drugich członów tylko jeden o długości 25 mm. Trzecich członów nie mierzono.

Wśród zmierzonych obiektów, jak wskazują na to przeprowadzone pomiary, znajdują się również kości dzika, których przy opracowywaniu wstępnym materiału nie wydzielono. Rozdzielenie kości dzika i świni

nastęca wiele trudności, a jest możliwe jedynie na podstawie wielkości. W związku z tym wydaje się autorom, że korzystniej jest opracowywać materiał tych zwierząt wspólnie.

Już z wymiarów zębów widzimy, że zęby M dolne należały do zwierząt roślących, większych od współczesnej świni poleskiej, dla której długość M wynosi 62,5 mm (Jaworski 1927). Także zęby górne wskazują na przynależność części czaszek, z których pochodzą do zwierząt większych rozmiarów. Biorąc pod uwagę dane Bäumlera (cyt. za Jaworski 1927) widoczne jest, że zęby tak górne jak i dolne w znacznej liczbie należały do dzika.

Z łopatek tylko jeden egzemplarz o długości szyjki 34 mm można uważać za kość dzika, dla którego długość szyjki łopatki według Piry (cyt. za Sobociński 1963) wynosi 31-37 mm. Podobnie kości ramienne należały do przeważnie zwierząt roślących. Niektóre nasady dalsze są szersze od nasady dalszej kości ramiennej dzika, której szerokość według Heschelera i Naumanna (Sobociński 1963) wynosi 42-47 mm.

Pozostałe kości, które udało się nam pomierzyć wykazują również zróżnicowanie wielkościowe. Jedne z nich należały do mniej roślących a inne nawet do bardzo roślących zwierząt i prawdopodobnie do dzika. Wysokość obliczona z długości zachowanej w całości kości promieniowej i piszczelowej przy zastosowaniu współczynników Teicherta (1969), która wynosi 81,53 cm (długość kości promieniowej 155 mm \times 5,26) i 76,44 cm (długość kości piszczelowej 195 mm \times 3,92) mówi nam o tym, że zwierzęta te były bardziej rosłe od świni z epoki brązu i żelaza, opisanej przez Teicherta (1970). Według tego autora wysokość świni w epoce brązu wynosiła około 75 cm, a w epoce żelaza 72 cm, zaś wysokość dzika w tych epokach 101 i 99 cm. Z powyższych rozważań wynika, że świnia ówczesna była zwierzęciem dużym często o rozmiarach odpowiadających dzikowi.

Owca i koza — *Ovis ammon f. aries* L. 1758 et *Capra aegagrus f. hircus* L. 1758

Szczałki kostne małych przeżuwaczy zajmują trzecie miejsce (tab. 1,3) i odsetek ich wynosi 12,9% ogólnej ilości materiału kostnego (tab. 1) a 34,87% w grupie zwierząt domowych (tab. 3). Należą one prawie do wszystkich odcinków kośćca (tab. 5). Wiek zwierząt, z których badany materiał pochodzi określono na podstawie żuchw z zachowanym uzębieniem. Rozpoznano żuchwy:

Zęby	Wiek	Liczba	%
M_1 w stadium wykluwania	3 - 5 miesięcy	1	3,1
M_1 wykluty	5 - 6 miesięcy	8	25,0
M_2 w stadium wykluwania	8 - 9 miesięcy	2	6,3
M_3 wykluty	24 - 26 miesięcy	21	65,6

Znaleziono także oddzielne nasady dalsze kości piszczelowej, śródreżca i śródstopia oraz kości łokciowe bez guzów łokciowych. Z powyższego widać duże zróżnicowanie wiekowe zwierząt w granicach od kilku miesięcy do około 2 1/2 lat.

Z 1344 ogólnej liczby szczałków małych przeżuwaczy rozpoznano 65 kości owcy i 26 kości kozy czyli z 91 obiektów, których określono przynależność gatunkową 71,4% należy do owcy a 28,6% do kozy.

Z obiektów o nieokreślonej przynależności gatunkowej zmierzono fragmenty żuchwy (*mandibula*) z zachowanym uzębieniem (tab. 32), nasady dalsze kości

Tabela 32

Owca i koza — żuchwa (mm)

Ovis ammon f. aries L. et *Capra aegagrus f. hircus* L. — mandibula (mm)

Wymiary	mm
Wysokość za M_3	34 34 35 36 38
Wysokość na M_1	23 22 22 23 22 22 22
Wysokość przed P_1	17 15 15 14
Długość $P+M$	68 67 66
Długość P	20 22 21
Długość M	48 45 45 46 54 47 46 47 48 50
Długość M_3	22 20 20 21 28 22 21 22 23 26
Szerokość M_3	8 8 8 8 9 9 8 8 8 10

piszczelowej (*tibia*), których szerokość w ujęciu szeregowym jest następująca:

szerokość	25 26 27 28 mm	kość skokową (<i>talus</i>)
n=10	3 2 3 2	

o wymiarach:

długość	29 29 31 32 27 30 26 30 29 28 23 28 27 mm,
szerokość	18 18 20 21 18 19 18 20 20 19 20 18 18 mm,

7 kości piętowych (*calcaneus*) o długości 51, 52-dwukrotnie, 53, 54, 56, 61 mm oraz I człon palca (*phalanx I*), którego długość w ujęciu szeregowym jest następująca:

długość	32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 mm
n=19	1 2 2 4 1 1 2 1 2 1 — 2 — mm

Owca

Szczałkami owcy, z których część pomierzono, są 4 możdżenie rogowe (tab. 33), kąty panewkowe łopatki (tab. 34), jedna cała (tab. 35), 4 nasady bliższe (szerokość 28, 29, 30, 31 mm) i 8 nasad dalszych (szerokość 26, 28-czyterokrotnie, 29-dwukrotnie i 32 mm) kości ramiennej, jedna cała (tab. 35), 10 nasad bliższych (szerokość 25, 26, 27-trzykrotnie, 28, dwukrotnie, 29, 30, 31 mm) i 1 nasada dalsza (szerokość 28 mm) kości promieniowej, 5 fragmentów kości łokciowej, 1 cała kość piszczelowa (tab. 35), 2 całe (tab. 35) i 5 nasad bliższych (szerokość 20-dwukrotnie, 21, 22, 24 mm) kości śródreżca i 4 całe (tab. 35), 3 nasady bliższe (szerokość 21-krotnie, 23 mm) i 4 nasady dalsze (szerokość 23-trzykrotnie, 26 mm) kości śródstopia. Możdżenie, z których jeden należał do samca, a drugi do samicy, pochodzi z niewielkich zwierząt. Odpowiadają one swoimi wymiarami dolnym granicom takich danych dla owiec wczesnośredniowiecznych Wielkopolski i Kujaw (Schramm 1967). Kształt opisanych możdżeni wskazuje na ich przynależność do wrzosówki. Pozostałe obiekty rozmiarami swoimi nie odbiegają od takich kości owcy z okresu lateńskiego (Pölloth 1959, Pfund 1961, Sobociński 1972), wpływów rzymskich (Fruth 1966), halsztackiego (Niezabitowski 1936, Chmielewski 1958, Sobociński 1972), a także owcy wczesnośredniowiecznej (Schramm 1967 b).

Tabela 33

Owca i koza – mozdzeń (mm)
Ovis ammon f. aries L. (O) et *Capra aegagrus f. hircus* L. (C) – proc. cornualis (mm)

Wymiary Płeć	O			C					
	♂	♀	♀	♂	♀	♀	♀	♀	♀
Średnica podstawy największa	45	32	34	63	35	35	33	34	34
najmniejsza	33	21	23	39	22	23	24	25	25
Obwód podstawy	130	85		160	95	62	95	100	100
Długość po krzywiznie większej	150	90	(110)			170	196		
Cięciwa	106	70	80			155	120		

Tabela 34

Owca – łopatka (mm)
Ovis ammon f. aries L. – scapula (mm)

Wymiary	mm						
1. Długość szyjki	16	19	20	21	20	19	20
2. Długość kąta panewko- wego	29	29	27	31	30	29	29
3. Długość panewki	21	21	20	23	20	23	22
4. Szerokość panewki	19	21	22	23	22	22	21
5. Odległość: podstawa grze- bienia – krawędź panewki		18	17	16		23	21
Wskaźnik: 5/1		0,9	0,85	0,8		1,21	1,05

Tabela 35

Owca – kości długie (mm)
Ovis ammon f. aries L. – ossa longa (mm)

	Humerus			Ra- dius	Meta- carpus	Tibia	Metatarsus				
Długość całkowita	137	133	128	157	121	124	198	153	143	143	141
Długość od główki	124	119	114								
Szerokość nasady bliższej	36	35	34	30	21	21	40	22	21	20	(19)
Szerokość trzonu	14	13	12	16	13	12	14	14	12	13	10
Szerokość nasady dalszej	29	27	26	28	23	23	24	27	25	24	
Szerokość bloczka	27	25	25								

Tabela 36

Owca – *Ovis ammon f. aries* L. – Wysokość w kłębie

Kość	Długość (mm)	Współczyn- nik Haaka	Wysokość (cm)	Współczyn- nik Całkina	Wysokość (cm)
Humerus	128	4,24	54,3		
	133		56,4		
	137		58,1		
Radius	157	3,96	62,2		
	121				
Metacarpus	124			4,85	58,7
	198		60,6		
Tibia	141	3,06	60,6		
	143				
Metatarsus	143			4,68	66,0
	143				67,0
	153				67,0
					71,6

Wysokość owcy ze Smuszewa obliczona na podstawie kości długich przy zastosowaniu współczynnika Haaka (1965) i Całkina (1961) (tab. 36) wykazuje dość znaczną rozpiętość od 54,3 - 71,6 cm. Według Schrammowej (1976 b) wysokość owcy wczesnośredniowiecznej z terenów północno-zachodniej Polski wynosiła 57 - 66 cm (wartości średnie), przy górnej granicy 70 cm. Tym samym owca ze Smuszewa była nieco wyższa.

Kości długie, które należą do owiec podobnej wysokości jak owca wczesnośredniowieczna (według Schrammowej) oraz wysokość wyliczona przez nas dla owiec ze Smuszewa, zostały opisane w materiałach z okresu rzymskiego (Boessneck 1958, Fruth 1966), późnolateńskiego (Pfund 1961, Pölloth 1959, Teichert 1964), okresu halszackiego i wczesnolateńskiego (Sobociński 1972), wczesnego żelaza (Całkin 1964), brązu (Haimovici 1965) a także neolitu (Boessneck, Jequier, Stampfli 1963, Vogel 1933).

Koza

Z 26 szczątków kozy zmierzono 6 moźdzeni rógowych (tab. 33), jedną całą kość ramieniową (tab. 37) i 7 nasad bliższych (szerokość 29 - 32 mm), 8 nasad

gość panewki 27 mm, szerokość panewki 25 mm), jedną nasadę dalszą kości udowej (szerokość 40 mm) oraz *metapodia*, a to 3 kości śródreza i jedną śródstopia (tab. 37).

Moźdzenie rogowe, z których jeden należał do samca (ryc. 15), nie różnią się swoimi rozmiarami od takich moźdzeni z o resu kultury lużyckiej (Hilzheimer 1923), lateńskiego (Pölloth 1959, Pfund 1961) i kóz wczesnośredniowiecznych (Schramm 1967b). Podobnie pozostałe zmierzone obiekty nie wykazują różnic wielkościowych w porównaniu z takimi kośćmi wydobytymi w Magdalensbergu (Fruth 1966), Manching (Pölloth 1959, Pfund 1961), Schönburg (Teichert 1964), na obszarze Wschodniej Europy (Całkin 1964) oraz ze stanowisk wczesnośredniowiecznych opisanych przez Schrammową (1967b).

Wysokość w kłębie obliczona na podstawie kości długich przy zastosowaniu współczynników Schrammowej (1967a) wynosi 57,9 - 63,8 cm (tab. 38). Porównując ją z danymi przedstawionymi przez Schrammową (1967a) w tabeli zbiorczej (tab. 11, strona 154) nie występują zasadnicze różnice w wysokościach pomiędzy owcą ze Smuszewa a owcą z okresów kultury lużyckiej, lateńskiego, rzymskiego, a także neolitu.

Tabela 37

Koza — kości długie (mm)
Capra aegagrus f. hircus L. — ossa longa (mm)

	Humerus	Metacarpus			Metatarsus
Długość całkowita	(150)	111	108	109	109
Długość od główki	138				
Szerokość nasady bliższej		25	24	24	20
Szerokość trzonu	13	19	17	17	12
Szerokość nasady dalszej	29	28	29		24

bliższych kości promieniowej (szerokość 29 - 34 mm), kość miednicową (długość 190 mm, długość kości biodrowej 115 mm, długość kości kulszowej 75 mm, dłu-

Tabela 38

Koza — *Capra aegagrus f. hircus* L. — wysokość w kłębie

	Długość (mm)	Współczynnik Schrammowej 1967a	Wysokość (cm)
Humerus	(150)	3,86	57,9
Metacarpus	108	5,75	62,1
	109		62,7
	111		63,8
Metatarsus	109	5,34	58,2

Ryc. 15. Koza — moździeń (*Capra aegagrus f. hircus* L. — processus cornualis)

Fig. 15. Goat (*Capra aegagrus f. hircus* L., processus cornualis)

Abb. 15. Ziege (*Capra aegagrus f. hircus* L., processus cornualis)

Pies — *Canis lupus f. familiaris* L. 1758.

Ogółem wydobyto 249 szczątków kostnych psa (tab. 1). Stanowią one 2,39% ogólnej ilości materiału, a 2,52% resztek kostnych zwierząt domowych (tab. 1, 3). W tej liczbie jest 87 fragmentów czaszki, zuchwy i zębów, 14 kręgów, 58 fragmentów żeber. Pozostałe resztki kostne to 57 kości kończyny przedniej i 33 kończyny tylnej (tab. 5).

Największą wartość dla naszych rozważań mają czaszki (ryc. 16), których wymiary ujęto w tabeli 39. Zmierzono również zuchwy (tab. 40, ryc. 17), łopatki (tab. 41) oraz kości długie (tab. 42). Czaszka (*cranium*). Pomiary przeprowadzono na czte-

Tabela 39

Pies – czaszka (mm)
Canis lupus f. familiaris L. – cranium

Lp.		I	II	III	IV
1.	Długość całkowita (Akrokranium-Prosthion)	195	—	—	—
2.	Długość podstawowa (Basion-Prosthion)	173			
3.	Długość wewnętrzna puszki mózgowej (Basion-Ethmoideum)	95	84	86	85
4.	Oś podstawy mózgowioczaski (Basion-Synsphenion)	67	63	64	64
5.	Oś podstawy trzewioczaski (Synsphenion-Prosthion)	105			
6.	Morfologiczna oś mózgowioczaski (Opisthion-Nasion)	103	96	109	104
7.	Morfologiczna oś trzewioczaski (Nasion-Prosthion)	104			
8.	Anatomiczna oś mózgowioczaski (Opisthion-Sagektorcion)	94	88	95	89
9.	Anatomiczna oś trzewioczaski (Sagektorcion-Prosthion)	115			
10.	Oczodolowa długość trzewioczaski (Orbitale-Prosthion)	85			
11.	Długość podniebienia (Staphylion-Prosthion)	96			
12.	Wysokość mózgowioczaski (Synsphenion-Sutura sagittalis)	55	59	59	54
13.	Szerokość puszki mózgowej (Euryon-Euryon)	59	57	56	57
14.	Zwężenie skroniowe (Frontostenion-Frontostenion)	37	34	40	36
15.	Największa szerokość czoła (Ectorbitale-Ectorbitale)	54	47	54	51
16.	Najmniejsza szerokość międzyoczodolowa (Entorbitale-Entorbitale)	38	32	39	38
17.	Największa szerokość czaszki (Zygion-Zygion)				
18.	Największa szerokość podniebienia mierzona przed zębami trzonowymi	50	50		
19.	Długość łamacza (P ₄)	18	18		
20.	Szerokość łamacza (P ₄)	9	8		
	Wskaźnik nr 1 wydłużenia puszki mózgowej				
	<u>Opisthion-Sagektorcion</u>	159,3	154,4	169,6	156,1
	<u>Euryon-Euryon</u>				
	Wskaźnik nr 2 Wysokościowo-długościowy puszki mózgowej				
	<u>Wysokość mózgowioczaski × 100</u>	57,9	70,2	68,6	63,5
	<u>Basion-Ethmoideum</u>				
	Wskaźnik nr 3 Szerokość mózgowioczaski				
	<u>Euryon-Euryon × 100</u>	34,1			
	<u>Basion-Prosthion</u>				
	Wskaźnik nr 4 Wysokość czaszki				
	<u>Wysokość mózgowioczaski × 100</u>	31,8			
	<u>Basion-Prosthion</u>				
	Wskaźnik nr 5 długościowego zróżnicowania czaszki				
	<u>Sagektorcion-Prosthion × 100</u>	122,3			
	<u>Opisthion-Sagektorcion</u>				
	Wskaźnik nr 6 długości łamacza				
	<u>długość łamacza × 100</u>				
	<u>długość szeregu zębów trzonowych</u>				
	Wskaźnik nr 7 położenia zwężenia skroniowego Adlerberga				
	<u>Sagektorcion-zwężenie skroniowe × 100</u>				
	<u>zwężenie skroniowe-Akrokranium</u>				

Ryc. 16. Pies — czaszka (*Canis lupus f. familiaris L.* — cranium)
 Fig. 16. Dog (*Canis lupus f. familiaris L.*, cranium)
 Abb. 16. Hund (*Canis lupus f. familiaris L.*, cranium)

rech czaszkach, z których tylko jedna zachowała się w dobrym stanie. Biorąc pod uwagę dane metodyczne Wyrosta (1967) możemy określić typy psów, do których zmierzone obiekty należały.

Czaszka I, która zachowała się w najlepszym stanie i tym samym mamy pełny zestaw wymiarów, należała do psa dużego o czaszce długiej, niskiej, średniodługotwarzowej i o puszcze mózgowej niskiej, wąskiej, średnio wydłużonej. Wysokość w kłębie tego psa obliczona za pomocą współczynnika Wyrosta i Kucharczyka (1967) wynosiła 65,3 cm. Pozostałe trzy czaszki są niekompletne i mogliśmy wyliczyć tylko dwa pierwsze wskaźniki.

Czaszka II pochodzi z psa średniej wielkości o wysokości 54,1 cm o puszcze mózgowej mało wydłużonej i średnio wysokiej.

Czaszka III należała do psa dużego o wysokości 56,2 cm, puszcze mózgowej znacznie wydłużonej i średnio wysokiej.

Czaszka IV, podobnie jak czaszka II, pochodzi z psa średniej wielkości o wysokości 55,2 cm, ale o puszcze mózgowej średnio wydłużonej i niskiej.

W porównaniu z danymi przytoczonymi przez Wyrosta (1967), czaszka I zbliżona jest wewnętrzną długością puszeki mózgowej do czaszki współczesnego spaniela i owczarka niemieckiego, a długością podstawową jak również wskaźnikami do czaszki niemieckiego wyżła gładkowłosego i szorstkowłosego.

Czaszki II, III i IV długością wewnętrzną puszeki mózgowej odpowiadają również czaszce wyżła niemieckiego szorstko- i gładkowłosego. Poza tym czaszka I długością wewnętrzną puszeki mózgowej jest najbardziej zbliżona do czaszki *Canis inostrancevi* An., zaś długością podstawową do czaszki *Canis matrix optima*. Pozostałe obiekty odpowiadają mniej więcej czaszce *Canis inostrancevi* An.

Żuchwy, jak można wnioskować z porównania z danymi Wyrosta (1963), należały do psów zbliżonych do wyżła niemieckiego i owczarka niemieckiego. Żuchwa III odpowiada także żuchwie *Canis inostrancevi* An., do której jest jeszcze zbliżona żuchwa I, zaś żuchwa VI odpowiada żuchwie *Canis intermedius* Woldr.

Także łopatki (ryc. 18), z których zachowały się kąty panewkowe, podobne są swoimi wymiarami do łopatek owczarka niemieckiego (Wyrost 1963). Z kości długich (ryc. 18) kość ramieniowa pochodzi z psa o wysokości 52,9 cm, kość promieniowa należała do psa o wysokości 67,3 cm a kość piszczelowa do psa o wysokości 46,7 cm.

Z przeprowadzonych badań morfologiczno-porównawczych i osteometrycznych wynika, że wprowadzenie pies ze Smuszewa był zróżnicowany pod względem wielkościowym, to jednak wysokością swoją mieści się w zakresie tego wymiaru współczesnego nam wyżła niemieckiego i owczarka niemieckiego; we-

Ryc. 17. Pies — żuchwa (*Canis lupus f. familiaris* — mandibula)
 Fig. 17. Dog (*Canis lupus f. familiaris* L., mandibula)
 Abb. 17. Hund (*Canis lupus f. familiaris* L., mandibula)

Ryc. 13. Pies — łopatka, kość ramieniowa, kość promieniowa, kość łokciowa i kość piszczelowa (*Canis lupus f. familiaris* L. — scapula, humerus, radius, ulna et tibia)
 Fig. 18. Dog (*Canis lupus f. familiaris* L., scapula, humerus, radius, ulna et tibia)
 Abb. 18. Hund (*Canis lupus f. familiaris* L., scapula, humerus, radius, ulna et tibia)

Tabela 40

Pies — żuchwa (mm)
Canis lupus f. familiaris L. 1758 — mandibula (mm)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Długość całkowita — Gonion caudale — Infradentale	143		154			138				
Długość — Condylion mediale — Infradentale	126		153		142	132				
Długość — Condylion mediale — tylny brzeg zębodołu C	130	114	135	124	126	115				
Długość od wcięcia między proc. angularis a condylus do tylnego brzegu zębodołu C	125	112	133	122	123	114				
Wysokość gałęzi od najwyższego punktu gałęzi do przedniego brzegu proc. angularis	56		64	56	58	56				
Wysokość trzonu na tylnym brzegu M ₃	27	24	33	26	29	27				
Wysokość trzonu na tylnym brzegu I I ₁	26	22	26	25	26	25				
Wysokość trzonu na tylnym brzegu P ₁	25	22	25	24	25	23				
Wysokość trzonu na tylnym brzegu P ₃	20	20	23	21	23	19				
Długość zębów P + M	79	73	79	73	81	76	76	72	81	75
Długość zębów M	37	36	39	36	39	37	37	37	40	36
Długość zębów P	43	39	43	38	44	41	42	37	42	39
Długość M ₂ i M ₃	17	15	16	15	16	16	15	18	19	15
Długość M ₂	9	11	10		10	10	11	11	11	10
Szerokość M ₂		6	7		7	7	7	7	7	6
Długość M ₁	23	22	22	22	23	21	23	20	23	22
Szerokość M ₁	9	9	9	9	10		10	9	10	8
Długość P ₁	13	12	13	11	13	12	13	12	13	12
Szerokość P ₁	6	6	8	6	7	6	7	6	7	6
Największa grubość trzonu	11	11	14	11	20	11	14	13	13	11

Tabela 41

Pies — Łopatka (mm)
Canis lupus f. familiaris L. — scapula (mm)

Długość szyjki	31	32	34
Długość kąta panewkowego	36	39	39
Długość panewki	31	34	33
Szerokość panewki	21	26	25

dług Oberdorfera (1959) wysokość owczarka niemieckiego wynosi 55 - 56 cm, a wyżła niemieckiego 50 (♂) i 46 (♀) cm. Z charakterystyki kranio logicznej wynika natomiast, że były psy duże o czaszce długiej, niskiej, średniodługotwarzowej, o puszcze mózgowej niskiej, wąskiej, średnio wydłużonej lub znacznie wydłużonej i średnio wysokiej, psy średniej wielkości o puszcze mózgowej mało wydłużonej i średnio wysokiej albo średnio wydłużonej i niskiej.

Tabela 42

Pies — kości długie (mm)
Canis lupus f. familiaris L. — ossa longa (mm)

Wymiary	Humerus			Radius		Tibia
Długość całkowita	157			178		160
Długość od główki	154	(198)				
Szerokość nasady bliższej	33			21	20	34
Szerokość trzonu	13	16	14	15	14	12
Szerokość nasady dalszej	34	42	35	27		21
Szerokość bloczka	27	32	27			
Wysokość w kłębie:						
Współczynnik Koudelki (1885)						
3,37	52,9 cm					
3,22				67,3 cm		
2,92						46,7 cm

Kot — *Felis silvestris f. domestica*

Zachowane 3 fragmenty zuchwy i fragment kości łokciowej ze względu na zły stan zachowania nie pozwalają nam na przeprowadzenie pomiarów.

Tur — *Bos primigenius* Bojanus, 1827

Rozpoznano tylko 4 obiekty należące do tura (tab. 1). Jest to bardzo niski odsetek tak ogólnej ilości materiału jak i resztek zwierząt dzikich (tab. 1, 4). Obiektami tymi są mozdzeń o średnicy podstawy największej 72 mm i najmniejszej 52 mm oraz obwodzie podstawy 207 mm, kął panewkowy łopatki o długości szyjki 60 mm i odległości podstawy grzebienia do krawędzi panewki 67 mm i kość skokowa o długości 90 mm i szerokości 60 mm. Czwartym egzemplarzem jest kręę szyjny, którego nie mierzono. Mozdzeń należał do zwierzęcia młodego i obwodem 207 mm mieści się w zakresie wielkościowym tego wymiaru podanego przez Gedyminową (1965) — 190 - 233 mm *juv.* Także średnicami odpowiada danym Gedyminowej dla osobników młodych (średnica największa 70 - 89 mm, a najmniejsza 50 - 63 mm). Nie możemy przeprowadzić analizy wymiarów z danymi z literatury, ponieważ dane te dotyczą zwierząt dojrzałych, wyrosniętych. Łopatka długością szyjki nie osiąga dolnej granicy tego wymiaru podanego przez Paavera (1965), zaś kość skokowa należała do zwierzęcia bardziej rosnącego i rozmiarami mieści się w zakresie wielkościowym kości skokowej tura krajów nadbałtyckich (Praaver 1965).

Łoś — *Alces alces* L. 1758

Szczałki łosia w liczbie 17 egzemplarzy stanowią 0,16% ogólnej ilości materiału i 3,52% resztek zwierząt ssących dziko żyjących (tab. 1, 4). Są nimi fragmenty zuchwy, kręę lędźwiowy, fragmenty żeber, łopatki, kości łokciowej i śródręcza oraz jeden pierwszy człon palca (długość 77 mm, szerokość nasady bliższej — 30 mm, szerokość trzonu — 20 mm, szerokość nasady dalszej — 25 mm). Obiekt ten swoimi rozmiarami mieści się w zakresie wielkościowym pierwszych członów podanych przez Paavera (1965), a jest krótszy od członu opisanego przez Diericha (cyt. za Kubasiewicz 1959) i Niezabitowskiego (1929), czyli należał do zwierzęcia niezbyt rosnącego.

Jeleń — *Cervus elaphus* L. 1758

Jeleń jest najliczniej reprezentowany w grupie zwierząt ssących, dziko żyjących. 269 szczątków jelenia stanowi 55,69% resztek tej grupy zwierząt, a 2,59% ogólnej ilości materiału kostnego (tab. 4, 1). Tym samym szczątki jelenia zajmują pierwsze miejsce wśród zwierząt dzikich. Z tej liczby 105 obiektów stanowi poroże, czy to jako zrzuty, czy też z fragmentami kości czołowej, albo jako mniejsze lub większe fragmenty z wyraźną obróbką wstępną. Pozostałe szczątki są to kości kończyn; do kości czaszki, zuchwy, zębów i kręgów należy 21 egzemplarzy (tab. 5). Poroże jest w wysokim stopniu zniszczone lub rozdrobnione i dlatego zmierzono tylko 2 fragmenty (ryc. 19) o średnicy róży 56 i 74 mm i jej obwodzie 157 i 220 mm, oraz fragment czaszki z porożem (ryc. 20) (wysokość potylicy duża — 89 mm,

Ryc. 19. Jeleń — poroże (*Cervus elaphus* L. — cornu)
Fig. 19. Stag (*Cervus elaphus* L., cornu)
Abb. 19. Hirsch (*Cervus elaphus* L., cornu)

Tabela 43

Jeleń — kości długie (mm)
Cervus elaphus L. — ossa longa (mm)

	Radius		Metacarpus
Długość całkowita	306	314	279
Szerokość nasady bliższej	60	64	46
Najmniejsza szerokość trzonu	35	35	26
Szerokość nasady dalszej	55	57	43

Ryc. 20. Jeleń — poroże (*Cervus elaphus* L. — cornu)
Fig. 20. Stag (*Cervus elaphus* L., cornu)
Abb. 20. Hirsch (*Cervus elaphus* L., cornu)

Ryc. 21. Jeleń — kości promieniowe (*Cervus elaphus* L. — radius)
Fig. 21. Stag (*Cervus elaphus* L., radius)
Abb. 21. Hirsch (*Cervus elaphus* L., radius)

Tabela 44

Jeleń — kość piętowa (mm)
Cervus elaphus L. — calcaneus (mm)

Długość całkowita	114	117	115
Długość trzonu	84	84	87
Szerokość kości	34	34	36
Szerokość trzonu	41	42	45
Szerokość guza piętowego	24	25	28
Grubość trzonu	31	31	30
Grubość guza piętowego	30	33	30

rostka czołowego — 49/54 mm, średnice róży — 78/83 mm).

Z kości długich zmierzono zachowane w całości dwie kości promieniowe (ze śladami obróbki, ryc. 21) i jedną kość śródrezcza (tab. 43, ryc. 29), nasadę bliższą kości promieniowej (szerokość 55-58 mm) i jej nasadę dalszą (szerokość 48-68 mm przy n=11), jedną nasadę dalszą (szerokość 43 mm) i 10 nasad bliższych (szerokość 39-47 mm) kości śródrezcza. Z kości piszczelowej zmierzono nasadę dalszą (szerokość 44-54 mm przy n=6), a z kości śródstopia 5 nasad bliższych (szerokość 34-40 mm) i 5 nasad dalszych (szerokość 40-47 mm). W całości zachowała się kość skokowa (długość 60 mm, szerokość 40 mm), kość piętowa (tab. 44), I, II, i III człon palca (tab. 45, 46, 47).

Zmierzone poroże należało do zwierząt zbliżonych swoimi rozmiarami do jeleni współczesnych. Porozę o podobnych rozmiarach znaleziono również w wielu materiałach kostnych z wykopalisk na terenie Polski. Pozostałe zmierzone obiekty mieszczą się swoimi rozmiarami w zakresie wielkościowym kości opisanych przez Paavera (1965), Godynickiego (1965) i innych. Na tej podstawie możemy zatem przyjąć, że jelen z Smuszewa i okolicy nie różnił się od jeleni innych okresów, jak również z innych krajów.

Tabela 45

Jeleń — I człon kostny palca (mm)
Cervus elaphus L. — phalanx I

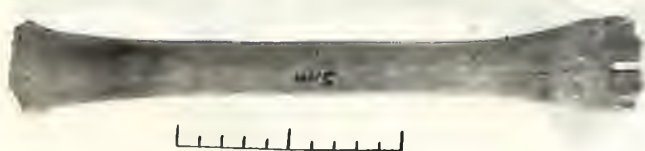
1. Długość całkowita	59	63	58	60	56	61	62	62	63	60	70	62	69	65	62	51	68	64	59
2. Szerokość nasady bliższej	20	24	22	23	20	22	21	23	21	21	24	62	69	65	62	61	68	64	59
3. Szerokość trzonu	15	18	16	19	15	19	17	18	15	16	18	22	23	22	24	22	24	22	21
4. Szerokość nasady dalszej	18	22	19	21	20	22	21	22	20	20	21	20	20	20	20	20	21	21	18

Tabela 46

Jeleń — II człon kostny palca (mm)
Cervus elaphus L. — phalanx II (mm)

1. Długość całkowita	45	48	48	48	47	45	42	45	48	47	45	43	42	44	47
2. Szerokość nasady bliższej	22	23	22	23	20	20	18	22	20	20	20	20	20	21	19
3. Szerokość trzonu	16	17	16	16	16	16	14	16	16	16	17	15	13	15	15
4. Szerokość nasady dalszej	19	20	18	20	18	18	16	20	18	18	18	17	17	17	17

wysokość potylicy mała — 53 mm, szerokość kłykci — 76 mm, szerokość otworu potylicznego 33 mm, szerokość trzonu kości potylicznej — 42 mm, największa szerokość potylicy — 170 mm, średnice wy-

Ryc. 22. Jeleń — śródrezcze (*Cervus elaphus* L. — metacarpus)
Fig. 22. Stag (*Cervus elaphus* L., metacarpus)
Abb. 22. Hirsch (*Cervus elaphus* L., metacarpus)

Tabela 47

Jeleń — III człon kostny palca (mm)
Cervus elaphus L. — phalanx III (mm)

1. Długość podeszwowa	62	47	59	50	62	49	50	49	50
2. Długość grzbietowa	52	40	50	45	50	44	45	46	46
3. Długość boczna	33	27	34	30	34	27	29	30	30
4. Szerokość powierzchni stawowej	16	16	17	16	28	15	14	17	17
5. Długość powierzchni stawowej	22	22	25	27	25	23	28	23	26
6. Szerokość podeszwowa	16	16	19	13	19	13	12	14	18
7. Wysokość kości	26	21	29	28	27	25	25	28	22

Sarna — *Capreolus capreolus* L. 1758

Szczątki sarny zajmują drugie miejsce wśród zwierząt ssących dziko żyjących. Jej 106 resztek stanowi 21,95%, a 1,06% ogólnej ilości materiału (tab. 4, 1). Z tej liczby wydzielono 25 fragmentów poroża, czyli niższy odsetek (23,5%) aniżeli poroża jelenia (39%).

Tabela 48

Sarna — kości długie (mm)
Capreolus capreolus L. — ossa longa (mm)

	Radius			Tibia	
Długość całkowita	172	180	(176)	207	223
Długość boczna	168	175	171		
Szerokość nasady bliższej	27	26		40	41
Szerokość trzonu	16	18	17	15	17
Szerokość nasady dalszej	25	25	25	26	25

W pozostałej liczbie okazów rozpoznano 3 fragmenty czaszki i 17 fragmentów zuchw, reszta obiektów należy do kończyn (tab. 5). Z poroża zmierzono 4 egzemplarze. Jeden z nich (ryc. 23) z wyrostkiem o średnicy 22 mm i obwodzie 73 mm, średnicy róży 42 mm i obwodzie róży 124 mm, pozostałe 3 egzemplarze są o średnicy róży 36, 38, 44 mm i jej obwodzie 108, 107, 137 mm. Z kości długich, które mają dla nas dużą wartość zachowały się 3 kości promieniowe i 2 kości piszczelowe (tab. 48, ryc. 23). Z pozostałych kości długich zmierzono tylko oddzielne nasady, a to 6 nasad dalszych kości ramieniowej (szerokość 25, 28, 29 30-trzykrotnie — mm), dwie na-

Ryc. 23. Sarna — poroże, kości promieniowe i kości piszczelowe (*Capreolus capreolus* L. — cornu, radius et tibia)Fig. 23. Roe-deer (*Capreolus capreolus* L., cornu, radius et tibia)Abb. 23. Reh (*Capreolus capreolus* L., cornu, radius et tibia)

powiadają swoimi rozmiarami takim obiektom opisanym przez Niezabitowskiego (1939), Chmielewskiego (1958), Sobocińskiego (1967), Całkina (1954) i innych. Sarna ówczesna wysokością w kłębie około 61-91 cm (tab. 49) była bardziej rosła od sarny

Tabela 49

Sarna — *Capreolus capreolus* L. — Wysokość w kłębie

Kość	Długość (mm)	Współczynnik Koudelki (1885)	Wysokość (cm)	Współczynnik Godynickiego (1970)	Wysokość (cm)
Radius	172	4,09	70,35	4,10	70,52
	180		73,62		73,80
	(176)		71,98		72,16
Tibia	207	2,95	61,07	2,94	60,86
	223		65,78		65,56

sady bliższe kości promieniowej (szerokość 26, 29 mm) i 3 nasady dalsze (szerokość 26-dwukrotnie, 27 mm), nasadę bliższą kości śródrecza (21 mm), 3 nasady dalsze kości piszczelowej (szerokość 23, 25 mm). Poza tym zmierzono jedną kość skokową (długość 31 mm, szerokość 21 mm) i II człon palca (długość 30 mm, szerokość nasady bliższej 11 mm, szerokość trzonu 7 mm i szerokość nasady dalszej 8 mm).

Podobny odsetek szczątków sarny spotykamy w wielu materiałach kostnych pochodzących z różnych stanowisk wczesnośredniowiecznych (Sobociński 1963, 1967, 1968, 1969), z okresu rzymskiego (Sobociński 1961), halsztackiego (Schramm 1965) i okresu kultury łużyckiej (Chmielewski 1958). Zmierzone obiekty od-

współczesnej z Wielkopolski opracowanej przez Godynickiego (1970), według którego wysokość jej wynosiła średnio 69,7 cm o skrajnych wartościach 62 i 73 cm. Räsfield (1956) określił wysokość sarny na 72 cm, a Koudelka (1885) na podstawie zmierzonych 4 szkieletów obliczył wysokość w kłębie na 58,5-68 cm. Sarna ze Smuszewa odpowiadała najbardziej wielkościom podanym przez Geptnera i współautorów (cyt. za Godynicki 1970), według których wysokość sarny europejskiej jest w granicach 75-91,5 cm. Należy zaznaczyć, że Godynicki mierzył wyłącznie samice, które zwykle są niższe, natomiast w badanym materiale mamy do czynienia także z kośćmi kozłów, jak na to wskazuje obecność poroża.

Niedźwiedź — *Ursus arctos* L. 1758

Nieliczne szczątki niedźwiedzia stanowią 0,12% ogólnej ilości materiału, a 2,48% w grupie zwierząt ssących dzikich (tab. 1, 4). Są nimi fragmenty czaszki, zuchwy, kości łokciowej (ryc. 24) i kość śródrcza

Ryc. 24. Niedźwiedź — kość łokciowa (*Ursus arctos* L. — ulna)
Fig. 24. Bear (*Ursus arctos* L., ulna)
Abb. 24. Bär (*Ursus arctos* L., ulna)

(tab. 5). Zmierzono tylko zęby górne (tab. 50, ryc. 25). Zęby te są zbliżone swoimi wymiarami do takich zębów niedźwiedzia z krajów nadbałtyckich (Paaver 1965). Według tego autora długość zęba M_1 współ-

Tabela 50

Niedźwiedź — zęby górne (mm)
Ursus arctos L. — dentes maxillares (mm)

Długość $M_1 + M_2$	57
Długość M_1	22
Długość M_2	36
Szerokość M_1	16
Szerokość M_2	18

czesnego niedźwiedzia skandynawskiego wynosi 18,8 - 22,0 mm, a długość M_2 — 28,5 - 36,5 mm. Długość zęba M_2 niedźwiedzia współczesnego według Kafki (1903) wynosi 35,0 i 34,7 mm. Wymiary zębów niedź-

Ryc. 25. Niedźwiedź — fragment czaszki z zębami (*Ursus arctos* L. — cranium-dentes maxillares)
Fig. 25. Bear (*Ursus arctos* L., cranium — dentes maxillares)
Abb. 25. Bär (*Ursus arctos* L., cranium — dentes maxillares)

wiedzia współczesnego, którego czaszki znajdują się w naszych zbiorach, są następujące: długość M_1 i M_2 — 62,53 mm, długość M_1 — 24,33 mm, długość M_2 — 39,32 mm, szerokość M_1 — 17,16 mm, szerokość M_2 — 18,18 mm.

Ryś — *Felis lynx* L., 1758

Do tego gatunku należy tylko jeden fragment kości łokciowej (tab. 5). Pomiarów nie przeprowadzono.

Lis — *Vulpes vulpes* L. 1758

Szczątki lisa, których rozpoznano 22 egzemplarze, zajmują czwarte miejsce w grupie zwierząt dzikich i odsetek ich wynosi 4,55% (tab. 4).

Borsuk — *Meles meles* L. 1758

Rozpoznano 3 fragmenty kostne borsuka (tab. 1, 4). Są nimi fragment czaszki, zuchwy i kości łokciowej (tab. 5). Obiekty te nie nadają się do przeprowadzenia pomiarów.

Wydra — *Lutra lutra* L. 1758

Należą do niej 4 szczątki, którymi są 2 fragmenty czaszki, jeden fragment kości ramieniowej i jeden fragment kości miednicowej (tab. 5). Zmierzono tylko jeden fragment czaszki (tab. 51-S). Czaszka ta jest zbliżona swoimi rozmiarami do czaszek wydry współczesnej, znajdujących się w naszych zbiorach, o wymiarach ujętych w tabeli 51 AZI i AZII.

Kuna — *Martes martes* L. 1758

Jest reprezentowana trzema szczątkami (tab. 1, 4). Są nimi fragmenty kości ramieniowej, łokciowej i udowej (tab. 5). Pomiarów nie przeprowadzono.

Bóbr — *Castor fiber* L. 1758

Do bobra należy 15 szczątków kostnych, które zajmują 6 miejsce w grupie zwierząt dzikich i odsetek ich wynosi 3,11% (tab. 4). Szczątkami tymi są 4 zuchwy, 7 kości udowych, 2 kości piszczelowe, jedna łopatką i jedna kość łokciowa (tab. 5). Zmierzono 3 fragmenty (tab. 52), które rozmiarami swoimi odpowiadają takim zuchwom z epoki brązu, kultury łużyckiej, okresu wczesnolateńskiego i wczesnego średniowiecza oraz mieści się w zakresie wielkościowym zuchw bobrów współczesnych (Chmielewski 1973).

Zająca — *Lepus europaeus* Pallas, 1778

Rozpoznano 26 szczątków kostnych zajęcia, tj. 5,38% resztek zwierząt ssących dziko żyjących, a 0,25% ogólnej ilości materiału (tab. 4, 1). Szczątkami tymi są kości kończyn (tab. 5). Z tej liczby zmierzono tylko nasadą dalszą kości ramieniowej (szerokość 13 mm) i nasadą bliższą kości piszczelowej (szerokość 22 mm). Pozostałe obiekty nie nadają się do pomiarów. Oba fragmenty kostne wielkością swoją nie różnią się od kości zajęcia współczesnego (Sobocińska 1971). Kość piszczelowa o podanej szerokości nasady bliższej (22 mm) jest większa od takiego wymiaru kości z okresu kultury łużyckiej (Sobociński 1972, Chmielewski 1958, Teichert 1964).

Szczur — *Rattus rattus* L., 1758.

Należy do niego tylko jeden fragment kości udowej.

WNIOSKI

1. Badanym materiałem są głównie szczątki kostne zwierząt ssących domowych; do zwierząt ssących dziko żyjących i ptaków należy ich bardzo mało.
2. Ze zwierząt ssących domowych najliczniej reprezentowana jest krowa, drugie miejsce zajmuje

Tabela 51

Wydra – czaszka (mm)
Lutra lutra L. – cranium (mm)

Wymiary	AZ I	AZ II	S
Długość podstawowa (Basion-Prosthion)	101	117	—
Długość całkowita (Akrokranion-Prosthion)	107	120	—
Morfologiczna oś mózgowioczaszki (Opisthion-Nasion)	77	89	87
Morfologiczna oś trzewioczaszki (Nasion-Prosthion)	38	40	—
Anatomiczna oś mózgowioczaszki (Opisthion-Sagektorion)	74	82	76
Anatomiczna oś trzewioczaszki (Sagektorion-Prosthion)	42	45	—
Oś podstawy mózgowioczaszki (Basion-Synsphenion)	34	39	36
Oś podstawy trzewioczaszki (Synsphenion-Prosthion)	68	71	—
Wysokość trójkąta czołowego (Sagektorion-miejsce przecięcia się obustronnych grzebieni czołowych zewnętrznych)	8	13	11
Oczodolowa długość trzewioczaszki (Orbitale-Prosthion)	30	31	—
Największa szerokość czaszki (Zygion-Zygion)	67	73	72
Szerokość puszkii mózgowej (Euryon-Euryon)	53	55	55
Zwężenie skroniowe (Frontostenion-Frontostenion)	14	15	15
Największa szerokość czoła (Ectorbitale-Ectorbitale)	23	24	22
Najmniejsza szerokość między oczodołami (Entorbitale-Entorbitale)	20	21	19
Najmniejsza szerokość łożyska na wysokości zębów P	25	26	25
Wysokość mózgowioczaszki (Sphenobasion-fornix neurocranii)	33	38	35
Wysokość nosa (Trzewioczaszki)	18	19	19
Długość P + M	31	32	30
Długość M	19	19	18
Długość P	13	14	13
Długość M ₁	10	11	11
Długość M ₂	8	8	8
Szerokość M ₁	10	10	11
Szerokość M ₂	11	11	11
Szerokość (Otion-Otion)	60	68	63
Wysokość potylicy duża	35	39	35
Wysokość potylicy mała	22	24	22
Szerokość otworu wielkiego	17	19	17
Wysokość otworu wielkiego	12	14	12
Szerokość kłykci	30	35	32

Tabela 52

Bóbr – żuchwa (mm)
Castor fiber L. – mandibula (mm)

Wymiary	I	II	III
Wysokość: Gonion ventrale-Condylion mediale (Gov-Cm)	—	—	53
Długość diastemy	—	24	25
Wysokość na P ₁ (krawędź przednia)	31	32	34
Wysokość na M ₁ (krawędź tylna)	28	29	29
Wysokość na M ₃ (krawędź tylna)	20	21	22
Wysokość w połowie diastemy	24	24	26
Największa grubość	18	19	19
Długość zębów P + M	—	35	36
Długość zębodołów P + M	37	38	—
Długość P ₁	9	9	10
Szerokość P ₁	8	8	8
Długość M ₁	7	8	8
Szerokość M ₁	8	8	8
Długość M ₂	7	7	8
Szerokość M ₂	8	8	8
Długość M ₃	—	—	8
Szerokość M ₃	—	—	7

świnia, trzecie małe przeżuwacze, a dalsze miejsca kon, pies i kot.

3. Szczątki zwierząt dziko żyjących (z wyjątkiem szczura) należą do 13 gatunków wysoko wartościowej zwierzyny łownej, na którą polowano w celu zaobycia przede wszystkim mięsa, jak tur, łos, jelen, sarna, azik (omówiony razem ze swinią) i zając, albo dla cennych skór i futer, jak wydra, kuna, rys, lis, borsuk, niedźwiedź i bobr.

4. Z danych liczbowych i procentowych oraz wyliczonego stosunku spożycia mięsa wynika, że mieszkańcy grodu w Smuszewie spożywali przede wszystkim mięso wołowe, a mniej wieprzowe; baraniny (i mięsa koziego) jedzono niewiele.

5. Wysoko rozwinięty chow, wyraźne różnicowanie wiekowe zabijanych zwierząt, duże spożycie przede wszystkim wołowiny (oraz w znacznym stopniu cielęciny), bogaty zestaw gatunków zwierząt łownych świadczy o zamozności ówczesnych mieszkańców grodu.

6. Kon chowany w grodzie należał do grupy koni mniejszych niż średnie a nawet małych. Wysokość jego wynosiła 125 - 128 cm według Vitta a 125 - 128,9 cm według Kiesewaltera, i tym samym był zbliżony do współczesnych nam koni poleskich, litewskich oraz konika polskiego.

7. Bydło ówczesne było o wysokości w kłębie około 111 - 124 cm według Boessnecka, a 102 - 115 cm według Całkin i Focka. Należało ono do bydła krótkorogiego (*Bos brachyceros*) oraz prawdopodobnie do bydła turzego, jak wskazują na to niektóre zachowane mozdżenie rogowe.

8. Swinia, która ze względu na duże podobieństwo omawiana jest razem z dzikiem, wykazywała duże różnicowanie wielkościowe. Obok występujących przeważnie zwierząt roślących były także zwierzęta znacznej wielkości odpowiadające dzikom.

9. Owca, która reprezentowała wrzosówkę, była o wysokości w kłębie około 54,3 - 71,6 cm.

10. Koza o wysokości w kłębie około 57,9 - 63,8 cm nie różniła się od współczesnej kozy rasy krajowej.

11. Pies, który był różnicowany pod względem wielkościowym, jednak wysokością swoją odpowiadał współczesnemu nam wyżłowi i owczarkowi niemieckiemu. Tworzył dwa typy: 1) typ psa dużego o czaszce długiej, niskiej, średniodługotwarzowej o puszce mózgowej a) niskiej, wąskiej, średnio wydłużonej lub b) wydłużonej i średnio wysokiej, oraz 2) typ psa średniej wielkości o puszce mózgowej a) mało wydłużonej i średnio wysokiej lub b) średnio wydłużonej i niskiej.

12. O kocie na podstawie tych kilku kości trudno jest coś bliżej powiedzieć.

13. Tur, z którego zachowało się kilka obiektów, był roślącym zwierzęciem odpowiadającym rozmiarami turom Wielkopolski i Kujaw oraz krajów nadbałtyckich.

14. Łoś, jelen, sarna, niedźwiedź i zając nie różniły się swoją wielkością od współczesnych nam zwierząt.

15. O pozostałych gatunkach zwierząt dzikich, tzn. lisie, rysiu, kunie, borsuku, wydrze i bobrze ze względu na szczupłość materiału nic bliższego powiedzieć nie możemy.

Literatura

- Bielawski Z. (1951), *Ocena i klasyfikacja zwierząt rzeźnych (w:) Towaroznawstwo produkcji zwierzęcej* (pod red. T. Skotnickiego), s. 107 - 147.
- Boessneck J. (1956), *Beitrag zur Errechnung der Widerstandsfähigkeit nach Metapodienmassen bei Rindern*, Zschr. f. Tierzucht u. Züchtungsbiol., t. 68/1, s. 75 - 90.
- Boessneck J. (1958), *Zur Entwicklung vor- und frühgeschichtlicher Haus- und Wildtiere Bayerns in Rahmen der gleichzeitigen Tierwelt Mitteleuropas*, II. Studien an vor- und frühgeschichtlichen Tierresten Bayerns, s. 1 - 171.
- Całkin W. J. (1954), *Fauna iz raskopok w Grodno, Materialy i issledowanija po Archiologii SSSR*, nr 41, t. 3, s. 211 - 236.
- Całkin W. J. (1960), *Izmiencziwost' metapodij i jeje značenie dlja izučeniija krupnogo rogatogo skota drevnosti*, Bjull. Mosk. Obszcz. Isp. Prir., t. 45, s. 109 - 126.
- Całkin W. J. (1961), *Izmiencziwost' metapodij u owiec*, Bjull. Mosk. Obszcz. Isp. Prir., t. 66, s. 115 - 132.
- Całkin W. J. (1964), *Domasznyje žiwotnyje Wostocznoj Jewropy w rannom żelieznom wiekie*. Bjull. MOIP t. 69(3), s. 25 - 39.
- Chmielewski K. (1958), *Szczątki kostne zwierzęce z grodziska kultury łużyckiej w Stupcy*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 8 - 9, s. 115 - 136.
- Chmielewski K. (1973), *Szczątki kostne bobra (Castor fiber L.) w wykopaliskach niżu polskiego*, Roczniki AR w Poznaniu R: 60, s. 3 - 13.
- Dottrens E. (1946), *Les phalanges osseus des Bos Taurus domesticus*, Revue Suisse de zoologie, t. 53, nr 33, s. 739 - 774.
- Durczewski D. (1970), *Prastowiański gród w Smuszewie*, Biblioteka popularnonaukowa Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, t. 5, Poznań 1970.
- Dürr G. (1961), *Neue Funde des Rindes aus dem keltischen Oppidum von Manching*, Studien an vor- und frühgeschichtlichen Tierresten Bayerns XII, München Diss.
- Ellenberger-Haum (1943), *Vergleichende Anatomie der Haustiere*, wyd. 18, Berlin 1943.
- Fock J., (1966), *Metrische Untersuchungen an Metapodien einiger europäischer Rinderrassen*, München, Diss.
- Fokin J. M. (1955), *Anatomija mjasopromyszlennych žiwotnych*, Piszczepromizdat Moskwa.
- Fruth M. (1966), *Tierknochenfunde aus der Stadt auf dem Magdalensberg bei Klagenfurt in Kärnten, IV. Die Wiederkäuer ohne die Bovini*, Kärntner Museumsschriften (XVI), Naturkundliche Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg, 6.
- Gedymin T. (1965), *Tur (Bos primigenius Bojanus 1827) na ziemiach Wielkopolski i Kujaw*, Roczniki WSR w Poznaniu, R. 25 : 1965, s. 21 - 36.
- Gerlach R. (1967), *Tierknochenfunde von der Heuneburg einem frühkeltischen Herrnsitz bei Hundesingen an der Donau, Die Wiederkäuer*. Naturwissenschaftliche Untersuchungen für Vor- und Frühgeschichte in Württemberg und Hohenzollern, 7, Stuttgart 19.
- Godynicki S. (1965), *Określenie wysokości jeleni na podstawie kości śródreżca i śródstopia*, Roczniki WSR w Poznaniu, R. 25 : 1965, s. 39 - 51.
- Godynicki S. (1970), *Proporcje między niektórymi wymiarami kości odnóży i czaszki u sarny (Capreolus capreolus L.)*, Roczniki WSR w Poznaniu, R. 49 : 1970, s. 21 - 40.
- Gromowa W. (1949), *Istorija łozadiej (roda Equus) w starom swietie*, Trudy Paleontolog. Instituta, t. 17 : 1949, cz. 1.
- Haak D. (1965), *Metrische Untersuchungen an Röhrenknochen bei Deutschen Merinolandschafen und Heideschucken*, Diss. 1965.
- Haimowici S. (1965), *Date priwitcare le metapodalele de Owica prinae din asezarile epocii bronzulni de pe teritoriu Republicii Socialiste Romania*, Analele Stiintifice ale Universitatii „Al. I. Cuza” din Iasi (serie noua), Sec. II., s. Biologie, t. 9, Fasc. 2, s. 371 - 378.
- Hildebrandt K. (1966), *Tierknochenfunde aus der Stadt auf dem Magdalensberg bei Klagenfurt in Kärnten*.

- V. *Die Rinderknochen*, Kärntner Museumsschriften, 42 Diss.
- Hilzheimer M. (1923), *Die Tierknochen aus den Gruben des Lossower Ringwalls bei Frankfurt a/O.*, Abh. d. Preussischen Akademie d. Wissenschaften, t. 5:1923.
- Jaworski Z. (1925), *Studium kraniologiczne czaszek koni polskich*, Roczn. Nauk Roln., t. 14, z. 3, s. 479-523.
- Jaworski Z. (1927), *Studia nad pochodzeniem pierwotnych świń domowych z obszarów leśnych i bagiennych Pińska*, Bull. Int. Acad. Pol. Sc., Seria S, B, s. 327-361.
- Josseliani N. (1929), *Vergleichende Untersuchungen über die Skelettausbildung einiger im Haustiergarten zu Halle gehaltener europäischer Bovidenrasse*. Kühn-Archiv., t. 22, s. 1-58.
- Kafka J. (1903), *Fossile und recente Raubtiere Böhmens (Carnivora)*, Archiv der naturwissenschaftl. Landesdurchforschung von Böhmen t. 10, nr 6.
- Koch W. (1927), *Über angebliche Anzeichen von Domestikation am Skelett von Rindern*, Zeitschr. f. Morph. u. Ökol. der Tiere, t. 7, s. 444-471.
- Koudelka F. (1885), *Das Verhältniss der Ossa longa zur Skeletthöhe bei den Säugetieren*, Verhändl. d. naturforschenden Vereines in Brünn, t. 24, z. 1, s. 127-153.
- Kubasiwicz M. (1956), *O metodyce badań wykopaliskowych szczątków kostnych zwierzęcych*, Materiały Zachodnio-Pomorskie, t. 2:1956, s. 235-244.
- Kubasiwicz M. (1959), *Szczątki zwierząt wczesnośredniowiecznych z Wolina*, Szczecińskie Towarzystwo Naukowe Wydział Nauk Przyrodniczo-Rolniczych, t. 2, Szczecin, s. 1-152.
- Kuncaitis J. (1939), *Versuche einer Monographie des Pferdes von Lithuania*, Kaunas Diss.
- La Baume W. (1909), *Beitrag zur Kenntnis der fossilen und subfossilen Boviden*, Schriften d. naturforsch. Gesellsch. in Danzig, t. 12, z. 3, s. 45-80.
- Mockus (1935), *Badania osteometryczne koni rasy zmużkiej i niektórych koni wschodnich*, Komunikat, Pamiętnik Pol. Tow. Lek. Weterynaryjnego, nr 7, s. 285-292, Warszawa 1935.
- Müller H. H. (1955), *Bestimmung der Höhe im Widerrist bei Pferden*, Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, t. 39, s. 240-244.
- Müller H. H. (1959), *Die Tierreste von Alt-Hannover*, Hannoversche Geschichtsbl., NF, t. 12, z. 3/4, s. 185-259.
- Niezabitowski E. (1929), *Dawny łód Wielkopolski*, Roczn. Nauk Roln. Poznań, t. 21, s. 363-378.
- Niezabitowski E. (1936), *Szczątki zwierzęce i ludzkie z osady przedhistorycznej w Biskupinie*, Przegląd Archeologiczny t. 5, s. 2-14.
- Oberdorfer F. (1959), *Die Hunde des Latène-Oppidums Manching*, Studien an vor- und frühgeschichtlichen Tierresten Bayerns, VII München Diss.
- Paaver K. (1965), *Formiowanie tieriofauny i zmienność mlekopitajuszczych Pribaltiki w golenie*, A. N. Estonskoj SSR, Tallin.
- Pezacki W. (1951), *Mięso (w:) Towaroznawstwo produkcji zwierzęcej (pod red. T. Skotnickiego)*.
- Pfund D. (1961), *Neue Funde von Schaf und Ziege aus dem keltischen Oppidum von Manching*, Studien an vor- und frühgeschichtlichen Tierresten Bayerns, XI, München, s. 1-39.
- Pöllöth K. (1959), *Die Schafe und Ziegen des Latène-Oppidums Manching*, Studien an vor- und frühgeschichtlichen Tierresten Bayerns, VI, s. 1-54.
- Räsfeld F. (1956), *Das Rehwild*, Hamburg, Berlin.
- Sarnowska W., Sobociński M. (1959), *Szczątki kostne zwierząt z młodszej epoki kamiennej z Nosocic*, pow. Głogów, Zeszyty Naukowe WSR we Wrocławiu, Weterynaria, t. 5, s. 17-30.
- Schramm Z. (1965), *Szczątki kostne zwierząt z okresu halsztackiego wydobyte w Kotlinie*, pow. Jarocin, Roczniki WSR w Poznaniu, R. 25, s. 175-184.
- Schramm Z. (1967 a), *Kości długie a wysokość w kłębie u kozy*, Roczniki WSR w Poznaniu, R. 36, s. 89-105.
- Schramm Z. (1967 b), *Szczątki kostne wczesnośredniowiecznej owcy i kozy z wykopalisk północno-zachodniej Polski*, Roczniki WSR w Poznaniu, R. 36, s. 135-174.
- Sobocińska J. (1971), *Dymorfizm płciowy niektórych elementów kostnych zająca szaraka (Lepus europaeus) (maszynopis)*.
- Sobociński M. (1961), *Spożycie mięsa na wczesnośredniowiecznym grodzie w Bonikowie*, pow. Kościan, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej PAN, Warszawa, R. 9, nr 4, s. 771-777.
- Sobociński M. (1961), *Szczątki kostne zwierząt z osady z II-III w. n.e. w Słupie*, pow. Środa Śląska, Silesia Antiqua, t. 3, s. 150-163.
- Sobociński M. (1963), *Materiał kostny zwierzęcy z wykopalisk wczesnośredniowiecznego grodziska w Bonikowie*, Prace Komisji Archeol. PTPN, t. 6, z. 2.
- Sobociński M. (1964), *Spożycie mięsa w dawnej Kruszwicy*, Roczniki WSR w Poznaniu, R. 22, s. 155-171.
- Sobociński M. (1967), *Szczątki kostne zwierząt z wykopalisk w Wiślicy*, Roczniki WSR w Poznaniu, R. 36, s. 175-213.
- Sobociński M. (1968), *Materiał kostny zwierzęcy z wykopalisk w Świeciu nad Wisłą*, Pomorania Antiqua, t. 2, s. 321-334.
- Sobociński M. (1969), *Szczątki zwierzęce z wykopalisk osady wczesnośredniowiecznej we Włocławku*, Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 33, Archeologia 2, s. 135-150.
- Sobociński M. (1969), *Pożywienie mięsne mieszkańców kasztelanii ryczyńskiej (aneks w:) Janusz Kramarek, Wczesnośredniowieczne grodziska ryczyńskie na Śląsku*, Wrocław—Warszawa—Kraków.
- Sobociński M. (1970), *Materiał kostny zwierzęcy z wykopalisk w Kobylnikach i Aleksandrowie*, pow. Busko-Zdrój, Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniw. Warsz. i Polit. Warsz., t. 5, s. 259-281.
- Sobociński M. (1971 a), *Materiał kostny zwierzęcy z osady kultury łużyckiej z V okresu epoki brązu w Inowrocławiu*, Roczniki AR w Poznaniu, R. 54, s. 83, 90.
- Sobociński M. (1971 b), *Szczątki zwierzęce z osady kultury grobów jamowych z okresu późnolateńskiego w Inowrocławiu*, Roczniki AR w Poznaniu, R. 54, s. 91-96.
- Sobociński M. (1972), *Zwierzęce materiał kostny z wykopalisk w Gzinie*, pow. Chelmno, Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 45, Archeologia III, s. 27-41.
- Sobociński M. (1972), *Materiał kostny zwierzęcy z okresu kultury wschodnio-pomorskiej w wykopaliskach z Juszkowa*, pow. Gdańsk, Pomorania Antiqua, t. 4, s. 235-246.
- Sobociński M. (1973 a), *Materiał kostny zwierzęcy z osady wczesnośredniowiecznej w Inowrocławiu*, Roczniki AR w Poznaniu R. 60, s. 63-79.
- Sobociński M. (1973 b), *Materiał kostny zwierzęcy z osady późnośredniowiecznej w Inowrocławiu*, Roczniki AR w Poznaniu R. 60, s. 81-102.
- Sobociński M., Schramm Z. (1972), *Zwierzęcy materiał kostny z wykopalisk w Gnieźnie*, Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 45, Archeologia III, s. 163-221.
- Stampfli H. R. (1963), *Hausschaf, Ovis aries Linnee, 1758 und Hausziege, Capra hircus Linnee, 1758 (w:) Boessneck J., Jequier J. P., Stampfli H. R., Seeberg, Burgäschise-Süd, Die Tierreste*, Acta Barnensia II, cz. 3, s. 114-116.
- Teichert M. (1964), *Die Tierreste aus der Spätlatenezeitlichen Siedlung von Schönburg*, Kr. Naumurg, Wiss. Z. Univ. Halle, Ges. Reihe, 14, z. 11/12, s. 845-864.
- Teichert M. (1969), *Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei vor- und frühgeschichtlichen Schweinen*. Kühn-Archiv, t. 83, z. 3, s. 237-292.
- Teichert M. (1970), *Grössensveränderungen der Schweine vom Neolithikum bis zum Mittelalter*, Arch. Tierzucht., t. 13, z. 3, s. 229-240.
- Trawiński A. (1948), *Mięsoznawstwo*. Warszawa 1948.
- Vetulani T. (1928), *Dalsze badania nad konikiem polskim*, Rozpr. Wydz. Mat-Przyr., t. 47, Seria A/B.
- Vogel R. (1933), *Tierreste aus vor- und frühgeschichtlichen Siedlungen*, Schwaben, s. I, Zoologica, t. 31, z. 82.

- Waldmann K. (1966), *Die Knochenfunde aus der Colonia Ulpia Traiana einer römischen Stadt bei Xanten am Niederhein*, Diss.
- Wyrost P. (1963), *Badania nad typami psów wczesnośredniowiecznego Opola i Wrocławiu*, Silesia Antiqua, t. 5, s. 198 - 233.
- Wyrost P. (1967), *Psy wczesnożelaznej i (wczesno)średnio-*

- wiecznej Europy Wschodniej*, Zeszyty Naukowe WSR we Wrocławiu, nr 72, Weterynaria 21, s. 9 - 80.
- Wyrost P., Kucharczyk J. (1967), *Versuch der Bestimmung der Widerristhöhe des Hundes mittels der inneren Hirnhöhlenlänge*, Acta Theriologica, t. 12, z. 9, s. 105 - 110.
- Zedenow W. N. (1958), *Obszczaja anatomija domasznych žiwotnych*, Moskwa.

Szymon Godynicki, Marian Sobociński

ANIMAL BONE REMAINS FROM THE STRONGHOLD OF SMUSZEWO, VOIVODESHIP OF PIŁA

Summary

From a total number of 19 100 animal remains which were gathered in the stronghold of Smuszewo dated to the younger phase of the Early Iron Age (about 500 - 400 B.C.) it was possible to single out and to determine species of 10 400 items, i.e. 54,45%. In the osteological record domesticated mammals prevailed (95,06%), whereas remains of wild mammals were represented by 4,66% and those of birds only by 0,28%.

The group of domesticated mammals is dominated by remains of the cow (41,78%), as second stands the swine (34,87%) and as third the sheep and the goat (13,59%). At a much farther place range rests of the horse (7,20%), the dog (2,52%) and the cat (0,04%). Wild living mammals are represented by 13 species, among which the most numerous are remains of the stag (55,69%); they are followed by the roe-deer (21,95%), the hare (5,38%), the fox (4,55%), the elk

(3,52%) and the beaver (3,11%). Osteological remains of other wild animals, such as the aurochs, the badger, the bear, the otter, the marten, the lynx and the rat could be singled out only in a fractional percentage.

It appears from the calculated meat consumption that the Lusatian population of Smuszewo used to eat mainly beef, sometimes pork and very seldom mutton or goat's meat.

As it results from morphological and osteometric examinations, the horse bred at Smuszewo was 125 - 128 cm high and belonged thus to a group of individuals smaller than the average, or even quite small. The cattle was 102 - 124 cm high and belonged to the shorthorn species; sheep were in average 54 - 71 cm high, whereas goats 58 - 64 cm. The dog represented either a tall, or a medium size race.

Szymon Godynicki, Marian Sobociński

TIERKNOCHEN AUS DEM BURGWALL VON SMUSZEWO, WOJEWODSCHAFT PIŁA

Zusammenfassung

Von den insgesamt 19 100 Tierresten, welche im Burgwall von Smuszewo jüngere Phase der frühen Eisenzeit — etwa 500 - 400 vor 54,45% identifiziert werden. Bei der Ermittlung der Gattungsangehörigkeit konnte festgestellt werden, dass es sich hier überwiegend um Reste von Haussäugetieren handelte (95,06%). Im Fundmaterial war die zweite Gruppe, also wild lebende Säugetiere durch 4,66% und Vögel nur durch 0,28% vertreten.

Der Aufsatz beginnt mit einer Zusammenstellung von Resten häuslicher Säugetiere, bei denen die prozentuale Einteilung folgendermassen lag: die Kuh — 41,78%, das Schwein — 34,87%, das Schaf und die Ziege — 13,59%. An viel weiterer Stelle treten Reste

des Pferdes (7,20%), des Hundes (2,52%) und der Katze (0,04%) auf. Wild lebende Säugetiere sind durch 13 Gattungen vertreten, von denen der Hirsch mit 55,69% an erster Stelle steht, gefolgt vom Reh (21,95%) und vom Hasen (5,38%). Bei anderen wilden Tieren ist der Prozentsatz noch viel geringer: der Fuchs mit 4,55%, der Elch mit 3,52% und der Biber mit 3,11%. Ganz unbedeutend, nur durch Prozentbruchstücke vertreten, sind die Reste des Auerochsen, des Dachses, des Bären, der Fischotter, des Baumratters, des Luchses und der Ratte.

Wie aus dem kalkulierten Verhältniss der Fleischkonsumption ersichtlich ist, so assen die Einwohner von Smuszewo vorwiegend Rinderfleisch, manchmal

auch Schweinefleisch. Hammel- und Ziegenfleisch hingegen scheint ein sehr seltenes Gericht gewesen zu sein.

Wie aus morphologischen und osteometrischen Angaben hervorgeht, gehörte das in Smuszewo gezüchtete Pferd zu einer kaum mittelgrossen, mit 125 - 128 cm Höhe sogar zu einer kleinwüchsigen Rasse. Das

Rindvieh war etwa 102 - 124 cm hoch und gehörte zur kurzhörnigen Gruppe. Das Schaf war im Widerrist 54 - 71 cm und die Ziege 58 - 64 cm hoch. Das Schwein war von verschiedenartigem Wuchs, wogegen der Hund entweder zur hochgewachsenen oder mittelgrossen Rasse zählte.

Rośliny uprawne i dziko rosnące z grodziska ludności kultury łużyckiej w Smuszewie, woj. pilskie

Cultivated and wild growing plants from the stronghold of the Lusatian population at Smuszewo, Voivodeship of Piła

Nutzpflanzen und wild wachsende Pflanzen aus dem Burgwall der Lausitzer Kultur in Smuszewo, Wojewodschaft Piła

Polskie badania paleoetnobotaniczne nad szczątkami roślin przyniosły w ostatnim 30-leciu olbrzymią ilość danych o szerokim znaczeniu. Podstawową bazę materiałową dla tych prac stanowiły próbki pobrane podczas terenowych prac archeologicznych.

Celem pracy tej jest przedstawienie szczegółowych wyników badań materiałów paleobotanicznych z grodziska halsztackiego (stanowisko 3) w Smuszewie. Opracowane materiały składały się z 52 próbek pobranych podczas 6-ciu sezonów wykopaliskowych w latach 1959 - 1961 oraz 1964 - 1966. Ilość próbek z poszczególnych lat wynosiła:

rok 1959	—	27 próbek
„ 1960	—	9 „
„ 1960	—	1 „
„ 1964	—	6 „
„ 1965	—	1 „
„ 1966	—	8 „
razem =		52 próbki

Próbki pochodziły z kilkunastu arów (od 54 - 58, 71, 76 - 77, 87, 92, 103, 108, 119), kilku ćwiartek (A, AD, BC, C, CD, D) oraz warstw (II/III, III, IV, V). Kilka próbek pobrano z paleniska 1, jamy 1 i 2, rumowiska chaty, naczynia 4 i 5 oraz kubka 12.

W większości były to próbki ziemi o różnej objętości, co w sumie stanowiło kilkadziesiąt kg. Z prób tych wyselekcjonowano szczątki roślinne, drobne fragmenty węgla i sklerocja grzybów. W rezultacie, otrzymano olbrzymią ilość szczątków roślinnych, nie spotykaną dotychczas wśród paleobotanicznych materiałów „kultury łużyckiej”, przewyższającą znacznie ilościowo dane uzyskane dla „łużyckiego” Biskupina, przy czym podczas badań dokonywano pewnego wyboru objętości materiału badanego w zależności od wielkości próbki, tak że dane liczbowe mogłyby być znacznie większe.

Ogółem w opracowanych próbkach znajdowało się około 810 939 makroskopowych szczątków roślinnych nie wliczając węgla drzewnych i sklerocjów grzybów. Pod względem systematycznym wydzielono 33 takso-

ny, przy czym 12 dotyczyło roślin uprawnych. Pod względem liczby szczątków najliczniejszą grupę stanowiły rośliny uprawne. Pośród nich występowały zboża, rośliny strączkowe oraz oleisto-włókniste. Wymienione wyżej grupy roślin pod względem liczby okazów przedstawiają się następująco:

zboża	—	206 174 ziarna
rośliny strączkowe	—	32 295 nasion
„ oleisto-włókniste	—	571 500 nasion
„ dziko rosnące	—	970 nasion i owoców
razem:		810 939 szczątków

Szczegółowe dane taksonomiczne i ilościowe dla wydzielonych grup przedstawiono na tabeli 1 i 2.

Rośliny uprawne

Jak już na wstępie zaznaczono, szczątki tych roślin występowały w trzech podstawowych grupach: zboża, rośliny strączkowe i oleisto-włókniste.

Z b o ż a

Występowały przeważnie w postaci zwęglonych ziaren, często silnie zniekształconych przez ogień.

Przeprowadzone prace badawcze pozwoliły stwierdzić występowanie kilku gatunków pszenicy, pośród których wyraźnie dominowała pszenica płaskurka (*Triticum dicoccum*) osiągając 46,62% udziału. Drugie miejsce pod względem ilości ziaren zajmowało proso zwyczajne (*Panicum miliaceum*) — 37%; trzecie natomiast jęczmień zwyczajny (*Hordeum vulgare*) — 13,54%. Pozostałe gatunki pszenicy występowały w mniejszych ilościach, przy czym zauważono większy zdecydowanie udział ziaren typu *Triticum aestivo-compactum*. W kilku próbkach znaleziono ziarna owsa siewnego (*Avena sativa*). Występowanie owsa siewnego w okresie halsztackim świadczy o jego użytkowaniu w tym okresie. Wcześniejsze znaleziska tego zboża zanotowano na ziemiach polskich i w Europie już wcześniej, w epoce neolitu i brązu¹. Natomiast

¹ M. Klichowska, Najstarsze zboża z wykopalisk polskich, „Archeologia Polski”, t. 20: 1975, zesz. 1, s. 116 - 118.

Tabela 1

Rośliny uprawne

Zboża	Ilość próbek	Ilość szczątków	Procent
<i>Triticum dicoccum</i> Schr.	32	96136	46,62
<i>Triticum aestivo-compactum</i> Schiem.	1	3391	1,64
<i>Triticum compactum</i> Host.	18	1091	0,52
<i>Triticum aestivum</i> L.	7	989	0,47
<i>Triticum</i> sp.	1	11	0,05
<i>Hordeum vulgare</i> L.	36	28025	13,54
<i>Avena sativa</i> L.	3	71	0,03
<i>Panicum miliaceum</i> L.	20	76460	37,00
Razem		206 174 ziaren zbożowych	
Rośliny strączkowe	Ilość próbek	Ilość szczątków	Procent
<i>Pisum sativum</i> L.	19	8648 nasion, 157 połówek, 80 fragm.	27,5
<i>Vicia faba</i> L.	34	12471 nasion, 1080 połówek, 211 fragm.	42,6
<i>Lens culinaris</i> Med.	30	9056 nasion, 592 połówki	29,8
Razem		32 295 szczątków roślin strączkowych	
Rośliny oleiste			
<i>Camelina sativa</i> (L.) Cr.	około 571 500 nasion z trzech próbek, co=100%		
<i>Linum usitatissimum</i> L.	1 nasiono źle zachowane		

Tabela 2

Rośliny dziko rosnące

Rośliny zielone	Ilość próbek	Ilość szczątków	Procent
<i>Polygonum convolvulus</i> L.	1	2	0,2
<i>Polygonum persicaria</i> L.	1	1	0,1
<i>Polygonum lapathifolium</i> L.	1	1	0,1
<i>Rumex acetosa</i> L.	1	2	0,2
<i>Rumex crispus</i> L.	1	8	0,8
<i>Rumex acetosella</i> L.	1	6	0,6
<i>Chenopodium album</i> L.	3	1	0,1
<i>Agrostemma githago</i> L.	2	5	0,5
<i>Melandrium album</i> (Mill.) Gcke	1	10	1,0
<i>Galium</i> sp.	9	23	2,3
<i>Veronica hederifolia</i> L.	2	4	0,4
<i>Bromus secalinus</i> L.	13	770	77,0
<i>Setaria glauca</i> (L.) P. B.	1	10	1,0
<i>Phragmites communis</i> Trin.	1	szczątki łodygi	—
<i>Gramineae indeterminatae</i>	7	36	3,6
Pokruszone części owoców i nasion	1	ok. 90	9,0
Razem:		ok. 970 szczątków roślin zielonych	

Drzewa: w postaci drobnych węgli oraz kory i owoców

Pinus silvestris L. — 2 węgielki

Quercus sp. — 4 fragmenty żołędzi

Quercus pedunculata i *Q. sessilis* Ehrh. — kilkanaście węgielków

Betula sp. — kilkanaście kawałków kory

Carpinus betulus L. — owoc niezwęglony

Grzyb: cf. *Ascomycetes* (*Cenococcum geophilum* Fr.) — 56 sklerocjów z 4 próbek

na stanowisku 3 w Smuszewie nie stwierdzono obecności ziaren żyta zwyczajnego (*Secale cereale*), które występowało również wcześniej.

Rośliny strączkowe

Grupę tę reprezentowały w Smuszewie trzy gatunki powszechnie znane z grodzisk kultury łużyckiej z okresu halsztackiego. Najliczniej zachowały się nasiona bobu (*Vicia faba*) — 42,6%. Na drugim miejscu występowała soczewica jadalna (*Lens culinaris*) — 29,8%, a nieco mniej było grochu zwyczajnego (*Pisum sativum*) — 27,5%.

Rośliny oleisto-włókniste

Były reprezentowane przez dwa gatunki, mianowicie przez lnicznik siewny (*Camelina sativa*) i len zwyczajny (*Linum usitatissimum*). Lnicznik siewny występował w bardzo dużej ilości — 571 000 nasion w trzech próbkach: nr 2 i 5/1966 oraz w naczyniu nr 4/1966 roku. Natomiast len zanotowany w postaci jednego nasiona, znalezionego razem z lnicznikiem w naczyniu 4/1966 (zob. próbka nr inw. 8/1966 rok).

Na tabeli 3 zestawiono dane liczbowe uzyskane na podstawie pomiarów długości, szerokości, grubości oraz wartości wskaźników dla 5 gatunków roślin

uprawnych. Na dalszych tabelach przedstawiono uzyskane wartości w postaci graficznej dla następujących gatunków:

<i>Triticum dicoccum</i>	—	pomiary 100 ziaren
<i>Triticum aestivo-compactum</i>	—	„ 100 „
<i>Hordeum vulgare</i>	—	„ 100 „
<i>Vicia faba</i>	—	„ 50 nasion
<i>Camelina sativa</i>	—	„ 50 „

Rośliny dziko rosnące

W próbkach z grodziska w Smuszewie wśród szczątków roślin uprawnych występowały nasiona i owoce roślin dziko rosnących (tabela 2). Wśród tych gatunków wydzielić można dwie grupy, mianowicie zespół upraw zbożowych i zespół upraw okopowych. Do zespołu upraw zbożowych (Secalinion) zaliczyć można przede wszystkim stokłosę żytnią (*Bromus secalinus*), kąkol polny (*Agrostemma githago*) oraz rdest powojowy (*Polygonum convolvulus*), szczaw polny (*Rumex acetosella*), przytulię (*Galium sp.*), bniec biały (*Melandrium album*). Najliczniej z tej grupy roślin występowała stokłosa żytnia — 77%. Należałoby jeszcze dodać, że w zespołach upraw zbożowych przewagę mają archeofity.

Tabela 3

Pomiary w mm i wskaźniki szczątków roślin uprawnych
ze stan. 3 w Smuszewie

Zboża

Gatunek	Wielkość	Długość	Szerokość	Grubość	Dług. : : Szer.	Grub. : : Szer.
<i>Triticum dicoccum</i> 100	min.	4,5	2,2	1,8	166	71
	max.	6,4	3,5	2,9	230	100
	śr.	4,59	2,78	2,29		
<i>Triticum aestivum</i> + <i>Triticum compactum</i> 100 ziaren	min.	3,3	2,6	1,6	105	56
	max.	5,5	4,2	3,2	180	100
	śr.	4,33	3,11	2,52		
<i>Hordeum vulgare</i> 100 ziaren	min.	4,5	2,5	2,1	142	70
	max.	6,4	3,6	3,2	293	96
	śr.	5,54	3,06	2,49		

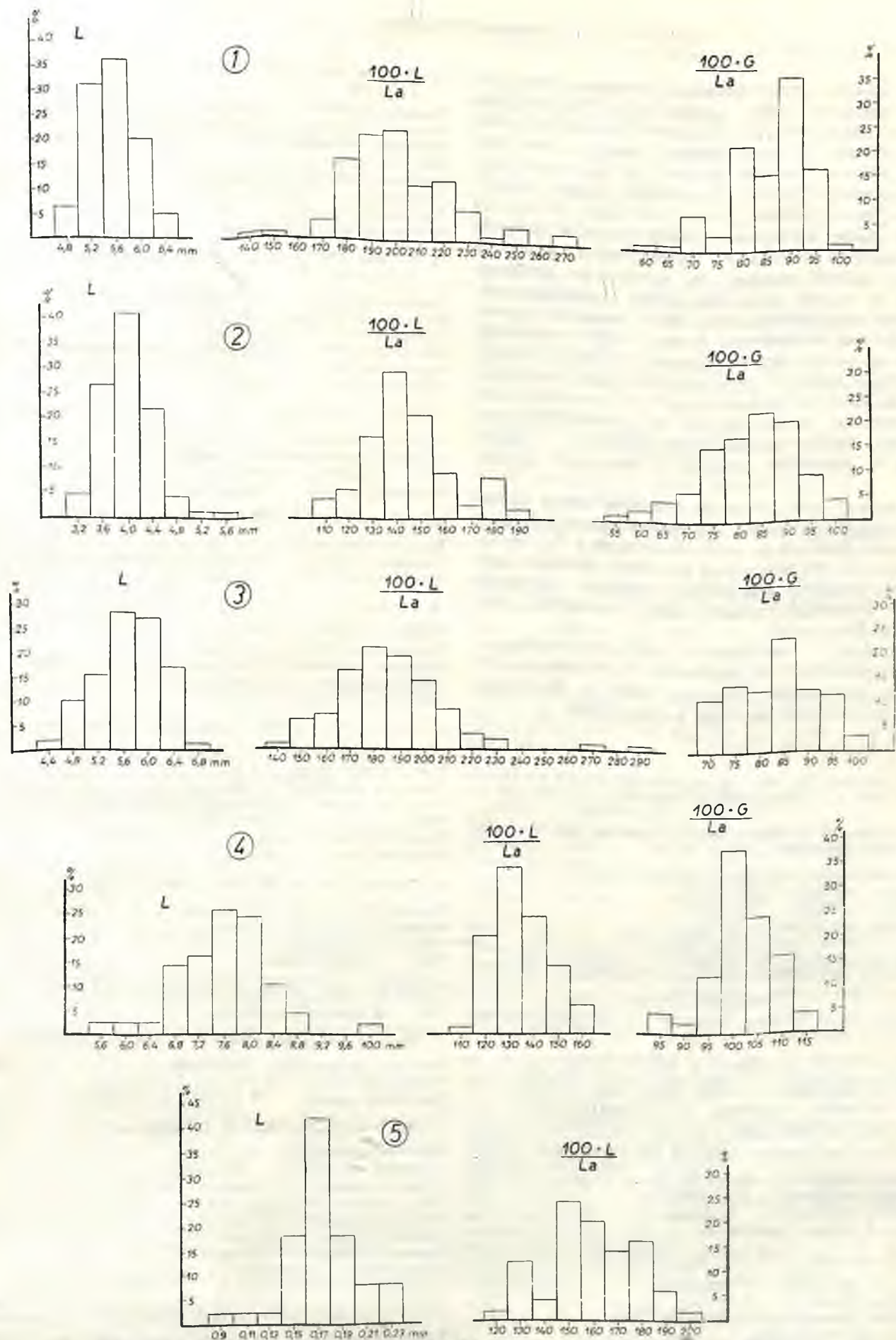
Rośliny strączkowe

Gatunek	Wielkość	Długość	Szerokość	Grubość	Dług. : : Szer.	Grub. : : Szer.
<i>Vicia faba</i> 50 ziaren	min.	6,0	5,0	4,8	110	81
	max.	10,0	7,3	7,3	158	115
	śr.	7,75	6,02	5,99		

Gatunek	Wielkość	Średnica	Grubość
<i>Pisum sativum</i> 50 nasion	min.	2,7 — 3,3 — 4,0	—
	max.	5,0 — 5,6 — 6,2	—
	śr.	4,86 — 4,39 — 4,24	—
<i>Lens culinaris</i> 50 nasion	min.	2,7 — 2,8	1,2
	max.	3,7 — 4,6	2,4
	śr.	3,27 — 3,36	1,94

Rośliny kłoste

Gatunek	Wielkość	Długość	Szerokość	Długość : Szerokość
<i>Camelina sativa</i> 50 nasion	min.	0,9	0,9	112
	max.	2,3	1,1	187
	śr.	1,67	1,09	

Graficzny rozrzut pomiarów długości i wskaźników ziaren i nasion następujących roślin:

1. *Triticum dicoccum*, 2. *Triticum aestivo-compactum*, 3. *Hordeum vulgare*, 4. *Vicia faba*, 5. *Camelina sativa*

Graphic scattering of length measurements and indexes of grains and seeds of following plants: 1. *Triticum dicoccum*; 2. *Triticum aestivo-compactum*; 3. *Hordeum vulgare*; 4. *Vicia faba*; 5. *Camelina sativa*

Graphisches Streubereich der Längemessungen und Indexe von Körnern und Samen folgender Pflanzen: 1. *Triticum dicoccum*; 2. *Triticum aestivo-compactum*; 3. *Hordeum vulgare*; 4. *Vicia faba*; 5. *Camelina sativa*

Do zespołu upraw okopowych (Polygono-Chenopodion) wchodzić mogły: komosa biała (*Chenopodium album*), rdest plamisty (*Polygonum persicaria*), rdest szerokolistny (*P. lapathifolium*), włośnica sina (*Setaria glauca*). Pozostałe gatunki jak np. przetacznik bluszczykowy (*Veronica hederifolia*), szczaw kędzierzawy (*Rumex crispus*), szczaw zwyczajny (*R. acetosa*) mogły także występować wśród zespołów polnych. Przeważającą większość wymienionych gatunków można zaliczyć również do wskaźników siedliskowych, a w tym przypadku roślin synantropijnych.

Wśród pozostałych roślin dziko rosnących występowały jeszcze apofity w postaci węgli i szczątków pięciu gatunków drzew, mianowicie: sosny zwyczajnej (*Pinus silvestris*), dębu szypułkowego i bezszypułkowego (*Quercus pedunculata* i *Q. sessilis*), dębu (*Quercus sp.*), brzozy (*Betula sp.*) i grabu (*Carpinus betulus*). Oprócz wymienionych gatunków — znaleziono 56 sklerocjów grzybów (*Cenococcum geophilum*).

W dalszej części pracy zamieszczono wykaz zawartości wszystkich próbek z uwzględnieniem kolejnych numerów inwentarza archeologicznego i lat wykopaliskowych. Na końcu tego materiału zwrócono uwagę na szczególnie interesującą zawartość niektórych próbek pobranych z naczyń, jamy 1, paleniska 1 oraz z rumowiska chaty.

Natomiast, w zakończeniu, porównano znaleziska roślin uprawnych ze stanowiska 3 w Smuszewie z danymi dotyczącymi łużyckiego grodu w Biskupinie, które opublikował B. Jaroń w roku 1938².

Wykaz zawartości poszczególnych próbek Rok 1959 (27 próbek)

1. Nr inw. 33 (próbka ziemi), ar 119, ćw. AD, warstwa II/III, palenisko 1.
Proso zwyczajne — 3 ziarna w postaci kaszy
Pszonka płaskurka — 35 ziaren
Pszonka zbitokłosa — 7 ziaren
Jęczmień zwyczajny — 30 ziaren
Bób — 6 nasion i 22 kawałki nasion
Groch zwyczajny — 2 nasiona
Soczewica jadalna — 45 nasion i 9 połówek
Trawy dziko rosnące — 2 ziarna
2. Nr inw. 34 (próbka ziemi), ar 119, ćw. AD, warstwa II/III, palenisko 1.
Proso zwyczajne — 1 ziarno w postaci kaszy
Pszonka płaskurka — 9 cm³ ziaren, czyli 270 szt.
Jęczmień zwyczajny — 4 cm³ ziaren, czyli 120 szt.
Bób — 5 nasion, 9 połówek i 18 fragmentów
Przetacznik bluszczykowy — 1 owoc storczyka
3. Nr inw. 80 (próbka ziemi), ar 119, ćw. A, warstwa IV.
Pszonka płaskurka — 32 ziarna
Pszonka zbitokłosa — 20 ziaren
Jęczmień zwyczajny — 16 ziaren
Bób — 3 nasiona uszkodzone
4. Nr inw. 88, ar 119, ćw. A, warstwa IV.
Pszonka płaskurka — 5 ziaren
Pszonka zbitokłosa — 1 ziarno
Jęczmień zwyczajny — 2 ziarna
Bób — połowa nasiona
5. Nr inw. 135 (próbka jęczmienia), ar 119, ćw. A, warstwa IV.
Pszonka płaskurka — 20 cm³ ziaren czyli 600 szt.
Pszonka zbitokłosa — 2 ziarna
Jęczmień zwyczajny — 75 cm³ ziaren czyli 2475 szt.
Bób — 3 nasiona
Soczewica jadalna — 3 nasiona
Przytulia sp. — 4 półowocki
Przetacznik bluszczykowy — 3 owocki
Stokłosa żytnia — 9 ziaren
6. Nr inw. 136 (próbka pszenicy płaskurki), ar 119, ćw. A, warstwa IV.
Pszonka płaskurka — 10 cm³ ziaren czyli 300 szt.
Pszonka zbitokłosa — 15 ziaren
Jęczmień zwyczajny — 2 ziarna
Bób — 36 nasion, 14 połówek i 18 fragmentów
Soczewica jadalna — 9 nasion
Stokłosa żytnia — 3 ziarna
7. Nr inw. 150 (próbka ziemi), ar 119, ćw. A, warstwa IV.
Pszonka zbitokłosa — 2 ziarna
Jęczmień zwyczajny — 12 nasion
Bób — 4 nasiona i 6 połówek
Soczewica jadalna — 50 nasion
8. Nr inw. 169, ar 119, ćw. D, warstwa V.
Jęczmień zwyczajny — 16 ziaren
Soczewica jadalna — 2 nasiona i 1 połowa nasienia
Groch zwyczajny — 1 nasienie
9. Nr inw. 173, ar 119, ćw. A, warstwa V.
Pszonka płaskurka — 1 ziarno
Pszonka zbitokłosa — 2 ziarna
Jęczmień zwyczajny — 10 cm³ ziaren czyli 300 szt.
Groch zwyczajny — 1 połowa nasienia
Soczewica jadalna — 5 nasion
10. Nr inw. 214 (próbka ziemi), ar 119, ćw. D, palenisko 1.
Pszonka płaskurka — 70 ziaren
Pszonka zbitokłosa — 8 ziaren
Jęczmień zwyczajny — 300 ziaren
Proso zwyczajne — 2 ziarna w postaci kaszy
Bób — 14 nasion i 5 fragmentów
Soczewica jadalna — 5 nasion i 2 półowocki
Stokłosa żytnia — 4 ziarna
11. Nr inw. 237, ar 119, ćw. A, warstwa VI.
Pszonka płaskurka — 10 ziaren
Pszonka zbitokłosa — 1 ziarno
Jęczmień zwyczajny — 3 ziarna
Bób — połowa nasienia
12. Nr inw. 262, ar 103, ćw. D, warstwa IV.
Bób — 2 nasiona i 2 połowy
13. Nr inw. 264 (próbka ziemi), ar 103, ćw. D, warstwa V.
Jęczmień zwyczajny — 140 ziaren
Groch zwyczajny — 5 nasion i 7 połówek
Soczewica jadalna — 35 nasion i 15 połówek
14. Nr inw. 280, ar 103, ćw. D, warstwa V.
Pszonka płaskurka — 50 ziaren
Jęczmień zwyczajny — 160 ziaren
Proso zwyczajne — 17 ziaren kaszy jaglanej
Bób — 90 nasion i 40 połówek
Groch zwyczajny — 46 nasion
Komosa biała — 1 nasienie
Szczaw zwyczajny — 2 owocki
Kakol polny — 2 nasiona
Przytulia — 2 półowocki
15. Nr inw. 287 (próbka prosa), ar 103, ćw. D, warstwa V.
Proso zwyczajne — 840 ziaren zwęglonych, oplewionych, także w postaci bryłek
Jęczmień zwyczajny — 4 nasiona
Bób — 1 nasienie i 4 połowy
Szczaw kędzierzawy — 8 owocków

² B. Jaroń, *Szczątki roślinne z wczesnego okresu żelaznego w Biskupinie*. [W:] *Gród prasłowiański w Biskupinie w powiecie żnińskim*, Poznań 1938, s. 104-132.

16. Nr inw. 293, ar 103, ćw. D, warstwa V.
 Pszenica zwyczajna — 32 ziarna
 Pszenica zbitokłosa — 15 ziaren
 Jęczmień zwyczajny — 1 ziarno
 Proso zwyczajne — 1 ziarno w postaci kaszy
17. Nr inw. 322, ar 103, ćw. D, warstwa V.
 Jęczmień zwyczajny — 4 ziarna
 Bób — 60 nasion i 30 połówek
 Groch zwyczajny — 10 nasion
18. Nr inw. 347, ar 103, ćw. 1.
 Jęczmień zwyczajny — 15 ziaren
 Bób — 120 nasion i 25 połówek
 Groch zwyczajny — 8 nasion
 Soczewica jadalna — 16 nasion i 5 połówek
19. Nr inw. 399, ar 119, ćw. A, jama 1.
 Pszenica płaskurka — 90 ziaren
 Jęczmień zwyczajny — 150 ziaren
 Bób — 12 nasion
 Soczewica jadalna — 3 nasiona
20. Nr inw. 404, ar 119, ćw. A, palenisko.
 Pszenica zbitokłosa — 4 ziarna
 Jęczmień zwyczajny — 900 ziaren
 Proso zwyczajne — 270 ziaren w postaci kaszy
 Bób — 3 połowy nasion
 Groch zwyczajny — 4 nasiona
 Soczewica jadalna — 3 nasiona
 Rdest powojowy — 1 owocek
 Przytulia — 1 półowoczek
21. Nr inw. 413 (próbka zoologiczna), ar 119, ćw. A, warstwa V.
 Ekskrementy zwierzęce, być może gryzoni (?)
22. Nr inw. 452, ar 119, ćw. A, warstwa II/III, palenisko 1.
 Pszenica płaskurka — 80 ziaren
 Jęczmień zwyczajny — 106 ziaren
 Bób — 16 nasion i 7 połówek
 Soczewica jadalna — 35 nasion i 6 połówek
 Stokłosa żytnia — 8 owoców
 Trawy dziko rosnące — 9 ziaren
23. Nr inw. 453, ar 119, ćw. A, jama nr 1.
 Pszenica płaskurka — 20 ziaren
 Jęczmień zwyczajny — 70 ziaren
 Bób — 18 nasion
 Soczewica jadalna — 4 nasiona
24. Nr inw. 463 (próbka ziemi z bobem), ar 119, ćw. D, warstwa V.
 Bób — 353³ całych nasion i połówek czyli ok. 4256 szt.
 Groch zwyczajny — 318 cm³ całych nasion i połówek czyli 9540 szt.
 Soczewica zwyczajna — zmieszana z pszenicą zbitokłosą w ilości 59 cm³ ziaren czyli 3391 ziaren
25. Nr inw. 515, ar 103, ćw. A, z rumowiska glin.
 Pszenica zbitokłosa — 18 ziaren
 Jęczmień zwyczajny — 42 ziarna
 Bób — 1 nasienie, 1 połowa i 10 fragmentów
 Soczewica jadalna — 250 nasion
 Rdest powojowy — 1 owocek
 Przytulia sp. — 2 półowocki
26. Nr inw. 536, ar 87, ćw. D, warstwa V.
 Jęczmień zwyczajny — 1 ziarno
 Bób — 100 nasion, 60 połówek i 40 fragmentów
27. Nr inw. nie podano, ar 119, ćw. AD, warstwa II/III, palenisko.
 Pszenica płaskurka — 130 ziaren
 Pszenica zwyczajna — 30 ziaren
 Pszenica zbitokłosa — 90 ziaren
 Jęczmień zwyczajny — 140 ziaren
 Bób — 110 nasion i 30 fragmentów
 Soczewica jadalna — 6 nasion
- Przytulia — 1 półowoczek uszkodzony
 Stokłosa żytnia — 4 ziarna
 Trawy dziko rosnące — 10 ziaren
- Rok 1960 (9 próbek)
28. Nr inw. 2, warstwa IV.
 Grzyby — 2 sklerocja
29. Nr inw. 3-5, warstwa IV.
 Grzyby — 13 sklerocjów
30. Nr inw. 4, ar 71, ćw. A, warstwa IV.
 Proso zwyczajne — 90 ziaren w postaci kaszy
 Pszenica płaskurka — 15 cm³ ziaren czyli 450 szt.
 Jęczmień zwyczajny — 1 cm³ ziaren czyli 30 szt.
 Bób — 50 nasion
 Groch zwyczajny — 10 nasion i 6 połówek
 Soczewica jadalna — 16 cm³ nasion i połówek czyli ok. 528 szt.
 Rdest plamisty — 1 owocek
 Przytulia — 9 połówek owoców
 Stokłosa żytnia — 16 ziaren
31. Nr inw. 8, ar 71, ćw. A, warstwa IV.
 Grzyby — 40 sklerocjów
32. Nr inw. 9, ar 71, ćw. D, warstwa IV, palenisko 3, głęb. 70 cm.
 Grzyby — 1 sklerocjum
33. Nr inw. 10 (próbka ziemi zawiera ziarna zboża, bób, groch i soczewicę) ar 71, ćw. A, warstwa IV.
 Proso zwyczajne — ok. 350 cm³ ziaren w postaci kaszy, czyli 26 250 szt.
 Pszenica płaskurka — ok. 400 cm³ ziaren, czyli 12 000 ziaren
 Jęczmień zwyczajny — ok. 500 cm³, czyli 15 000 ziaren
 Bób — ok. 400 cm³ nasion, czyli 4800 szt.
 Groch zwyczajny — ok. 500 cm³ nasion czyli 6000 szt.
 Soczewica jadalna — ok. 150 cm³ nasion, czyli 4950 okazów
34. Nr inw. 11, ar 71, ćw. A (próbka ziemi z nasionami bobu i domieszką innych roślin)
 Bób — 60 cm³ nasion, czyli 720 nasion
 Soczewica jadalna — 6 cm³ nasion, czyli 198 sztuk
 Groch zwyczajny — 12 nasion
 Pszenica płaskurka — 30 ziaren
 Jęczmień zwyczajny — 8 cm³ ziaren, czyli 240 ziaren
35. Nr inw. 13, ar 55, ćw. A, warstwa IV, głęb. 20 cm.
 Pszenica zwyczajna — 2 ziarna
 Jęczmień zwyczajny — 12 ziaren przeważnie uszkodzonych
 Bób — 1 nasienie storfiałe zwęglone
 Soczewica jadalna — 1 nasienie
 Trawy dziko rosnące — 2 ziarna
36. Nr inw. 14, ar 55, ćw. D, warstwa IV.
 Proso zwyczajne — 50 cm³ ziaren w postaci kaszy, czyli 1500 szt.
 Pszenica płaskurka — 1 ziarno
 Pszenica zwyczajna — 18 cm³ ziaren, czyli 540 szt.
 Pszenica zbitokłosa — 40 ziaren
 Jęczmień zwyczajny — 1 ziarno
 Bób — 18 nasion i 9 połówek
 Groch zwyczajny — 50 cm³ nasion, czyli 1500 nasion
 Soczewica jadalna — 2 nasiona
 Szczaw polny — 6 owoców
 Kąkol polny — (6 owoców) 3 nasiona
 Przytulia — 2 połowy owocu
 Stokłosa żytnia — 14 ziaren
- Rok 1961 (1 próbka)
37. Nr inw. 1, ar 54b, warstwa III/IV, z rumowiska chały.
 Pszenica płaskurka — 360 ziaren
 Jęczmień zwyczajny — 57 cm³ ziaren, czyli 1710 szt.

Bób — 28 nasion i 32 połówki
Soczewica jadalna — 400 nasion i 60 połówek
Trawy dziko rosnące — 4 ziarna

Rok 1964 (6 próbek)

38. Nr inw. 1, ar 57, ćw. D, warstwa IV (próbka ziemi z pszenica płaskurką).

Pszenica płaskurka — 945 cm³ ziaren czyli 28 350 sztuk
Pszenica zwyczajna — 214 ziaren
Pszenica zbitokłosa — 635 ziaren
Proso zwyczajne — 210 cm³ w postaci kaszy czyli 15 750 szt.

Jęczmień zwyczajny — 90 ziaren
Rób — 20 nasion i 13 fragmentów
Groch zwyczajny — 320 nasion i 80 fragmentów
Soczewica jadalna — 350 nasion i 250 połówek
Stokłosa żytnia — 300 ziaren
Pokruszone szczątki owoców i nasion ok. 90 szt.
Rdest powojowy — 1 owoc
Grab zwyczajny — 1 owoc
Trawy dziko rosnące — 16 ziaren, być może częściowo *Premus sp.?*

39. Nr inw. 2. (próbka pszenicy płaskurki z domieszką ziemi), ar 57, ćw. D, warstwa IV.

Pszenica płaskurka — około 1000 cm³ ziaren czyli 30 000 szt.

Pszenica zwyczajna — 170 ziaren
Pszenica zbitokłosa — 150 ziaren
Proso zwyczajne — ok. 110 cm³ ziaren w postaci kaszy, czyli 8250 szt.

Jęczmień zwyczajny — 160 ziaren
Rób — 80 nasion i 50 fragmentów
Groch zwyczajny — 220 nasion i 110 połówek
Soczewica jadalna — 140 nasion i 45 połówek
Stokłosa żytnia — 124 ziarna

40. Nr inw. 3 (próbka ziemi z bobem i zbożem), ar 56, ćw. C, warstwa IV.

Rób — 60 nasion, 40 połówek i 24 kawałki nasion
Pszenica płaskurka — 6 cm³ ziaren, czyli 180 szt.
Proso zwyczajne — 12 ziaren w postaci kaszy
Jęczmień zwyczajny — 4 ziarna
Groch zwyczajny — 3 nasiona
Soczewica jadalna — 2 nasiona
Przwtulia — 1 półowoczek
Trawy dziko rosnące — 1 ziarno

41. Nr inw. 4 (próbka ziemi ze zbożem o objętości 1300 cm³) ar 57, ćw. C, warstwa III.

Pszenica płaskurka — 228 ziaren
Pszenica zbitokłosa — 8 ziaren
Jęczmień zwyczajny — 105 cm³ ziaren, czyli 3150 sztuk
Proso zwyczajne — 2 cm³ ziaren w postaci kaszy, czyli 150 szt.

Owies zwyczajny — 40 ziaren, dużo uszkodzonych
Bób — 22 nasiona uszkodzone
Soczewica jadalna — 80 nasion i 170 połówek
Stokłosa żytnia — 4 ziarna

42. Nr inw. 5, ar 57, ćw. C, warstwa III/IV.

Dąb — w postaci 4 kawałków zwęglonego wnętrza „żołędzia

43. Nr inw. 6 (próbka ziemi ze zbożem i bobem), ar 57, ćw. C, warstwa IV.

Pszenica płaskurka — 20 cm³ ziaren, czyli 600 szt.
Pszenica zbitokłosa — 2 cm³ ziaren, czyli 98 szt.
Jęczmień zwyczajny — 40 cm³ ziaren, czyli 1200 szt.
Proso zwyczajne — 4 cm³ ziaren w postaci kaszy, czyli 300 szt.

Soczewica jadalna — około 660 nasion
Rób — 15 nasion, 6 połówek i 11 nasion
Groch zwyczajny — 7 nasion i 3 połówki
Przwtulia — 1 owocek
Trawy dziko rosnące — 9 ziaren

Rok 1965 (1 próbka)

44. Nr inw. 1 (próbka ziemi z nasionami bobu i zbożem), ar 58, ćw. C, warstwa III, plan 1/65.

Pszenica płaskurka — 410 ziaren
Jęczmień zwyczajny — 160 ziaren
Bób — 300 nasion i 140 połówek
Soczewica jadalna — 200 nasion i 30 połówek
Groch zwyczajny — 230 nasion

Rok 1966 (8 próbek)

45. Nr inw. 1 (próbka ziemi z nasionami roślin strączkowych zmieszanych ze zbożem), ar 76, ćw. B-C, głęb. 16 cm.

Bób — ok. 180 cm³ nasion i połówek, czyli ok. 1500 nasion i 600 połówek
Groch zwyczajny — 90 nasion i 30 połówek
Soczewica jadalna — ok. 30 cm³ nasion czyli 330 sztuk
Proso zwyczajne — w postaci kaszy około 600 ziaren
Pszenica płaskurka — około 800 ziaren
Jęczmień zwyczajny — ok. 900 ziaren
Owies zwyczajny — około 30 ziaren
Stokłosa żytnia — około 25 ziaren.

46. Nr inw. 2 (próbka czystych nasion lnicznika siewnego), ar 77, ćw. A-D, głęb. — 31 cm.

l nicznik siewny — bryłka nasion wielkości ok. 700 cm³ czyli: około 210 000 nasion
Pszenica płaskurka — 12 ziaren.

47. Nr inw. 3 (próbka mierzwy i korą brzożową), ar 77, ćw. A-D, głęb. 63 cm.

Proso zwyczajne — kilka ziaren oraz dosyć liczne fragmenty plew spod stępy
Pszenica płaskurka — 1 kłosek
Pszenica zwyczajna — 1 ziarno
Owies zwyczajny — 1 ziarno
Rdest kolankowy — 1 owocek
Brzoza — kilkanaście kawałków kory
Trzcina pospolita — pokruszone łodygi.

48. Nr inw. 4 (próbka kaszy jaglanej), ar 77, ćw. A-D, plan 1/66, ziemia z kubka nr 12.

Proso zwyczajne — w postaci kaszy w ilości 35 cm³ ziaren kaszy. Ziarna były bardzo zniszczone, w ilości około 1000 sztuk.

49. Nr inw. 5 (próbka prosa), ar 92, brak innych danych.

Proso zwyczajne — 1800 cm³ ziaren zwęglonych oplewionych czyli 126 000 sztuk
Pszenica płaskurka — 10 cm³ czyli 300 sztuk
Jęczmień zwyczajny — 4 cm³ czyli 120 szt.
Lnicznik siewny — 5 cm³ zwęglonych nasion w postaci bryłek czyli około 1500 nasion.

50. Nr inw. 6 (próbka ziemi z pszenicą i domieszką prosa), ar 108, brak innych danych.

Pszenica płaskurka — 400 cm³ ziaren czyli 13 200 szt.
Proso zwyczajne — 9800 ziaren zwęglonych oraz oplewionych

Jęczmień zwyczajny — 240 ziaren
Bób — 20 nasion
Groch zwyczajny — ok. 180 nasion
Soczewica jadalna — ok. 250 nasion
Dąb szypułkowy i beczypułkowy — kilkanaście kawałków zwęglonych drewna.

51. Nr inw. 7 ar 77, ćw. C-D, plan 2/66 (próbka pszenicy płaskurki z domieszką stokłosa żytniej oraz ziemi. Ziarna spopielone, rozpadają się przy dotknięciu, stąd trudno ustalić ich ilość. Całość próbki = 700 cm³.

Pszenica płaskurka — 7500 ziaren źle zachowanych
Stokłosa żytnia — 260 ziarniaków
Sosna zwyczajna — 2 kawałki węgli.

52. Nr inw. 3, ar 77, ćw. C-D, plan 2/66, z naczynia 4 (próbka lnicznika siewnego. Nasiona zbite w 2 duże bryły, które przyjęły kształt owalnego naczynia).

l nicznik siewny — 1200 cm³ czyli około 360 000 nasion
Pszenica płaskurka — ok. 22 ziarna

Pszenica (*Triticum* sp.) — 11 ziaren
 Bniec biały — 10 nasion
 Len zwyczajny — 1 nasiono
 Włośnica sina — 10 ziarniaków.

Po przedstawieniu zawartości poszczególnych próbek należy zwrócić jeszcze uwagę na zawartość niektórych naczyń, jak np. naczynie nr 4 i kubek nr 12. Otóż w naczyniu nr 4 (nr inw. 8/66) znajdowała się bardzo duża ilość lnicznika siewnego (*Camelina sativa*) w ilości około 1200 cm³ czyli około 360 000 nasion tej oleistej rośliny. Bardzo minimalne zanieczyszczenie kilkoma ziarnami pszenicy płaskurki oraz obecnością nasiona lnu zwyczajnego i nieco chwastów — wskazują na bardzo czystą próbkę lnicznika. Można przypuszczać, że tak przechowywane nasiona były przeznaczone do wytłoczenia z nich oleju.

Natomiast w kubku nr 12 (nr inw. 4/66) znajdowały się wyłącznie ziarna prosa zwyczajnego (*Panicum miliaceum*) pozbawione plewek, które być może były przygotowane do ugotowania potrawy w postaci kaszy.

Gatunki znalezione w jamie 1, w palenisku 1 i w próbce z rumowiska chaty podano w poniższym zestawieniu:

gatunek	jama 1	palenisko 1	rumowisko chaty chaty
jęczmień zwyczajny	220	1590	1710
pszenica płaskurka	110	585	360
„ zbitokłosa	—	109	—
„ zwyczajna	—	30	—
proso zwyczajne	—	276	—
bób	30	151 + fragm.	28 + 32 połowy
soczewica jadalna	7	—	400 + 160 połówek
groch zwyczajny	—	6	—
chwasty	—	20	—

Z przedstawionych wyżej danych paleoetnobotanicznych z grodziska ludności kultury łużyckiej w Smuszewie, stwierdzić można wyraźnie zaawansowany charakter gospodarki tej ludności przez pre-

ferowanie uprawy zbóż, roślin strączkowych i oleisto-włóknistych. Zastanawiający wydaje się brak śladów roślin typowo wodnych mimo bliskości jezior (występowały tylko nieliczne fragmenty *Phragmites communis*).

W nawiązaniu do łużyckiego grodu w Biskupinie stwierdzić możemy występowanie tych samych grup roślin uprawnych na obu stanowiskach. Różnice zaznaczyły się jedynie w zakresie ilości szczątków i niektórych gatunków. Tak więc, w Biskupinie nie znaleziono ziaren owsa siewnego (*Avena sativa*), a w Smuszewie pszenicy orkiszu (*Triticum spelta*). W Biskupinie, w grupie roślin oleisto-włóknistych poza lnem i lnicznikiem, występowała rzepa olejna czyli rzepik (*Brassica campestris* var. *oleifera*) oraz mak leśarski (*Papaver somniferum*).

W grupie zbóż, zarówno w Biskupinie jak i w Smuszewie, dominowała pszenica płaskurka (*Triticum dicoccum*). Drugie pod względem ilości ziaren miejsce w Biskupinie zajmowała *Triticum aestivo-compactum*, a nieco mniej było prosa zwyczajnego (*Panicum miliaceum*). Natomiast w Smuszewie prosa było znacznie więcej, ponieważ uplasowało się na drugim miejscu.

Rośliny strączkowe występowały znacznie obficie

w Smuszewie, natomiast lnicznik siewny (*Camelina sativa*) występował zarówno w Biskupinie jak i w Smuszewie w tak dużej ilości, która może świadczyć o szerokiej uprawie tej oleistej rośliny.

Melania Klichowska

CULTIVATED AND WILD GROWING PLANTS FROM THE STRONGHOLD OF THE LUSATIAN POPULATION AT SMUSZEWO, VOIVODESHIP OF PIŁA

Summary

From a rich palaeobotanical record collected in the stronghold of the Lusatian Culture at Smuszewo, Voivodeship of Piła, the authoress selected 52 samples for examination. Among these, vegetable remains were especially numerous, dominated by cultivated species, mainly by cereals, pulse crops

and oil(or)fibrous plants. Cereals were represented by: *Triticum dicoccum* — 46,62%; *Panicum miliaceum* — 37%; *Hordeum vulgare* — 13,54%; *Triticum aestivo-compactum* — 2,63%; *Triticum* sp. — 0,05%; *Avena sativa* — 0,03%. Pulses by: *Vicia faba* — 42,6%; *Pisum sativum* — 27,5%; *Lens culinaris* — 29,8%. Oleaginous/

/fibrous plants by: *Camelina sativa* — about 571 000 seeds and *Linum usatissimum* — 1 seed. Wild growing plants amounted to 970 items, among which 77% belonging to fruits of *Bromus secalinus*. The whole record can be classified in two groups: group of cultivated grain = Secalinion and group of root crops = Polygono-Chenopodion.

Charcoals came from several tree species: *Pinus*

silvestris; *Betula* sp.; *Quercus robur*; *Quercus sessilis*. Besides there appeared remains of acorns (*Quercus* sp.) and fruits of the *Carpinus betulus*.

On Table 1 are specified cultivated plants, on Table 2 wild growing plants. Measures and indexes figure on Table 3, whereas graphic diagrams are to be found on further Tables.

Melania Klichowska

NUTZPFLANZEN UND WILD WACHSENDE PFLANZEN AUS DEM BURGWALL DER LAUZITZER KULTUR IN SMUSZEWO, WOJEWODSCHAFT PIŁA

Zusammenfassung

Aus dem im Burgwal der Lausitzer Kultur in Smuszewo, Wojewodschaft Piła, gesammelten paläobotanischen Fundstoff hat die Verfasserin 52 Proben zur näheren Untersuchung ausgewählt. Nutzpflanzen waren besonders zahlreich vertreten, darunter verschiedene Getreidearten, Hülsenpflanzen, sowie Öl- und Faserpflanzen. Der Prozentsatz lag folgendermassen: Bei Getreidearten: *Triticum dicoccum* — 46,62%; *Panicum miliaceum* — 37%; *Hordeum vulgare* — 13,54%; *Triticum aestivo-compactum* — 2,63% *Triticum* sp. — 0,05%; *Avena sativa* — 0,03%. Bei Hülsenpflanzen: *Vicia faba* — 42,6%; *Pisum sativum* — 27,5%; *Lens culinaris* — 29,8%. Bei Öl- und Faserpflanzen: *Camelina sativa* — ca 571 000 Samen und *Linum usatissimum* — 1 Samen. Wild wachsende Pflanzen waren

durch 970 Reste repräsentiert, von denen 77% zu Früchten des *Bromus secalinus* gehörten. Im allgemeinen kann das paläobotanische Fundmaterial in zwei Gruppen eingeteilt werden: die Gruppe der Nutzgetreide = Secalinion und die Gruppe der Hackfrüchte = Polygono-Chenopodion.

Holz' ohlen stammten von verschiedenen Baumarten: *Pinus silvestris*; *Betula* sp.; *Quercus sessilis*. Es wurden auch Reste von Eicheln (*Quercus* sp.) und von Früchten des *Carpinus betulus* ausgesondert.

Auf Tafel 1 sind Nutzpflanzen, auf Tafel 2 wild wachsende Pflanzen zusammengestellt. Messungen und Indexe sind auf Tafel 3 dargestellt, graphische Diagramme hingegen auf den darauffolgenden Tafeln

Daniela Sołowiej

Etapy ewolucji środowiska pierwotnego okolic Jeziora Czeszewskiego, woj. piłskie

Stages in the evolution of the primary environment surrounding the Lake of Czeszewo, Voivodeship of Piła

Entwicklungsstadien der ursprünglichen Landschaft in der Gegend des Sees von Czeszewo, Wojewodschaft Piła

I

Analiza współczesnego środowiska przyrodniczego okolic Jez. Czeszewskiego dotyczyła charakterystyki rzeźby, litologii, stosunków wodnych, użytkowania terenu i gleb. Pełna bowiem rejestracja cech aktualnego stanu krajobrazu potraktowana została w niniejszych rozważaniach jako etap wyjściowy do przeprowadzenia rekonstrukcji środowiska pierwotnego.

Omawiany obszar znajduje się w północno-wschodniej części Wysoczyzny Gnieźnieńskiej. Według T. Bartkowskiego (1971) jest to północno-zachodni skraj Pojezierza Mogileńskiego.

Centralną część terenu zajmuje rynna glacialna wypełniona wodami Jez. Czeszewskiego (ryc. 1). Dno rynny jest płaskie i pochylone w kierunku zachodnim. Dość istotną jej cechą morfologiczną jest występowanie przewężeń zbudowanych z utworów mineralnych otoczonych torfami. Zasługuje ten fakt na podkreślenie z racji występowania na wschód od Jez. Czeszewskiego na takim przewężeniu grodziska archeologicznego.

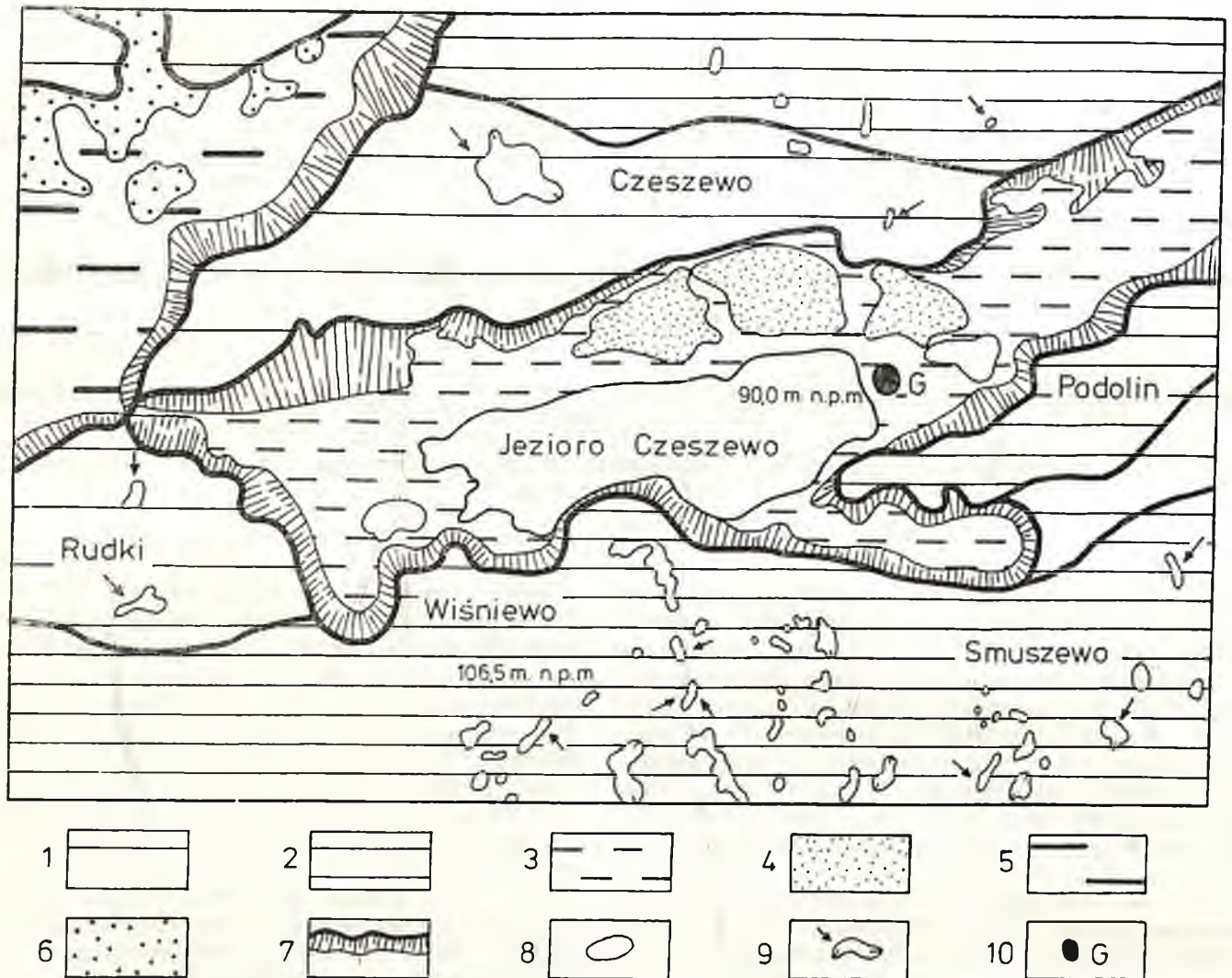
W granicach rynny wydzielić można trzy wyraźne poziomy wysokościowe różniące się między sobą budową litologiczną i charakterem użytkowania. Poziom najniższy to względnie płaskie dno rynny położone na wysokości około 90 m n.p.m. Poziom wyższy natomiast reprezentowany jest przez płaskie pagóry tworzące piaszczyste wyspy w dnie zatorfionej rynny; ich wysokości względne wahają się w granicach 2,5 - 6,0 m. Trzeci poziom to strefa krawędziowa bardzo zróżnicowana morfologicznie na całej swojej długości. Krawędź północna jest połoga o małych spadkach. Jej wysokości względne zmieniają się od 7,5 do 9,5 m. Krawędź południowa natomiast jest wyższa a jej wysokości względne przekraczają wartość 12 m. Poza tym jest ona zróżnicowana morfologicznie. Występują tutaj liczne rozcięcia erozyjne i skarpy. Przedłużeniem rynny Czeszewskiej w kierunku zachodnim jest Wytopisko Rudki. Jest to rozległa forma wklęsła, w granicach której występują dwa wyraźne poziomy: niższy to względnie płaskie, zatorfione dno a wyższy to połogie pagórki o wysokościach względnych od 2,5 - 3,5 m. Zarówno rynna jak i wytopisko są przeobrażone antropogenicznie. Stąd występowanie licznych dołów potorfowych i

wkopów powstałych podczas budowy rowów melioracyjnych.

Litologia rynny jest dość zróżnicowana (ryc. 2). Występują na tym obszarze torfy, mułki, gytia i piaski. Dominują oczywiście utwory organiczne. Wiercenia w torfach i utworach podtorfowych w rynnie Czeszewskiej okazały się świetnymi przesłankami do odtworzenia pewnych aspektów ewolucji pierwotnego Zbiornika Czeszewo. Przeanalizowano około 80 sondowań geologicznych i 4 wiercenia podstawowe, z których wynika, że (ryc. 3) — dno rynny jest wyścielone łąkami, — na północ od Jez. Czeszewskiego, lecz w zasięgu rynny torfy złożone są na piaskach: są to torfy niegłębokie, typu turzycowego, silnie zapiaszczone i zamulone, ich miąższości wahają się od 0,0 do 0,5 m; na pozostałych obszarach torfy złożone są na gytii wapiennej; średnia miąższość gytii w całej rynnie wynosi około 1,7 m, maksymalna natomiast wynosi 4,75 m; zachodnia część rynny wypełniona jest torfami typu drzewno-turzycowego o miąższości 0,5 - 1,0 m; we wschodniej części rynny występują torfy typu trzcinowego o miąższości około 3 m i torfy złożone na łąkach; w Dolinie Smuszewskiej torf trzcinowy o miąższości od 2,0 do 2,5 m złożony jest na 2 - 3 metrowej warstwie gytii: torfy charakteryzują się brakiem zanieczyszczeń. Z analiz laboratoryjnych i oznaczeń połowych wynika, że występują wyłącznie torf typu niskiego o przewodzie trzciny i drzewa tworząc torf trzcinowy i drzewny. Dominuje powierzchniowo torf trzcinowy.

W celach porównawczych dokonano przeglądu „Dokumentacji torfowych — Łukowo” (1968), w której to dokumentacji zarejestrowanych było 60 sondowań geologicznych z Wytopiska Rudki. Okazało się, że wypełnione ono jest torfami o miąższości około 0,30 m złożonymi na gytii i łąkach. Średnia miąższość gytii 1,0 m. Złoża torfowe mają charakter złóż torfowisk niskich. W północnej części wytopiska zalega torf trzcinowy silnie zamulony, a w części południowej torf olchowy. Średnia miąższość torfu w części południowej jest większa.

Na północ od rynny Jez. Czeszewskiego rozciąga się Wysoczyzna Czeszewska, pagórkowata i falista, zbudowana z piasków gliniastych oraz Wysoczyzna Falista Rudki, którą budują piaski różnoziarniste. Najbardziej zróżnicowana litologicznie jest Wysoczyzna

Ryc. 1. Sytuacja geomorfologiczna okolic Jez. Czeszewskiego: 1. Wysoczyzna falista, 2. Wysoczyzna pagórkowata, 3. Współczesne dno rynny jeziennej, 4. Poziom pagórków „włożonych” w dno rynny, 5. Współczesne dno wytopiska Rudki, 6. Poziom pagórków „włożonych” w dno wytopiska Rudki, 7. Poziom zboczy rynny Jez. Czeszewskiego i wytopiska Rudki, 8. Fragmenty Jez. Czeszewskiego, 9. Zagłębienia bezodpływowe, 10. Grodzisko w Smuszewie

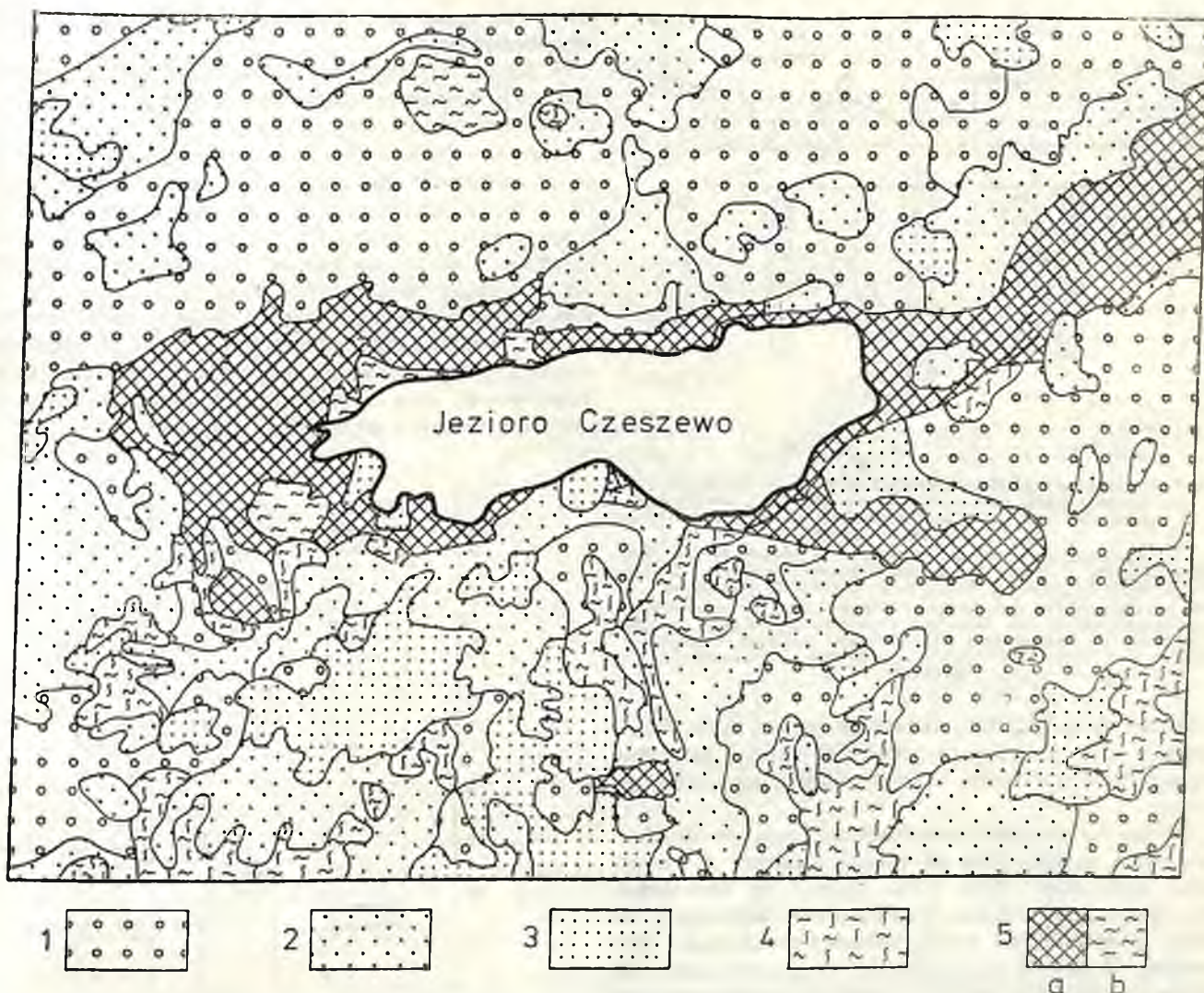
Fig. 1. Geomorphic situation of the region of Czeszewo lake: 1. Undulated ground moraine, 2. Hummocky ground moraine, 3. Present bottom of the lake tunnel, 4. Horizon of hillocks „inserted” into the bottom of the tunnel, 5. Present bottom of Rudka kettle hole, 6. Horizon of hillocks „inserted” into the bottom of the kettle hole, 7. Horizon of the slopes of Czeszewo lake tunnel and Rudka kettle hole, 8. Post-glacial lakelets, 9. Closed depressions, 10. Stronghold of Smuszewo

Abb. 1. Geomorphologische Lage in der Gegend des Sees von Czeszewo; 1 — hügeliges Oberland; 2 — Hügelland; 3 — heutige Sohle der Seerinne; 4 — Niveau der in die Rinnensohle „eingelagerten” Hügel; 5 — heutige Sohle des Schmelzgeländes Rudki; 6 — Niveau der in die Sohle des Schmelzgeländes „eingelagerten” Hügel; 7 — Niveau der Abhänge der Rinne des Sees von Czeszewo und des Schmelzgeländes Rudki; 8 — kleine nacheiszeitliche Seen; 9 — abflusslose Vertiefung; 10 — Burgwall von Smuszewo

na Pagórkowata Smuszewsko-Wiśniewska. Jej kulminacje zbudowane są z gliny morenowej i piasków gliniastych. Obniżenia między pagórami wypełniają natomiast piaski gliniaste i torfy. Doliny Smuszewska i Wiśniewska zbudowane są z mułków i torfów. Z wierceń geologicznych wynika (ryc. 4), że miąższość gliny morenowej nie jest na wysoczyźnie jednakowa. Jedynie w okolicach Wiśniewa występuje na powierzchni; jej miąższość wynosi tutaj 65 m. Jest to maksymalna miąższość gliny na omawianym terenie. W okolicach Wiśniewa warstwa gliny morenowej, o 12 metrowej grubości, występuje pod 25 metrowym płaszczem torfów, mułków i ilów, w Czeszewie warstwa gliny 8 metrowej grubości występuje pod 30 metrową warstwą piasków (rys. 4).

Okolice Jez. Czeszewskiego należą do zlewni Rynny Gołaniecko-Wągrowieckiej. Jest to zlewnia IV rzędu Odry: Warty, Wełny i Strugi Gołanieckiej. Południowa granica zlewni przebiega na południe od

Jeziora Czeszewskiego przez następujące miejscowości: Wiśniewo, Łukowo i Smuszewo. Omawiany obszar jest fragmentem dorzecza Noteci oraz Wełny. Jezioro Czeszewskie gromadzi wody spływające ze wschodniej części zlewni i wpływa wyrównująco na odpływ wód w kierunku zachodnim. Leży ono wprawdzie poza Rynną Gołaniecko-Wągrowiecką, spośród jednak wszystkich jezior w zlewni jest jeziorem największym. Ma niskie brzegi porośnięte trzciną i sitowiem. Jezioro posiada wewnętrzne dwa baseny. Maksymalna głębokość występuje w basenie wschodnim: 8,8 m (T. Sporakowski, 1968). Na przedłużeniach jeziora, w rynnie, występują torfowiska. Spełniają one rolę regulatorów wodnych. Na uwagę zasługuje fakt, że (T. Sporakowski, 1968) na analizowanym obszarze stwierdzono bardzo duże parowanie: 477 mm. Odpływ natomiast, pomimo melioracji, jest bardzo mały i wynosi 85 mm. Należy dodać, że opad roczny na tym terenie wynosi 593 mm. Taka sytuacja

Ryc. 2. Zmienność litologiczna okolic Jez. Czeszewskiego: 1. Piaski gliniaste na glinie morenowej, 2. Piaski na glinie morenowej, 3. Piaski gliniaste mocne na glinie morenowej, 4. Gлина morenowa, 5a. Torfy i mursze, 5b. Mułki
 Fig. 2. Part of lithologic map of the district near Czeszewo lake: 1. Clayey sands on boulder clay, 2. Sands on boulder clay, 3. Loam sands on boulder clay, 4. Boulder clay, 5a. Peats, mucks, 5b. Silts
 Abb. 2. Lithologische Veränderlichkeit der Gegend des Sees von Czeszewo: 1 — lehmiger Sand auf Moränentonerde; 2 — Sand auf Moränentonerde; 3 — lehmiger fester Sand auf Moränentonerde; 4 — Moränentonerde; 5a — Torf, Mull; 5b — Silt

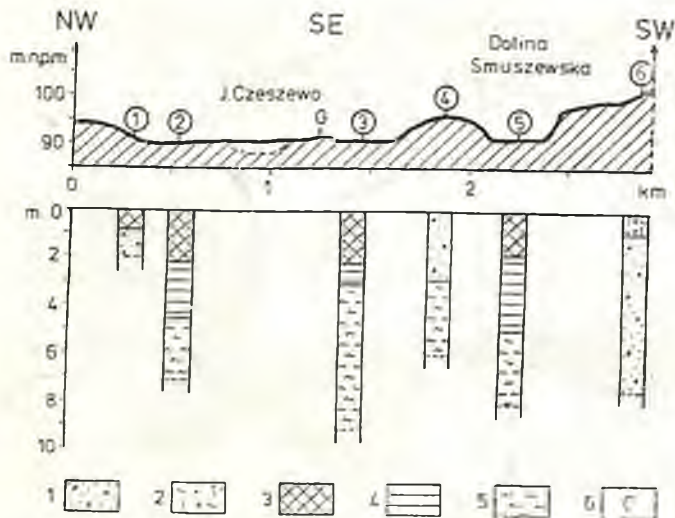
jest przede wszystkim rezultatem występowania przewężenia w rynnie utrudniającego przepływ. Poza tym duże powierzchnie torfowisk i jezior, a więc powierzchnie wzmózonego lokalnego parowania, niewątpliwie przyczyniły się do zmniejszenia odpływu.

Użytkowanie rynny i obszarów sąsiadujących jest słabo zróżnicowane. Rynna Jeziora Czeszewskiego zajęta jest przez zespoły roślinności łąkowej, pastwiskowej i torfowej. Są to następujące formacje roślinne: a) łąka trawiasta średniej jakości z domieszką mchów, turzyc, koniczyny białej i bobrka trójlistnego; b) pastwisko mszysto-trawiaste z domieszką śmiałka darniowego i turzyc; c) pastwisko trawiaste w 50% zakępione; d) teren zakrzewiony olchą, łożą i wierzbą; e) zespół szuwarów z trzcina, pałką wodną, sitowiem, turzycami i mchami brunatnymi; f) zespół roślinności dołów potorfowych. Największą powierzchnię zajmuje spośród wyżej wymienionych formacji łąka trawiasta. Analogicznie przedstawia się struktura roślinności w Wytopisku Rudki. Wysoczyzna morenowa wykorzystywana jest przez pola

uprawne i pastwiska. Na terenach nieużytków i na miedzach pojawiają się: dąb, sosna, wierzba i czarna olsza.

Z analizy mapy użytkowania wynika, że powierzchnia wysoczyzny w 85% pokryta jest przez pola uprawne, a dno rynny w 85% pokrywają torfowiska.

Duże zróżnicowanie typów gleb występujących w okolicach Jez. Czeszewskiego wynika w pierwszym rzędzie z charakteru litologii. Tworzą one wyraźną mozaikę i trudno w związku z tym określić jaki typ zdecydowanie dominuje powierzchniowo (rys. 5). Gleby bielcowe wykształcone są na piaskach gliniastych lekkich, średniogłębokich naglinowych i na glinach lekkich. Są one głęboko odwapnione i niekiedy silnie uwilgotnione. Gleby brunatne natomiast rozwinęły się na piaskach gliniastych. Większość z nich jest dobrze przemyta i stąd wadliwy ich skład mechaniczny. Są średnio kwaśne lub kwaśne ze wzrastającym wskaźnikiem pH w górnym poziomie. Jedną z ważniejszych ich cech jest słaba próchniczność. Należą do IV klasy bonitacyjnej i od 2-7 kompleksu

Ryc. 3. Przegląd sytuacji geologicznej wybranych punktów rynny Jez. Czeszewskiego i jej najbliższych okolic: 1. Piaski drobno- i średnioziarniste, 2. Gлина morenowa, 3. Torfy, 4. Gytia, 5. Iły, 6. Grodzisko w Smuszewie

Fig. 3. Approximate geologic situation in select points near Czeszewo lake: 1. Fine- and medium-grained sands, 2. Boulder clay, 3. Peats, 4. Gytia, 5. Clays, 6. Stronghold of Smuszewo

Abb. 3. Übersicht der geographischen Lage in auserwählten Punkten der Rinne des Sees von Czeszewo und dessen direkter Umgebung: 1 — klein- und mittelkörniger Sand; 2 — Moränen-tonerde; 3 — Torf; 4 — Gytia; 5. — Letten; 6 — Burgwall von Smuszewo

rolniczej przydatności. Dominuje wśród nich kompleks 6 i 7 rolniczej przydatności. Gleby brunatne występują w zwartych, dużych płatach na całym terenie.

Czarne ziemie stanowią mały odsetek powierzchni. Ich skałą macierzystą są piaski gliniaste o zawartości próchnicy około 2,5%. Należą do kompleksu żytnio-ziemniaczanego. Sporadycznie występują na łąkach jeziernych. Są wtedy bardziej próchnicze i żyzniejsze. W takich przypadkach tworzą one kompleks zbożowo-pastewny mocny i słaby. W strefie przybrzeżnej jeziora, w dolinach i zagłębieniach bezodpływowych występują gleby bagienne, wykształcone na torfach, piaskach humusowych i mułkach jeziernych. Występują one w takich odmianach jak mułkowo-torfowe, torfowe, murszowo-torfowe, murszowo-mineralne i murszowe. Jakościowo gleby te są słabe. Z reguły należą do użytków zielonych klasy IV-VI, a więc do użytków zielonych średnich, słabych i bardzo słabych.

Analiza danych dotyczących typów gleb pozwala wysunąć wniosek, że gleby występują w różnych stadiach rozwoju a gleby zdegradowane zajmują około 35% powierzchni.

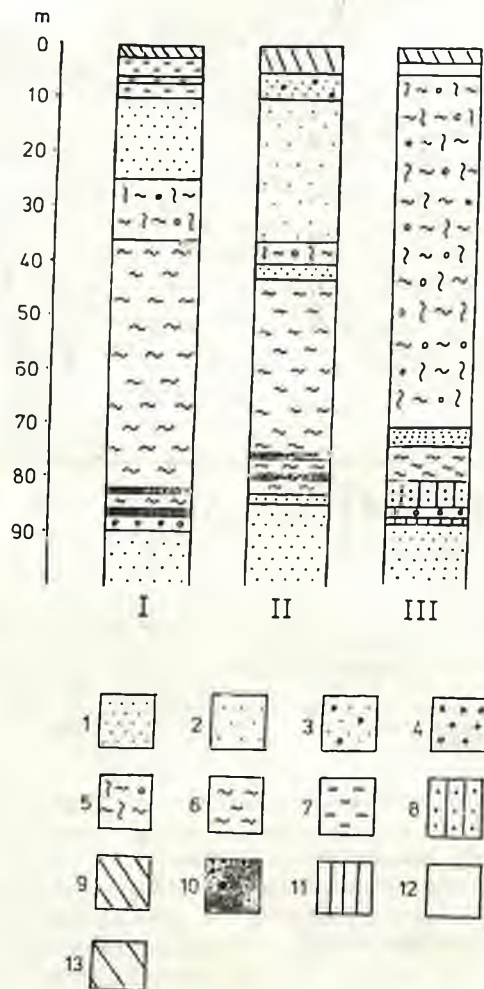
II.

Wnioskowanie o etapach ewolucji środowiska pierwotnego w okolicach rynny Jeziora Czeszewskiego poprzedzone było wielopłaszczyznowymi rozważaniami. Generalnie mierzały one do tego aby a) zarejestrować zmiany zaistniałe w strukturze wewnętrznej poszczególnych komponentów środowiska przyrodniczego, b) ustalić, jakie czynniki mają charakter stabilny i labilny oraz c) prześledzić etapy rozwoju Zbiornika Czeszewo. Rekonstrukcji obrazu środowiska przyrodniczego w przeszłości dokonano analizując oczywiście aktualny stan krajobrazu. Jest on bowiem rezultatem rozwoju środowiska w czasie, a w

tej chwili znane są prawa jego ewolucji, jak też jego komponentów.

W trakcie analizy map cząstkowych zarejestrowano następujące zmiany na badanym terenie. Opisano je od najbardziej do najmniej stabilnych.

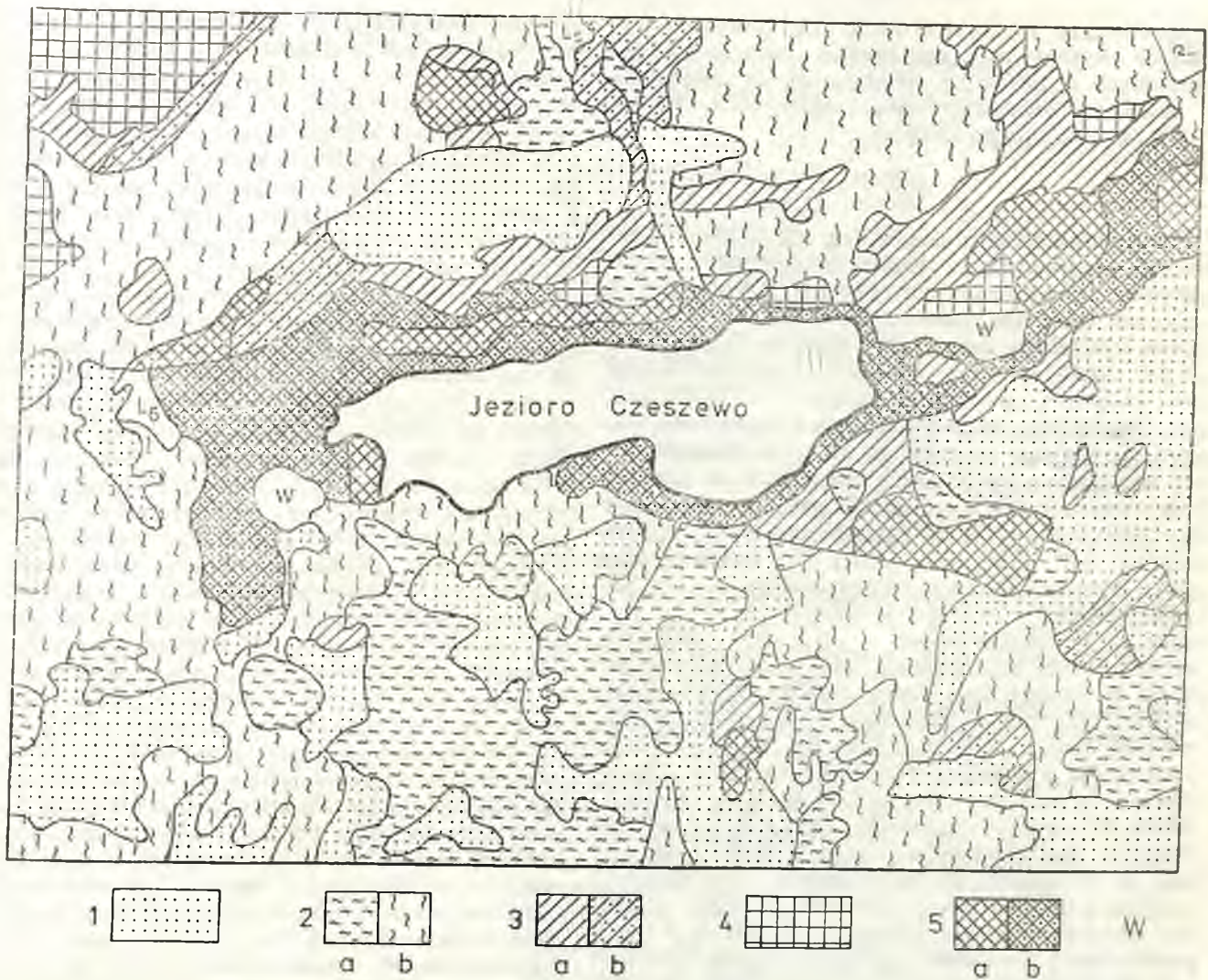
Ewolucja morfologii. Po ustąpieniu lodowca z analizowanego terenu pod wpływem rozwoju procesów morfotwórczych i ogólnych tendencji klimatycznych, „pierwotna” rzeźba tworząca tło środowiska została częściowo przeobrażona. Efektem tego są dwie grupy form powierzchni różniące się między sobą charakterem czynników genetycznych: formy postglacjalne (równiny akumulacji organogenicznej, dolinki erozyjne, krawędzie erozyjne i stożki napływowe) oraz formy antropogeniczne (doły portorfove, terasy z wydeptania i zaorania).

Ryc. 4. Budowa geologiczna wybranych punktów położonych na wysoczyźnie Czeszewskiej i Wiśniewsko-Smuszevskiej: I. Smuszewo, II. Czeszewo, III. Wiśniewo; 1. Piasek drobnoziarnisty, 2. Piasek średnio- i gruboziarnisty, 3. Piasek ze zwiarami, 4. Poziom kamienisto-żwirowy, 5. Głina morenowa, 6. Iły, 7. Mułki, 8. Kurzawka, 9. Torf, 10. Węgiel brunatny, 11. Twarda skała (brak szczegółowych danych), 12. Brak szczegółowych danych, 13. Warstwa próchniczna glebowa

Ryc. 4. Geological structure of morainic plateau (diluvial plateau) near Czeszewo lake: 1. Smuszewo, II. Czeszewo, III. Wiśniewo; 1. Finegrained sand, 2. Medium- and coarse-grained sand, 3. Sand with gravels, 4. Stone and gravel horizon, 5. Boulder clay, 6. Clays, 7. Silts, 8. Driftsand, 9. Peat, 10. Brown coal, 11. Hard rock (no detailed data), 12. No detailed data; 13.

Abb. 4. Geologische Struktur einiger ausgewählten Punkte im Oberland von Czeszewo und von Wiśniewo-Smuszewo: I — Smuszewo; II — Czeszewo; III — Wiśniewo, 1 — feinkörniger Sand; 2 — mittel- und grobkörniger Sand; 3 — Sand mit Kies; 4 — Stein- und Kiesniveau; 5 — Moränen-tonerde; 6 — Letten; 7 — Silt; 8 — Triebsand; 9 — Torf; 10 — Braunkohle; 11 — harter Fels (Mangel an genauen Angaben); 12 — Mangel an genauen Angaben; 13 — Bodenhumusschicht

Ryc. 5. Typy genetyczne gleb rynny Jez. Czeszewskiego i jej okolicy: 1. Gleby biellicowe i pseudobiellicowe, 2. Gleby brunatne: a) zdegradowane, b) właściwe, 3. Czarne ziemie: a) właściwe, b) zdegradowane, 4. Gleby murszowo-mineralne i murszowate, 5a. Gleby mulkowo-torfowe i murszowo-torfowe, 5b. Gleby torfowe, W — Wodne nieużytki

Fig. 5. Part of map of soil types near Czeszewo lake: 1. Podzolic and pseudopodzolic soils, 2. Brown earth: a) proper, b) degraded, 4. Muck-mineral soils, 5a. Silt-peat, muck-peat soils, 5b. Peat soils, W — lakelets

Abb. 5. Genetische Typen des Bodens in der Rinne des Czeszewosees und seiner Umgebung: 1 — Bleicherde und Pseudobleicherde; 2 — Braunerde: a) eigentliche, b) degradierte; 3 — Schwarzerde: a) eigentliche, b) degradierte; 4 — Mull-Mineralerde und Mullboden; 5a) — Silt-Torferde und Mull-Torferde; 5b) — Torfboden; W — kleine Seen

Zmiany w charakterze litologii są następstwem ogólnego rozwoju procesów krajobrazotwórczych. Świadczy o nich pojawienie się w rynnie jeziornej gruntów organicznych i produktów denudacji.

Ewolucja gleb została określona na podstawie analizy stadium rozwoju, w jakim znalazły się one w chwili obecnej. Okazało się, że te same typy genetyczne gleby występują w bardzo różnych stadiach rozwoju, np. gleby brunatne w dwóch odmianach jako właściwe i pseudobrunatne, gleby biellicowe jako zbielicowane i pseudobiellicowe a czarne ziemie jako właściwe i zdegradowane. Od momentu intensywnej antropizacji środowiska została również zaburzona naturalna równowaga składu chemicznego gleb (np. pod wpływem rozwoju intensywnego rolnictwa, co miało powiązanie z wprowadzaniem nawożenia pól). Warto podkreślić, że gleby są najczulszym indykatorem zmian pozostałych komponentów.

Zmiany w charakterze stosunków

wodnych zostały wyjaśnione poprzez analizę mapy topograficznej Gillego, tzw. „Special Karte von Südproussen” (1802 - 1813). Na mapie tej dno rynny Jez. Czeszewskiego zaznaczone jest w postaci bagien. Powierzchnia ich wynosiła wtedy w przybliżeniu o. oło 300 ha. Pomiary na mapie topograficznej z roku 1955 wykazały, że 2/3 obszarów bagiennych zostało zamienione na łąki i pastwiska. Jest to efekt intensywnych zabiegów melioracyjnych. Bezsporne jest, że zmiany w zakresie stosunków wodnych były olbrzymie i bardzo istotne. Na przestrzeni holocenu kilkakrotnie bowiem obniżał się poziom wód gruntowych. Najważniejsze okresy stanów niżowych to optimum klimatyczne i wiek XIX, jako czasokres intensywnych zabiegów melioracyjnych. Zbiornik Czeszewo na przestrzeni czasu zmieniał swój zasięg, wypływał się i zarastał. Uległy likwidacji, na korzyść torfowisk, oczka polodowcowe na wysoczyźnie.

Dość istotne są zmiany typów i zasięgów użytkowania. Zadecydowały one bowiem o kierunku przeo-

brażeń innych czynników. Generalnie nastąpiło wylesienie wysoczyzny i zwiększenie powierzchni pól uprawnych i torfowisk. Wiązało się to oczywiście z rozwojem denudacji gleb, łagodzeniem rzeźby i zmianą typu obiegu wody.

III

Przed definitywnym ustąpieniem lodowca z analizowanego terenu rynna i wszystkie zagłębienia bezodpływowe konserwowane były przez martwy lód. Z upływem czasu następowało ich obtapianie i sukcesywne wyścielanie den rynny i zagłębień łąkami. Trudno jest ustalić czasokres ostatecznego obtapiania brył lodu, zwłaszcza, że brakuje szczegółowych badań geomorfologicznych i palynologicznych z tego terenu. Nasuwa się jedynie analogia do sytuacji stratygraficznej występującej w rynnach jeziernych na pozostałych obszarach Wielkopolski. Pomocą okazały się w tym przypadku prace S. Kozarskiego (1962), K. Tobolskiego i B. Nowaczyka (1968) oraz B. Nowaczyka (1967). Wymienieni autorzy dysponowali analizami palynologicznymi z punktów usytuowanych bądź w wytopiskach, bądź w rynnach o podobnych warunkach środowiska jak w przypadku rynny Jez. Czeszewskiego (m. in. Popowo Kościelne k. Skoków, Brenno, Zambrowiec, Smyczna, Trzebania, Osieczna, Boszkowo, Wonieść, Rudki, Lipówka, rynna Jez. Wolsztyńskiego, Chorzemino, torfowiska Wielkopolskiego Parku Narodowego, rynna Jez. Dymaczewskiego, Jez. Budzyńskiego, Elżbiecin k. Czarnkowa, wytopisko na sandrze Flinty — faza chodzieska i inne). Z analiz tych wynika, że wytapianie się brył martwego lodu oraz wyścielanie dna jezior łąkami przypada na koniec glacjału i początek holocenu. Według S. Kozarskiego (1962) proces zaniku martwego lodu w Wielkopolsce Zachodniej nie przekroczył granicy: plejstocen-holocen. Najnowsze badania z terenu Wielkopolski (K. Tobolski, 1966; B. Nowaczyk, 1967) wykazały, że wytapianie się brył martwego lodu przypada na Alleröd. Wobec powyższego, przełom plejstocenu i holocenu można potraktować jako okres definitywnego zanikania brył lodowych i wyścielania dna rynny łąkami. Identyczną sytuację stratygraficzną obserwuje się na Pojezierzu Mazurskim. H. Korolec (1968) i J. Stasiak (1963), przeprowadzając badania torfowisk występujących w rynnach Jez. Mikołajskiego i Jez. Kruklin, dochodzą do podobnych wniosków.

Początkowo, w okresie preborealnym, Jezioro Czeszewskie miało charakter wielkiego zastoiska (rys. 6a) i wypełniało niemalże całą rynnę jezierną. Z tego okresu najprawdopodobniej pochodzi abrazyjne podcięcie południowej krawędzi rynny. Równolegle powstały liczne „oczka” polodowcowe na wysoczyźnie. Rozpoczął się organizować również odpływ wód w kierunku zachodnim. Był to początek włączenia Jez. Czeszewskiego do systemu hydrograficznego Rynny Gołaniecko-Wągrowieckiej. Z upływem czasu następowało obniżanie się poziomu wód w jeziorze, zatorfianie i sukcesywne wkraczanie roślinności na wypłycane obszary. Jezioro było niegłębokie, odbywała się jednak w nim intensywna wymiana wód. Związane to było oczywiście ze wspomnianym uprzednio połączeniem Zbiornika Czeszewskiego z rynną Gołaniecko-Wągrowiecką. Świadczą o tym również: podobna

sytuacja stratygraficzna w Wytopisku Rudki i jego przedłużeniu, kierunek nachylenia rynny i obniżenia Rudki oraz współczesny kierunek odwadniania rynny. Północne brzegi jeziora były prawdopodobnie szerokością półką zalegającą niegłęboko pod wodą. Przemawia za tym fakt, że torfy są niegłębokie i złożone na piaskach. Dzisiejsza Dolina Smuszewska, położona w południowo-wschodniej części rynny, była spokojną, dość głęboką odnogą Rozlewiska Czeszewskiego. Wskazują na to: duża miąższość torfów, gytii (5 - 6 m) oraz brak w nich zanieczyszczeń. Z analiz makroskopowych torfów wynika, że głównymi formacjami roślinnymi, jakie rozwijały się na badanym terenie, były olsy, torfowiska reofilne (niskie z przewagą turzyc) i zarośla trzcinowe. Procesy torfotwórcze mogły rozpocząć się tylko w warunkach klimatu wilgotnego. Takie wymogi spełniał oczywiście początek holocenu po okresie atlantycki włącznie. Wynika z tego, że w początkowym okresie rozwoju procesy torfotwórcze przebiegały równolegle z wytapianiem się brył martwego lodu. Trudne jest również ustalenie okresu, w którym pojawił się człowiek. Można jednak założyć, że realna szansa na pojawienie się gatunku człowieka istniała już w okresie preborealnym-mezolocie. Człowiek zorganizowany w grupie mógł się pojawić w rynnicy Czeszewskiej w momencie, kiedy nastąpiło generalne obniżenie wód jeziernych, to znaczy w okresie atlantyckim. Wyłonił się wówczas piaszczysty rygiel usytuowany w rynnicy po wschodniej stronie Jez. Czeszewskiego w postaci wysepki a rynna wzdłuż całej szerokości była brodem. Wyspa-rygiel była najbardziej optymalnym miejscem do zasiedlania ze względu na trzy cechy: łatwość przeprowadzania się, obronność oraz różnorodność typów krajobrazów, co było nie bez znaczenia dla gospodarki człowieka pierwotnego (rozwój rybołówstwa i rolnictwa). Jak wynika z badań palynologicznych K. Tobolskiego (B. Nowaczyk, K. Tobolski, 1968), ślady obecności człowieka w postaci elementów synantropijnej flory stwierdzono w wydmy okolic Mieściska, czyli o około 30 km na południe od miejscowości Czeszewo, w okresie subborealnym. Wobec powyższego należy się liczyć z możliwością pojawienia się człowieka również i na omawianym terenie co najmniej w tym okresie. Za początek więc zmian w środowisku przyrodniczym spowodowanym działalnością człowieka można też przyjąć okres subborealny (wg archeologów: neolit i epoka brązu). Badania archeologiczne na grodzisku w Smuszewie wykazały, że pochodzi ono z wczesnej epoki żelaza. Chronologię powyższych rozważań, rozszerzonych o rozwój krajobrazu po czasy dzisiejsze, przedstawiono w zestawieniu tabelarycznym (Tabela nr 1). Przełom okresu subborealnego i subatlantyckiego należy traktować jako początek przemian środowiska przyrodniczego okolic rynny Jez. Czeszewskiego spowodowanych przez człowieka. Rozpoczęło się wówczas wypalanie i wycinka lasów, a na uzyskanych terenach rozwijano rolnictwo. Stopień antropizacji nasilał się w miarę upływu czasu a wiek XIX i początek wieku XX był okresem intensywnej melioracji dna rynny. Masowa trzebież lasów spowodowała również w tym czasie uruchomienie procesów erozyjnych i wzrost udziału denudacji w modelowaniu krajobrazu.

Tabela 1

Chronologia zmian w środowisku przyrodniczym okolic Jeziora Czeszewskiego

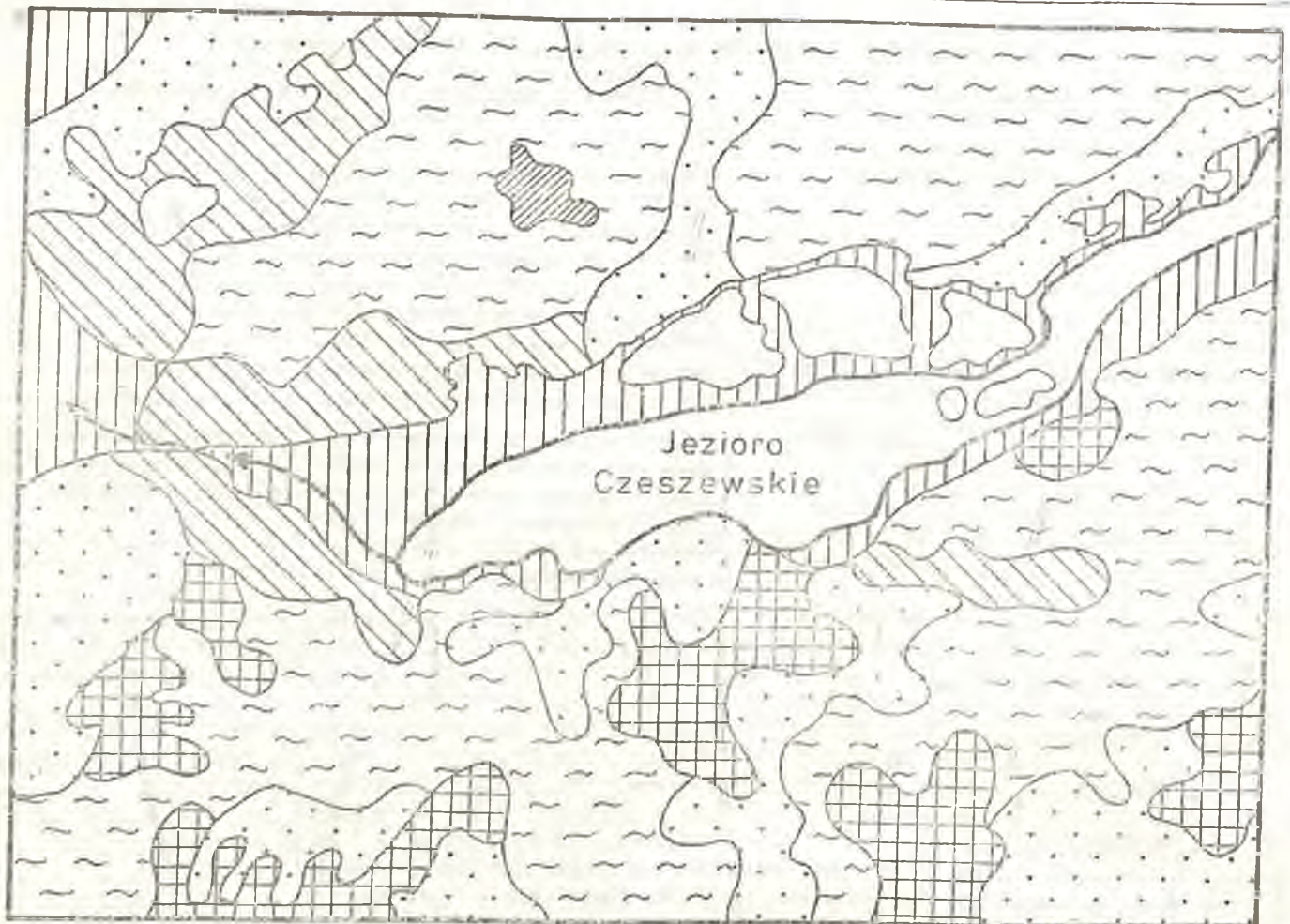
Chronologia:		Niektóre aspekty zmian w środowisku przyrodniczym okolic Jeziora Czeszewskiego:		
Holocen	Subatlantycki	Czasy współczesne	Wzrost stopnia antropizacji środowiska: wiek XX i XIX – generalne zanieczyszczenie cieków i rowów melioracyjnych pod wpływem działalności przemysłowej i rolniczej, niekorzystne zmiany gospodarki wodnej na obszarach zmeliorowanych, intensywny rozwój denudacji na terenach objętych wyrębem lasów bukowo- i dębowo-grabowych.	Ślady bytności człowieka w rynnie Jez. Czeszewskiego w postaci grodziska w Smuszewie.
		Epoka żelaza	Początek przemian środowiska przyrodniczego okolic Jez. Czeszewskiego pod wpływem działalności człowieka: wypalanie i wycinka lasów mieszanych i liściastych oraz rozwój rolnictwa na „zdobytych” obszarach.	
		Neolit Epoka brązu	Rozwój środowiska przyrodniczego według ogólnych tendencji klimatycznych: różnicowanie się czynników przyrodniczych oraz ich ewolucja.	Ślady fauny synantropijnej w okolicach Mieściska – 30 km od miejscowości Czeszewo. Realna szansa na pojawienie się człowieka zorganizowanego w grupie.
	Subborcalny		Całkowity zanik brył martwego lodu i początek rozwoju procesów torfotwórczych: sukcesywne zmniejszanie się zasięgu jezior kosztem powierzchni torfowisk, wyłonienie się wyspy rygla we wschodniej części rynny i powstanie brodu zanikającego w miarę rozwoju procesów torfotwórczych. Rozwój lasów mieszanych i liściastych.	
	Atlantycki			
	Borcalny			
	Preborealny	Mezolit	Powstanie pierwotnego Jez. Czeszewskiego i licznych „oczek” polodowcowych na wysoczyźnie: organizowanie się odpływu w kierunku zachodnim. Częściowy zanik brył martwego lodu w rynnie: szybsze obtapianie się brył lodowych na wysoczyźnie. Rozwój lasów brzoźowych i brzoźowo-sosnowych oraz tundry parkowej.	Realna szansa na pojawienie się gatunku człowieka na omawianym terenie.
Plejstocen	Młodszy dryas Alleröd Starszy dryas Bölling Najstarszy dryas Późny Würm	Paleolit	Ustąpienie lodowca z omawianego terenu, konserwacja zagłębień bezodpływowych i rynny przez bryły martwego lodu. Obtapianie się brył martwego lodu i wyściełanie rynny jezierną łąkami.	

IV.

Najbardziej interesującym problemem niniejszego opracowania jest wskazanie typów krajobrazów składających się na środowisko przyrodnicze „pierwotne”. Wyjaśnienia wymaga oczywiście pojęcie „pierwotne” środowisko. Należy przez nie rozumieć potencjalne siedlisko dla rozwoju gatunku człowieka i człowieka zorganizowanego w grupie. Wydaje się słusznym przyporządkowanie pierwotnego środowiska przełomowi plejstocenu i holocenu. Charakterystycznymi cechami ówczesnego krajobrazu były „świeżość rzeźby” oraz rozwój lasów brzoźowych i brzoźowo-sosnowych, stopniowo wypieranych przez lasy mieszane i liściaste. Zasięg zbiornika Czeszewskiego pokrywał się wtedy z

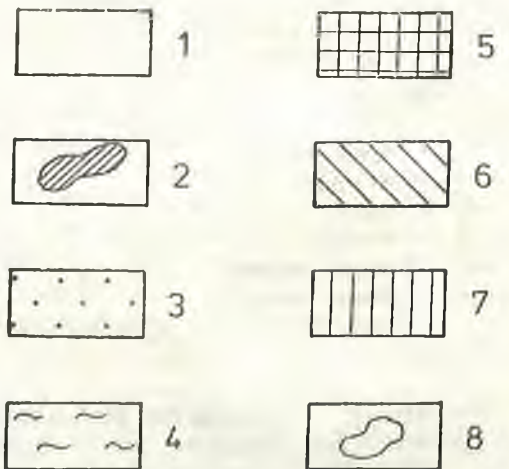
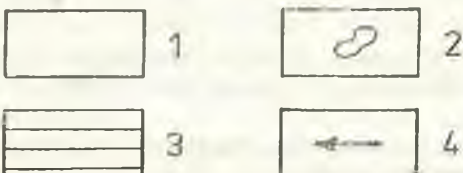
dzisiejszym występowaniem łąk i torfowisk (z granicą zerową współczesnego występowania torfów) (ryc. 6a).

Znając sukcesywne stadia rozwojowe formacji leśnych w holocenie (L. Starkel, 1977) można również zrekonstruować charakter środowiska przyrodniczego okresu subborealnego i subatlantyckiego. Pewne przesłanki odnośnie do charakteru formacji roślinnych uzyskano także analizując litologię i gleby występujące na rozważanym terenie. Np. według A. Medwek-Kornaś (1959) dla Polski niżowej charakterystyczny jest fakt, że utwory gliniaste są dobrym siedliskiem dla grądów, utwory piaszczyste dla borów a gleby torfowe i bagienne dla olsów i zarośli łożowych. Poza tym, na mapie Huecka „Die naturliche

6a

6b

Ryc. 6. Uproszczony obraz środowiska przyrodniczego okolic Jez. Czeszewskiego: a) Na przełomie plejstocenu i holocenu: 1. Rozlewisko Czeszewo, 2. Oczka polodowcowe, 3. Lasy brzoźowe i brzoźowo-sosnowe, 4. Kierunek odwadniania rynny Czeszewskiej; b) Na przełomie okresu subborealnego i subatlantyckiego: 1. Jezioro Czeszewskie, 2. Oczka polodowcowe, 3. Las sosnowy, 4. Las grabowo-dębowy, 5. Las dębowy, 6. Olsy i torfowiska reofilne, 7. Łągi i zarośla łozowe, 8. Wyspy-ryglie rozdzielone brodem (miejsce, na którym wznosił się gród w Smuszewie)

Fig. 6. Simplified picture of the natural environment of the Lake of Czeszewo. a) on the turn of the Pleistocene to the Holocene: 1 - Overflow area of Czeszewo; 2 - Post-glacial eyes; 3 - Birchthickets and birch-and-pine forests; 4 - Draining direction of the Czeszewo gully. b) On the turn of the subboreal to the subatlantic period: 1 - Lake of Czeszewo; 2 - Post-glacial eyes; 3 - Pine-forest; 4 - Hardbeam-and-Oak forest; 5 - Oak-forest; 6 - Alderwood and reophile peatbogs; 7 - Swampy meadows and Osierles; 8 - Threshold-islands divided by a ford (place where the stronghold of Smuszewo was built)

Abb. 6. Vereinfachte Darstellung der natürlichen Umwelt des Sees von Czeszewo. a) um die Wende des Pleistozäns zum Holozän: 1 - Überschwemmungsgebiet von Czeszewo; 2 - postglaziale Augen; 3 - Birkenwald und Birken-Kieferwald; 4 - Entwässerungsrichtung der Rinne von Czeszewo; b) um die Wende der subborealen zur subatlantischen Periode: 1 - See von Czeszewo; 2 - postglaziale Augen; 3 - Kieferwald; 4 - Weissbuchen- und Eichenwald; 5 - Eichenwald; 6 - Erlenbusch und reophiles Torfgebiete; 7 - Schwemmland und Weidengebüsch; 8 - Inselriegel durch eine Furt geteilt (an der Stelle wo sich der Burgwall von Smuszewo befindet)

Vegetation" dla Europy środkowej z 1930 r. omawiany obszar znajduje się w granicach pasa lasów dębowych przechodzących w części północnej w lasy dębowo-sosnowe. Wobec powyższego wysoczyznę morenową pokrywały wtedy następujące formacje roślinne: na glebach gliniastych — lasy dębowe, na glebach gliniasto-piaszczystych — lasy grabowo-dębowe (ryc. 6b). Zagłębienia bezodpływowe na wysoczyźnie porastały lasy bagienne, będące bazą surowca drzewnego, owoców leśnych, zwierzyny i miejscem hodowli nierogacizny i bydła. Jest to ważny moment wykształcenia środowiska, ponieważ gleby wysoczyznowe, tzw. gleby mocne gliniaste, były trudne do uprawy rolniczej.

Wypływanie jeziora po okresie generalnego obniżania się wód gruntowych spowodowało rozwój na glebach bagiennych zarośli łożowych a na glebach torfowych olsów i w partiach brzeżnych zbiornika — łągów. Piaszczyste, wilgotne gleby typu sap występujące w dnie rynny, tzw. gleby lekkie, były łatwiejsze do uprawy dla rolnika posługującego się radłem (T. Bartkowski, 1965). Następnym tego była intensywna trzebież lasów wilgotnych a szczególnie łągów.

Usytuowanie grodziska na wyspie-ryglu w dnie rynny jest wysoce charakterystyczne. Gwarantowało to, jak wspomniano wcześniej, jego pozycję obronna a z drugiej strony — komunikacyjną na linii dawnych jezior wypełniających obecnie rynnę. Sasiadowanie na brzegu licznych typów uroczysk (jeziernych, bagiennych, leśnych) dostarczało mieszkańcom wysoce pożądanego urozmaicenia płodów przyrody. Pierwotny człowiek mógł zajmować się zbieractwem, łowiectwem, rybołówstwem i hodowlą dzikich zwierząt. Od momentu wynalezienia ognia rozpoczął się rozwój rolnictwa. W pierwszej fazie było to tzw. rolnictwo łopieniackie. T. Bartkowski (1965) nazywa ten okres czasem stosowania agrotechniki „lekkiej”, czyli z radłem. Z biegiem czasu jednak gród zaczął być zagrożony ze strony wysokich stanów wód. Była to najprawdopodobniej główna przyczyna opuszczenia grodu przez człowieka i przeniesienie się na tereny położone wyżej: na wysoczyznę. Badania archeologów (D. Durczewski, 1970) wykazały istnienie otwartej osady na skarpie po południowej stronie Jez. Czeszewskiego. Ten moment należy wiązać z początkiem stosowania w rolnictwie tzw. agrotechniki „ciężkiej” (zaprzęg z wołem), aby umiejętnie wykorzystać gleby mocne.

Od momentu pojawienia się człowieka należy liczyć się z postępującą w bardzo szybkim tempie antropi-

zacją środowiska. W przypadku omawianego obszaru stopień antropizacji środowiska jest ogromny a krajobraz okolic rynny czeszewskiej ma charakter kulturowy.

Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że słabo obecnie dostrzegany, iż pierwotna jeziorność obszarów młodoglacjalnych była kilka razy większa od obecnej. Było to najprawdziwsze pojezierze z ogromną ilością rozlewisk i bagien. Nic też dziwnego, że rozliczne grody prehistoryczne wznoszone na terenie Pojezierza Wielkopolskiego zawsze wykorzystywały walory położenia nadjeziornego (J. Dylík, 1973).

Literatura

- Bartkowski T. 1965, *Rekonstrukcja środowiska geograficznego z wybranych terenów Wielkopolski*. Geografia, t. V. Poznań.
- 1971, *Wielkopolska i środkowe Nadodrze*. PAN Warszawa.
- Dylík J. 1936, *Analiza geograficznego położenia grodzisk i uwagi o osadnictwie wczesnohistorycznym Wielkopolski*. *Badania Geograficzne*, z. 16-17. Poznań.
- Durczewski D. 1970, *Sprawozdanie z badań na grodzisku i osadzie otwartej w Smuszewie pow. Wągrowiec stanowisko 1*. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, vol. XX: 1969, s. 272.
- Dokumentacja złóż torfowych — Łukowo, 1968; Materiały archiwalne Biura Planowania Przestrzennego przy Urzędzie Wojewódzkim w Poznaniu.
- Korolec H. 1968, *Procesy brzegowe i zmiany linii brzegowej j. Mikołajskiego*. PWN Warszawa.
- Kozarski S. 1969, *O późnoglacialnym zaniku martwego lodu w Wielkopolsce Zachodniej*. Spr. PTPN za I półrocze, nr 2. Poznań.
- Nowaczyk B. 1967, *Wydmny i eoliczne piaski pokrywowe między Skokami a Mieściskiem*. (Sum: Dunes and Folian cover sands between Skoki and Mieścisko). *Bad. Fizjogr. nad Polska Zach.*, t. XIX. Poznań.
- Nowaczyk B., Tobolski K. 1968, *Wiek wydmny w Powowie Kościelnym koło Skoków w świetle analizy pyłkowej i znalezisk archeologicznych*. *Bad. Fizjograf. nad Polska Zachodnią* t. 21. Poznań (Sum: Age of dune at Popowo Kościelne near Skoki in the light of Pollen analysis and archeological findings).
- Sporakowski T. 1969, *Charakterystyka hydrograficzna zlewni Runny Gołaniecko-Wągrowieckiej jako jednostki hydrologicznej*. PAN Poznań.
- Stasiakowa J. 1963, *Historia i Kruklin w świetle osadów strefy litoralnej*. *Prace Geologiczne IG PAN*.
- 1971, *Holocen Polski północno-wschodniej*. PAN Warszawa.
- Starckel I. 197, *Paleogeografia holocenu*. PWN Warszawa.
- Tobolski K. 1966, *Późnoglacialna i holoceńska historia roślinności na obszarze wydmy w dolinie środkowej Prosny*. PTPN *Wydział Matematyczno-Przyrodniczy*, *Prace Komisji Biologicznej*, t. XXXII, z. 1. Poznań.

Daniela Sotowiej

STAGES IN THE EVOLUTION OF THE PRIMARY ENVIRONMENT SURROUNDING THE LAKE OF CZESZEWO, VOIVODESHIP OF PIŁA

Summary

Basing on partial studies of the various components that consider the present state of the geographic environment belonging to the region of Czeszewo lake,

changes that this region had undergone were analysed. A help in this study was the analysis of Hueck's map „Die natürliche Vegetation for Central Europe

from 1930, and Gille's map „Special Karte von Südp-reussen” from 1802 - 1813; so were the data got from borings in peats and subpeat sediments in the subglacial channel and morainic plateau.

Morphologically these changes refer to the formation of 2 groups of forms differing in the character of the agents that caused them. These are postglacial and anthropogenic forms. That there were changes in lithology is confirmed by the occurrence of various lithologic types, f.i. strong and weak clayey sands. The alterations of soils link them with lithology — different stages of development of the same genetic types of soils can be met, f.i., proper black soils and those affected by degradation agents.

The analysis of materials, given at the beginning, shows that in the subglacial channel of Czeszewo lake a general lowering of the ground water horizon took place, and the extent of Czeszewo lake was decreased as well, and the water reservoir got shallowed. In the morainic plateau most postglacial kettle holes were transformed into peat bogs. Changes in the flora are very remarkable the plateau was deforested and changed into plough-land. In the subglacial channel, however the area of marshes and peat bogs became much larger.

The agents that affected these changes were:

1. melting of blocks of dead ice;
2. organic accumulation;
3. erosion and denudation;
4. anthropogenic activity;
5. joint action of all agents;

Another purpose of the study was to state the approximate date of the stage of initial alterations in the region of Czeszewo lake. As there are no precise phytosociologic data, as well as data concerning soil, etc., it has been rather difficult to fix the date. The papers of S. Kozarski (1962), K. Tobolski (1962), K. Tobolski and B. Nowaczyk (1966), B. Nowaczyk (1967) were a great help. The palynologic analyses from the areas of Wielkopolska, described in these papers, were made use of. It was stated, by way of analogy that the turn from the Pleistocene to the Holocene was the time of the definite melting of blocks of dead ice, and the bottom of the subglacial channel was filled with clays. The results of investigations carried out in the area of Mazury Lake District

(J. Stasiak, 1963, H. Korolec, 1968) were analysed, too. The beginning of the formation of peat occurred in the Holocene (conditions of moist climate).

To fix the time when man appeared, the palynologic investigations of K. Tobolski (K. Tobolski, B. Nowaczyk, 1968), 30 km off Czeszewo lake in the dune near Mieścisko, were very helpful.

Traces of sinanthropic flora, the date of which was connected with the subboreal period (beginning of the Holocene), were discovered there. Archaeologic researches of the Czeszewo stronghold have shown that it comes from the early iron epoch) beginning of the sub Atlantic period /-Halstadt D-550-40/ D. Durczewski, 1970/.

These data allowed to state that man could come to the Czeszewo subglacial channel on the turn from the Pleistocene to the Holocene. When the lake waters subsided and the place where the stronghold was became a wading-place man settled there for ever.

Basing on all materials collected only some of the features of the potential environment could be reconstructed, i.e. those of the potential environment for man's evolution. The morainic plateau (according to the map of A. Medweck-Kornaś, 1959, „Szata roślinna dla Polski niżowej”) was covered by oak woods on clay soils, by hornbeam and oak woods on clayey sands soils, and by pine-oak forests on sand soils. In closed depressions there were lakelets and swampy forests: Czeszewo flood waters covered the present meadows and peatbogs. They were also connected with the present Rudka kettle hole and by way of this with the Gołańcz-Wągrowiec subglacial channel.

When the lake waters subsided osieries began to grow in the channel on swamp soils, older swamps were on peat soils, while they turn into marshy meadows in the border parts of the channel.

In this varied primitive environment man could develop and collect things he needed, hunt, fish, and rear wild animals. When man discovered fire he could destroy forests and change the area into arable land and waste land.

From that time began a strong transformation of the environment near Czeszewo lake by man.

Daniela Sotowiej

EVOLUTIONSSTADIEN DER URSPRÜNGLICHEN LANDSCHAFT IN DER GEGEND DES SEES VON CZESZEWO, WOJEWODSCHAFT PIŁA

Zusammenfassung

Zur Erforschung der Veränderungen, welche sich im Laufe der Zeit in der Gegend des Sees von Czeszewo vollzogen hatten, nahm der Verfasser verschiedene, bruchstückweise erarbeitete Komponente in Erwägung, welche die heutigen Aspekte der egogra-

phischen Umwelt im Raum des Sees berücksichtigen. Er analysierte Hueck's 1930 herausgegebene Karte „Die natürliche Vegetation” für Mitteleuropa, wie auch Gille's „Spezialkarte von Südp-reussen” aus den Jahren 1802 - 1813. Er bediente sich endlich der Er-

gebnisse von Bohrungen im Torf und in Subtorfbildungen, welche in der Rinne und im Hügelland durchgeführt worden sind.

Im Bereich der Morphologie beziehen sich die Veränderungen auf das Entstehen von 2 Formgruppen, deren Charakter unterschiedlich und von hervorrufenden Faktoren abhängig ist. Es handelt sich hier um postglaziale und anthropogenische Formen. Von den in der Lithologie eingetretenen Veränderungen zeugt das Auftreten von Abarten der lithologischen Typen, also z.B. von starem und schwachem lehmigen Sand. Die im Boden ersichtlichen Veränderungen sind mit der Lithologie eng verbunden — man beobachtet verschiedene Entwicklungsstadien eines und desselben genetischen Bodentypus, z.B. eigentliche und degradierte Schwarzerde. Bei der Prüfung des am Anfang erwähnten Materials ergab es sich, dass in der Rinne des Czeszewosees eine allgemeine Senkung des Grundwassers eingetreten ist, dass sich die Oberfläche des Sees vermindert hat und dass der Wasserbehälter seichter geworden ist. Im Hügelland unterlagen die meisten postglazialen „Augen“ einer gänzlichen Umtorfung. Sehr wesentlich waren gleichfalls die Änderungen, welche im Charakter der Pflanzendecke eingetreten waren. Allmählig verschwanden die waldbedeckten Flächen zu Gunsten des Ackerlandes. In der Rinne hingegen vergrößerte sich zusehends die Oberfläche des Sumpf- und Torfbodens. An diesen Prozess wirkten folgende Faktoren mit:

1. Schmelzen der abgestorbenen Eisschollen;
2. Organische Ablagerung;
3. Erosion und Blosslegung;
4. Anthropogenetische Tätigkeit;
5. Zusammenwirken aller Faktoren im Laufe der Zeit.

Als weiteres Ziel seiner Forschungen galt für den Verfasser die Ermittlung des mutmasslichen Anfangsdatums der im Raum des Sees von Czeszewo eingetretenen Veränderungen. Er traf hier jedoch auf einige Schwierigkeiten wegen des Mangels an genauen pflanzsoziologischen, bodenkundlichen und anderen Angaben, sodass er sich in diesen Fällen auf Werke verschiedener anderer Gelehrten stützte, und zwar auf diejenigen von S. Kozarski (1962), K. Tobolski (1962), K. Tobolski und B. Nowaczak (1966), B. Nowaczak (1967). Er verwertete dabei ganz besonders die in diesen Werken beschriebenen palynologischen Analysen, welche aus der Provinz Gross-Polen stammen. Er stellte per analogiam fest, dass gegen die Wende vom Pleistozän zum Holozän die abgestorbenen Eisschollen entgültig verschwanden und dass sich damals auch die Ablagerung der Schlicke in der Rinnensohle vollzogen hatte. Vergleichshalber untersuchte er dabei die im Raum der Mazurischen Seenplatte erlangten Forschungsergebnisse (J. Stasiak

1963, R. Koroles 1968). Der Anfang des torfbildenden Prozesses fällt in das Holozän und vollzieht sich unter feuchten Klimaverhältnissen.

Zur Erforschung des Zeitpunktes der Erscheinung des Menschen waren palynologische Analysen behilflich, welche K. Tobolski (K. Tobolski, B. Nowaczyk 1968) 30 km vom See von Czeszewo in einer Düne unweit der Ortschaft Mieścisko durchgeführt hat. Es wurden dort Spuren einer sinanthropischen Flora entdeckt, deren Zeitstellung in die subboreale Periode (Anfang des Holozäns) fällt. Archäologische Grabungen im Burgwall von Czeszewo erwiesen, dass er aus der frühen Eisenzeit (Anfang der subatlantischen Periode) — Hallstatt D-550-40 stammt (D. Durczewski 1970).

Voraussetzungen dieser Art dürften den Nachweis liefern, dass der Mensch in der Rinne von Czeszewo um die Wende des Pleistozäns zum Holozän erschien. Genauer gesagt, konnte er sich dort ansiedeln als sich die Gewässer des Sees genügend gesenkt hatten und als eine Furt an der Stelle entstand, wo sich heute der Burgwall befindet.

Anhand des gesammelten Beweismaterials konnten nur einige charakteristische Merkmale der ursprünglichen Umwelt rekonstruiert werden, also derjenigen Umwelt welche bestmögliche Bedingungen zum Ansiedeln des Menschen schufen. Wie aus der Karte von A. Medwek-Kornas („Pflanzendecke für die polnische Niederung“, 1959) hervorgeht, war die Moränenhöhe mit Wäldern bedeckt, und zwar mit Eichenwald auf Lehmboden, mit Eichen und Weisbuchen auf tonhaltigem Sandboden und mit Eichen- und Kieferwäldern auf Sandboden. Die abflusslosen Senkungen waren entweder durch kleine Seen ausgefüllt oder mit Sumpfwäldern bedeckt. Der überschwemmungsraum von Czeszewo entsprach dem heutigen Wiesen- und Torflagerbereich. Das überschwemmungsgebiet war gleichzeitig mit dem heutigen Abflussgebiet Rudki und von da mit der Rinne Gołańcz—Wagrowiec verbunden.

Nach der Absenkung des Seespiegels begannen sich in der Rinne auf sumpfigem Boden Weidenbüsche zu entwickeln und auf Torfmoor auch Erlebüsche, welche an den Rinnenufern in Bruchlandschaft übergingen.

Die sehr verschiedenartige ursprüngliche Umwelt schuf also eine ausreichende Basis zur Entwicklung des Menschen, welcher seine Erhaltungsmittel in der Jagd, dem Sammeln, dem Fischfang und der Zucht wilder Tiere fand. Als er dann das Feuer entdeckte und zur Ausbrennungswirtschaft überging, liquidierte er die Wälder und verwandelte sie in Ackerland und Brachland.

Seit dieser Zeit setzte dann eine starke Anthropisation der Umwelt im Raum von Czeszewo ein.

Opis antropologiczny materiałów osteologicznych z grodziska halsztackiego w Smuszewie, woj. piłskie

Anthropological description of the osteological record from a Hallstatt stronghold at Smuszewo.
Voivodeship of Piła

Anthropologische Beschreibung des osteologischen Materials aus dem Hallstatt-Burgwall von Smuszewo, Wojewodschaft Piła

Ekspertyzie antropologicznej poddano materiał szkieletowy zachowany fragmentarycznie. Opis materiału dotyczy cech morfologicznych i antropometrycznych, które pozwalają na określenia wieku, płci i niebiedy na próbę określenia typu antropologicznego.

1. Ar 118, ćw. B, war. III. Ząb trzonowy drugi — M_2 starcie powierzchni żującej korony 1° . Wiek osobnika dorosły (Adultus).

2. Ar 118, ćw. B, war. IV. Uszkodzona korona przedtrzonowca, którego korona wykazuje starcie 1° . Wiek osobnika dorosły (Adultus).

3. Ar 102, ćw. B, war. I. Uszkodzona kość ciemieniowa osobnika zapewne dorosłego — słaba obliteracja szwu strzałkowego.

4. Ar 102, ćw. B, war. III. Fragment kości sklepienia czaszki — kości ciemieniowej osobnika dorosłego (Adultus).

5. Ar 102, ćw. B, war. V. Rozpoznano 2 fragmenty sklepienia czaszki osobnika zmarłego w jednej z kategorii wieku powyżej dziecięcego (Infans).

6. Ar 71, ćw. D, war. V. Dwa fragmenty trzonu żuchwy zawierające w zębodołach wszystkie zęby z wyjątkiem M_3 . Stopień starcia koron nieznaczny — 1° . Masywna budowa żuchwy sugeruje męską płć osobnika zmarłego w wieku dorosłym (Adultus). Nie stwierdzono w zębach ubytków próchnicowych.

7. Ar 39, ćw. A, war. II. Rozpoznano 2 fragmenty szczęki i 2 fragmenty żuchwy. W łuku zębodołowym szczęki pozostały 2 zęby trzonowe M_1 i M_2 wykazujące 2° starcia koron. Inne zęby wypadły ze szczęki pośmiertnie. W żuchwie pozostały zęby: siekacze pierwszy i drugi (I_1 , I_2), i kieł (C) prawej strony oraz przedtrzonowce P_1 , P_2 i trzonowce M_1 , M_2 , M_3 lewej strony. Korony zębów wykazują 2° starcia. Opisane szczątki należą do osobnika być może płci męskiej, zmarłego w wieku dojrzałym (Maturus).

8. Ar 23, ćw. D, strop wału. Zidentyfikowano lewa kość piszczelową o długości największej 342 mm, prawa kość ramienną o długości największej 316 mm i średnicy przednio-dolnej głowy wynoszącą 41 mm oraz średnicy przedniotylniej 37 mm. Oprócz tego rozpoznano uszkodzoną prawą kość biodrową, fragment łopatki, dwa uszkodzone obojczyki, 13 fragmentów żeber, 3 kości nadgarstka, 5 kości śródrezcza, 5 paliczek rąk,

5 kręgów lędźwiowych, 11 piersiowych i 7 szyjnych. Czaszka o uszkodzonej części mózgowej. Dokonano następujących pomiarów: szerokość kości czołowej $co-co=121$ mm, szerokość zębowa szczęki $enm-enm=39$ mm, $ekm-ekm=59$ mm, długość podniebienia $ol-sta=42$ mm, wysokość twarzy całkowitej $n-gn=113$ mm, wysokość twarzy górnej $n-pr=70$ mm, wysokość nosa $n-ns=53$ mm, wysokość oczodołu $=35$ mm, szerokość czoła $ft-ft=99$ mm, szerokość twarzy $zy-zy=129$ mm, szerokość międzyoczodołowa zewnętrzna $ek-ek=95$ mm, szerokość szczęki $zm-zm=91$ mm, szerokość oczodołu $mf-ek=46$ mm, szerokość międzyoczodołową wewnętrzną $mf-mf=16$ mm, szerokość otworu gruszkowatego $=23$ mm. Oprócz tego dokonano następujących pomiarów żuchwy: szerokości kątovej $go-go=100$ mm, wysokości trzonu w spojeniu $gn-id=29$ mm, długości trzonu $go-gn=79$ mm oraz szerokości międzykłybciowej $kdl-kdl=118$ mm. W zębodołach tkwiły wszystkie zęby stałe w 2° , jedynie niewyróżnione były wszystkie trzecie trzonowce M_3 . Nie stwierdzono śladów choroby próchnicowej zębów. Z podanych wartości pomiarowych wyliczono wskaźniki ilorazowe: 1) górnotwarzowy $=59,26$ — średniotwarzowy; twarzy morfologiczny $=88,28$ — średniotwarzowy; nosa $=43,40$ waskonosy; oczodołów $=76,09$ — średniooczodołowy. Wymienione wskaźniki sugerują przynależność typologiczną czaszki do elementu śródziemnomorskiego. Wiek osobnika dorosły (Adultus), płć żeńska. wzrost o. 162 cm.

9. Ar 23, ćw. A, wał. Prawa kość udowa bez obu nasad, lewa kość piszczelowa bez nasad, prawa kość promieniowa bez nasad oraz fragmenty żeber. Z kości czaszki rozpoznano fragment szczęki z zębami młecznymi M_1 i M_2 oraz zawiązki zębów stałych, części żuchwy, kości jarzmowej, skroniowej i fragmenty sklepienia czaszki. Wiek osobnika Infans I ok. 5-6 lat.

10. Ar 23, ćw. A, wał. Rozpoznano 2 fragmenty kości ciemieniowej bardzo znacznej grubości. Stan szwów czaszkowych sugeruje dorosły wiek osobnika (Adultus).

11. Ar 7, ćw. D, strop zewnętrznego rumowiska wału. Fragmenty sklepienia czaszki, 2 kości ciemieniowe należące do osobnika dorosłego (Adultus). Prócz

tego występowała duża część czaszki osobnika zmarłego w wieku młodzieńczym (Juvenis). Dokonano następujących pomiarów: szerokości czoła ft-ft=95 mm, szerokości międzyoczodołowej zewnętrznej ek-ek=90 mm, szerokości otworu międzyoczodołowej zewnętrznej ek-ek=90 mm, szerokości otworu gruszkowatego =21 mm, długości nosa n-ns=45 mm, szerokości oczodołu mf-ek=45 mm, szerokości szczęki zm-zm=85 mm, długości podniebienia ol-sta=37 mm, szerokości zębowej szczęki ekm-ekm=53 mm szerokości międzyoczodołowej wewnętrznej mf-mf=24 mm, wysokości oczodołu=31 mm. Zachowały się całe 4 trzonowce szczęki bez starych koron i ubytków próchnicowych.

Z pomiarów niektórych cech wyliczono następujące wskaźniki: nosa=46,6 — wąskonosy, oczodołów=68,9 — niskoczodołowy. Powyższe wartości wskaźników

są charakterystyczne dla mieszańca elementu nordycznego i paleoeuropeidalnego (AP).

Opisane wyżej materiały kostne należą do 11 osobników, których struktura wieku w chwili śmierci była następująca: 2 osobniki dziecięce (Infans)=18,2%, 1 osobnik młodociany (Juvenis)=9,1, 7 osobników dorosłych (Adultus)=63,6% i 1 dojrzały (Maturus)=9,1%. W materiale kostny nie stwierdzono śladów anomalii i zmian patologicznych, zaś w zachowanych zębach śladów choroby próchnicowej. Określenia typologiczne czaszek 2 osobników dokonane były na niewielkiej liczbie wskaźników dlatego ich pewność jest mała. Jeden osobnik wykazywał cechy charakterystyczne dla elementu śródziemnomorskiego, drugi zaś mieszańca elementu nordyczno-paleoeuropeidalnego.

Andrzej Malinowski

ANTHROPOLOGICAL DESCRIPTION OF THE OSTEOLOGICAL RECORD FROM A HALLSTATT STRONGHOLD AT SMUSZEWO, VOIVODESHIP OF PIŁA

Summary

The report brings a detailed description of osteological remains belonging to 11 men. Investigations stated no pathological changes and no traces of carious teeth diseases. Measurement data and indexes

allowed to conclude that one of the individuals represented the Mediterranean element and that another one was a Nordic-Palaeoeuropeidal half-breed.

Andrzej Malinowski

ANTHROPOLOGISCHE BESCHREIBUNG DES OSTEOLOGISCHEN MATERIALS AUS DEM HALSTATT-BURGWALL VON SMUSZEWO, WOJEWODSCHAFT PIŁA

Zusammenfassung

Der Bericht bringt eine genaue Beschreibung von Knochenresten welche 11 Menschen angehört hatten. Die Untersuchungen stellten keine pathologischen Änderungen und keine Spuren von Zahnkaries fest.

Messungen und Indexe führten zu der Folgerung, dass eines der Individuen mittelmeerländische Elemente aufwies und dass ein zweites als nordisch-paläoeuropeidaler Mischling anzusehen ist.

Ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego na wyspie Jeziora Chrzypskiego, w woj. poznańskim

Traces of an Early Medieval settlement on the island of the Lake of Chrzypsko, Voivodeship of Poznań

Spuren einer frühmittelalterlichen Siedlung auf der Insel des Chrzypsko-Sees, Wojewodschaft Poznań

Warun om morfologicznym i właściwościami glebowym w póln.-zachodniej części Wielkopolski należy w znacznym stopniu przypisać, że brak tu śladów gęstszego osadnictwa z czasów pradziejowych, szczególnie zaś osadnictwa o zdecydowanym charakterze rolniczym. Gleby tamtejsze nie należą do zbyt urodzajnych, są piaszczyste i powstały w wyniku wymywania piasków z moren i wzgórz żwirowatych i gliniastych, pozostawionych przez cofający się lodowiec. Krajobraz ten urozmaicony jest licznymi jeziorami różnej wielkości, przez które przepływają małe rzeczki i potoki, zasilające Wartę, płynącą tu w odnodze pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej. Obfitość lasów grondowych i borów w przeszłości oraz bagna i moczary nie sprzyjały intensywnemu osadnictwu.

Innego rodzaju czynnik, który również w znacznym stopniu zaważył na tym, iż właściwy charakter osadnictwa na tym obszarze nie jest lepiej znany, to dosyć znaczna przypadkowość znalezisk archeologicznych w wyniku niedostatecznych, systematycznych badań zarówno wykopaliskowych jak i powierzchniowych. Stan taki bardzo utrudnia przedstawienie prawidłowej charakterystyki osadniczej tych obszarów w czasach starożytnych¹. Że nie stanowiły one w pradziejach pustki osadniczej świadczą stanowiska z różnych okresów chronologicznych, odkryte podczas różnych okazji względnie podczas dorywczych i krótkotrwałych badań powierzchniowych².

Przykładem takiego stanu rzeczy jest, między innymi, region wokół Jez. Chrzypskiego w woj. poznańskim, obejmujący przyległe do niego tereny następujących trzech miejscowości: Chrzypsko Wielkie, Chrzypsko Małe i Łęczeczki, które rozwinęły się w bezpośrednim najbliższym sąsiedztwie jeziora (ryc. 1). Uważać je można za bezpośrednią kontynuację osadnictwa rozproszonego a istniejącego tam od najdaw-

Ryc. 1. Jezioro Chrzypskie, woj. poznańskie. Plan sytuacyjny stanowisk: a — granice miejscowości, b — osady wczesnośredniowieczne, c — ślady osadnictwa z wcześniejszych epok i okresów

Fig. 1. Lake of Chrzypsko, Voivodeship of Poznań. Situation plan of sites: a — limits of localities; b — Early Medieval settlements; c — traces of settlements from earlier periods
Abb. 1. See von Chrzypsko, Wojewodschaft Poznań. Lageplan der Fundorte: a — Grenzen der Ortschaften; b — frühmittelalterliche Siedlungen; c — Siedlungsspuren aus früheren Perioden

niejszych czasów, zwłaszcza od okresu wczesnośredniowiecznego. Wokół jeziora, na terenach przybrzeżnych stwierdzono dotąd ślady osadnictwa na 25 stanowiskach, z których kilka należy do wielokulturowych; w sumie dostarczyły one 36 punktów osadniczych w dużej rozpiętości chronologicznej, a mianowicie od środkowej epoki kamienia aż do średniowiecza. Z okresu wczesnośredniowiecznego znanych jest dotąd sześć stanowisk. Siódme, najbardziej interesujące, znajduje się na większej wyspie Jez. Chrzypskiego (ryc. 2). Z pierwszych sześciu zebrano dotąd

¹ St. Jasnosz, *Wczesnośredniowieczne miejsce kultowe w północnozachodniej Wielkopolsce*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 20: 1969 (1970), s. 218 n.

² Np. w ostatnim czasie (sierpień 1978 r.) podczas pobytu w Muchocinie koło Miedzychodu autor zebrał na miejscu oznaczonym jako stanowisko 3 interesujący materiał krzemlenny z paleolitu, który został określony przez dr. A. Prinke jako przynależny do kultury świderskiej z końca starszej epoki kamienia. Materiał znajduje się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, nr inw. 1978: 7-9.

Ryc. 2. Wyspa na Jez. Chrzypskim (stan. 6)
 Fig. 2. Island on the Lake of Chrzypsko (site 6)
 Abb. 2. Insel auf dem Chrzypsko-See (Fundort 6)

Fot. M. Iwazkiewicz

nie wiele materiału i to wyłącznie w postaci ułamków naczyń górą lub całkowicie obtaczanych (faza B/C-D — wg W. Hensla)³. Na jednym ze stanowisk w Chrzypsku Małym (stanowisko 7) zaobserwowano ślady warstwy kulturowej, nie przeprowadzono tam jednak badań wykopaliskowych⁴.

Prawie wszystkie te stanowiska rozsiane są na piaszczystych wyniosłościach w pobliżu brzegów jeziora, i dopóki nie przeprowadzi się dokładniejszych badań powierzchniowych czy sondażowych na terenie bardziej oddalonym od jeziora i nie stwierdzi się dalszych stanowisk z tego czasu, przyjąć należy — co wydaje się prawdopodobne — że koncentrowały się one przede wszystkim na najdogodniejszych miejscach, to znaczy na wzniesieniach⁵ w pobliżu rybnego jeziora i w sąsiedztwie lasów zasobnych w zwierzynę.

Jak wyżej wspomniano, do najbardziej interesujących miejsc należy wyspa znajdująca się w płd.-zachodniej części Jez. Chrzypskiego. Posiada kształt w przybliżeniu nerkowaty, wznosi się do około 1,5 m nad poziom wody, łagodnie opada w kierunku płn.-wschodnim, to znaczy w kierunku otwartej wody i z tej też strony jest najłatwiej dostępna. Brzegi są gęsto zarosnięte trzciną a nieco podwyższone gdzieś niedziedzie krawędzie pokryte są równie gęstymi krze-

wami i porosłe wielkimi drzewami (ryc. 2). Środek wyspy jest prawie pusty i wykazuje nieznaczne różnice w wysokości. Bez przeprowadzenia przynajmniej próbnych wykopów trudno określić, czy te różnice są naturalne czy też powstały w wyniku celowego działania w przeszłości lub w czasach nowożytnych.

Podczas dokonanych tam w roku 1969 badań powierzchniowych i sondażowych zebrano kilkadziesiąt fragmentów grubościennej ceramiki górą obtaczanej. Większość zebranych (przeważnie w płn.-wschodniej części wyspy) brzegów naczyń była zdobiona falistymi liniami i pasmami, wykonanymi rylcem względnie kilkuzębny narzędziem (ryc. 3: 2-7). Niektóre z nich należały do naczyń dwustożkowego kształtu o ostrym załomie brzuśca (ryc. 3: 2). Dna tych naczyń posiadają przeważnie znaczną grubość, przy czym wyróżniają się dna z wklęsłym, w jednym przypadku niekoncentrycznym odciskiem osi koła garncarskiego (ryc. 3: 17) oraz dno pierścieniowate (ryc. 3: 15).

Tej grupie naczyń towarzyszą sporadycznie fragmenty naczyń całkowicie obtaczanych o cieńszych ściankach, z silnie wygiętymi brzegami i o powierzchni wygładzonej, szarej i brunatnej, zdobionej dookołnymi bruzdami (ryc. 3: 5 i 8). Z powodu braku całych naczyń, względnie części pozwalających na ich prawidłową rekonstrukcję, trudne jest przeprowadzenie analizy form ceramicznych i zaszeregowanie ich do poszczególnych typów, jakie wyróżniono w ceramice wczesnośredniowiecznej. Powyższy materiał wystarcza jednak na zaliczenie go do poszczególnych grup chronologicznych datowanych ogólnie na fazy B/C—C/D i wykazuje wiele podobieństwa do charakterystycznych form znanych z obszarów północno-wielkopolskich i występujących na licznych zbada-

³ W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1, Poznań 1950, s. 119, tenże, t. 2, Poznań 1959, s. 258; por. też FAP, t. 8: 1956, s. 204.

⁴ Archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu,teczka „Chrzypsko Małe”.

⁵ Od wzniesień, na których zakładano osady, pochodzi nazwa Chrzypska, będąca nazwą o charakterze topograficznym: od chrzeptów, to znaczy od grzbletów albo wzgórz; por. St. Kozłowski, *Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej*, „Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, t. 41: 1916, s. 89.

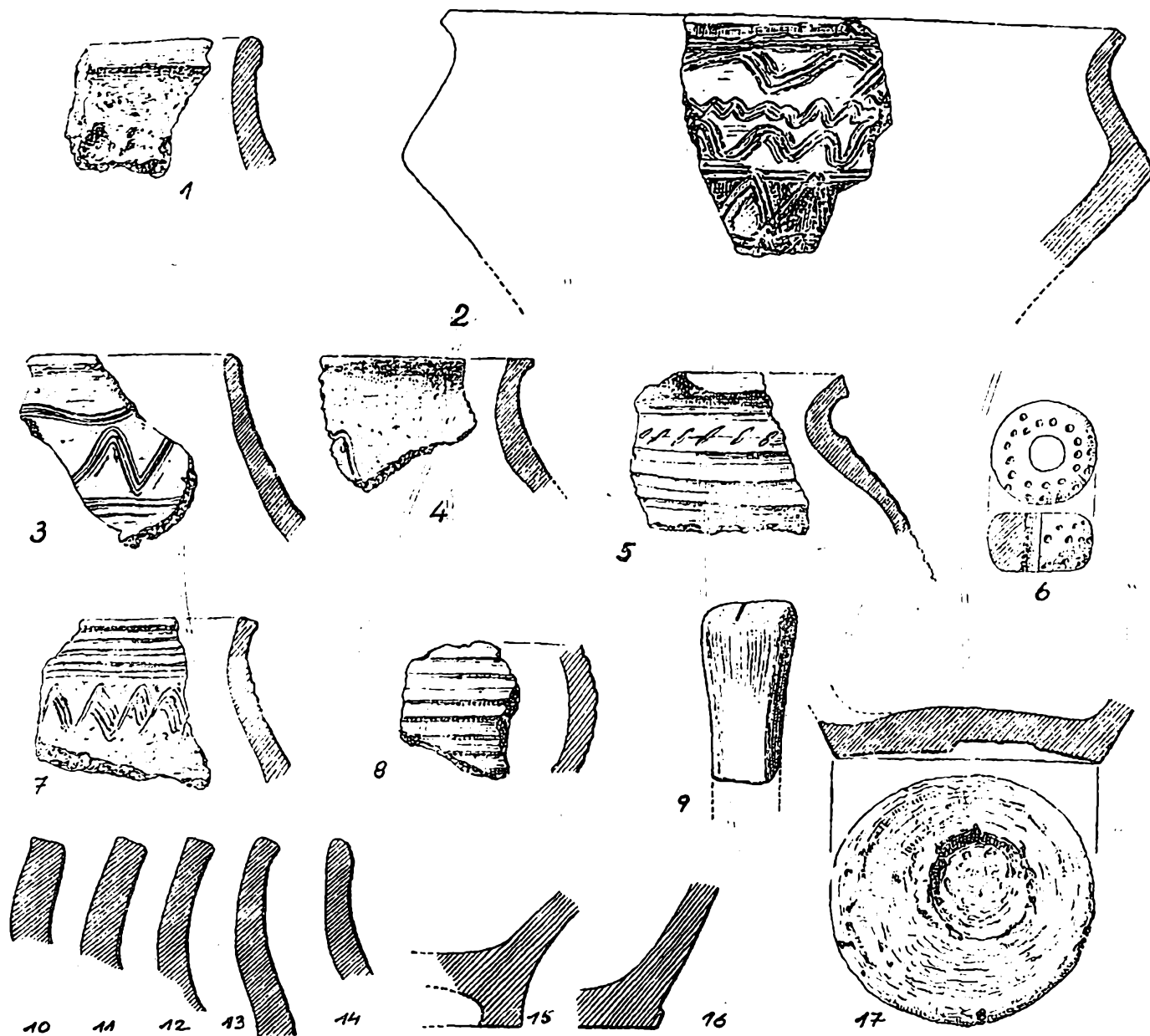

Fig. 3. Zabytki z osady na wyspie Jez. Chrzypskiego (stan. 6)
 Fig. 3. Archaeological record from the settlement on the island of Lake Chrzypsko (site 6)
 Abb. 3. Funde aus der Siedlung auf der Insel des Chrzypsko-Sees (Fundort 6)

nych tam dotąd wielowarstwowych stanowiskach wczesnośredniowiecznych⁶. Mimo ułamkowości materiału ceramicznego nie popełnimy większego błędu datując ślady osadnictwa na wyspie na okres od VIII do początków XI stulecia.

Oprócz ceramiki naczyniowej znaleziono na wyspie mały, ręcznie wykonany przęślik gliniany, zdobiony na powierzchni rzędami dołków; śr. 2,9 cm, wys. 1,6 cm (ryc. 3: 6) oraz część czworobocznej w przekroju ośki z piaskowca ze śladami silnego zużycia, dł. zach. 4,2 cm (ryc. 3: 9). Ponadto stwierdzono obecność kości zwierzęcych a przy najbardziej wysunię-

tym w stronę jeziora krańcu wyspy, w stronie pół-wschodniej, wymyte przez fale bryłki polepy glinianej. Zabytki te nie posiadają wartości wyznaczników chronologicznych i mieszczą się w wyżej podanej rozpiętości czasowej.

Stwierdzenie dosyć intensywnych śladów osadnictwa na wyspie o szerokich ramach czasowego użytkowania obiektu nie daje jednak podstaw do jednoznacznego określenia funkcji tej osady. Brak wyraźnych resztek umocnień ziemnych lub drewniano-ziemnych, w postaci szczątkowych wałów rozmytych przez fale jeziora, świadczy o tym, że nie było tu grodu typowego dla okresu wczesnośredniowiecznego. Obecność skorup przy brzegach wyspy możnaby wyjaśnić dwojako. Po pierwsze — obszar wyspy i znajdującej się na niej osady był ongiś większy od obecnego i zebrany materiał pochodzi z rozmytej warstwy (lub warstw) kulturowej. Po drugie — na wy-

⁶ Por. np. L. Leciejewicz, *Ujęcie we wczesnym średnio-wieczu*, Warszawa—Wrocław—Kraków 1981; U. Dymaczewska, A. Dymaczewski, *Wczesnośredniowieczny Santok. Wyniki badań wykopaliskowych we wnętrzu grodu w latach 1958-1981*, „Slavia Antiqua”, t. 14: 1987, s. 185 n.; S. Jasnosz, *Starożytne osadnictwo na terenie Objezierza, pow. Oborniki*, FAP, t. 15: 1984, ryc. 11-12 i 27.

spie mógł znajdować się obiekt znacznie mniejszy od rozmiarów wyspy, obiekt o specjalnym, może kultowym (?) przeznaczeniu. Na środku wyspy, gdzie nie dopatrzone się warstwy kulturowej, mógł znajdować się plac zebrany względnie miejsce przeznaczone do odprawiania obrzędów, wróżb itp., z którego usuwano wszelkie zanieczyszczenia wymiatając je w stronę brzegu jeziora. Spokojne, bezpieczne, nie łatwo dostępne dla obcych miejsce ludność z okolicznych osad mogła wykorzystać dla tych celów. Podobne obiekty są nam już znane w tej części Wielkopolski⁷. Odpowiedzi jednak na powyższe przypuszczenie udzielić mogą odpowiednie prace wykopaliskowe.

Może nie bez znaczenia jest tutaj fakt, że kościół w pobliższym Chrzypsku Wielkim posiada dosyć starą metrykę, zbudowany został bowiem prawdopodobnie już w ciągu XII wieku⁸, a ogólnie przyjmuje się, iż świątynie wznoszono często na miejscu lub w pobliżu dawnych miejsc kultu pogańskiego.

Dla przygotowywanej, obecnie bardzo starannie ogólnokrajowej akcji tak zwanego archeologicznego zdjęcia terenu będzie pewnym ułatwieniem zestawienie dotychczas znanych stanowisk w rejonie Jez. Chrzypskiego, z podaniem ich dokładnej numeracji i przynależności chronologicznej względnie kulturowej z pominięciem jednak opisu znalezionych czy zebranych tam materiałów, znajdujących się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu.

Chrzypsko Wielkie

Stanowisko 1. Pole uprawne na prawo od drogi, przed przejazdem kolejowym. Ułamki naczyń; wczesny okres żelaza, kultura pomorska (nr inw. 1936 : 8).

Stanowisko 2. Pole uprawne opadające w stronę brzegu jeziora, na zach. od pojedynczych zabudowań. Materiały z młodziej epoki kamienia (nr inw. 1936 : 9), wczesnego okresu żelaza, kultura pomorska (nr inw. 1936 : 10) i wczesnego średniowiecza (nr inw. 1936 : 11)⁹.

Stanowisko 3. Półwysep w zachodniej stronie jeziora. Materiały z młodziej epoki kamienia (nr inw. 1936 : 33), wczesnego okresu żelaza, kultura łużycka (nr inw. 1936 : 71), okres późnolatański i wpływów rzymskich (nr inw. 1936 : 72).

Stanowisko 4. Pole uprawne w odległości około 600 m na zachód od stan. 3. Materiał krzemienisty z młodziej epoki kamienia (nr inw. 1936 : 34).

Stanowisko 5. Pole uprawne na zach. brzegu jeziora, około 300 m na płu.-zach. od stan. 4. Materiały z młodziej epoki kamienia (nr inw. 1936 : 36).

Stanowisko 6. Wyspa na Jez. Chrzypskim, w płu.-zach. jego części. Materiały z wczesnego okresu żelaza, kultura łużycka (nr inw. 1978 - 10) i wczesnego średniowiecza (nr inw. 1969 : 96 i 1978 : 11).

Chrzypsko Małe

Stanowisko 1. Pole uprawne na wschodnim brzegu jeziora. Materiały z młodziej epoki kamienia, kultura pucharów lejkowatych (nr inw. 1936 : 12) i

okresu wczesnośredniowiecznego (nr inw. 1936 : 12)¹⁰.

Stanowisko 2. Piaszczyste wzniesienie na wschodnim brzegu jeziora, na płu.-wschód od stan. 1. Materiały z młodziej epoki kamienia: pół siekierki krzemiennej, narzędzia z tego samego surowca, kam. płyta do polerowania (nr inw. 1936 : 13); z okresu wpływów rzymskich: ślady osady ze znaleziskami resztek pieców do wytopu żelaza, ułamki glinianych ciężarków tkackich, kości zwierzęce (nr inw. 1936 : 14); z okresu wczesnośredniowiecznego: ułamki naczyń (nr inw. 1936 : 15)¹¹.

Stanowisko 3. Stok opadający ku wschodniemu brzegowi jeziora, na płu. brzegu małego cieku wodnego. Materiały z młodziej epoki kamienia (nr inw. 1936 : 16) i okresu wpływów rzymskich (nr inw. 1936 : 17).

Stanowisko 4. Pole uprawne na zapleczu wioski. Materiały z środkowej epoki i młodziej kamienia (nr inw. 1936 : 18).

Stanowisko 5. Piaszczyste wyniesienie między zabudowaniami i w ogrodach, na płu.-zachód od stan. 4. Materiały z młodziej epoki kamienia, kultura pucharów lejkowatych (nr inw. 1936 : 19).

Stanowisko 6. Pole uprawne na płu.-zachód od stan. 5. Materiały z młodziej epoki kamienia (nr inw. 1936 : 20).

Stanowisko 7. Pole uprawne po obu stronach małego cieku wodnego wpadającego do jeziora od strony płu.-wschodniej. Rozległa osada (widoczne ślady warstwy kulturowej) z okresu wczesnośredniowiecznego (bez nr. inw.)¹².

Stanowisko 8. Półwyspowaty cypel w południowej stronie jeziora. Materiały krzemienne i ułamki naczyń ze środkowej i młodziej epoki kamienia (nr inw. 1936 : 21).

Stanowisko 9. Pole uprawne w pobliżu południowego brzegu jeziora, na prawym brzegu cieku wodnego. Materiały z środkowej i młodziej epoki kamienia (nr inw. 1936 : 23).

Stanowisko 10. Około 200 m na płu. od stan. 9. Materiały z młodziej epoki kamienia (bez nr. inw.).

Na terenie obu tych wiosek (nie wiadomo czy na polach Chrzypsko Wielkiego czy Małego) znaleziono przed pierwszą wojną światową dwie jednakowe siekierki brązowe z czworograniastą tuleją (nr kat. 1939 : 238c). Należą one do rzadkich znalezisk na naszych obszarach, do tak zwanego typu francusko-angielskiego (lub bretońskiego) rozpowszechnionego przede wszystkim na terytorium płu.-zachodniej Francji i są świadectwem dalekosiężnych kontaktów wymiennych tutejszych mieszkańców w końcu epoki brązu¹³.

Lęczeczki

Stanowisko 1. Między drogą i płu. brzegiem jeziora. Materiały z środkowej i młodziej epoki kamienia (m. in. grocik igielkowaty) (nr inw. 1936 : 24).

Stanowisko 2. Około 300 m na zachód od stan

⁷ Jak wyżej.

⁸ Jak wyżej.

⁹ St. Jasnoż, *Wczesnośredniowieczne miejsce kultowe...*, s. 227.

¹⁰ St. Kozierowski, op. cit., s. 89, tenże, *Szematyzm historyczny ustrojów parałalnych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej*, Poznań 1936, s. 59-59.

¹¹ W. Hensel, op. cit., s. 119.

¹² Archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, *teczka „Chrzypsko Małe”*.

¹³ J. Kostrzewski, *Der Depotfund von Chrzypsko, Kr. Birnbaum*, „*Prähistorische Zeitschrift*”, t. 7: 19, s. 74-78; tenże, *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań 1928, s. 76.

1. Materiały z młodszej epoki kamienia (nr inw. 1935 : 25).

Stanowisko 3. Pole uprawne na wschód od wioski i na zachodnim brzegu jeziora, oddzielone łąką od strony wsi. Materiały z młodszej epoki kamienia (nr inw. 1936 : 26), z okresu wpływów rzymskich (zniszczone cmentarzysko ?), (nr inw. 1936 : 27) i z wczesnego średniowiecza (nr inw. 1936 : 28)¹⁴.

Stanowisko 4. Pole uprawne na zachodnim brzegu zatoczki. Materiały z młodszej epoki kamienia (nr inw. 1936 : 29), z wczesnego okresu epoki żelaza, kultura pomorska? (nr inw. 1936 : 30) i z okresu wczesnośredniowiecznego (nr inw. 1936 : 31)¹⁵.

Stanowisko 5. Pole uprawne w pobliżu brzegu jeziora, około 300 m na płn.-wschód od stan. 4. Materiały z młodszej epoki kamienia (nr inw. 1936 : 32).

Stanowisko 6. Bliżej nieokreślone (pole gosp. Cichowskiego). Duży topór kamienny z tępym obuchem, znaleziony w 1933 r. (nr inw. 1933 : 41).

Stanowisko nieokreślone: Znaleziono tu okazały sztylet krzemienisty (ob. brak w zbiorach)¹⁶.

Stanowisko nieokreślone: Na terenie wsi odkryto popielnicę? (teczka: „Łączeczki” w archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu).

Stanisław Jasnosz

TRACES OF AN EARLY MEDIEVAL SETTLEMENT ON THE ISLAND OF THE LAKE OF CHRZYPSKO, VOIVODESHIP OF POZNAŃ

Summary

After having briefly described the general aspect of the prehistoric settlement in the region of Lake Chrzypsko (north-western part of Great-Poland) which was distributed mainly along its banks, the author devotes a particular attention to traces of an Early Medieval settlement having existed on the island of the said lake. During surface and sounding inspections archaeologists brought to light pottery sherds and animal bones scattered chiefly along the shore. But there were no traces of defensive works, such as ramparts or moats and the culture bearing layer in the interior of the island was a very thin

one. The author supposes therefore that the place had a special destiny, perhaps that of a worship centre. It may have been that the population of the region arrived precisely here to participate at ritual meetings, at soothsaying practices, at sacrificial séances or at assemblies discussing matters which needed the decision of community chiefs. Therefore, it seems advisable to start systematic excavations in sites of that kind, because they are likely to enrich our knowledge on the spiritual culture of folk-groups having lived in the region at a period preceding directly the conversion to Christianity.

Stanisław Jasnosz

SPUREN EINER FRÜHMITTELALTERLICHEN SIEDLUNG AUF DER INSEL DES CHRZYPSKO SEES, WOJEWODSCHAFT POZNAŃ

Zusammenfassung

Nachdem der Verfasser kurz und im allgemeinen den vorgeschichtlichen Siedlungsbereich geschildert hat, welcher sich in der Gegend des Sees von Chrzypsko (nord-westlicher Teil Großpolens), besonders an dem Ufer entlang erstreckte, befasst er sich eingehend mit Spuren einer frühmittelalterlichen Siedlung auf der Insel des Sees. Während der hier erkenntnis-halber durchgeführten Oberflächen- und Sondierun-gsforschungen wurden Keramikscherben und Tierknochen in grösseren Mengen vorwiegend am Ufer aufgefunden. Es traten aber keinerlei Spuren von Befesti-

gungen, also von Wällen oder Gräben auf und im Inneren der Insel war die Kulturschicht sehr dünn. Es dürfte also vermutet werden, dass die Insel zu bestimmten Zwecken, etwa als Kultstätte diente. Vielleicht versammelte sich die Bevölkerung aus der ganzen Gegend eben hier um an rituellen Festbräuchen, Wahrsagungen, Brandopfern teilzunehmen, oder auch um den Beratungen der Sippenältesten beizuwohnen. Empfehlenswert wären deshalb systematische Grabungen in derartigen Fundorten, da sie viel dazu beitragen würden unsere Kenntnisse über die Geistes-kultur jener Volksgruppen zu bereichern, welche im besprochenen Raum direkt vor der Einführung des Christentums gelebt hatten.

¹⁴ W. Hensel, op. cit., t. 3, Poznań 1839, s. 258.

¹⁵ Jak wyżej.

¹⁶ Por. Przewodnik po zbiorach przedhistorycznych, tabl. II.

Badania wykopaliskowe w Kadero, w Sudanie (Czwarta, piąta i szósta kampania)

Excavations at Kadero (Sudan) — fourth, fifth and sixth season
Ausgrabungen in Kadero (Sudan) — vierte, fünfte und sechste Saison

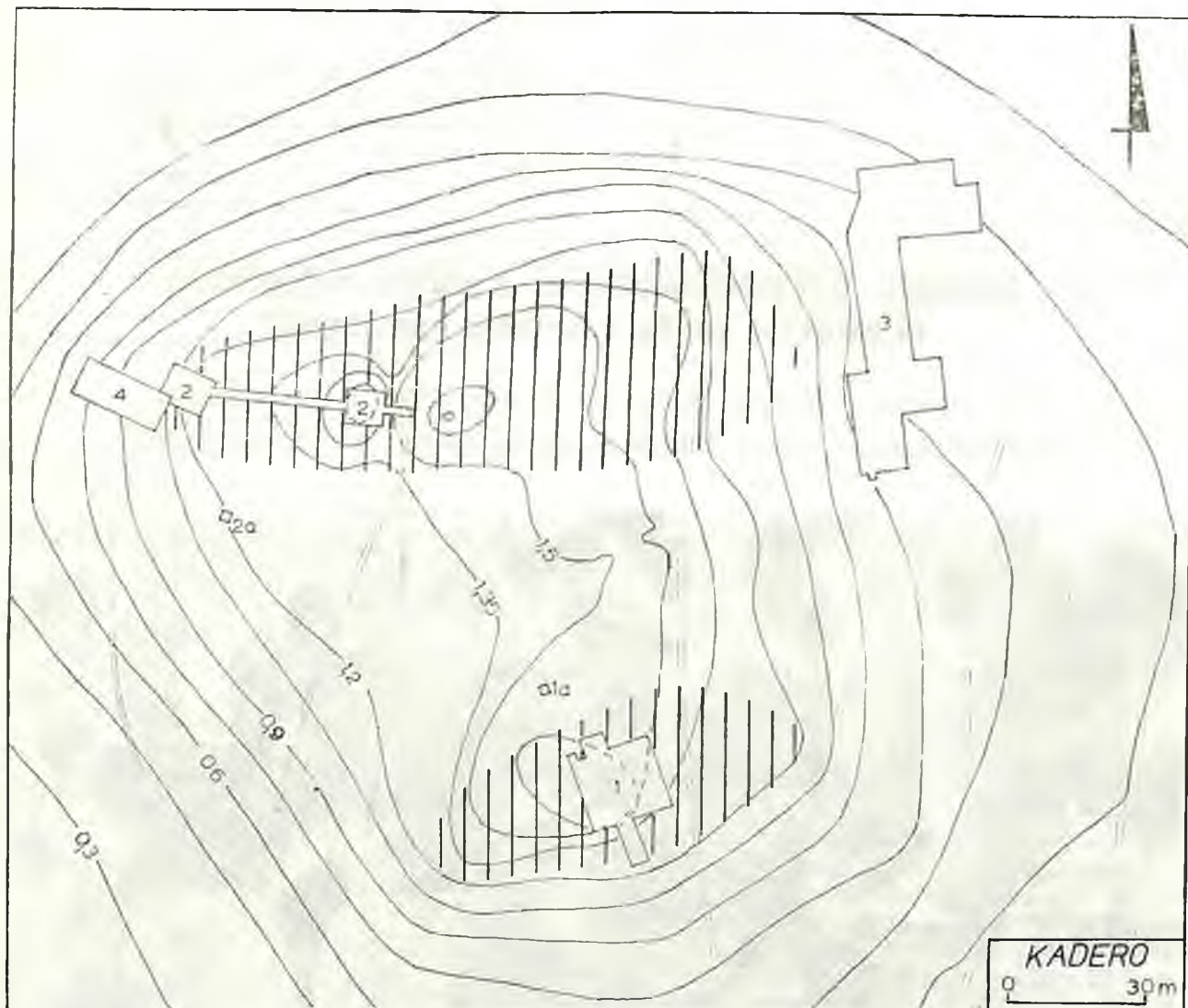
Ryc. 1. Kadero (Sudan). Studenci archeologii Uniwersytetu Chartumskiego w czasie ćwiczeń terenowych na stanowisku badanym przez polską ekspedycję
Fig. 1. Kadero (Sudan). Students of archaeology of the University of Khartum during field schooling in the site explored by the Polish expedition
Abb. 1. Kadero (Sudan). Studenten der Archäologie an der Universität zu Chartum während Geländeübungen in dem durch die polnische Expedition untersuchten Fundort

W roku 1975 i 1976 kontynuowano badania wykopaliskowe na stanowisku w Kadero¹. W okresie: styczeń-marzec 1975 r. przeprowadzono czwartą, w marcu 1976 r. — piątą, a w listopadzie i grudniu 1976 r.

— szóstą kampanię badań wykopaliskowych na tym stanowisku. Podobnie jak w sezonach poprzednich, projekt badawczy w Kadero realizowała Stacja Archeologii Śródziemnomorskiej U.W. w Kairze we

¹ Raporty w języku polskim z poprzednich kampanii opublikowano w tym roczniku, por. L. Krzyżaniak, Pierwsza kampania badań wykopaliskowych w Kadero (Sudan), „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 24: 1973, s. 217-223; tenże, Druga i trzecia kampania badań wykopaliskowych w Kadero (Sudan), „Fontes...”, t. 25: 1974, s. 187-195. Jeżeli chodzi o wersję tych raportów w języku angielskim, por. L. Krzyżaniak, Kadero (first season, 1972), „Etudes et travaux”, t. 8: 1975,

s. 361-366; tenże, Kadero (second — third season, 1973-1973/74), „Etudes...”, t. 9: 1976, s. 283-287; tenże, Kadero (fourth — sixth season, 1975-1976), „Etudes...”, t. 11: 1979, s. 245-252. Por. także L. Krzyżaniak, Polish excavations at Kadero, „Nyame Akuma. A newsletter of African archaeology”, nr 7: 1975, s. 45-46; tenże, IV kampania wykopaliskowa w Kadero (niepodpisane), „Biuletyn Informacyjny Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków”, nr 118, Warszawa 1975, s. 79-

Ryc. 2. Kadero (Sudan). Stan eksploracji stanowiska po sześciu kampaniach wykopaliskowych: 1-2 — wykop w osadzie neolitycznej, 3 — wykop na głównym cmentarzysku neolitycznym, 4 — wykop na cmentarzysku meroickim. (Poziomice w metrach, zmierzzone ponad dowolnie przyjętym punktem odniesienia). Przepuszczalny zasięg osady neolitycznej zakreskowano pionowo

Fig. 2. Kadero (Sudan). State of explorations of the site after six excavation campaigns: 1-2 — trenches in the Neolithic settlement; 3 — trench in the main Neolithic cemetery; 4 — trench in the Meroite cemetery. (Contour lines in meters, measured above a facultatively chosen point of reference). The supposed area of the Neolithic settlement is hatched vertically

Abb. 2. Kadero (Sudan). Stand der Grabungen im Fundort nach sechs Forschungskampagnen: 1-2 — Schürfungsraben in der neolithischen Siedlung; 3 — Graben im grossen neolithischen Gräberfeld; 4 — Graben im meroitischen Gräberfeld. (Höhenlinien in Metern, gemessen über einem willkürlich angenommenen Bezugspunkt). Senkrechte Schraffierungen zeigen den vermutlichen Bereich der neolithischen Siedlung

współpracy z Muzeum Archeologicznym w Poznaniu, do zbiorów którego skierowano kolejną partię materiałów zabytkowych z tych eksploracji. W skład Ekspedycji w trakcie czwartej kampanii wykopaliskowej — poza autorem tego sprawozdania kierującym eksploracją terenową — wchodzili: prof. dr hab. T. Dzierżykray-Rogalski i doc. dr hab. E. Promińska, oboje z Pracowni Ekologii Człowieka i Paleopatologii Zakładu Archeologii Śródziemnomorskiej PAN w Warszawie; część dokumentacji fotograficznej badań wykonał W. Jerke ze Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej U. W. w Kairze; w ostatniej fazie tej kampanii uczestniczyła także mgr B. Rostkowska z Za-

ładu Archeologii Śródziemnomorskiej PAN w Warszawie, która przedtem wzięła udział w kanadyjsko-sudańskich badaniach wykopaliskowych w Starym Meroe. Poza autorem tego sprawozdania, w czasie czwartej i szóstej kampanii obecna była także dr R. Haaland z Uniwersytetu w Bergen (Norwegia), która na całkowity koszt swej instytucji zapoznawała się — w celach szkoleniowych — z metodą prowadzenia badań w Kadero. W trakcie piątej kampanii w Kadero obecny był tylko piszący te słowa².

W trakcie czwartej i piątej kampanii wykopaliskowej w Kadero, Sudańską Służbę Starożytności reprezentował inspektor Mohammed Hafiz Nagar, brak było natomiast reprezentanta Służby w czasie szóstej sezonu.

Warto nadmienić, że wyniki i sposób prowadzenia

-80; tenże, Nowe odkrycia w Kadero, „Biuletyn...”, nr 119, Warszawa 1976, s. 95-98; Tenże, Polish excavations at Kadero, „Nyame Akuma...”, nr 9: 1976, s. 41; tenże, The archaeological site at Kadero, „Current Anthropology”, R. 17: 1976, nr 4, s. 762; tenże, „Polish excavations at Kadero, „Nyame Akuma...”, nr 10: 1977, s. 45-48; tenże, Szósta kampania badań wykopaliskowych w Kadero, w Sudanie, „Biuletyn...”, nr 125, Warszawa 1977, s. 19.

² Wyjazd autora tego sprawozdania na badania wykopaliskowe w Kadero, na wszystkie trzy kampanie, zrealizowało Ministerstwo Kultury i Sztuki w Warszawie.

badania w Kadero skłoniły kierownictwo Departamentu Archeologii Uniwersytetu Chartumskiego do przeprowadzenia kilku ćwiczeń terenowych ze studentami na badanym przez nas stanowisku. Ćwiczenia te prowadził także autor tego sprawozdania (ryc. 1).

W toku czwartej kampanii wykopaliskowej w Kadero kontynuowano eksplorację osady i związanego z nią funkcjonalnie cmentarzyska z okresu neolitu środkowo-sudańskiego; zainicjowano także eksplorację cmentarzyska z okresu meroickiego, nieoczekiwanie odkrytego w tym sezonie. W czasie piątej, krótkiej kampanii badawczej w Kadero kontynuowano eksplorację osady neolitycznej pod kątem uzyskania materiałów przydatnych do badań specjalistycznych (C-14 i TL) nad chronologią bezwzględną osadnictwa neolitycznego. W toku szóstej kampanii kontynuowano eksplorację osady neolitycznej wraz z odkrytymi w jej obrębie pochówkami neolitycznymi. Odkryto wówczas także pochówki datowane wstępnie na czasy późno- lub post-meroickie. W grudniu 1976 r., po zakończeniu szóstej kampanii badań w Kadero, autor tego sprawozdania udał się do Malakal w prowincji Upper Nile, w południowym Sudanie, w celu zdobycia diagnostycznej części szkieletu dzisiejszego bydła hodowanego przez ludy nilotyckie, który byłby materiałem porównawczym niezbędnym do badań archeozoologicznych nad szczątkami bydła odkrytymi w zawartości osady neolitycznej w Kadero. W czasie tej kampanii gośćmi Ekspedycji byli członkowie Studenckiej Wyprawy Naukowej „Afryka 76” Koła Naukowego Zootechników z Akademii Rolniczej w Poznaniu.

Ogółem, w toku wszystkich trzech kampanii, zbadano wykopaliskowo dalsze 911 m², co powiększyło wyeksplorowaną powierzchnię tego stanowiska, po sześciu kampaniach, do 1602 m² (ryc. 2).

Osada neolityczna

W toku dotychczasowych badań w Kadero zbadano łącznie 552 m² osady, której wielkość szacuje się na około 6100 m².

W trakcie szóstej kampanii kontynuowano eksplorację południowej części osady. W tym celu powiększono, od zachodu, wykop założony tu w toku 1-3 sezonu badań o dalsze 36 m² (ryc. 2:1). Teren ten badano odcinkami o powierzchni 4 m² (2×2 m). Calej osiągnęto na głębokości do 0,5 m. W zawartości kulturowej warstwy osadniczej zarejestrowano inwentarz podobny do wcześniej odkrytego w tej części osady. Były to liczne szczątki zwierzęce — pozostałość skonsumowanej żywności — głównie zwierząt domowych, duża ilość fragmentów żaren kamiennych, narzędzia pracy sporządzone z różnych skał drobnokrystalicznych wraz z pozostałościami różnych faz technicznych wykonywania tych wyrobów, fragmenty naczyń ceramicznych oraz pojedyncze ozdoby.

W toku czwartej kampanii zainicjowano eksplorację północno-zachodniej części osady, którą kontynuowano także w trakcie szóstej kampanii. Założono tutaj wykop o łącznej powierzchni 204 m² (ryc. 2:2). Obejmował on swym zasięgiem silną koncentrację zabytków osadniczych, zachowaną w postaci wyraźnie zaznaczonych dwu kulminacji wysokościowych. Niewątpliwie były to pozostałości intensywnej i stosun-

kowo długotrwałej okupacji osadniczej w tej części stanowiska. Kulminacje te powstały — w swej dzisiejszej postaci — w wyniku, jak się wydaje, daleko posuniętej erozji wzniesienia w Kadero i prawie zupełnego wypłukania przez wody deszczowe lżejszych składników pierwotnej warstwy osadniczej o znacznej miąższości.

Mniejszy wykop, o powierzchni 4 m² (2×2 m), założono nieco bardziej na południe od wyżej opisanego (ryc. 2:2a). Celem tej eksploracji było rozpoznanie domniemanego paleniska, wyraźnie zaznaczonego na powierzchni ziemi w postaci koncentracji zabytków ruchomych.

Główny wykop w północno-zachodniej części osady eksplorowano odcinkami o powierzchni 4 m² (2×2 m), wydzielając warstwy mechaniczne — wobec braku zachowanej, naturalnej stratygrafii pionowej. Calej osiągnęto na głębokości do 0,5 m. Badane kulminacje wysokościowe okazały się być ogromnym skupiskiem typowych odpadków osadniczych, głównie fragmentów żaren kamiennych oraz, znacznie mniej jednak licznych, szczątków zwierzęcych, fragmentów naczyń ceramicznych, narzędzi kamiennych wykonanych z różnych rodzajów surowca, a także bryłek tego surowca, rdzeni i odpadków z wytwórczości krzemieniarskiej, pojedynczych narzędzi kościanych i ozdób. Z wykopu pobrano także próbki muszli małż rzecznych do analizy radiowęgla C-14.

Podkreślić trzeba intensywne występowanie fragmentów żaren kamiennych w tej części osady w Kadero. I tak, np. w 1 m² warstwy osadniczej odkrywano do około stukilkudziesięciu fragmentów żaren. Warto także dodać, że znaleziono tutaj znacznie mniej fragmentów naczyń ceramicznych aniżeli w głównym wykopie, usytuowanym w południowej części osady, gdzie np. z powierzchni 300 m² zebrano 827,05 kg ceramiki.

Typologia inwentarza ruchomego z osady neolitycznej w Kadero, uzyskanego w trakcie trzech ostatnich kampanii, jest podobna do wcześniej odkrytego materiału zabytkowego: jest ona najbardziej zbliżona do tzw. kultury neolitu środkowosudańskiego (Central Sudanese Neolithic), (=Khartoum Neolithic), którego typowym stanowiskiem (w zakresie typologii inwentarza ruchomego), (type-site), jest osada w Esh Shahrainab, zbadana i opublikowana przez A. J. Arkella³.

Okazuje się, że wśród narzędzi pracy wykonanych wyłącznie techniką obłupywania, zdecydowanie najliczniej występują skrobacze, a na dalszym miejscu znajdują się narzędzia, które mogły służyć do przewiercania (borers) i „grawerowania” (groovers). Przypuszcza się, że wysoka frekwencja skrobaczy może wskazywać na intensywne praktykowanie wyprawiania skór zwierzęcych (bydłychych?) przy pomocy tych narzędzi.

W 1976 i 1977 r. uzyskano pierwsze trzy daty radiowęglowe wyznaczające chronologię bezwzględną osady neolitycznej w Kadero. Zawartość C-14 zmierzono z próbek muszli małży nilowej, znalezionych w zawartości kulturowej osady. (Nie ulega kwestii, że

³ A. J. Arkell, Shahrainab. An account of the excavation of a Neolithic occupation site carried out for the Sudan Antiquities Service in 1949-50, Oxford University Press 1953, s. 107.

małże te zostały przyniesione przez neolitycznych mieszkańców z wód Nilu, odległego o 6 km, w celu konsumpcji ich zawartości. Dwie daty zmierzono w Laboriet for Radiologisk Datering w Trondheim (Norwegia), natomiast trzecią w laboratorium Southern Methodist University w Dallas (USA). Otrzymano następujące daty:

1. 5260 b.p.±90 (T — 2188),
2. 5030 b.p.±70 (T — 2189),
3. 5280 b.p.±90 (SMU — 482).

Po uwzględnieniu poprawek, pomiary te wskazują na czasy około 4000 p.n.e. (w latach kalendarzowych) jako okres, w którym funkcjonowała osada w Kadero. Chronologia jej jest więc zbliżona do datacji osady w Esh Shaheinab⁴.

Ważne rezultaty osiągnięto w toku dotychczasowych, wstępnych badań archeozoologicznych szczątków zwierzęcych z osady w Kadero, odkrytych w trakcie czterech pierwszych kampanii. Odkryto wówczas kilkanaście tysięcy sztuk szczątków ssaków o łącznej wadze 71 kg, najczęściej silnie rozdrobnionych, oraz kilkaset muszli mięczaków słodkowodnych i lądowych, kilkadziesiąt sztuk szczątków gadów i płazów oraz tylko kilkanaście szczątków ryb. Zbadano dotąd tylko szczątki ssaków i mięczaków⁵.

Blżej udało się określić 1260 sztuk szczątków ssaków. Spośród nich, zwierzęta udomowione stanowią 88,17%, a dzikie — 11,83% tych szczątków. Stwierdzono następujący skład gatunkowy w grupie zwierząt domowych:

1. Krowa (<i>Bos primigenius f. taurus</i>)	74,45%	
2. Owca (<i>Ovis sp.</i>)	1,17%	
3. Koza (<i>Capra sp.</i>)	0,54%	} 22,10%
Owca/koza	20,39%	
4. Pies (<i>Canis sp.</i>)	3,42%	
Razem:		99,97%

Silne rozdrobnienie szczątków tych zwierząt uniemożliwiło, jak dotąd, stwierdzenie proporcji płci i wieku w obrębie poszczególnych gatunków, a także określenie szczegółów morfologicznych badanych ssaków.

Jeżeli chodzi o morfologię fauny domowej z Kadero, można tylko stwierdzić występowanie tendencji do karłowatej budowy wśród owiec i kóz, także było stosunkowo niewielkich rozmiarów. Wielkość kilkunastu fragmentów mózgu pozwala przypuszczać, że pochodzą one od bydła długorogiego.

Większość szczątków ssaków dzikich z osady neolitycznej w Kadero należy do antylop i gazel oraz do zwierząt mięsożernych, np. geparda (*Acinonyx jubatus*). Pozostałe, nieliczne reprezentowane szczątki określono jako pozostałości szkieletów bliżej nieroz-

poznanych gryzoni, zająca afrykańskiego, bawołu (?), żbika afrykańskiego, dzika, hipopotama i jeżozwierza. Stosunkowo duża frekwencja szczątków zwierzęcych gatunków mięsożernych wśród zwierząt dzikich może być, naszym zdaniem, pozostałością celowego polowania na te drapieżniki w celu zdobycia ich efektywnych skór. Skóry takie np. stanowiły zawsze ważną pozycję w wolumenie wymiany handlowej Egiptu farańskiego z Nubią, tj. obszarem dzisiejszego Sudanu, a zwyczaj okrywania się okazała, centkowaną skórą geparda praktykowany jest do tej pory przez przywódców różnych społeczności afrykańskich, w tym także przywódców państwowych w Czarnej Afryce.

Muszle, znalezione w zawartości osady, należą do różnych gatunków mięczaków, zarówno słodkowodnych jak i lądowych. Zidentyfikowano następujące gatunki: *Limicolaria sp.*, *Pila ovata* (= *Ampullaria*), *Lanistes carinatus*, *Cleopatra bulimoides*, *Aspatharia rubens*, *Etheria elliptica* i *Corbicula consorbina*. Występowanie muszli *Pila*, *Aspatharia* i *Etheria* w osadzie w Kadero w wyraźnych koncentracjach, informacje etnograficzne oraz dane z innych stanowisk archeologicznych w Afryce północnej pozwalają przypuszczać, że przynajmniej te gatunki było celowo zbierane w celu ich konsumpcji w osadzie.

Ważne rezultaty osiągnięto także w toku dotychczasowych, wstępnych badań nad odciskami roślin, zachowanymi na fragmentach naczyń ceramicznych z osady w Kadero⁶. Na powierzchni stukilkudziesięciu skorup stwierdzono występowanie wyłącznie ziaren rozmaitych traw, głównie udomowionych zbóż, w tym także odcisków ich plewek. Najliczniej występują — około 35% wszystkich śladów — odciski ziaren udomowionego sorga, które zidentyfikowano jako *Sorghum vulgare* oraz *Sorghum sp.* Na drugim miejscu co do częstotliwości występowania znajdują się trzy udomowione prosa: *Eleusine coracana* (= *Cynosurus coracana*), *Pennisetum sp.* (= *Panicum sp.*) oraz jedna lub dwie odmiany gatunku *Setaria sp.* Mniej liczne są odciski ziaren dwu innych gatunków prosa: *Digitaria sp.* i *Eragrostis abissinica* (= *Poa abissinica*). Do bardzo interesującego odkrycia należy także zaliczyć zidentyfikowanie odcisków ziaren silnie przypominających udomowiony jęczmień *Hordeum sp.*, który — o czym warto pamiętać — nigdy nie występował w stanie dzikim w tej strefie klimatycznej Afryki. Podobnie jak wyniki studiów archeozoologicznych, także badania archeobotaniczne zmuszają nas do rewizji tradycyjnych poglądów na chronologię i charakter początków stosowania gospodarki wytwórczej w strefie sawanny sub-saharyjskiej.

C m e n t a r z y s k o n e o l i t y c z n e

Dotychczasowe wykopy na tym cmentarzysku, współczesnym miejscowej osadzie i niewątpliwie z nią funkcjonalnie powiązanym, połączono nowym, o powierzchni 450 m² (ryc. 2:4). W wykopie tym odkryto tylko 2 dalsze pochówki neolityczne. Nato-

⁴ J.w., s. 107.
⁵ Szczątki ssaków bada prof. dr hab. Marjan Sobociński z Akademii Rolniczej w Poznaniu. Wielkość procentowe uzyskano z przeliczenia danych liczbowych, zawartych we wstępnym raporcie tego badacza, por. M. Sobociński, „Szczątki zwierzęce z osady neolitycznej w Kadero (Sudan)”, „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu, XCIII, Archeozoologia”, 3, Poznań 1977, s. 49-61. Muszle mięczaków z Kadero określili A. Gautier z Uniwersytetu w Gandawie (Belgia), por. L. Krzyżaniak, „New archaeozoological studies on animal remains from the Neolithic Kadero, „Nyame Akuma...”, nr 11: 1977, s. 56.

⁶ M. Klichowska, Preliminary results of palaeoethnobotanical studies on plant impressions on potsherds from the Neolithic settlement at Kadero, „Nyame Akuma...”, nr 12: 1978.

Ryc. 3. Kadero (Sudan). Bogato wyposażony w dary grób meroicki nr 25, zawierający 2 naczynia ceramiczne, bransolety z paciorków kamiennych, paciorki fajansowe oraz hipotetyczny „zespół kosmetyczny” złożony z palety kamiennej do rozcierania barwika i muszli małży rzecznej do przygotowywania farby

Fig. 3. Kadero (Sudan). Meroitic grave Nr. 25 with rich funeral gifts composed of 2 clay pots, bracelets of stone beads, fayence beads and a hypothetic „cosmetic outfit” containing a stone palette to rub colouring substances and a river shell to prepare the dying-stuff

Abb. 3. Kadero (Sudan). Reich ausgestattetes Meroitengrab Nr. 25 mit 2 Tongefässen, einem Armband aus Steinkugeln, mehreren Fayenceperlen und einem hypothetischen „Kosmetiksatz” zusammengestellt aus einer Steinpalette zum Verreiben des Farbstoffes und einer Flussmuschel zur Vorbereitung der Farbe

miast 4 inne groby odkryto w trakcie badania osady neolitycznej, w wykopie usytuowanym w północno-zachodniej części stanowiska.

Nadal obserwowano bardzo silne skurczenie szkieletów ludzkich odkrytych w grobach neolitycznych w Kadero. Interesujące wyposażenie zawierał grób oznaczony kolejnym numerem 40 (prowadzi się wspólną, ciągłą numerację grobów dla obu cmentarzysk). Wyposażenie to składało się z dużej, dekorowanej misy ceramicznej (zasobowej?) oraz z dwu dużych pestek owocu palmy dum (*Hyphaena thebaica*). W grobie nr 42 znaleziono natomiast kompletny okaz dłuta (gouge) wykonanego z oszlifowanego ryolitu. Jest to najlepiej zachowany egzemplarz tego narzędzia pracy w Kadero.

Jak już podaliśmy wcześniej, obserwacje poczynione przez antropologów fizycznych poświadczają typowo „negroidalny” charakter morfologii osobników z populacji neolitycznej w Kadero, charakteryzujących się m. in. silnie rozwiniętym prognatyzmem twarzowym i zębowym. Wydaje się, że populację tę można uważać za grupę podobną, pod względem morfologii, do starszej od niej ludności miejscowej stosującej gospodarkę przyswajalną („Early Khartoum”). Natomiast populacja neolityczna z Kadero nie wy-

kazuje silniejszych podobieństw morfologicznych do współczesnych jej grup ludzkich z Nubii północnej i Egiptu⁷.

Cmentarzysko meroickie

Na cmentarzysko ludności o kulturze meroickiej w Kadero natrafiono przypadkowo. Przed rozpoczęciem czwartej kampanii wykopaliskowej, przez stanowisko w Kadero budowniczowie opodal wznoszonych obiektów wojskowych usiłowali przeprowadzić rurociąg wodny, nie zdając sobie jednak sprawy z charakteru tego pagórka. W trakcie tych prac zniszczono 2-3 pochówków szkieletowych. Wskutek szybkiej interwencji przedstawicieli Sudańskiej Służby Starożytności prace ziemne natychmiast przerwano. W tej to właśnie partii stanowiska w Kadero założono w czwartej kampanii wykop, w którym odkryto dalsze pochówki; zarówno te obiekty jak i groby zniszczone przez budowniczych rurociągu okazały się być częścią bardziej rozległego cmentarzyska ludności o kulturze meroickiej. Można tutaj przypom-

⁷ T. Dzierżykray-Rogalski, Polskie badania antropologiczne w Sudanie, „Nauka Polska”, nr 4: 1974, s. 151; Neolithic skeletons from Kadero, Sudan, „Current Anthropology”, R. 18: 1977, nr 3, s. 585-586.

nieć, że — najogólniej rzecz ujmując — kultura meroicka jest uważana za najstarszą tzw. cywilizację Czarnej Afryki. Rozwijała się ona w 1 tysiącleciu p.n.e. i w pierwszej połowie 1 tysiąclecia n.e., w środkowym i północnym Sudanie. Szereg elementów tej kultury, np. pochodzących ze sfery wierzeń religijnych i stylu architektury monumentalnej, społeczeństwo meroickie przejęło z kultury staroegipskiej.

Założony wykop, o powierzchni 200 m² (10×20 m), usytuowany był w sąsiedztwie wykopu w północno-zachodniej części osady neolitycznej i położony był na łagodnym stoku stanowiska (ryc. 2:5). Odkryto tutaj około 15 grobów meroickich.

Wszystkie pochówki meroickie odkryto na bardzo małej głębokości, najczęściej tylko kilka centymetrów pod powierzchnią ziemi. Wskutek silnej erozji pagórka w Kadero, postępującej — jak się wydaje — od czasów późno- lub post-meroickich, były one w różnym stopniu uszkodzone. Szkielety w tych grobach ułożone były z nogami tylko lekko podkurczonymi, głową skierowane na południe a twarzą na wschód.

Obserwacje poczynione *in situ* przez antropologów fizycznych wskazują, że także ta populacja posiadała typowo „negroidalne” cechy, charakterystyczne dla

Ryc. 4. Kadero (Sudan). Pierścień łuczniaka z grobu meroickiego nr 30

Fig. 4. Kadero (Sudan). Archer's ring from the Meroite grave Nr. 30

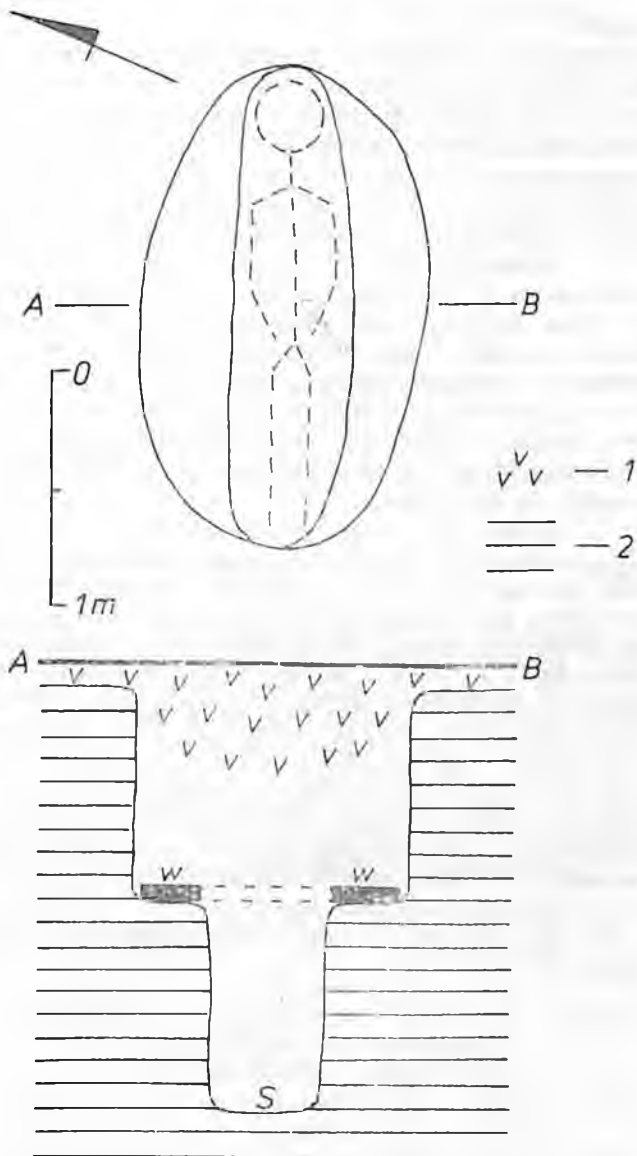
Abb. 4. Kadero (Sudan). Ziehring des Bogenschützen aus dem Meroitengrab Nr. 30

Ryc. 5. Kadero (Sudan). Grób łuczniaka meroickiego nr 30. Widoczny jest pierścień, znajdujący się na kciuku prawej ręki mężczyzny pogrzebanego w pozycji z nogami lekko podkurczonymi, z rękami przy głowie

Fig. 5. Kadero (Sudan). Grave Nr. 30 of a Meroite archer. A ring is visible on the thumb of the right hand of a man buried with his legs slightly bent and his hands touching the head

Abb. 5. Kadero (Sudan). Grab eines meroitischen Bogenschützen Nr 30. Zu sehen ist der Ring am Daumen der rechten Hand eines Mannes, liegend in Hockerstellung begraben, und am Kopf hochgestreckten Händen

Ryc. 6. Kadero (Sudan). Grób nr 43 z czasów późno- lub post-meroickich (?). 1 — fragmenty żaren kamiennych neolitycznych, znajdujące się na wtórnym złożu, 2 — silt (muł nilowy), W — resztki belkowania, S — szkielet ludzki

Fig. 6. Kadero (Sudan). Grave Nr. 43 from the Late or Post-Meroite period (?). 1 — fragments of Neolithic stone querns deposited on a secondary layer; 2 — silt (Nile silt); remains of a flooring; S — human skeleton

Abb. 6. Kadero (Sudan). Grab Nr. 43 aus der Spät- oder Nachmeroitenzelt (?). 1 — Bruchstück eines neolithischen Mahlsteines auf sekundärem Lager ruhend; 2 — Silt (Nilschlamm); W — Reste eines Balkenwerkes; S — menschliches Skelett

pradziejowych mieszkańców sawanny sub-saharyjskiej.

Część grobów meroickich wyposażona była w dary (ryc. 3). Były nimi: paciorki fajansowe, kamienne i kościane zawieszane po kilka sztuk na szyji, domniemana „paleta kosmetyczna”, bransolety składające się z paciorków kamiennych, naszyjniki składające się z większej ilości paciorków kościanych, naczynia ceramiczne typu „kuchennego” oraz miedziane kolczyki (?).

Szczególne interesujące wyposażenie zawierał grób dorosłego mężczyzny, oznaczony kolejnym numerem 30. Odkryto w nim żelazny grot strzały do łuku oraz kamienny tzw. pierścień łucznika (archer's draw ring) (ryc. 4), który znajdował się na kciuku prawej ręki

tego osobnika (ryc. 5). Znaleździ to pozwala lepiej udokumentować wcześniejsze już przypuszczenia na temat funkcji podobnych pierścieni, odkrytych w niektórych grobach meroickich i znanych także z dekoracji reliefowej na współczesnej im, monumentalnej architekturze świątynnej⁸. Odkrycie żelaznego grotu w tym grobie rzuca także pewne światło na chronologię zbadanej części tego cmentarzyska, będącego niewątpliwie miejscem pochówku grupy ludności „wiejskiej”. Przyjmuje się, że chociaż importowane wyroby żelazne są sporadycznie znane w wyposażeniu meroickich grobów królewskich już od około połowy pierwszego tysiąclecia p.n.e., to masowo występują one znacznie później, od około 1-2 w.n.e.⁹, co niewątpliwie było rezultatem upowszechnienia się lokalnej produkcji metalurgicznej w tej części Afryki i „potania” wyrobów żelaznych.

Grób post-meroicki (?)

Wyjątkową pozycję na stanowisku w Kadero zajmuje w tej chwili grób oznaczony kolejnym numerem 43, odkryty w toku szóstej kampanii. Posiadał on bowiem zupełnie odmienną budowę od form lokalnych grobów neolitycznych i meroickich. Grób 43 składał się z dwu głębokich komór wkopanych w twarde silt (muł nilowy), które były od siebie oddzielone belkowaniem drewnianym. Na dnie dolnej komory znajdował się szkielet ludzki ułożony w pozycji wyprostowanej, na wznak (ryc. 6). W grobie tym nie znaleziono wyposażenia. Jeżeli chodzi o chronologię tego obiektu, to pewnością wskazówką w tym względzie będzie dopiero próba datowania radiowęglowego próbek drewna pobranych z resztek belkowania. Wydaje się jednak w tej chwili, że można liczyć się tutaj z możliwością stosunkowo późnej chronologii tego pochówku, która może przypadać na czasy późno- lub post-meroickie (tj. po 4 stulecie n.e.). Znaczna głębokość tego grobu — najprawdopodobniej pierwotna — może wskazywać, że obiekt ten został wykopany już po zakończeniu procesu erozji wzniesienia-stanowiska w Kadero. Groby wcześniejsze w Kadero i w całym środkowym Sudanie znajduje się z reguły płytko pod powierzchnią ziemi lub nawet na samej powierzchni silnie zerodowanych wzniesień, na których zawsze były lokowane cmentarzyska typu „wiejskiego”. Szereg danych wskazuje jednak, że pierwotnie pochówki te zakopywane były na znaczną głębokość, sięgającą 1-1,5 m. W momencie swego rodzaju „katastrofy ekologicznej”, która prawdopodobnie miała swą kulminację w czasach późno-meroickich (mogła ona zostać spowodowana m. in. skutkami gospodarczej działalności grup ludzkich), szybkie zniszczenie roślinności mogło spowodować erozję szczytowej partii wzniesienia w Kadero, o miąższości — zapewne — 1-1,5 m i odsłonięcie pierwotnie głębiej zalegających, starszych pochówków. Groby wykopane po tym momencie odkrywamy już jednak zachowane do swej pierwotnej głębokości.

⁸ P. L. Shinnie, *Meroe. A civilization of the Sudan*, Thames and Hudson 1967, s. 110-111.

⁹ G. A. Walnwright, *Iron in the Napatan and Meroitic ages*, „Sudan Notes and Records”, t. 28: 1945, cz. 1, s. 35-38.

Podsumowanie

Niewątpliwie odkryciem o największym ciężarze gatunkowym, jakie udało się do tej pory dokonać w Kadero, jest stwierdzenie masowo występujących pozostałości dobrze rozwiniętej gospodarki wytwórczej u miejscowej ludności z około 4000 p.n.e. Wiemy w tej chwili, że była to gospodarka oparta o chów zwierząt i uprawę roślin. Intensywny chów bydła był w Kadero uzupełniany przez chów owcy i kozy; z tą gospodarką hodowlaną (mięsną, a być może także i mleczną), mogło być związane trzymanie w osadzie udomowionego psa (do pilnowania stada). Wiemy już także, że ogromne ilości kamieni żarnowych pozostawione w osadzie w Kadero używano do rozcierania ziaren uprawianych zbóż tropikalnych i zapewne także zbieranych nasion dzikich traw.

Odkrycie w Kadero pozostałości intensywnego chowu bydła, sprzężonego z uprawą zbóż tropikalnych, w radykalnym stopniu zmienia tradycyjne poglądy na stosunki kulturowe, panujące w tej części Afryki w 5-4 tysiącleciu p.n.e. Uważano bowiem dotąd, że podstawą bytu ludności neolitu środkowosudańskiego były przede wszystkim formy gospodarki przyswajalnej: rybołówstwo, łowiectwo i zbieractwo, natomiast zaczątkowy chów owcy i kozy miał dla tych grup ludzkich tylko marginesowe znaczenie¹⁰. Stosunkowo wysoki etap rozwoju i charakter wczesnej gospodarki wytwórczej w Kadero jest najstarszym, udokumentowanym śladem po stosowaniu tej formy gospodarki w strefie sawanny sub-saharyjskiej i w całej Czarnej Afryce. Ten typ gospodarki miał swą wyraźną kontynuację w strukturze ekonomicznej znacznie późniejszej ludności meroickiej. Silne podobieństwa do tego typu gospodarki dostrzec także można

u dzisiejszych plemion nilotyckich z basenu Nilu Białego¹¹.

Informacje uzyskane w trakcie badań cmentarzyska neolitycznego w Kadero zdają się wskazywać, że ten dynamiczny rozwój społeczno-gospodarczy w środkowym Sudanie był dziełem ludności pochodzenia autochtonicznego, różniącej się pod względem biologicznym od populacji północno-nubijskich czy egipskich. Jest to więc chyba nowy argument świadczący przeciwko jakoby głównej roli ludności chamickiej w rozprzestrzenianiu się chowu bydła w starożytnej Afryce drogą migracji tych grup etnicznych¹². Genezę chowu zwierząt i, być może, także uprawy roślin w środkowym Sudanie należy najprawdopodobniej wiązać z adaptacją tej zdobyczy kulturowej od obcych grup ludzkich: północno- i środkowo-nubijskich lub grup bytujących w strefie dawnego Sahelu, drogą rozmaitych kontaktów¹³.

W środkowym Sudanie znanych jest dotąd tylko kilka cmentarzysk meroickich typu „wiejskiego”, grupują się one wyraźnie w rejonie Chartumu. Obiekt w Kadero jest jednak, jako pierwszy z nich, badany systematycznie. Można dzięki temu podjąć próbę wyjaśnienia m. in. relacji biologicznych pomiędzy miejscowymi populacjami neolitycznymi a późniejszą ludnością meroicką, a także podjąć próbę opisu demograficznego tych populacji. Cmentarzysko w Kadero jest, poza tym, koniecznym uzupełnieniem tradycyjnego obrazu kultury meroickiej w środkowym Sudanie, na który składają się — w dotychczasowej ewidencji archeologicznej — przede wszystkim obiekty architektury monumentalnej.

Planuje się dalsze badania wykopaliskowe w Kadero.

EXCAVATIONS AT KADERO (SUDAN) (FOURTH, FIFTH AND SIXTH SEASON)

Summary

During the fourth, fifth and sixth archaeological campaign at Kadero, explorations were concentrated on still untouched parts of the Neolithic settlement and on the Neolithic cemetery. They led also to the discovery of a cemetery from the Meroite period and, apart, to that of an isolated grave which yielded no reliable chronological key points and can be only supposed to belong to the Late Meroite or Post-Meroite period.

Up to now excavations covered a total of 552 m² of the Neolithic settlement (Central Sudanese Neolithic). The record continued to be rich in stone querns, what corresponds to impressions left on pottery sherds by grains of sorghum and millet found in the

settlement. Archaeo-zoological investigations proved that 88,17% of the remains of mammals belonged to domesticated animals and 11,83% to wild ones. Among domesticated animals the cow ranges decidedly at the first place, followed by the sheep and the goat. There appeared also rests of the domesticated dog. Among wild animals, the most numerous are the antelope and the gazelle, besides which likewise representatives of carnivorous animals.

In the course of the fourth campaign excavations were extended on further 450 m² of the Neolithic cemetery, where explorers laid bare burials of the

¹⁰ Por. W. P. McHugh, Late prehistoric cultural adaptation in south-west Egypt and the problem of the Nilotic origins of Saharan cattle pastoralism, „Journal of the American Research Center in Egypt”, t. 11: 1974, s. 9-22.

¹⁰ A. J. Arkell, op. cit., s. 102.

¹¹ Por. E. E. Evans-Fritchard, The Nuer. A description of the modes of livelihood and political institutions of a Nilotic people, Oxford 1960.

¹³ L. Krzyżaniak, New light on early food-production in the Central Sudan, „Journal of African History”, t. 19: 1978, z. 3, s. 159-172.

population having lived in the nearby village. Anthropologic examinations showed that this population was composed of individuals with a morphology traditionally defined as „Negroid”, being characteristic a.o. by a strongly developed face and teeth prognathism.

During the fourth season of excavations at Kadero archaeologists discovered also burials ascribed to the Meroite period. In a trench measuring 200 m² they

laid bare 15 graves which seem to belong to the first half of the first millenium A. D. Grave Nr. 30 is to be noticed, because it distinguished itself by an interesting funeral equipment. It contained among others an archer's draw ring and an iron arrow head. The Meroite population of Kadero manifests strong biologic links with the foregoing much older Neolithic local group.

Lech Krzyżaniak

DIE AUSGRABUNGEN IN KADERO (SUDAN) (VIERTE, FÜNFTE UND SECHSTE SAISON)

Zusammenfassung

Während der vierten, fünften und sechsten archäologischen Kampagne in Kadero wurden Schürfungen in einigen noch nicht erforschten Teilen der neolithischen Siedlung und des neolithischen Gräberfeldes vorgenommen. Sie führten zur Entdeckung eines Gräberfeldes aus der Meroitenzeit und eines abseits gelegenen Grabes, welches keine Andeutungen zur Zeitstellung lieferte und nur vermutlich der Spät- oder Nachmeroitensperiode zugeschrieben werden kann.

Die bisherigen Grabungen umfassten rund 552 m² der neolithischen Siedlung (Zentralsundanesisches Neolithikum). Zwischen den Funden traten vorwiegend Mahlsteine auf, welche mit den auf Keramikscherben eingedrückten Negerhirsensamen, wie auch mit einigen in der Siedlung aufgefundenen Hirsenkörnern im Zusammenhang stehen. Archäo-zoologische Untersuchungen ergaben, dass 88,17% der Säugetierreste zum Hausvieh und 11,83% zu wilden Tiergattungen gehörten. Beim Hausvieh stand die Kuh an erster Stelle, gefolgt vom Schaf und von der Ziege. Auch Reste des Haushundes wurden aufgefunden. Wilde Säugetiere waren durch osteologische Reste der Antilope und der Gazelle, aber auch durch einige Knochen fleischfressender Tiere vertreten.

Während der vierten Kampagne wurden Grabungen auf weitere 450 m² des neolithischen Gräberfeldes ausgedehnt, wo Bestattungen der in der benachbarten Siedlung lebenden Bevölkerung entdeckt wurden. Anthropologische Untersuchungen zeigten, dass es sich hier um Individuen mit einer traditionellen als „negroidal” bezeichneten Morphologie handelte, also um eine Bevölkerung, welche sich u.a. durch ihren stark entwickelten Gesichts- und Zahnprognathismus kennzeichnete.

Im Laufe der vierten Schürfungskampagne in Kadero wurden auch Gräber aus der Meroitenzeit entdeckt. In einem 200 m² messenden Graben kamen 15 Bestattungen zum Vorschein, die wahrscheinlich aus der ersten Hälfte des I. Jahrtausends uns. Zeitrechnung stammen. Eines der Gräber (Nr. 30) zeichnete sich durch seine interessante Ausstattung aus. Es enthielt u.a. einen Ziehring des Bogenschützen und eine eiserne Pfeilspitze. Die Meroitische Bevölkerung von Kadero ist biologisch eng mit der vorhergehenden, hier seit langem, viel älteren neolithischen Volksgruppe verbunden.

SPRAWOZDANIA Z BADAŃ
 ARCHAEOLOGICAL RESEARCH
 GRABUNGSBERICHTE

Wanda Tetzlaff

**Badania wykopaliskowe osady kultury pucharów lejkowatych
 w Mrowinie, woj. poznańskie, w latach 1976-1977**

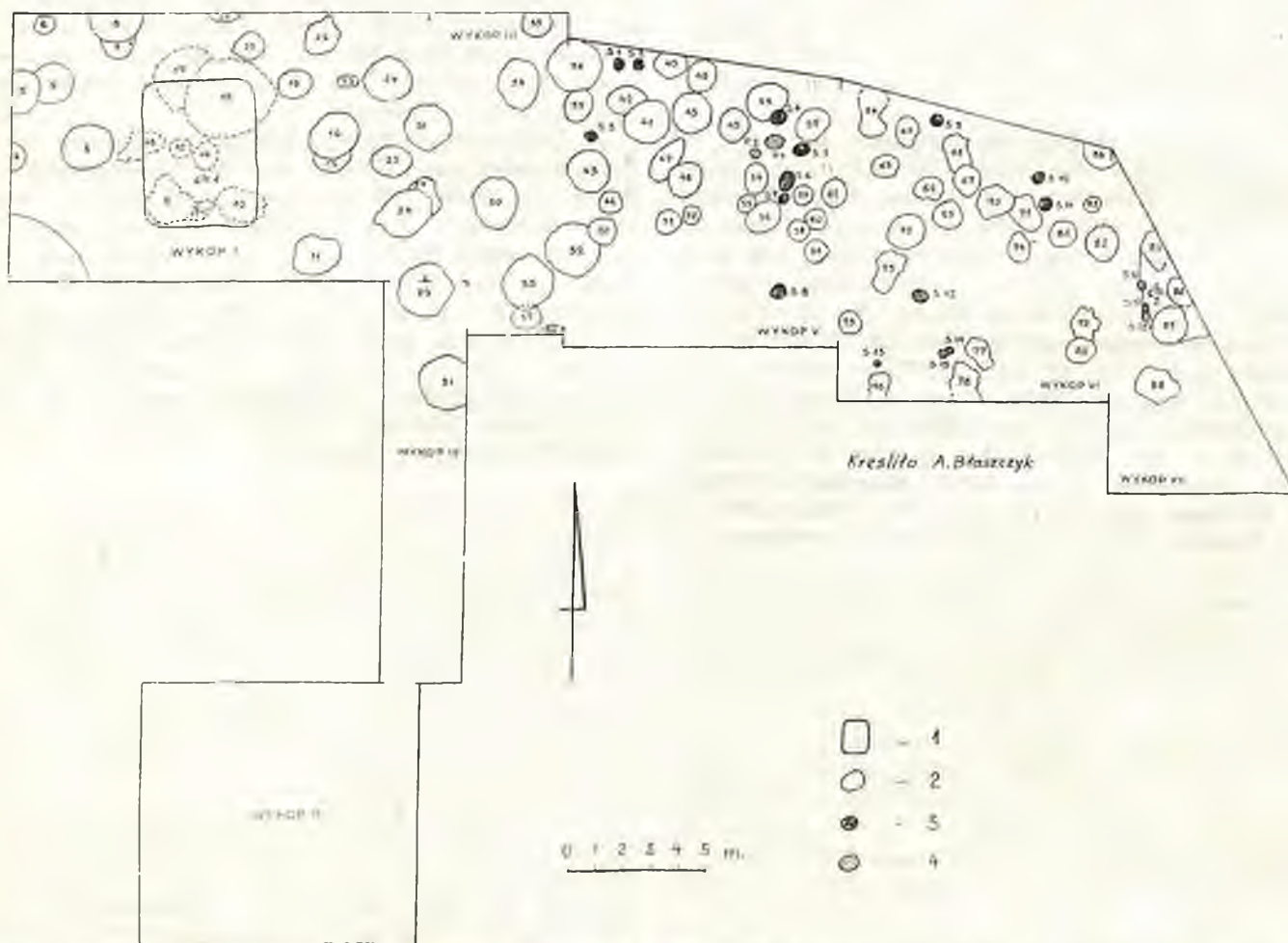
Excavations in a settlement of the Funnel Beaker Culture at Mrowino, Voivodeship of Poznań, in 1976 - 1977

Grabungen in einer Siedlung der Trichterbecherkultur in Mrowino, Wojewodschaft Poznań, in 1976 - 1977

Ratownicze prace wykopaliskowe prowadzone w latach 1976 i 1977 na osadzie kultury pucharów lejkowatych w Mrowinie (stan. 3), gm. Rokietnica, woj. poznańskie, stanowiły kontynuację kilkuletnich już badań, zapoczątkowanych na tym stanowisku w roku

1973. Prace finansowane były przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu i trwały od 29 VI do 4 VIII 1976 r. oraz od 27 VI do 3 VIII 1977 r.

Badania skoncentrowano w płd.-wsch. części osady, gdzie założono trzy wykopy (wykop V, VI i VII)

Ryc. 1. Mrowino, woj. poznańskie, stan. 3. Plan przebadanej części osady. Legenda: 1 — chaty, 2 — jamy, 3 — słupy, 4 — skupiska polepy (rys. Anna Błaszczyk)

Fig. 1. Mrowino, Voivodeship of Poznań, site 3. Plan of the explored part of the settlement. Legend: 1 — huts; 2 — pits; 3 — posts; 4 — pugging accumulations. (Drawn by Anna Błaszczyk)

Abb. 1. Mrowino, Wojewodschaft Poznań, Fundort 3. Plan des untersuchten Teiles der Siedlung. Legende: 1 — Häuser; 2 — Gruben; 3 — Pfosten; 4 — Ansammlung von Lehmestrich. (Zeichnung: Anna Błaszczyk)

Ryc. 2. Mrowino, woj. poznańskie, stan. 3. Jama 43
 Fig. 2. Mrowino, Voiv. of Poznań, site 3. Pit 43
 Abb. 2. Mrowino, Wojew. Poznań, Fundort 3. Grube 43

Fot. W. Tetzlaff

o łącznej powierzchni 260 m² (ryc. 1). W ciągu obu sezonów wykopaliskowych odkryto pozostałości chaty (chata 2), 50 jam (nr 39-88) oraz ślady 18 słupów (nr 1-18).

Przy płn.-wsch. ścianie wykopu VII natrafiono na fragment obiektu, który z dużym prawdopodobieństwem można uznać za pozostałości chaty naziemnej. Odsłonięto jej „ścianę” zachodnią o długości 4,10 m oraz część „ściany” południowej. Na linii ściany zachodniej stwierdzono ślady trzech słupów. Jamy 85, 86 i 87 znajdujące się w obu narożnikach chaty i w jej partii środkowej, stanowią przypuszczalnie integralną część domostwa. Jamy narożnikowe są zapewne pozostałościami jakichś schowków-piwniczek, natomiast obecność dwóch fragmentów prześlików i glinianego ciężarka tkackiego w obrębie jamy 86 może wskazywać na istnienie w tym miejscu warsztatu tkackiego. Niestety, ze względu na przebiegającą tuż obok wykopu drogę, poszerzenie go i odkrycie chaty w całości było niemożliwe.

W zespole jam odsłoniętych na terenie wykopów V-VII nie natrafiono na żadne obiekty o charakterze mieszkalnym: żadna z jam nie spełniała bowiem jednego z podstawowych warunków, jakim jest odpowiednia wielkość, konieczna aby można było uznać ją za ziemiankę czy półziemiankę. Wszystkie zatem jamy należy traktować jako obiekty gospodarcze. Wielkość i forma niektórych z nich, a także zawartość dużej ilości grudek polepy pochodzącej najpraw-

dopodobniej z umocnień ścian lub nakrywającego daszka (negatywy gałęzi, dranic, ślady obmazywań) pozwalają przypuszczać, że stanowią one pozostałość piwniczek ziemiankowych. Za takie można uznać jamy: 42, 45, 56. Obiekty oznaczone numerami 39, 49, 70 i 80 stanowią pozostałość jam paleniskowych. Część jam pełniła niewątpliwie (wtórnie?) funkcję dołów odpadkowych. Pozostaje jednak jeszcze znaczna ilość obiektów o trudnym do sprecyzowania przeznaczeniu.

Trudno również wyciągnąć jakiegokolwiek wnioski z układu przestrzennego słupów oznaczonych numerami 1-15.

Łącznie w ciągu wszystkich sezonów wykopaliskowych odkryto na badanym stanowisku pozostałości dwóch naziemnych budowli mieszkalnych (w tym jedna z paleniskiem z kamienną obudową), dwie półziemianki, 82 jamy spełniające różne funkcje gospodarcze, 4 paleniska na wolnym powietrzu oraz ślady 18 słupów, z których trzy wiązały się z chatą 2.

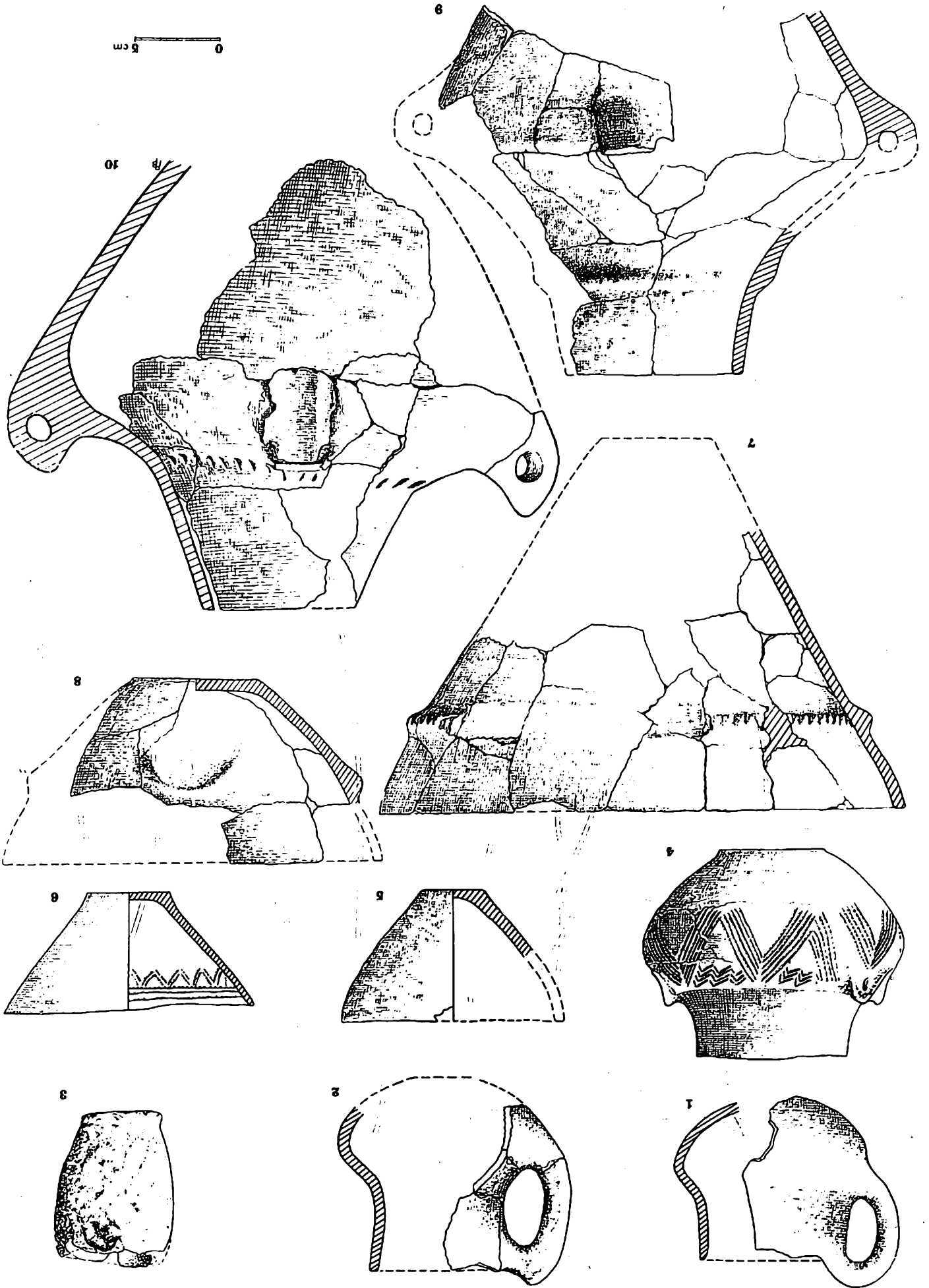
Oprócz dużej ilości ceramiki (ryc. 3): lejkowatych pucharów, mis, amfor, wor' owatych naczyń zasobowych, uzyskano również w latach 1976 i 1977 szereg innych zabytków jak: prześliki gliniane (ryc. 4:1-3), fragment glinianego ciężarka tkackiego (ryc. 4:4), siekierkę krzemioną (ryc. 4:6), fragmenty siekierek (ryc. 4:7) i półfabrykat toporka kamiennego (ryc. 4:8), kamienie żarnowe, rozcieracze do żaren oraz liczne fragmenty płytek kamiennych słu-

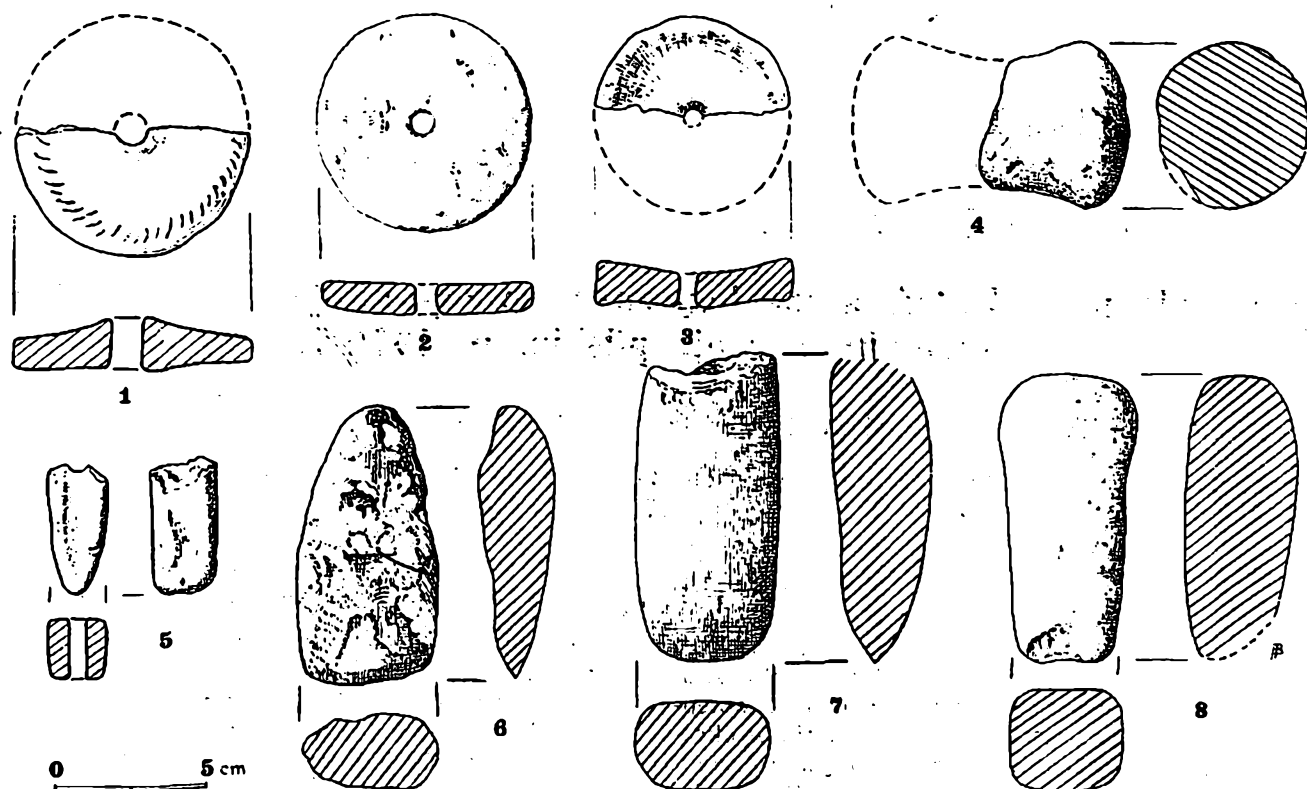
Ryc. 3. Mrowino, woj. poznańskie, stan. 3. Ceramika z osady: 1 - jama 73; 2 - jama 67; 3 - jama 63; 4 - jama 66. 5, 9 - jama 69; 6 - jama 88; 7 - jama 74; 8 - jama 78; 10 - jama 48 (ryc. Anna Błaszczuk)

Fig. 3. Mrowino, Voiv. of Poznań, site 3. Pottery from the settlement: 1 - pit 73; 2 - pit 67; 3 - pit 63; 4 - pit 66; 5, 9 - pit 69; 6 - pit 88; 7 - pit 74; 8 - pit 78; 10 - pit 48 (drawn by Anna Błaszczuk)

Abb. 3. Mrowino, Wojew. Poznań, Fundort 3. Keramik aus der Siedlung: 1 - Grube 73; 2 - Grube 67; 3 - Grube 63; 4 - Grube 66; 5, 9 - Grube 69; 6 - Grube 88; 7 - Grube 74; 8 - Grube 78; 10 - Grube 48 (Zeichnung: Anna Błaszczuk)

0 5 cm

Ryc. 4. Mrowino, woj. poznańskie, stan. 3. Zabytki z osady: 1, 5, 6, 7 — wyk. V, w-twa II; 2 — jama 64; 3 — jama 82; 4 — jama 88; 8 — jama 88 (rys. Anna Błaszczyk)

Fig. 4. Mrowino, Volv. of Poznań, site 3. Archaeologic record from the settlement: 1, 5, 6, 7 — trench V, layer II; 2 — pit 64; 3 — pit 82; 4 — pit 88; 8 — pit 88 (drawn by Anna Błaszczyk)

Abb. 4. Mrowino, Wojew. Poznań, Fundort 3. Funde aus der Siedlung: 1, 5, 6, 7 — Graben V, Schicht II; 2 — Grube 64; 3 — Grube 82; 4 — Grube 88; 8 — Grube 88 (Zeichnung: Anna Błaszczyk)

zących do wygładzania powierzchni narzędzi. Na szczególną uwagę zasługuje fragment miniaturowego toporka glinianego (ryc. 4:5) — jest to już drugi egzemplarz tej kategorii zabytków, znaleziony na terenie osady w Mrowinie.

Osada datowana jest na lubońską fazę wschodniej grupy kultury pucharów lejkowatych.

Na omawianym terenie stwierdzono również niktę ślady osadnictwa z okresu średniowiecza: z tego czasu pochodzą nieliczne ułamki naczyń oraz fragment raka żelaznego.

Badania wykopaliskowe w Mrowinie kontynuowane będą również w latach następnych.

Czesław Strzyżewski i Zbigniew Żurawski

Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzanych w rejonie Trzcianki, w woj. pilskim w 1976 r.

Report on archaeological investigations in the region of Trzcianka, Voivodeship of Piła, in 1976

Bericht über archäologische Forschungen in der Gegend von Trzcianka, Wojewodschaft Piła, in 1976

W 1976 r. na terenie Białej, Sarcza i Trzcianki, w woj. pilskim Muzeum Archeologiczne w Poznaniu zainicjowało prace weryfikacyjne (powierzchniowo-sondazowe) oraz wykopaliskowe, stanowiące wstępny etap badań nad osadnictwem — głównie w okresie halsztackim, przedrzymskim i wpływów rzymskich — na pograniczu wielkopolsko-pomorskim, ujętych w planie naukowo-badawczym tej instytucji¹. Penetracje powierzchniowe i sondazowe zostały przeprowadzone ze środków finansowych Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, natomiast prace wykopaliskowe podjęto z pomocą finansową Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Pile, który zaproponował skorelowanie zamierzeń naukowo-badawczych z planem zabezpieczenia i ratowania stanowisk zagrożonych zniszczeniem na obszarze będącym przedmiotem naszych prac.

Zgodnie z przyjętym założeniem zarejestrowania całokształtu osadnictwa pradziejowego w kilku mikroregionach geograficznych na terenie dorzecza dolnej Noteci (głównie na odcinku między Wieleniem a Nakłem) obszar wsi Biała, gmina Trzcianka został wybrany jako mikroregion reprezentatywny dla części północno-wschodniej Kotliny Gorzowskiej i południowego przedpola Pojezierza Wałeckiego, którego odpowiednikami w przyszłości będą mikroregiony wytypowane w południowo-zachodniej części Pojezierza Krajeńskiego i północnej partii Wysoczyzny Gnieźnieńskiej.

Obszar wsi Biała o powierzchni około 30 km² jest wyodrębniony od strony wschodniej pradoliną, której środkiem płynie Noteć, od strony południowej — strumieniem Trzcianka, od strony północnej — strumieniem Glinica (Mątnica?)², a od zachodu — południkowo biegnącymi rynnami częściowo wyschniętych jezior polodowcowych moreny dennej, z których za-

chowały się Jez. Moczytko i Jez. Bąblino. Teren ten stanowi wysoką krawędź północną doliny Noteci, poprzecinaną we wschodniej części wąskimi jarami wychodzącymi w pradolinę, której rzeźba jest dosyć jednostajna — równinna, urozmaicona nielicznymi wysokimi wyniesieniami oraz obniżeniami. W centralnej części tego obszaru (z odchyleniem na wschód) znajdują się zabudowania wsi, rozbudowanej głównie na osi N-S, z licznymi wybudowaniami oddalonymi o kilka kilometrów od jej środka. Analizowany obszar jest jeszcze obecnie otoczony starymi lasami, miejscami już wytrzebionymi — szczególnie w części zachodniej. Wskutek komasacji gruntów ulegały likwidacji niektóre drogi polne wewnątrz. Gleby natomiast na krawędzi doliny są miejscami zbielicowane, a w dolnych partiach jej zboczy są silnie spiaszczone.

Przedstawiony krajobraz równiny dennomorenowej rozciąga się dalej w kierunku zachodnim od pasma rynien polodowcowych, odgraniczających obszar Białej od Trzcianki i Sarcza, gdzie znajdują się wydłużone na osi W-O rynnowe jeziora Okunie i Sarcze, otoczone lasami (głównie iglastymi) porastającymi pagórki dennomorenowe.

W Białej, Sarczu i Trzciance już od schyłku XIX w. znajdowano podczas prac ziemnych znaleziska świadczące o istnieniu na tym terenie osadnictwa pradziejowego począwszy od epoki neolitu. Wśród ważniejszych odkryć dokonanych w Białej należy wymienić wytwory z epoki neolitu (wióry i okrzeski krzemienne), jak również przypadkowo znalezione pojedyncze groby pochodzące z 2-3 cmentarzysk ludności kultury pomorskiej. Najwięcej materiałów odkrytych w tej miejscowości było związanych z osadnictwem w młodszym podokresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich. Większość z nich znajdowała się w rozkopanych w 1891 r. czterech kurhanach (na 10 obiektów ówczas znanych) na stan. 1, pod którymi odsłonięto około 10 grobów popielnicowych i jamowych odrywając w nich naczynia gliniane, zapinki i ułamki klamer do pasa z żelaza, fragmenty stopnionych przedmiotów brązowych, ułamek naszyjnika brązowego z cylindrycznie zgrubiałymi końcami oraz fragment szpili skrzydlatej, pocho-

¹ W Muzeum Archeologicznym w Poznaniu powołano zespół naukowo-badawczy do realizacji tej problematyki pod kierownictwem mgr C. Strzyżewskiego, przy naukowej konsultacji dr. W. Błaszczyka, w skład którego wchodzi obecnie tylko pracownicy muzeum, aczkolwiek przewiduje się poszerzenie go przy współpracy z instytucjami woj. pilskiego. W 1976 r. badania wykopaliskowe prowadzili mgr C. Strzyżewski i mgr Z. Żurawski z pomocą mgr E. Stelmachowskiej oraz W. Bromskiego.

² Por. mapę woj. pilskiego w skali 1:300 000 i 1:100 000 z 1975 r.

dzące w części z kręgu kultury jastorfskiej. W Białej znaleziono również naczynie brązowe wraz z ostrogą, zapinki, łańcuszki, sprzączki i okucia pasa z brązu, nóż i grot z żelaza, okucie brązowe pochwy miecza, paciorki szklane i bursztynowy, prześliki gliniane i z piaskowca, złoty pierścionek (?) oraz monetę z podokresu wczesnorzymskiego, jak również czarkę glinianą i szczypczyki brązowe z podokresu późnorzymskiego. Natomiast na okres wczesnośredniowieczny są datowane ułamki przetaków glinianych, kamienie żaren rotacyjnych oraz grzebień³. Także w Trzciance i Sarczu od dawna odkrywano materiały archeologiczne, wśród których były siekierki i inne wytwory krzemienne oraz siekierka i toporek kamienne pochodzące z epoki neolitu, przedmioty związane z osadnictwem ludności kultury łużyckiej — w tym bransoleta, zapinka i grot z brązu, krążki bursztynowe oraz popielnice, jak również groby kultury pomorskiej i grobów kloszowych z starszego podokresu przedrzymskiego. Zlokalizowano także osadę z okresu wpływów rzymskich, gdzie stwierdzono występowanie żużli żelaznych, jak również znaleziono kilka monet rzymskich z III - IV w. n.e. oraz kamienie żaren rotacyjnych z okresu wczesnośredniowiecznego⁴. Znajdźiska te, mimo braku dokładniejszej dokumentacji, świadczyły o intensywnym zasiedleniu tego obszaru w pradziejach.

Dopiero w 1964 r. przeprowadzono w Białej, Sarczu i Trzciance oraz w innych pobliskich miejscowościach metodyczne badania powierzchniowe (M. Kobusiewicz i L. Krzyżaniak z pomocą B. Onaka i J. Łopaty), dzięki którym w Białej zlokalizowano 4 stanowiska, a wśród nich dwie osady ludności kultury łużyckiej (stan. 2 i 5) z okresu halsztackiego C, cmentarzysko (?) ludności kultury pomorskiej (stan. 3) oraz osadę z I - II w. n.e. (stan. 4). W Trzciance natomiast odkryto znalezisko luźne z epoki neolitu i osadę ludności kultury grobów kloszowych (stan. 1)⁵. W tymże samym roku J. Łopata przeprowadził z ramienia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Poznaniu krótkotrwałe badania wykopaliskowe na cmentarzysku kurhanowym w Białej (stan. 1). Odnotował wówczas istnienie 7 pagórków, na których założył wykopy sondażowe, nie znajdując w nich materiału źródłowego, poza jednym fragmentem naczynia glinianego⁶.

W dniach 5 - 10. IV. 1976 r. zespół pracowników Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w składzie: autorzy i mgr Alfred Szuldrzyński, przeprowadził badania powierzchniowo-sondażowe na terenie Białej oraz dodatkowo w Sarczu i Trzciance-Sarczu.

Natomiast w dniach 1. VII. — 14. VIII. 1976 r. prowadzono ratownicze badania wykopaliskowe na stan. 1, 16, 26 i 37 w Białej, na stan. 2 w Sarczu i na stan. 2 w Trzciance-Sarczu.

Materiał źródłowy pochodzący z badań weryfikacyjnych i wykopaliskowych znajduje się obecnie w

Muzeum Archeologicznym w Poznaniu, a po opracowaniu naukowym zostanie przekazany do woj. pilskiego.

BADANIA WERYFIKACYJNE

W 1976 r. pracami powierzchniowo-sondażowymi objęto łącznie 39 stanowisk archeologicznych, spośród których 36 znajduje się na terenie Białej, jedno w Sarczu, a dwa w Trzciance-Sarczu. Ponieważ część z nich jest stanowiskami wielokulturowymi, stąd łącznie zweryfikowano 88 punktów osadniczych. Spośród nich jedynie cmentarzysko kurhanowe w Białej było znane wcześniej, a pozostałe odkryto w 1976 r. Na stan. 26 w Białej oraz na stan. 2 w Sarczu prace miały charakter sondażowy, natomiast pozostałe obiekty zostały objęte penetracją powierzchniową.

Wykaz stanowisk archeologicznych zweryfikowanych na terenie gminy Trzcianka w woj. pilskim w 1979 r. (tab. 1).

W Białej badaniami weryfikacyjnymi objęto obszar o powierzchni 2,625 km² (1,5 × 1,75 km), położony na wschód od zabudowań wsi aż do Nadnoteckich Łęgów, a na północ od drogi prowadzącej głębokim jarem z Państwowego Gospodarstwa Rolnego ku dolinie Noteci. Prócz tego zlustrowano teren cmentarzyska kurhanowego (stan. 1). Łącznie odkryto 35 stanowisk dotychczas nieznanych, z których 34 spenetrowano powierzchniowo, a na jednym założono sondaże (stan. 26), jak również zweryfikowano stan. 1 znane wcześniej (ryc. 1). Wśród nich znajduje się 16 osad, w tym 4 — ludności kultury łużyckiej, 1 — ludności kultury łużyckiej lub pomorskiej, 5 — ludności kultury pomorskiej, 4 — z okresu wpływów rzymskich i 2 — z okresu wczesnośredniowiecznego, jak również wspomniane dwa cmentarzyska.

Na 5 stanowiskach znaleziono w Białej wióry i odłupki krzemienne pochodzące z epoki kamienia, a na jednym obiekcie odkryto ceramikę kultury pucharów lejkowatych z epoki neolitu. Na 6 stanowiskach zarejestrowano materiał ceramiczny kultury łużyckiej z późnego okresu epoki brązu i z wczesnego okresu epoki żelaza, na 9 — ułamki naczyń kultury pomorskiej, a na dalszych dwóch obiektach — ceramikę kultury łużyckiej lub pomorskiej. Na stan. 10 natomiast znaleziono ułamek naczynia kultury grobów kloszowych. Na 6 stanowiskach wystąpił materiał z I w. p.n.e. — V w. n.e., a na 18 obiektach — fragmenty naczyń z okresu wczesnośredniowiecznego, w tym na 3 — z VI/VII — VII/VIII w., na 5 — z VIII — poł. X w. (ceramika górą obtaczana), na 5 — z XI - XII w. i na 4 — z XII/XIII — poł. XIII w. (ceramika całkowicie obtaczana) oraz na jednym obiekcie — fragment naczynia górą obtaczanego silnie zniszczonego. Na dalszych czterech stanowiskach znaleziono ułamki naczyń toczonych z okresu późnośredniowiecznego. Poza tym na 25 obiektach odkryto fragmenty naczyń toczonych z okresu nowożytnego, a z 7 stanowisk pochodzi ceramika ręcznie lepiona pradziejowa.

Wśród wymienionych obiektów znajdowało się zniszczone cmentarzysko ludności kultury pomorskiej (stan. 26), gdzie odkryto 4 groby, w tym 2 groby skrzynkowe uszkodzone podczas eksploatacji piasku

³ Por. teczkę „Biała” nr 3408 w archiwum naukowym Muzeum Archeologicznego w Poznaniu oraz J. Kostrzewski, Wielkopolska w czasach przedhistorycznych, Poznań 1933, s. 154 i n.

⁴ Por. teczkę „Trzcianka” nr 3431 i „Sarcz” nr 3428 w archiwum naukowym Muzeum Archeologicznego w Poznaniu.

⁵ M. Kostrzewski, Wykaz zabytków Muzeum Archeologicznego w latach 1964 - 1966, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 17: 1968, s. 297 i n.

⁶ Por. teczkę „Biała” nr 3408 w archiwum naukowym Muzeum Archeologicznego w Poznaniu.

Tabela 1

Lp.	Miejscowość	Nr stanowiska	Rodzaj stanowiska	Chronologia, kultura
1.	Biała	1	cmentarzysko kurhanowe	okres późnolateński
2.	"	6	?	epoka kamienia i okres nowożytny
3.	"	7	?	poł. XIII - XIV w. i okres nowożytny
4.	"	8	?	poł. XIII - XIV w. i okres nowożytny
5.	"	9	?	okres nowożytny
6.	"	10	?	kultura grobów kloszowych, poł. XIII - XIV w. i okres nowożytny
7.	Biała	11	osada	kultura łużycka
			?	XI w. i okres nowożytny
8.	"	12	?	? pradziejowa, VI/VII - VII w., XI - XII w. i poł. XIII - XIV w.
9.	"	13	?	? pradziejowa i okres nowożytny
10.	"	14	?	kultura pomorska?, XI - XII w. i okres nowożytny
11.	"	15	osada	kultura pomorska
			?	XII - XIII w. i okres nowożytny
12.	"	16	?	neolit - kultura pucharów lejkowatych, VI/VII - VII w.
			osada	kultura łużycka
13.	"	17	?	? pradziejowa
14.	"	18	?	epoka kamienia, okres nowożytny
			osada?	okres wpływów rzymskich
15.	"	19	osada	kultura pomorska
16.	"	20	?	kultura pomorska?, IX - X w. i okres nowożytny
17.	"	21	?	okres nowożytny
18.	"	22	?	okres nowożytny
19.	"	23	?	okres wczesnośredniowieczny i nowożytny
20.	"	24	osada?	kultura pomorska?
21.	"	25	osada	kultura pomorska
			?	okres nowożytny
22.	"	26	cmentarzysko	kultura pomorska (400 - 250 r. p.n.e.)
23.	"	27	?	? pradziejowa i okres nowożytny
24.	"	28	?	? pradziejowa i okres nowożytny
25.	"	29	osada	kultura łużycka? pomorska?
			?	XII w. i okres nowożytny
26.	"	30	?	? pradziejowa i okres nowożytny
27.	"	31	?	kultura łużycka? pomorska?
28.	Biała	32	osada	okres wpływów rzymskich
29.	"	33	?	kultura łużycka i okres nowożytny
30.	"	34	?	okres nowożytny
31.	"	35	osada	okres wpływów rzymskich?
32.	"	36	?	epoka kamienia, kultura łużycka, XIII w. i okres nowożytny
			osada?	VIII - X w.
33.	"	37	osada	kultura łużycka i pomorska
			?	IV/V w., VI/VII w., IX-poł. X w., XII w. i okres nowożytny
34.	"	38	?	epoka kamienia, poł. X w., XII - XIII w. i okres nowożytny
			osada	V okres epoki brązu i okres halsztacki C - kultura łużycka
35.	"	39	?	epoka kamienia, ? pradziejowa, kultura pomorska i okres nowożytny
			osada	IX w. i XII/XIII w.
36.	"	40	osada	faza B1 - C1 okresu wpływów rzymskich
37.	Sarcz	2	cmentarzysko kurhanowe	?
			?	mezolit, neolit
38.	Trzcianka-Sarcz	2	cmentarzysko kurhanowe	?
39.	Trzcianka-Sarcz	3	cmentarzysko kurhanowe	?

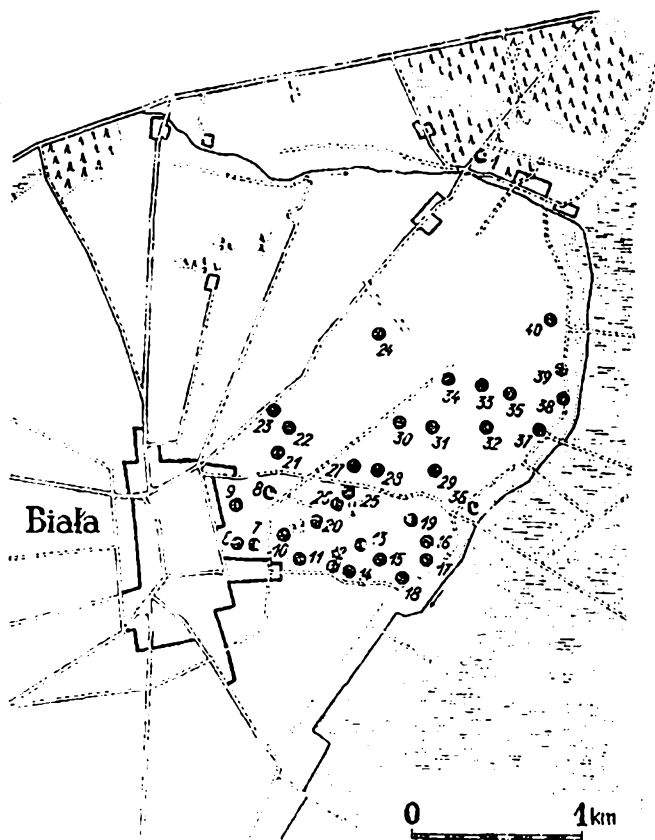
BADANIA WYKOPALISKOWE

Biała, gm. Trzcianka, stan. 16

Krótkotrwałe badania wykopaliskowe przeprowadzono w dniach 14-17 i 26-28. VII 1976 r. na terenie osady ludności kultury łużyckiej z wczesnego okresu epoki żelaza, gdzie w kwietniu 1976 r. znaleziono kilkanaście ułamków naczyń glinianych kultury łużyckiej oraz pojedyncze fragmenty naczyń kultury pucharów lejkowatych z epoki neolitu i z wczesnej fazy okresu wczesnośredniowiecznego, występujących w rozrzucie 150×150 m.

Stanowisko znajduje się około 0,8 km na wschód od zabudowań PGR w Białej u podnóża oraz w środkowej partii stromego zbocza wysokiej krawędzi doliny Noteci, gdzie została zlokalizowana piaśnica o wymiarach 75 (N-S) \times 55 m (ryc. 1).

Podczas wykopalisk założono 2 wykopy usytuowane bezpośrednio przy zachodniej skarpie wybierzyska, o łącznej powierzchni $21,5$ m². W wykopie 1 odkryto fragment jamy spaleniskowej oraz kolistej jamki po słupie budowli naziemnej, a w wykopie 2 odsłonięto nieregularnie owalną jamę spaleniskową oraz ślad po wkopie. Wszystkie obiekty oraz wkopy wystąpiły pod warstwą próchnicy pierwotnej, nad którą zalegały trzy warstwy nasypu nowożytnego i współczesnego. Znaleziono w nich kilka fragmentów naczyń kultury łużyckiej oraz węgielki drzewne i ułamki kości zwierzęcej.

Ryc. 1. Biała, woj. piłskie. Plan sytuacyjny rozmieszczenia stanowisk archeologicznych

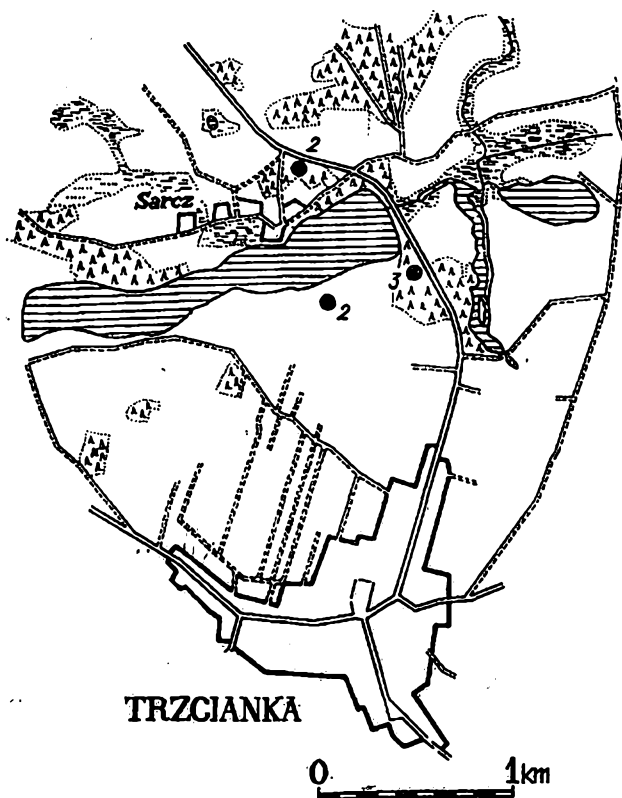
Fig. 1. Biała, Volvodeship of Piła. Situation plan of the distribution of archaeological sites

Abb. 1. Biała, Wojewodschaft Piła. Lageplan mit Verteilung der archäologischen Fundorte

oraz 2 groby popielnicowe z obstawą kamienną. W jego sąsiedztwie zlokalizowano osady ludności tej kultury (stan. 15, 19 i 25). Prócz tego odkryto aktualnie niszczone osady ludności kultury łużyckiej (stan. 16) oraz stanowisko wielokulturowe (stan. 37). Na stan. 1 z młodszego podokresu przedrzymskiego stwierdzono istnienie jeszcze kilku zachowanych i widocznych kurhanów, a w odległości około 0,7 km od niego zlokalizowano osadę datowaną na fazę B1-C1 okresu wpływów rzymskich, na terenie której znaleziono ułamek tocznej czarki. Prócz tego na jednej z osad z okresu wpływów rzymskich (stan. 18) wystąpił żużel żelazny, związany być może z miejscową produkcją żelaza.

Spośród omówionych stanowisk tylko 8 odkryto na zboczu doliny Noteci (stan. 16-18 i 36-40), w tym dwa z okresu wpływów rzymskich. Natomiast pozostałe obiekty są usytuowane na krawędzi pradolin i w głębi równiny dennomorenowej.

W trakcie badań weryfikacyjnych na terenie gminy Trzcianka odkryto nadto cmentarzysko kurhanowe położone w Sarczu po północnej stronie Jez. Sarczego, gdzie założono sondaż na kurhanie 1 o powierzchni $5,6$ m². Pod nasypem kurhanu odkryto przepalone kości zwierzęce?, ułamki naczyń z okresu wpływów rzymskich? i z epoki neolitu oraz węgielki drzewne. W pobliżu tego stanowiska zlokalizowano dwa dalsze cmentarzyska kurhanowe położone na terenie Trzcianki-Sarcza (ryc. 2) po wschodniej i południowej stronie Jez. Sarczego (stan. 2 i 3).

Ryc. 2. Sarcz i Trzcianka, woj. piłskie. Plan sytuacyjny rozmieszczenia cmentarzysk kurhanowych

Fig. 2. Sarcz and Trzcianka, Volv. of Piła. Situation plan of the distribution of graves under barrow

Abb. 2. Sarcz und Trzcianka, Wojew. Piła. Lageplan mit Verteilung der Hügelgräberfelder

Biała, gm. Trzcianka, stan. 37

W dniach 19 - 21 i 29 - 30. VII. 1976 r. przeprowadzono rozpoznawcze badania wykopaliskowe na terenie stan. 37 położonego około 1,5 - 1,8 km na północny-wschód od wsi (ryc. 1), w dolnej partii stromego zbocza wysokiej krawędzi doliny Noteci łagodnie opadającej ku polom uprawnym i łęgom nadrzecznym. Znajduje się tutaj czynne wybiezysko piasku i żwiru o wymiarach 330 (NO SW) × 30 m, wzdłuż którego górnej krawędzi biegnie linia starych okopów wojskowych.

Podczas badań weryfikacyjnych w kwietniu 1976 r. znaleziono kilkadziesiąt ułamków naczyń glinianych kultury łużyckiej i pomorskiej oraz z okresu późnorzymskiego i z różnych faz okresu wczesnośredniowiecznego, jak również bryłki żużli żelaznych i polepy, kość zwierzęcą i węgielki drzewne.

Prace wykopaliskowe potwierdziły wcześniejsze stwierdzenia, jak również doprowadziły do odkrycia w skarpię piaskownicy 11 obiektów, w tym 3 palenisk, 7 jam i 1 pieca, zalegających pod trzema warstwami nasypu nowożytnego i współczesnego oraz pod warstwą próchnicy pierwotnej. Znaleziono w nich ułamki naczyń głównie tzw. kuchennych pochodzących z osady ludności kultury łużyckiej z wczesnego okresu epoki żelaza (w części południowo-zachodniej piaskownicy) oraz z osady ludności kultury pomorskiej z starszego podokresu przedrzymskiego (w części północno-wschodniej stanowiska). W partii północno-wschodniej piaskownicy występowały również fragmen-

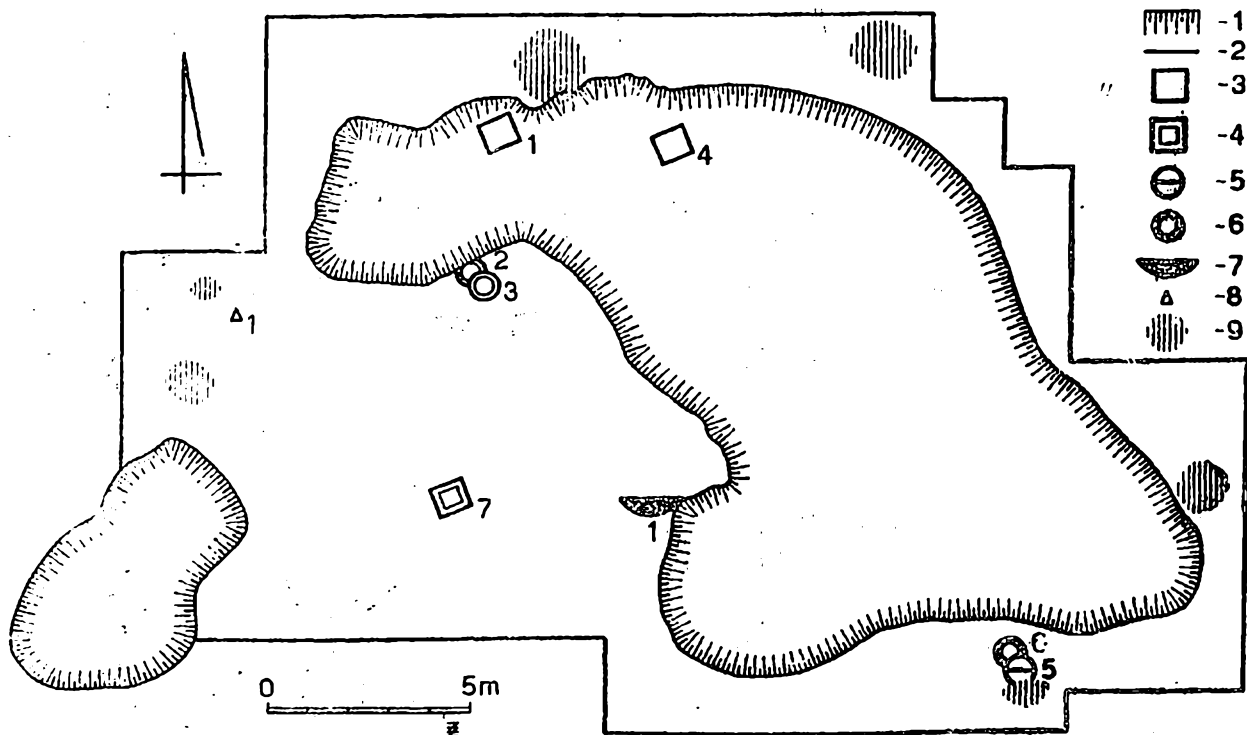
ty cienkościennych czarek z okresu późnorzymskiego oraz ułamki średniościennych naczyń z okresu wczesnośredniowiecznego.

Biała, gm. Trzcianka, stan. 26

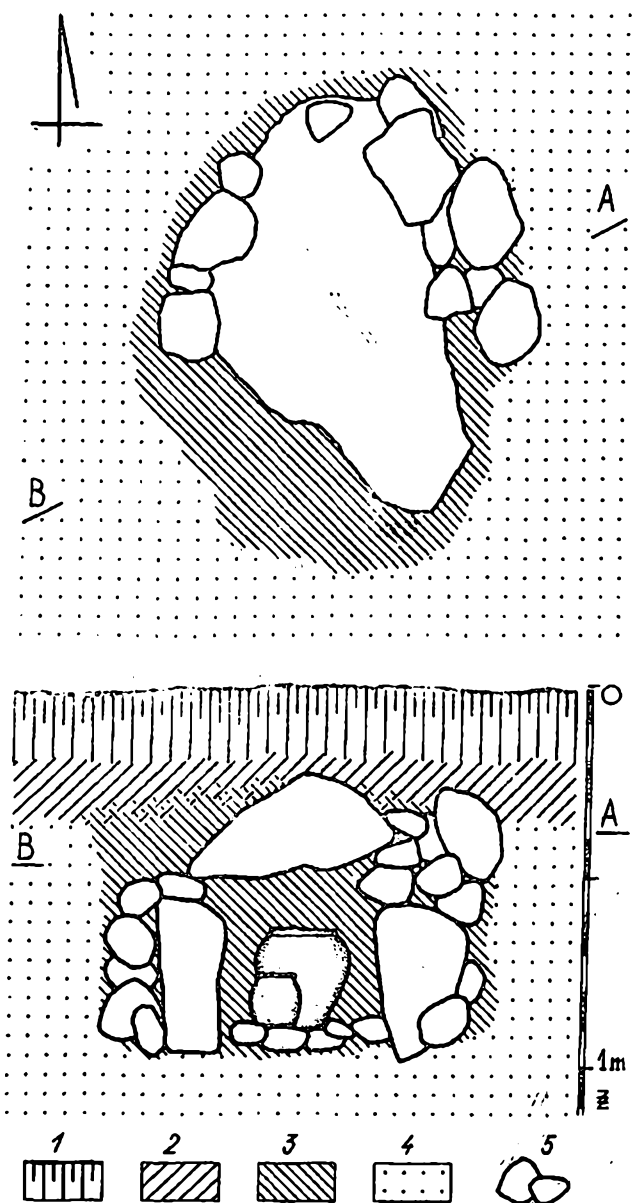
Cmentarzysko jest usytuowane na kulminacji wrzecionowatego wzniesienia zwanego „Karzełczą Górą”, położonego w odległości około 0,7 km na wschód od zabudowań wsi (ryc. 1). Wysokie, piaszczyste wzgórze o stromo opadających zboczach stanowi obecnie nieużytek porośnięty kilkudziesięcioletnim lasem mieszanym i niskimi krzewami. Niszczony jest od strony południowo-zachodniej dużą piaskownicą, a w centrum płaskiej kulminacji — dwoma płytkimi wybiezyskami.

Stanowisko zostało odkryte 8. IV. 1976 r. w trakcie badań weryfikacyjnych. Stwierdzono wówczas obecność 4 grobów, które następnie wyeksplorowano. Dwa z nich (groby 1 i 4) zostały współcześnie zniszczone i wyrabowane, natomiast pozostałe były widoczne w skarpię piaskownicy.

Ratownicze badania wykopaliskowe przeprowadzone w dniach 1 - 24. VII. 1976 r. skoncentrowano na terenie zagrożonym zniszczeniem przez dalsze wybieranie piasku. Ogółem zbadano obszar o powierzchni 220 m², otaczając wykopami wybiezysko usytuowane na kulminacji wzniesienia. Odkryto w nich dalsze 3 groby oraz 1 palenisko i 1 skupisko silnie zniszczonych naczyń (ryc. 3). Ponadto znaleziono kilkadziesiąt luźnych fragmentów ceramiki, w tym kilka

Ryc. 3. Biała, woj. piłskie, Stanowisko 26. Plan zbadanej części cmentarzyska. Legenda: 1 — skarpa piaskownicy, 2 — granica wykopu, 3 — grób skrzynkowy, 4 — grób skrzynkowy z dodatkowym obwarowaniem, 5 — grób popielnicowy z brukiem, 6 — grób popielnicowy z obstawą, 7 — palenisko, 8 — skupisko ceramiki, 9 — wkop nowożytny
 Fig. 3. Biała, Voiv. Pila. Site 26. Plan of the explored part of the cemetery. Legend: 1 — slope of the sand-pit; 2 — trench limit; 3 — cist grave; 4 — cist grave with additional bordering; 5 — urn grave with pavement; 6 — urn grave with accessory pots; 7 — fire-place; 8 — accumulation of pottery sherds; 9 — contemporary ditch
 Abb. 3. Biała, Wojew. Pila. Fundort 26. Plan des untersuchten Sektors des Gräberfeldes. Legende: 1 — Böschung der Sandgrube; 2 — Grenze des Grabens; 3 — Steinkistengrab; 4 — Steinkistengrab mit zusätzlicher Befestigung; 5 — Urnengrab mit Pflaster; 6 — Urnengrab mit zusätzlicher Sicherung; 7 — Feuerstelle; 8 — Ansammlung von keramischen Erzeugnissen; 9 — neuzeitlicher Graben

Ryc. 4. Biała, woj. pilskie. Stanowisko 26. Grób 7. Rzut poziomy i profil północno-zachodni. 1 — ciemnoszara próchnica, 2 — żółtobrązowy piasek z próchnicą, 3 — jasnobrązowy piasek, 4 — jasnożółty piasek (calec), 5 — kamienie polne

Fig. 4. Biała, Voiv. of Pila. Site 26. Grave 7. Horizontal projection and north-west profile. 1 — dark grey humus; 2 — yellowish-brown sand with humus; 3 — light-brown sand; 4 — light-yellow sand (virgin soil); 5 — field stones

Abb. 4. Biała, Wojew. Pila. Fundort 26. Grab 7. Horizontalprojektion und nord-westliches Profil. 1 — dunkelgrauer Humus; 2 — gelbbrauner Sand mit Humus; 3 — hellbrauner Sand; 4 — hellgelber Sand (gewachsener Boden); 5 — Feldsteine

wtórnie przepalonych. Wszystkie odkryte obiekty (poza zniszczonymi grobami 1 i 4) wyodrębniały się u spągu warstwy II podpróchnicznej (groby 5-7 i palenisko 1) lub bezpośrednio pod nią. Wśród odkrytych zespołów grobowych wyróżniono 3 groby skrzynkowe (w tym 1 z dodatkowym obwarowaniem kamiennym), 3 groby z obstawą kamienną oraz 1 grób z brukiem kamiennym. Wszystkie groby reprezentują typ ciałopalnych, płaskich pochówków popielnicowych, przy czym tylko jeden z nich (grób 7) był grobem zbiorowym (2-popielnicowym), gdy pozostałe zawierały po jednej popielnicy. W wyniku przeprowadzonej ekspertyzy antropologicznej stwierdzono, że

wszystkie pochówki zawierały przepalone kości ludzkie, należące do pojedynczych osobników⁷.

Wśród 3 grobów skrzynkowych jedynym zachowanym w całości był grób 7 („rodzinny”) z dodatkowym obwarowaniem kamiennym (ryc. 4). Przykryty dużą płytą kamienną posiadał pięcioboczną komorę grobową o wymiarach 1,17×1,08 m. Wewnątrz skrzyni, na płasko wybrukowanym dnie, stały dwie popielnice. Większa z nich zawierała szczątki kostne kobiety zmarłej w wieku Adultus, na których ujawniono ślady patyny niezachowanego przedmiotu z brązu. Mniejsza z popielnic, przykryta płaską pokrywką wpuszczaną, mieściła szczątki kostne noworodka-niemowlęcia (?). Identyczna struktura, wykonanie i wypał obu popielnic wskazują, że zostały wyprodukowane jednocześnie. Natomiast brak jakichkolwiek śladów otwarcia grobu nasuwa przypuszczenie, iż wstawiono je tam w tym samym czasie.

Groby z obstawą kamienną wystąpiły w postaci kolistych jam o średnicy 0,8-1,1 m, w przekrojach kształtu głęboko-misowatego (groby 2, 3) oraz szeroko-lejkowatego (grób 6). Jak już wspomniano, wszystkie zawierały pojedyncze popielnice ustawione na płaskim kamieniu (grób 2) lub bruku (groby 3, 6) i otoczone nieckowatymi obstawami, zbudowanymi z kilkunastu średniej i małej wielkości kamieni polnych. Tylko grób 6, w którym znaleziono paciorek kamienny, był wyposażony w przystawkę w postaci miniaturowego kubka, natomiast pozostałe groby zawierały fragmenty czapkowej pokrywy wpuszczanej (grób 3) oraz misy (grób 2), pełniących zapewne funkcję przykryw popielnic.

Ostatnią z wymienionych odmian reprezentuje grób 5, z nieregularnie nieckowatym wypełniskiem o średnicy 1,25-1,30 m i miąższości 0,43 m, przykrytym luźnym brukiem złożonym ze średniej i małej wielkości otoczków oraz kamieni łupanych. Oprócz fragmentów silnie zniszczonej popielnicy wystąpiły w nim ułamki miniaturowego kubka.

Na uwagę zasługuje jednakowa orientacja grobów skrzynkowych wzdłuż osi NW-SO oraz stwierdzenie dwóch przypadków celowego wkopywania grobu w pochówkach chronologicznie starszy (grób 3 w 2 i grób 5 w 6).

Niewielką ilość znanych w kulturze pomorskiej tzw. miejsc ciałopalenia uzupełniają odkryte w Białej palenisko 1. Obiekt ten posiadał kolisto-nieckowaty bruk kamienny o wymiarach 1,85×1,75 m i był wypełniony intensywną spaliną z licznymi fragmentami węgielków drzewnych, drobnymi ułkami ceramiki oraz fragmentami przepalonych kości ludzkich.

Na niezbyt bogaty inwentarz rozpoznanych form naczyń składają się gładkościennie popielnice, w tym asymetryczna z wyodrębnioną, stożkowatą szyjką i wydętym w górnej partii brzuścem oraz mała — beczułkowata (grób 7), kształtu jajowatego z dwoma uchami powyżej załomu brzuśca (grób 3), jak również naczynie baniaste z wygładzoną szyjką i schropowanym brzuścem (luźne). Znaleziono też liczne fragmenty mis z wgłębieniem poniżej krawędzi (groby 2, 6 i luźne) oraz pojedynczy okaz z brzegiem zagiętym do

⁷ Analizę antropologiczną szczątków kostnych wykonał mgr P. Otoczek z Zakładu Antropologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, któremu autorzy niniejszym uprzejmie dziękują.

Ryc. 5. Sarcz, woj. piłskie. Stanowisko 2. Kurhan 1. Część profilu południowo-wschodniego. 1 — ciemnoszara próchnica leśna, 2 — nasyp kurhanu w postaci jasnobrunatnego i szarego, szarobrunatnego oraz szarżółtobrunatnego piasku przedzielonego smugami ciemnego żwirowatego piasku, 3 — próchnica pierwotna, górą barwy szarej, szarobrunatnej i ciemnoszarobrunatnej silnie spiaszczona, a dołem barwy ciemnoszarej i ciemnobrunatnej spiaszczona, 4 — brunatny i szarobrunatny piasek z próchnicą, niżej piasek barwy żółtobrunatnej, 5 — zacieki w postaci ciemnobrunatnego piasku z próchnicą i szczątkami rozłożonego drewna, brunatnego piasku z próchnicą i szarobrunatnego piasku, 6 — szarżółty piasek (calce)

Fig. 5. Sarcz, Voiv. of Piła. Site 2. Tumulus 1. Part of the south-eastern profile. 1 — dark grey forest humus; 2 — tumulus mound composed of light-brown and grey, grey-brown and grey-yellow-brown sand divided by stripes of dark gravelly sand; 3 — primary humus, in its upper part grey-brown, grey and dark-grey-brown strongly mixed with sand, in its lower part dark-grey and dark-brown, mixed with sand; 4 — brown and grey-brown sand with humus, in its lower part yellow-brown sand; 5 — damp patches composed of dark-brown sand with humus and remains of rotten timber, of brown sand with humus and of grey-brown sand; 6 — grey-yellowish sand (virgin soil)

Abb. 5. Sarcz, Wojew. Piła. Fundort 2, Hügelgrab 1. Teil des süd-östlichen Profils. 1 — dunkelgrauer Waldhumus; 2 — Hügel-schüttung zusammengesetzt aus hellbraunem und grauem, graubraunem sowie graugelbem Sand, durchbrochen von dunklen kies-artigen Sandstreifen; 3 — urwüchsiger Humus, oben grau, graubraun und dunkelgraubraun, stark mit Sand vermischt, unten dunkelgrau und dunkelbraun, mit Sand vermischt; 4 — brauner und graubrauner Sand mit Humus, unten gelbbrauner Sand; 5 — Flecke zusammengesetzt aus dunkelbraunem Sand mit Humus und Resten von zerlegtem Holz, aus braunem Sand mit Humus und aus graubraunem Sand; 6 — graugelber Sand (gewachsener Boden)

wewnątrz (luźne), jak również ułamki płaskiej (grób 7) i czapkowatej (grób 3) pokrywy wpuszczanej z krótką zakładką oraz fragmenty miniaturowych kubków z zaokrąglonym (grób 5) i dwustożkowatym brzuścem (grób 6).

Uzyskane materiały pozwalają datować zbadaną strefę cmentarzys a na wczesny okres lateński (400 - 250 p.n.e.).

Biała, gm. Trzcianka, stan. 1

Ratownicze badania wykopaliskowe na cmentarzystku z młodszego podokresu przedrzymskiego⁸ przeprowadzono w dniach 30. VII. — 5. VIII. 1976 r. w związku z powstaniem zagrożenia zniszczenia istniejących jeszcze obiektów podczas prac leśnych i wybierania piasku.

Stanowisko jest położone około 2,4 km na północny-wschód od wsi, a 0,8 km na południe od szosy prowadzącej z Trzcianki do Piły (ryc. 1). Jest ono usytuowane na zalesionej niskiej krawędzi doliny strumienia Glinica z krótkim, stromo opadającym zboczem.

Łącznie w 1891 r. i 1964 r. zlokalizowano 12-13 lepiej zachowanych kurhanów, spośród których 4 zostały w całości rozkopane. W chwili obecnej po wycięciu starego lasu i ponownym zaoraniu tego terenu pod młodnik rysuje się wyraźnie 8 obiektów.

W 1976 r. założono 4 wykopy o powierzchni około 24 m² na trzech kurhanach. Obiekty te posiadają w rzucie poziomym kształt owalny i łolisty o wymiarach: obiekt 1 — około 16×11,7 m, obiekt 2 — 9,5×8 m, obiekt 3 — 9,6×9,3 m, a w przekrojach pionowych kształt lekko wypukły o miąższości nasypów: obiekt 1 — 0,8-0,9 m, obiekt 2 — 0,66 m i obiekt 3 — 0,72 m. We wszystkich kurhanach stwierdzono wy-

stępowanie podobnej stratygrafii w postaci warstwy współczesnej próchnicy leśnej, nasypu, warstwy próchnicy pierwotnej i dwóch poziomów warstwy podpróchnicznej (pierwotnej) oraz piasku calcowego.

Ryc. 6. Biała, woj. piłskie. Stanowisko 1. Kurhan 3. Stos ciałopalny. (Fot. Z. Żurawski)

Fig. 6. Biała, Voiv. of Piła. Site 1. Tumulus 3. Cremation stake. (Phot. Z. Żurawski)

Abb. 6. Biała, Wojew. Piła. Fundort 1. Hügelgrab 3. Scheiterhaufen zur Leichenverbrennung. (Phot. Z. Żurawski)

⁸ Ścisłe łączenie kurhanów na stan. 1 w Białej z materiałem źródłowym datowanym na młodszy podokres przedrzymski wymaga potwierdzenia w toku nowszych prac wykopaliskowych.

W wykopach o powierzchni 15 m² założonych na kurhanie 1 odsłonięto fragmenty 3 jam pod warstwą próchnicy pierwotnej. W jednej z nich, stanowiącej prawdopodobnie ślad po miejscu ciałopalenia, znaleziono węgielki drzewne oraz ułamki naczyń o powierzchniach gładkich, wśród których były lekko pogrubięte brzegi o płaskich krawędziach. Być może druga jama posiadała podobny charakter, natomiast trzeci obiekt należał do jam spaleniskowych. W kurhanie 1 odsłonięto jeszcze 2 skupiska ceramiki, z których w pierwszym znajdowały się przepalone kości zwierzęce, a w drugim były przepalone ułamki naczyń. Zarówno fragmenty naczyń, jak też przepalone kości zwierzęce występowały luźno w warstwie podpróchnicznej (pierwotnej). W kurhanie 2 odsłonięto tylko luźny bruk kamienny. Natomiast w kurhanie 3 odkryto 2 wielowarstwowe skupiska kamieni (ryc. 6), z których w pierwszym (stos ciałopalny) znaleziono dużą ilość przepalonych kości ludzkich, ułamek czernionego naczynia (czaraki) cienkościennego i fragment żelaznego noży a sierpikowatego.

Sarcz, gm. Trzcianka, stan. 2

Cmentarzysko kurhanowe, odkryte podczas badań weryfikacyjnych przeprowadzonych w kwietniu 1976 r., jest położone około 0,25 km na północ od Jez. Sarczego, bezpośrednio na południowo-zachód od szosy prowadzącej z Trzcianki do Wałcza (ryc. 2), na płaskim terenie porośniętym kilkudziesięcioletnim lasem przeznaczonym do wycinki.

W trakcie badań wykopaliskowych przeprowadzonych w dniach 15 - 29.VII. i 6 - 14.VIII.1976 r. stwierdzono, że na terenie cmentarzyska znajduje się około 20 kurhanów występujących w trzech grupach na przestrzeni 400 (W-O) × 140 m. Prace skoncentrowano na kurhanie 1 rozkopując jego część południowo-zachodnią o powierzchni około 123 m². Kurhan ten w rzucie poziomym ma kształt owalny, natomiast w przekroju pionowym kształt wypukły o miąższości nasypu 1,40 m. Badany obiekt posiada układ stratygraficzny właściwy dla kurhanów (ryc. 5), na który składają się: warstwa współczesnej próchnicy leśnej, nasyp, dwa poziomy warstwy próchnicy pierwotnej, dwa poziomy warstwy podpróchnicznej oraz piasek calcowy. W trakcie badań odsłonięto ślady orki pradziejowej pod warstwą próchnicy pierwotnej biegnącej po osi N-S, szerokości 0,05 - 0,10 m i oddalone od siebie o 0,16 - 0,20 m. W warstwie pod-

próchnicznej odkryto owalną jamę spaleniskową, jak również znaleziono ułamki przepalonych kości ludzkich i zwierzęcych oraz fragmenty ręcznie lepionych naczyń o powierzchniach gładkich barwy brunatnej. W niższej partii tej warstwy wystąpiły ułamki grubościennych naczyń kultury pucharów lejkowatych oraz średniościennych naczyń kultury amfor kulistych, jak również 37 wytworów krzemienych z epoki neolitu i mezolitu. Wśród nich znajdowały się wióry, rdzenie szczątkowe, odłupkowe ze zmienioną orientacją i wiórodłupkowy, odłupki, skrobaczki, zbrojniki mikrolityczne typu trójkąt i trapez oraz drobne okruchy krzemienne. Wraz z nimi znaleziono 2 płaskie kamienie, w tym jeden ze startą powierzchnią.

Trzcianka — Sarcz, stan. 2

Rozpoznawcze badania wykopaliskowe przeprowadzono w dniach 1 - 14.VII.1976 r. na cmentarzysku kurhanowym położonym w odległości około 0,5 km na zachód od szosy prowadzącej z Trzcianki do Wałcza, a około 0,05 - 0,2 km na południe od Jez. Sarczego (ryc. 2). Na terenie tego stanowiska rysuje się wyraźnie 6 kurhanów oraz kilka zniszczonych pagórków przy budowie ośrodka wypoczynkowego, występujących w rozrzucie 150 (W-O) × 100 m.

W trakcie wykopalisk założono wykopy o łącznej powierzchni 54 m². W sondażu zlokalizowanym na kurhanie 1, w rzucie poziomym kształtu kołowego o średnicy około 10 m, stwierdzono występowanie niezakłóconego układu stratygraficznego typowego dla kurhanów. W dwóch wykopach założonych na następnym pagórku zauważono zakłócenie przebiegu warstw w górnych partiach, jak również brak w większej części obiektu warstwy próchnicy pierwotnej.

W odległości 0,4 km na wschód od stan. 2 zlokalizowano na terenie Lasu Miejskiego w Trzciance-Sarczu kolejne cmentarzysko kurhanowe (stan. 3), położone bezpośrednio na wschód i południowo-wschód od Jez. Sarczego. Stwierdzono tam występowanie około 20 obiektów występujących w rozrzucie 450 (N-S) × 200 m.

Jakkolwiek brak jest materiału źródłowego z omówionych dwóch cmentarzysk, wydaje się jednak, że podobna konstrukcja oraz położenie wskazują na możliwość powiązania ich chronologicznie z cmentarzyskami w Sarczu i Białej.

Ratownicze badania archeologiczne prowadzone na terenie budowy zbiornika zalewowego „Wonieść” w latach 1976-1978

Archaeological rescue investigations in the building ground of the storage reservoir „Wonieść” in 1976 - 1978

Archäologische Rettungsschürfungen im Baugelände des Wasserbehälters „Wonieść” in 1976 - 1978

Teren budowy zbiornika zalewowego Wonieść przeznaczony dla potrzeb rolnictwa obejmuje obszar kilkudziesięciu km² i rozciąga się od północnego krańca jeziora Wonieść aż do jeziora Łoniewskiego koło Osiecznej na południu (por. ryc. 1). W skład przyszłego zbiornika będą wchodziły jeziora: Wonieskie, Jezierzycie, Wojnowickie, Witosławskie i Drzeczowskie, tworząc akwen o powierzchni około 750 ha i gromadząc w maksymalnej fazie spiętrzenia około 35 milionów m³ wody, a w części południowej — okolice Wojnowic, sięgało będzie tylko wysokości 1 m.

Znaczna powierzchnia zalania oraz duże różnice poziomu spiętrzenia powodują konieczność budowy licznych zapór wodnych, kanałów przerzutowych itp. urządzeń, powodujących znaczne poszerzenie terenu zagrożenia i naruszających dość zasadniczo krajobraz pierwotny (ryc. 2).

Badania powierzchniowe prowadzone w 1974 r. przez Pracownię Archeologiczną PP Pracowni Konserwacji Zabytków w Poznaniu ujawniły na terenie budowy zbiornika 24 stanowiska archeologiczne ze śladami osadnictwa z różnych okresów poczynając od młodszej epoki kamienia (kultura amfor kulistych) przez młodszą epokę brązu (kultura łużycka), wczesną epokę żelaza (kultura łużycka, późny okres przedrzymski aż do wczesnego średniowiecza (por. ryc. 1).

Decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lesznie podjęto w 1976 r. ratownicze badania archeologiczne na terenie budowy zbiornika Wonieść, powołując przy Leszczyńskim Towarzystwie Kulturalnym jednoosobową komórkę archeologiczną — stanowisko Koordynatora Badań Archeologicznych. Było to pierwsze stanowisko pracy archeologa w nowopowstałym województwie leszczyńskim.

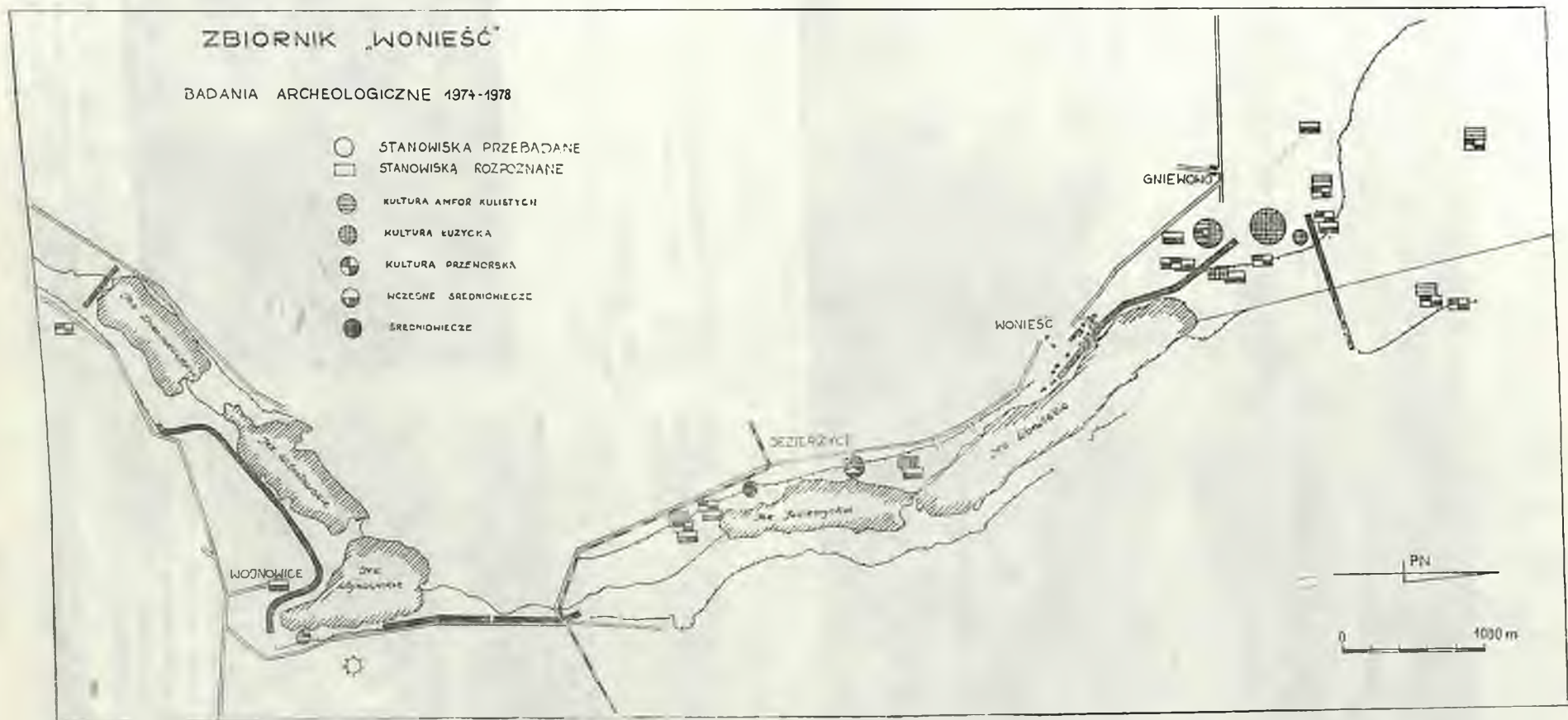
Prace wykopaliskowe prowadzone przez Leszczyńskie Towarzystwo Kulturalne na terenie budowy zbiornika wonieskiego finansowane są zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i dóbr kultury przez Wojewódzki Zarząd Inwestycji Rolniczych w Lesznie, inwestora tej budowy, służącego prowadzącym badania daleko idącą pomocą.

Do stałej współpracy powołano zespół konsultan-

tów i pracowników naukowych Zakładu Archeologii Wielkopolski Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Poznaniu oraz Katedry Archeologii Polskiego Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, a także nawiązano współpracę z Zakładem Antropologii oraz instytutem Geografii UAM, z Instytutem Gleboznawstwa Akademii Rolniczej w Poznaniu, a także z Muzeum Archeologicznym w Poznaniu i Muzeum Hutnictwa i Odlewnictwa Metali Kolorowych w Głogowie.

Pierwszy etap prac terenowych obejmował najbardziej zagrożone prowadzonym już robotami ziemnymi, związanymi z budową zbiornika (wybierzysko piasku, budowa zapory bocznej), stanowiska w okolicy Gniewowa, na zachodniej krawędzi terasy wysoczyznowej jeziora Wonieść. Krótkie badania ratownicze prowadzone późną jesienią 1975 roku pozwoliły zorientować się, że wybierzysko piasku naruszyło w znacznej mierze pochówki stanowiące część rozległego cmentarzyska kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza. Ten obiekt (Gniewowo, stan. 6), jak również leżące w pobliżu stanowisko 3 w Gniewowie wytypowane zostały do badań w pierwszej kolejności. Prace wykopaliskowe podjęto na obu stanowiskach w czerwcu 1976 r. i kontynuowano w sezonie następnym.

Charakteryzując krótko zasięg i wyniki badań prowadzonych na stanowisku 3 w Gniewowie (na podstawie wstępnego sprawozdania kierownika ekspedycji wykopaliskowej dr. Tadeusza Makiewicza) podać można następujące informacje. W trakcie prac trwających 2 sezony odsłonięto na powierzchni 30 arów blisko 500 obiektów różnego rodzaju: jamy i dołki, kilka pieców, prawdopodobnie garncarskich i dwa paleniska. Stwierdzono występowanie materiałów kultury pucharów lejkowatych (faza wiórecka), kultury łużyckiej, kultury przeworskiej oraz materiałów wczesnośredniowiecznych. Około 90% tych materiałów reprezentuje kulturę łużycką z okresu halstattckiego; należą tutaj wymienione piece. Do cenniejszych znalezisk z tego okresu zaliczyć trzeba dyszę odlewniczą oraz fragmenty kilku form odlewniczych. Osadnictwo kultury przeworskiej to 20 jam, nie mających charakteru mieszkalnego, zawierają-

Ryc. 1. Plan sytuacyjny stanowisk archeologicznych terenów budowy zbiornika „Wonieść”
 Fig. 1. Situation plan of archaeological sites in the area of construction of the storage reservoir „Wonieść”

Abb. 1. Lageplan der archäologischen Fundstellen im Baugelände des Wasserbehälters „Wonieść”

Ryc. 2. Gniewowo, stan. 6, woj. leszczyńskie. Widok ogólny terenu badań. (Fot. M. Gryga)

Fig. 2. Gniewowo, site 6, Voivodeship of Leszno. General view of the explored grounds. (Phot. M. Gryga)

Abb. 2. Gniewowo, Fundort 6, Wojewodschaft Leszno. Gesamtansicht des durchforschten Geländes. (Phot. M. Gryga)

cych ceramikę typową dla późnego okresu przedrzymskiego. Na specjalną uwagę zasługuje odkrycie brązowej zapinki celtyckiej zdobionej kulkami na kabłąku.

Z najstarszych faz okresu wczesnośredniowiecznego pochodzi jedno palenisko oraz 10 jam z ceramiką ręcznie lepioną datowaną na VI - VII w.

Osada na stanowisku 3 w Gniewowie jest największą z badanych ostatnio osad kultury łużyckiej na terenie Wielkopolski a jednocześnie jedną chyba z niewielu zbadanych w takim stopniu na terenie Polski.

Stanowisko 6 w Gniewowie położone jest w odległości około 500 m na północny-zachód od omówionej osady. Jest ono bardzo rozległe. W trakcie badań rozkopano ponad 60 arów i odsłonięto na tej powierzchni 240 grobów ciałopalnych należących do ludności kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza¹. Były to głównie groby popielnicowe z brukiem lub obstawą kamienną (90%), ponadto groby popielnicowe bez obstawy kamiennej (ryc. 3) i nieliczne groby bezpopielnicowe. W kilku grobach znaleziono fragmenty naczyń malowanych, a także paciorki, szpile brązowe (ryc. 4) i bransolety oraz żelazne brzytwy.

Prawie bezpośrednio od strony północnej przylegało do cmentarzyska stanowisko 7 w Gniewowie,

rozpoznane wcześniej jako osada kultury łużyckiej. Krótkie badania sondażowe potwierdziły przynależność tej osady do kultury łużyckiej, odkryto bowiem jamę zawierającą ułamki naczyń, polepcę i węgiel drzewny oraz mocno zniszczony piec najpewniej garncarski.

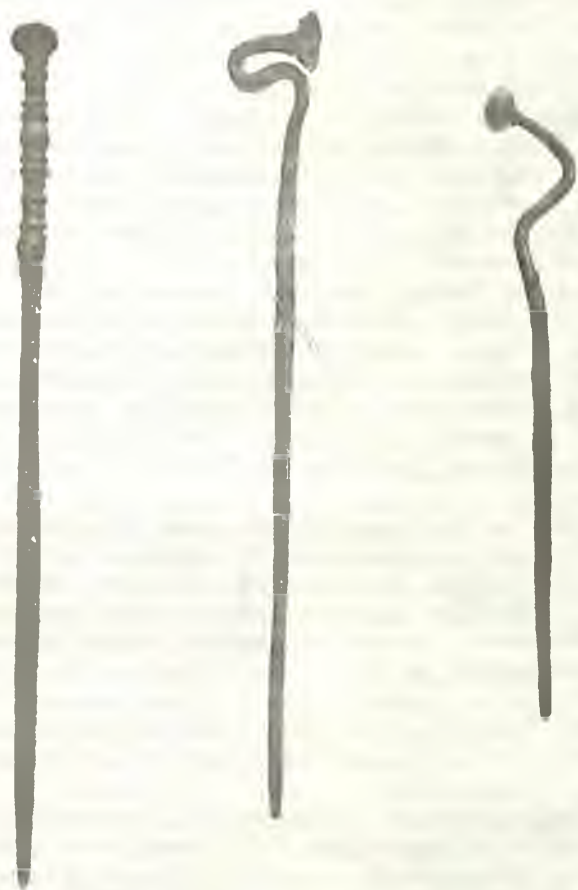

Ryc. 3. Gniewowo, stan. 6, woj. leszczyńskie. Grób ciałopalny kultury łużyckiej. (Fot. M. Gryga)

Fig. 3. Gniewowo, site 6, Voivodeship of Leszno. Cremation burial of the Lusatian Culture. (Phot. M. Gryga)

Abb. 3. Gniewowo, Fundort 6, Wojewodschaft Leszno. Urnengrab der Lausitzer Kultur. (Phot. M. Gryga)

¹ Badania na tym stanowisku w latach 1975-76 prowadziła dr Emilia Kihl-Szymańska, w roku 1977 kontynuował je mgr Marian Gryga.

Ryc. 4. Gniewowo, stan. 6, woj. leszczyńskie. Szpile brązowe z cmentarzyska kultury łużyckiej. (Fot. B. Marciniak)
 Fig. 4. Gniewowo, site 6, Voivodeship of Leszno. Bronze pins from the cemetery of the Lusatian Culture. (Phot. B. Marciniak)
 Abb. 4. Gniewowo, Fundort 6, Wojewodschaft Leszno. Bronzene Nadeln aus dem Gräberfeld der Lausitzer Kultur. (Phot. B. Marciniak)

Stanowiska 3, 6 i 7 w Gniewowie stanowią swego rodzaju kompleks osadniczy kultury łużyckiej: cmentarzysko (stan. 6) i dwie osady (stan. 3 i 7). Zbyt wczesne byłoby, wobec braku pełnego opracowania materiałów, formułowanie wniosków dotyczących wzajemnej zależności wymienionych stanowisk kultury łużyckiej. Wydaje się jednak wysoce prawdopodobne, że ta sama grupa ludności, która zamieszkiwała osady, użytkowała cmentarzysko położone przecież w tak dogodnym sąsiedztwie.

Po dwóch sezonach intensywnych badań zakończono prace wykopaliskowe w rejonie Gniewowa, aby w tym samym jeszcze roku 1977 rozpocząć prace wykopaliskowe w okolicy Wojnowic, położonych na drugim, południowym krańcu zbiornika.

Ekspedycja wykopaliskowa pod kierownictwem dr Dobrochny Jankowskiej rozpoczęła badania osady wczesnośredniowiecznej: Wojnowice, stan. 2. Stanowisko 1 w Wojnowicach to nierozpoznane jeszcze wykopaliskowo grodzisko z okresu wczesnośredniowiecznego leżące na wzniesieniu na wschodnim brzegu jeziora Wojnowickiego, kilkaset metrów na północny-wschód od wymienionej osady.

Trwające dwa sezony prace wykopaliskowe na stan. 2 w Wojnowicach pozwalają datować badaną osadę większą z pozostałościami produkcji żelaza na

wieki XII - XIII². Niespodziewanie w trakcie tego-rocznych badań natrafiono na tym stanowisku na groby jamowe kultury przeworskiej, wydobywając m.in. naczynie gliniane zdobione ornamentem meandrowym. Prawdziwie sensacyjnym odkryciem również na tym stanowisku jest prostokątna płyta z cienkiej blachy brązowej noszącej ślady pozłacania. Wyłoczony motyw przedstawia dwie postacie w długich szatach — męską i kobietą. Ten zabytek rzemiosła artystycznego znaleziony został na powierzchni w sąsiedztwie wykopów. Przymuszczenie pochodzi on z przełomu XII/XIII w.

Przeprowadzone ostatnio badania powierzchniowo-weryfikacyjne, głównie południowych rejonów zbiornika, ujawniły kilka dalszych stanowisk przeważnie z okresu wczesnośredniowiecznego. Są to stanowiska 5, 6, 7, 8, 9, 10 w Wojnowicach oraz osada łużycka w Zglińcu. Te nowoodkryte stanowiska nie leżą w strefie bezpośredniego zagrożenia, nie przewiduje się więc prowadzenia tam prac wykopaliskowych, uzupełniają jednak dość istotnie obraz zasiedlenia tego regionu, szczególnie intensywnego w okresie wczesnego średniowiecza.

W 1978 roku prowadzono również badania sondazowe na stan. 2 w Jezierzycach, rozpoznany wczesniej jako osada wielokulturowa. Przekopano około 15 arów, odsłaniając 133 obiekty różnego rodzaju: jamy, paleniska, dołki postępowe. Około 75% tych obiektów zaliczyć trzeba do okresu wczesnośredniowiecznego z przewagą materiałów z XII - XIII w. Pozostałe należą do kultury łużyckiej i przeworskiej. Z okresu wczesnośredniowiecznego oprócz ceramiki pochodzą fragmenty kilku brzytw, noży i wędzideł, a ponadto misa żelazna typu śląskiego, datowana na podstawie współwystępującej ceramiki na X/XI w.³

W odległości około 1,5 km na południe (por. ryc. 1) od stan. 2 na terenie wsi Jezierzycy usytuowane jest stanowisko 4 — osada średniowieczna. Prowadzone na tym stanowisku badania pozwoliły na wydzielenie 12 nieregularnych obiektów z klepkami zachowanymi częściowo oraz paleniskami. Materiał ruchomy taki jak ceramika toczona, żelazne noże, fragmenty uprząży, a przede wszystkim kilka całych i kilka zachowanych częściowo ostróg pozwalają wstępnie określić osadę jako późnośredniowieczną i przyjąć czas jej istnienia na wiek XV⁴.

Badania tej osady będą kontynuowane. Składa się na to kilka przyczyn: zbyt mały jest rozpoznany do tej pory fragment, aby można było na tej podstawie wnioskować o zabudowie i funkcji osady, ponadto również dlatego, że nie znamy z terenu Wielkopolski osad otwartych z tego okresu przebadanych archeologicznie, a ilość obiektów tego rodzaju badanych na terenie Polski jest po prostu znikoma. Z tego względu przypuszczać można, że te badania będą miały duże znaczenie, m.in. dla celów rozpoznania chronologii średniowiecznej ceramiki regionalnej⁵.

² Na podstawie wstępnego sprawozdania z badań dr Dobrochny Jankowskiej.

³ Informacje te pochodzą od prowadzących badania mgr Ewy Borawskiej-Reks i mgr Barbary Kirschke.

⁴ Wg sprawozdania prowadzącej badania na tym stanowisku mgr Elżbiety Ciesielskiej.

⁵ Na ten postulat badawczy zwracano już niejednokrotnie uwagę. Por. J. Kruppa, *O problemach i znaczeniu opracowywania ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytnej*, „Biuletyn Informacyjny PKZ”, nr 31, Warszawa 1975, s. 7 i n.

Tak przedstawiałby się w skrócie pierwszy etap prac badawczych prowadzonych na terenie budowy zbiornika Wonieść w latach 1976 - 78.

Warto by może tutaj zwrócić uwagę na kilka zagadnień związanych ze specyfiką badań archeologicznych prowadzonych na terenach realizacji tego typu inwestycji. Jak wiadomo, doświadczenia zdobyte w tej dziedzinie nie zostały dotąd ujęte w formie opracowanych i sprawdzonych metod postępowania, aczkolwiek problematyce tej poświęcone były konferencje organizowane przez Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków⁶.

Zespół nasz stanął wobec niełatwego zadania ustalenia programu badawczego dostosowanego do konkretnych warunków, warunków szczególnie trudnych z dwóch zasadniczych przyczyn: budowa zbiornika była już w toku, a więc działaliśmy bez koniecznego wyprzedzenia, a poza tym zaczynać nam wypadło całkowicie od podstaw, wobec braku na terenie nowopowstałego województwa kadry archeologicznej, sprzętu, pomieszczeń itp.

Poza tymi trudnościami w dużej mierze natury organizacyjnej wyłoniły się dwa dotkliwe ograniczenia charakterystyczne dla badań prowadzonych na terenach inwestycji przestrzennych, mianowicie ograniczenie przestrzenne — granice terenu poddanego badaniom są zbyt wąskie i przystosowane do zasięgu inwestycji — dlatego też nie obejmują obszaru jaki byłby pożądanym z punktu widzenia potrzeb analizy osadniczej oraz ograniczenie czasowe narzucone przez termin realizacji inwestycji.

Takie warunki zmusiły nasz zespół do dokonania wyboru stanowisk przeznaczonych do badań pod kątem ich możliwej najpełniejszej przydatności dla analizy osadniczej. Należało więc raczej zrezygnować z niewielkich sondaży potwierdzających chronologię stanowisk oznaczoną w trakcie badań powierzchniowych, a przystąpić do szerokopłaszczyznowych badań tych obiektów, które ze względu na swoją wielkość i powiązania z innymi mogły przynieść najistotniejsze rezultaty.

Korzystając z pomocy ciężkiego sprzętu odsłonięto, a następnie zbadano prawie w całości, nie licząc fragmentów zniszczonych lub niedostępnych, osady i cmentarzysko kultury łużyckiej w Gniewowie (stan. 3 i 6). Podobną metodą zastosowano na stanowiskach 2 i 4 w Jezierzycach. W podobny sposób planuje się dalsze kompleksowe rozkopanie osady wczesnośredniowiecznej w Wojnowicach (stan. 2) uzupełnione rozpoznaniem zasiedlenia najbliższego zaplecza droga badań powierzchniowych.

Zastosowane w badaniach terenów zbiornika Wonieść metody selekcji i następnie badania wytypowanych stanowisk winny przynieść w rezultacie adekwatne odbicie procesu zasiedlenia i eksploatacji mezoregionu Wonieści⁷ oraz odpowiednio reprezentacyjne materiały z poszczególnych etapów tego procesu.

W badaniach 20 - 21 października 1978 roku odbyła się w Bączkowie pod Lesznie Konferencja Robocza n.t. „Kompleksowe badania archeologiczno-przyrod-

nicze zbiornika Wonieść oraz badania konserwatorsko-archeologiczne w województwie leszczyńskim” zorganizowana przez Urząd Wojewódzki w Lesznie — Wydział Kultury i Sztuki oraz przez Leszczyńskie Towarzystwo Kulturalne w Lesznie — Koordynatora Badań Archeologicznych. Konferencja połączona była z objazdem niektórych stanowisk archeologicznych i zabytków architektury ziemi leszczyńskiej.

Celem konferencji było przedstawienie wyników dotychczasowych badań ratunkowych prowadzonych na terenie budowy zbiornika zalewowego Wonieść oraz zapoznanie uczestników obrad ze stosowanym tutaj modelem badawczo-organizacyjnym. Ponadto temat konferencji został poszerzony o problematykę badań konserwatorsko-archeologicznych prowadzonych na terenie województwa leszczyńskiego przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych.

Udział w Konferencji wzięło około 60 osób. Byli wśród nich przedstawiciele Ministerstwa Kultury i Sztuki, Zarządu Głównego PP Pracownie Konserwacji Zabytków, Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie, pracownicy naukowcy z ośrodków archeologicznych w Krańowie, Poznaniu, Wrocławiu i Warszawie, konserwatorzy zabytków archeologicznych z sąsiadujących z leszczyńskim województwami, historycy sztuki, etnografowie, antropolodzy, geografowie i palinolodzy.

Władze leszczyńskie reprezentowali: przedstawiciel Komitetu Wojewódzkiego PZPR tow. Antoni Mendiła, Wicewojewoda leszczyński Joanna Krumrey, Dyrektor Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego Małgorzata Halec, Wojewódzki Konserwator Zabytków Wawrzyniec Kopczyński oraz prezes Leszczyńskiego Towarzystwa Kulturalnego Zdzisław Smoluchowski.

Obrady pierwszego dnia konferencji podzielono na dwie części. W części przedpołudniowej wygłoszono referaty dotyczące problematyki badań przyrodniczo-archeologicznych zbiornika Wonieść oraz badań konserwatorsko-archeologicznych terenów województwa, natomiast część popołudniowa poświęcona była przedstawieniu szczegółowych wyników badań prowadzonych na poszczególnych stanowiskach.

Po referacie wprowadzającym w problematykę konferencji i przedstawiającym dotychczasowy przebieg prac wykopaliśowych prowadzonych na terenie zbiornika wonieckiego, wygłoszonym przez niżej podpisaną, Wojewódzki Konserwator Zabytków Archeologicznych mgr Aleksander Starzyński, przedstawił referat zatytułowany „Problematyka badań archeologiczno-konserwatorskich województwa leszczyńskiego”, dużo miejsca poświęcając nie tylko sprawom ratowniczym badań konserwatorskich, ale również szeroko prowadzonej akcji ewidencji i weryfikacji stanowisk tego obszaru.

Stan badań nad problematyką pradziejową regionu leszczyńskiego przedstawił doc. dr hab. Tadeusz Wiślański. W referacie swoim podkreślił najważniejsze tendencje rozwojowe kultur poczynając od epipaleolitu a kończąc na okresie rzymskim. Szczególnie uwypuklił znaczenie badań przyrodniczych dla odtworzenia najstarszych faz procesu osadniczego na omawianym terenie.

⁶ Por. Materiały z sesji archeologicznej poświęconej metodycie badań prowadzonych na terenach realizacji przestrzennych. „Biuletyn Informacyjny PKZ”, nr 25, Warszawa 1973.

Zagadnieniom związanym z zasiedleniem ziemi leszczyńskiej we wczesnym średniowieczu ze szczególnym uwzględnieniem wyników badań rejonu zbiornika Wonieść poświęciła swój referat doc. dr hab. Zofia Kurnatowska. Prowadzone badania oraz związane z nimi znaczny przyrost materiałów pozwalają zdaniem autorki na konfrontację dawnych ujęć i poglądów z nową sytuacją, stwarzając tym samym możliwość wytyczenia nowej problematyki badawczej.

Część popołudniową pierwszego dnia konferencji, jak już zaznaczono, przeznaczono na szczegółowe przedstawienie wyników prowadzonych badań. Aby umożliwić pełne omówienie badań prowadzonych na kilkudziesięciu stanowiskach w stosunkowo krótkim czasie, zdecydowano się na przedstawienie ich tzw. systemem poster. W tym celu podzielono wszystkie omawiane stanowiska wg chronologii na grupy: 1) epoka kamienia i badania przyrodnicze, 2) epoka brązu i okres halsztacki i 3) okres wpływów rzymskich i wczesnośredniowieczny, kierując każdą grupę referujących wraz z osobami zainteresowanymi do oddzielnego „stanowiska pracy”.

Ten prosty system polega na demonstrowaniu i objaśnianiu przez referującego wybranych materiałów, zdjęć, map, planów i całej dokumentacji na stołach i tablicach. Umożliwia to szybkie i bezpośrednio zapoznanie się z bliska zainteresowanych z metodami i wynikami prowadzonych prac terenowych i podjęcie bezpośredniej, roboczej dyskusji. Dla sprawniejszego przebiegu obrad każdą grupą kierował prowadzący dyskusję, który zebrane wnioski i uwagi przedstawił następnie w ramach dyskusji ogólnej która podsumowywała obrady konferencji.

Wnioski i postulaty wynikające z obrad konferencji zebrała powołana przez jej uczestników komisja wnioskowa, w skład której weszli: mgr Franciszek Cembala, dr Emilia Kihl-Szymańska, doc. dr hab. Michał Kobusiewicz, mgr Wawrzyniec Kopczyński (przewodniczący komisji), doc. dr hab. Zofia Kurnatowska, mgr Aleksander Starzyński i doc. dr hab. Tadeusz Wiślański. Wnioski te brzmią następująco:

1. Badania regionalne realizowane w województwie leszczyńskim spełniają wielorakie funkcje badawcze o szerokim zasięgu. Szczególnie istotna jest ich rola inspirująca w zakresie metodycznym, organizacyjnym oraz merytorycznym.

Badania tego typu dotyczące przemian zasiedlenia pradziejowego i średniowiecznego w powiązaniu ze środowiskiem naturalnym na terenie województwa leszczyńskiego mają na celu z jednej strony uzyskanie pełnych materiałów do odtworzenia obrazu zasiedlenia w kolejnych okresach pradziejów, które to zadanie jest realizowane głównie przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych (archeologiczne zdjęcie terenu — ewidencja stanowisk, weryfikacja grodzisk, badania ratownicze zagrożonych stanowisk), z drugiej strony — uzyskanie szczegółowych analiz osadnictwa i środowiska droga kompleksowych badań wybranych regionów z udziałem przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych co realizowane jest w badaniach archeologiczno-przyrodniczych zbiornika Wonieść, a także przez działający

od 1977 roku zespół do badań nad epoką kamienia w województwie leszczyńskim, w mikroregionie doliny Kopicnicy i Rowu Śląskiego (wypowiedzi: mgr W. Kopczyński, dr S. Kurnatowski, doc. dr hab. K. Tobolski, doc. dr hab. M. Kobusiewicz).

Dotychczasową działalność w zakresie archeologii i jej rezultaty należy uznać za modelowy wzorzec tak w zakresie organizacyjnym jak i problemowym. Wzorzec ten ma dla resortu kultury w zakresie ochrony zabytków archeologicznych znaczenie szczególne dla docelowego wypracowania trwałych doświadczeń jakie mogą być upowszechniane w skali krajowej (mgr M. Konopka).

2. W dążeniu do zapewnienia optymalnych wyników archeologiczno-naukowych badań ratunkowych w rejonie zbiornika Wonieść (pierwsza większa impreza archeologiczna na terenie województwa) zdecydowano się na stworzenie nowego modelu organizacyjnego. Powołano w tym celu Koordynatora Badań Archeologicznych przy Leszczyńskim Towarzystwie Kulturalnym dla zorganizowania zarówno ekip działających w terenie, jak i zespołu konsultantów naukowych z różnych instytucji (Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN w Poznaniu, Akademia Rolnicza w Poznaniu), reprezentujących różne specjalności naukowe. Kilkuletnia działalność tego zespołu potwierdziła przydatność tej koncepcji organizacyjnej, doprowadziła bowiem do bliskich związków i stałych kontaktów środowiska naukowego Poznania z województwem leszczyńskim.

W dyskusji wskazywano na celowość tego rozwiązania organizacyjnego, postulując konieczność nadania mu bardziej trwałego charakteru, co umożliwiłoby w przyszłości podejmowanie przez ten sam zespół większych prac badawczych ze zleceń inwestorskich (wypowiedzi: prof. dr hab. L. Leciejewicz, mgr J. Gromnicki, doc. dr hab. M. Kobusiewicz, doc. dr hab. K. Tobolski).

W dyskusji poruszono sprawę udostępnienia wyników badań rejonu zbiornika Wonieść, wskazując na konieczność dwuetapowego ich opracowania — w formie wstępnej natychmiast po zakończeniu badań terenowych (na wzór podobnych opracowań w PP PKZ) w postaci maszynopisu przechowywanego w archiwum, oraz w formie pełnego opracowania materiałów, które to opracowanie winno zostać opublikowane w całości (wypowiedzi: dr J. Ostoja-Zagórski, mgr J. Gromnicki, doc. dr hab. M. Kobusiewicz, mgr W. Kopczyński).

Postulowano również uzupełnienia i kontynuację badań niektórych stanowisk w rejonie zbiornika Wonieść (Wojnowice stan. 2, Jezierzycze stan. 4 i Gniwowo stan. 3).

Podkreślono dużą wagę akcji ewidencji stanowisk archeologicznych na terenie województwa leszczyńskiego, głównie z uwagi na możliwość uzyskania danych wyjściowych dla zaplanowania badań ratowniczych na terenach zagrożonych oraz dla opiniowania dokumentacji i lokalizacji robót inwestycyjnych na terenie województwa (wypowiedzi: mgr M. Konopka, dr S. Kurnatowski).

Jako ważne ze względów merytorycznych postulo-

wano dalsze badania na rozpoznanych sondażowo grodzisku kultury łużyckiej w Cichowie oraz zwrócenie szczególnej uwagi na niezbyt liczne stanowiska z okresu rzymskiego) wypowiedzi: dr J. Ostoję-Zagórski, dr S. Kurnatowski, doc. dr hab. T. Wiślański).

Konferencja boszkowska potwierdziła jak się wydaje przydatność do badań terenowych zastosowanego

przez nas modelu organizacyjno-badawczego. Była ona jednocześnie podsumowaniem pierwszego etapu badań w rejonie budowy zbiornika wonieskiego. Rok 1979 będzie ostatnim sezonem prac wykopaliskowych. Natomiast zakończenie opracowania pełnych wyników badań archeologicznych tutaj prowadzonych przewidywane jest na koniec roku 1980.

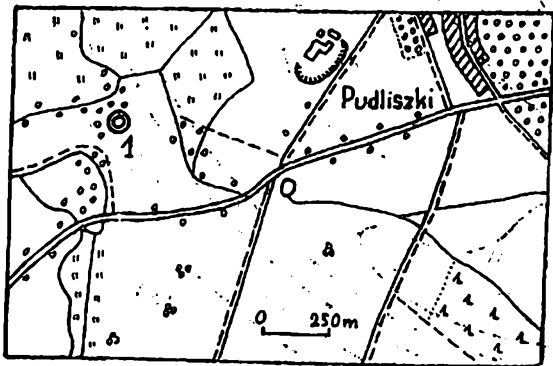
Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Pudliszkach, gm. Krobia, woj. leszczyńskie

Account on the verifying explorations in the Early Medieval stronghold of Pudliszki, Voivodeship of Leszno, in 1973

Bericht über die Verifikationsuntersuchungen im frühmittelalterlichen Burgwall von Pudliszki, Wojewodschaft Leszno, in 1973

Badania na grodzisku miały charakter weryfikacyjny, ze względu na dotychczasowe słabe rozpoznanie chronologiczne obiektu¹. Prace, w okresie od 20 VII do 1 IX 1973 r., przeprowadził D. Durczewski z kredytów Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu.

Obiekt określony jako stanowisko 1 położony jest około 300 m na północ od szosy z Krobia do Ponieca i około 750 m na pd.-zach. od cegielni w Pudliszkach (ryc. 1). Grodzisko w przybliżeniu okrągłego

1. Pudliszki, woj. leszczyńskie. Plan sytuacyjny stanowiska
Fig. 1. Pudliszki, Voiv. of Leszno. Situation plan of the site
Abb. 1. Pudliszki, Wojew. Leszno. Lageplan der Fundstelle

kształtu ma wymiary 80×90 m. Obecnie jest silnie zarośnięte krzewami i drzewami liściastymi. Pierwotnie obiekt pokryty był lasem, który prawdopodobnie na przełomie XIX i XX w. został wycięty. Spowodowało to przemieszanie i częściowe zniszczenie górnych warstw grodziska.

Prace przeprowadzono na wale, po pomocnej stronie obiektu oraz na majdanie (ryc. 2). Stwierdzono, że w szczytowej części wału występuje ciemnobrunatna ziemia zmieszana z fragmentami zwęglonych kawałków drewna (ryc. 3). Miąższość tej warstwy wynosiła 1,1 m a szerokość 1,5 do 2,0 m. Warstwa ta na następnych 4 m przekroju wału występowała dalej, tworząc półkoliste rozsypisko po zewnętrznej stronie wału. Pod rozsypiskiem znajdowała się brunatna ziemia zmieszana z drobną ilością żwiru o miąż-

szości średnio 70 cm. W stropie ciemnobrunatnej ziemi występowała nieregularna warstwa kamieni o grubości około 30 cm. Calec pod wałem tworzyła jasnobrunatna ziemia zmieszana ze żwirem i piaskiem, łącząca się na zewnętrznym stoku wału z ziemią torfiastą. Należy dodać, że w wykopie, po wewnętrznej stronie wału pod próchnicą o grubości 20 do 40 cm, występował calec w postaci jasnobrunatnej ziemi zmieszanej z piaskiem, żwirem i dużą ilością kamieni. Skupiska kamieni, występujące pod próchnicą na wewnętrznym stoku wału, można uznać za fragmenty rozsypiska płaszcza kamiennego pokrywające ziemny wał. W omawianym wykopie w warstwie próchnicy, stanowiącej szczytkową warstwę kulturową oraz w wale odkryto małe ilości skorup wczesnobrązowych i wczesnośredniowiecznych.

Drugi wykop o rozmiarach 3×4 m usytuowano na majdanie. Stwierdzono w nim występowanie trzech warstw ziemi: szaroczarnej ziemi stanowiącej próchnicę (głęb. 0 - 30 cm od powierzchni); szarobrunatnej ziemi z domieszką gliny (głęb. 30 - 50 cm); brunatnej ziemi z silną domieszką gliny (głęb. 50 - 70 cm). Poniżej tej ostatniej głębokości zalegał calec w postaci żółtorzawej gliny zmieszanej ze żwirem i kamieniami. W wykopie we wszystkich wymienionych warstwach występowały licznie polne kamienie nie tworzące żadnych układów oraz ułamki naczyń i kości zwierzęce. Na głębokości 40 cm od powierzchni odkryto również fragment żelaznego noża.

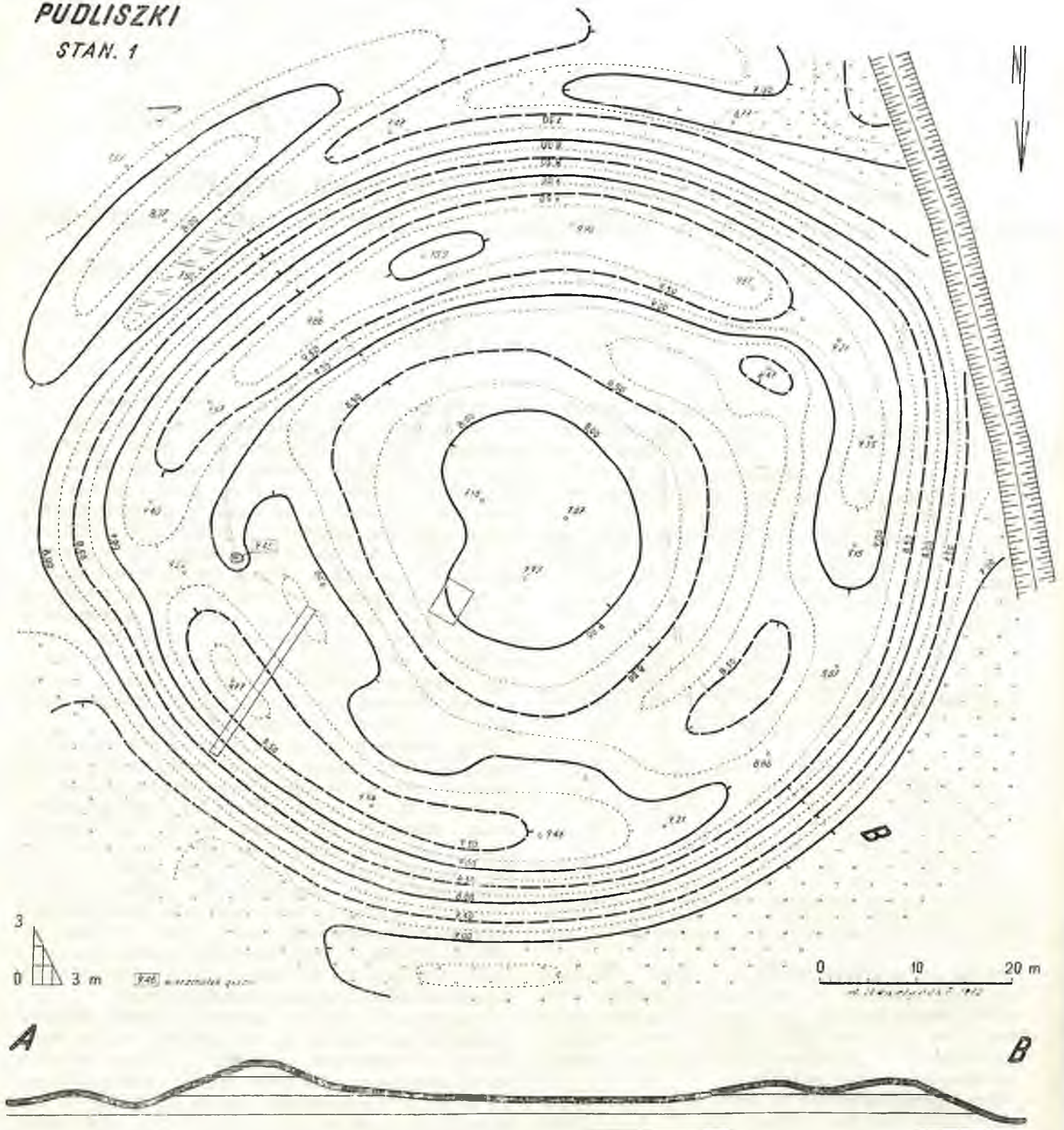
Wydobyta na obiekcie ceramika pozwala datować grodzisko na VIII/IX w. W wykopie na majdanie razem z fragmentami ceramiki z okresu wczesnośredniowiecznego odkryto w sporych ilościach ułamki naczyń z II okresu epoki brązu. Były one ze sobą przemieszane, występując wspólnie od powierzchni aż do calca. Brak istnienia wyodrębnionej warstwy kulturowej związanej tylko z osadnictwem wczesnobrązowym każe przypuszczać, że na zbadanym odcinku majdanu została ona zniszczona w okresie wczesnośredniowiecznym.

Badania na stanowisku 1 w Pudliszkach eliminują powyższy obiekt ze spisu grodzisk należących do ludności kultury łużyckiej².

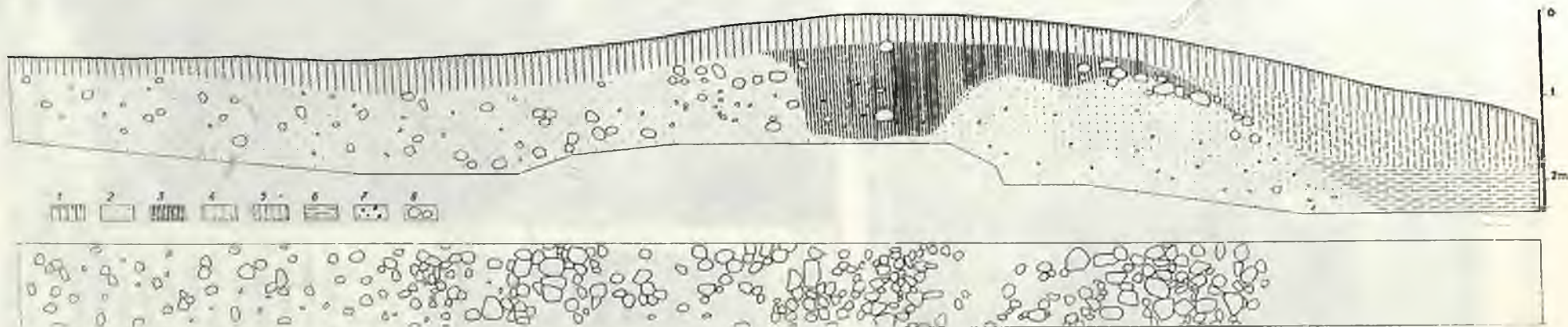
¹ T. Malinowski, *Grodziska kultury łużyckiej w Wielkopolsce*, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”, t. 5: 1954, s. 17.

² A. Niesiołowska-Wędzka, *Początki i rozwój grodzisk kultury łużyckiej*, Wrocław 1974, s. 187, 188.

PUDLISZKI
STAN. 1

2. Pudliszki, woj. leszczyńskie. Plan wysokościowy stanowiska z usytuowaniem wykopów
 Fig. 2. Pudliszki, Volv. of Leszno. Height plan of the site showing archaeological trenches
 Abb. 2. Pudliszki, Wojew. Leszno. Höheplan der Fundstelle mit angedeuteten Forschungsgräben

Ryc. 3. Pudliszki, woj. łeszczyńskie. Profil zachodni i rzut poziomy wykopu na wale.
 1 — próchnica, 2 — jasnobrunatna ziemia zmieszana ze żwirem, piaskiem i kamieniami,
 3 — ciemnobrunatna ziemia, 4 — brunatna ziemia zmieszana z drobną ilością żwiru, 5 — szarobrunatna ziemia, 6 — ziemia torfiasta, 7 — zwęglone drewno, 8 — kamienie

Fig. 3. Pudliszki, Voiv. of Leszno. Western profile and horizontal projection of the trench through the rampart. 1— humus; 2 — light-brown earth mixed with gravel, sand and stones; 3 — dark-brown earth; 4 — brown earth slightly mixed with gravel; 5 — grey-brown earth; 6 — peat; 7 — charred timber; 8 — stones

Abb. 3. Pudliszki, Wojew. Leszno. Westprofil und Horizontalprojektion des Grabens durch den Wall. 1 — Humus; 2 — hellbraune Erde mit Kies, Sand und Steinen vermischt; 3 — dunkelbraune Erde; 4 — braune Erde leicht mit Kies vermischt; 5 — graubraune Erde; 6 — Torferde; 7 — verkohltes Holz; 8 — Steine

Maria Zeylandowa

Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Łądzie, woj. konińskie w 1976 r.

Report on excavations performed in the Early Medieval stronghold of Łąd, Voivodeship of Konin, in 1976

Bericht über Grabungsarbeiten im frühmittelalterlichen Burgwall von Łąd, Wojewodschaft Konin, in 1976

Tegoroczne prace wykopaliskowe na grodzisku w Łądzie były kontynuacją prac z lat ubiegłych. W dalszym ciągu badano wał z „płaszczem” kamiennym na odcinku, gdzie w ubiegłym roku dokonano przecięcia przez ten wał, a więc w jego części zewnętrznej, jak również badano część po stronie wewnętrznej „płaszcza”. Pod warstwą kamieni, jak i poza zasięgiem ich występowania w dolnej części skłonu wału, stwierdzono w roku ubiegłym występowanie zupełnie rozłożonego drewna tworzącego warstwę brunatnej ziemi. W roku bieżącym poniżej tej warstwy odkryto niezłe zachowane drewno tworzące konstrukcję przekładkową (ryc. 1). Wał budowany był w ten sposób, że jego wewnętrzne wypełniała konstrukcja prawdopodobnie rusztowo-skrzyniowa. Tam gdzie wał przechodzi w lico zewnętrzne zaznacza się regularna przekładka, która odpowiada „płaszczowi” kamiennemu w ten sposób, że rzędy kamieni kładzione są w „schodki” przekładki.

W miejscu gdzie w ubiegłym sezonie natrafiono na belki zewnętrzne skrzyni, odkryto w tym roku ich dalszy ciąg. Panująca susza pozwoliła na pogłębienie wykopu niemożliwe w zeszłym roku i odsłonięcie dalszych trzech belek zewnętrznej ściany. Na głębokości trzeciej, najniższej belki odsłonięto zalegające w poziomie obok siebie 2 belki o grubości belek ściany skrzyni. Nad nimi, obok i między występują grube pręty (faszyna), cienkie beleczki i pionowe kołki kładzione nieregularnie. Przypuszczalnie są to umocnienia dolnej podstawy wału, chociaż pod ostatnią dostępną belką skrzyni sondowanie wykazywało jeszcze obecność następnej. Nie udało się jednak pogłębić w tym miejscu wykopu ponieważ napływająca woda tworzy błoto trudne do wybierania w warunkach wąskiego, gęsto szalowanego wykopu.

Obserwacja podłoża jest zupełnie niemożliwa. Sądząc jednak po wspomnianej warstwie faszyny, osiągnęliśmy dolne partie wału. Może uda się je jeszcze sprawdzić w wewnętrznej części wału (po wewnętrznej stronie kamiennego „płaszcza”), gdzie obecnie odsłania się IV warstwę zachowanych konstrukcji drewnianych w układzie rusztowym.

Kontynuowano ponadto badania na arze 169, w najwyższej części grodziska, gdzie w latach ubiegłych

odsłonięto cmentarzysko. Poniżej cmentarzyska odkryto w tym roku resztki budowli o zarysie w przybliżeniu prostokątnym, o dł. 3,5 m. „Domostwo” w dolnej części rozczłonkuje się jakby na 3 jamy. Wewnątrz domostwa, w jego wschodniej części, odsłonięto spaloną i zwaloną ścianę (?) z szerokich ciar-

Ryc. 1. Łąd, woj. Konin. Resztki konstrukcji przekładkowej wału

Fig. 1. Łąd, Volv. of. Konin. Remains of the grille construction of the rampart

Abb. 1. Łąd, Wojew. Konin. Überleibsel der Gitterkonstruktion des Walles

Ryc. 2. Łąd, woj. Konin. Spalona ściana (?) domostwa
 Fig. 2. Łąd, Voiv. of Konin. Burnt wall (?) of a house
 Abb. 2. Łąd, Wojew. Konin. Verbrannte Wand (?) eines Hauses

nic (ryc. 2). Wydobytą z tego obiektu ceramikę datować można na IX-XI w. Znajduje się bowiem ułamki naczyń górami obtaczanych o grubej domieszce i słabym wypale oraz fragmenty naczyń bogato zdobionych (ryc. 3).

Na całym wykopie aru 169, na poziomie „domostwa”, już w calcu występują liczne ślady po słupach. Średnica słupów wynosi przeciętnie 25 cm, głębokość jest różna: od 20 do 60 cm. Układ słupów jest nieregularny, choć dopatrzeć się można

Ryc. 3. Łąd, woj. Konin. Naczynie z domostwa
 Fig. 3. Łąd, Voiv. of Konin. Pot found in the house
 Abb. 3. Łąd, Wojew. Konin. Tongefäß aus einem Haus

Ryc. 4. Łąd, woj. Konin. Pletwiarzowie przy pracy
 Fig. 4. Łąd, Voiv. of Konin. Frogmen at work
 Abb. 4. Łąd, Wojew. Konin. Froschmänner bei der Arbeit

układów w przybliżeniu prostokątnych. Ślady takie, tworzące jednak zarys bardziej regularny odkryto w latach 60-ych na arze 209, a więc w odległości 10 m od wykopu 169. Ślady te wystąpiły również w calcu, na podobnej głębokości, około 180 cm od powierzchni. Wynikałoby z tego, że najwyższa część grodziska posiadała zabudowę w jakimś sensie jednorodną.

Na linii przecięcia grodziska z płn. na pld. pogłębiono wykopy na trzech arach: 251, 271, 291. Pierwsze dwa wykopy przecinają najstarszy wał w jego południowym odcinku. Na arze 251 ciemne pasy ziemi przecinające poprzecznie wykop rozdzielone są pasem jasnożółtego paisku. We wszystkich tych pasach różniących się zabarwieniem ziemi widoczne są ślady

drewna w postaci wąskich, brunatnych smużek, usytuowanych prostopadle do przebiegu pasm ziemi.

Na arze 271 mamy w dalszym ciągu do czynienia z warstwami wałowymi, nad którymi ziemia nasycona jest bardzo dużą zawartością kości zwierzęcych, wśród których wyróżniono m. in. kości tura i niedźwiedzia. Odkryto też skupisko ziaren rdestu. W narożniku tego wykopu odsłonięto gliniany piec kopulasty, który zabezpieczono, brak bowiem już było możliwości jego eksploracji.

Wśród zabytków odkrytych w tym sezonie na uwagę zasługują: ozdobny przedmiot kościany, pierścienek brązowy i szklany paciorek segmentowy.

Poznański Klub Działalności Podwodnej przeprowadził w bieżącym sezonie penetrację dna Warty w pobliżu grodziska (ryc. 4). Z powodu jednak bardzo dużego zanieczyszczenia rzeki, które uniemożliwiało praktycznie rozpoznanie czegokolwiek, badania nie przyniosły spodziewanych rezultatów. Jedyne przy płd.-wsch. krawędzi grodziska w brzegu rzeki odkryto resztki drewnianych zabezpieczeń, nie można jednak na razie wypowiedzieć się, czy mają one jakiś związek z grodziskiem, czy też stanowią późniejsze umocnienia brzegu rzeki.

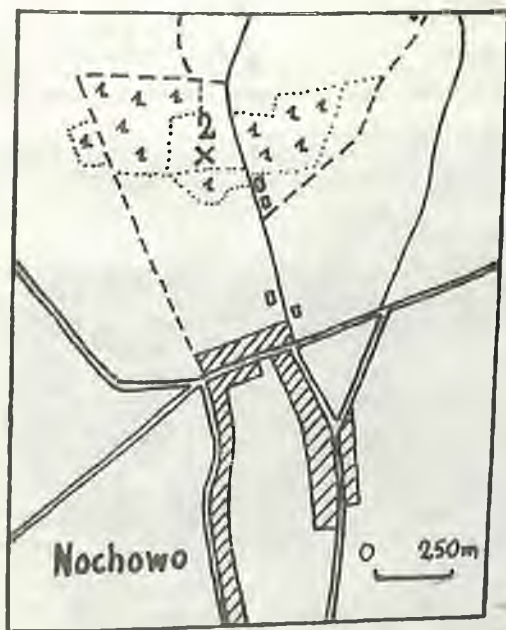
Interwencje i orzecznictwa konserwatora do spraw zabytków archeologicznych w Poznaniu w latach 1975-1976

Interventions and expert decisions of the conservator of archaeological monuments in Poznań in 1975 - 1976

Interventionen und Rechtssprechungen des Bodendenkmalpflegeamtes in Poznań in 1975 - 1976 in Poznań in 1975 - 1976

Nochowo, gm. Śrem, woj. poznańskie, stan. 2

Stanowisko położone jest w lesie, około 700 m na północ od szosy z Nochowa do Śremu (ryc. 1). W trakcie przeprowadzonej interwencji w dniu 3 IV

Ryc. 1. Nochowo, woj. poznańskie. Plan sytuacyjny stanowiska

1975 r. przez D. Durczewskiego i Z. Pieczyńskiego stwierdzono, że kilku pracowników Stacji Hodowli Roślin Ogrodniczych w Nochowie w trakcie wybierania piasku na głębokości 0,5 m odkryło 15 monet srebrnych. Skarb składał się z talarów, półtalarów i ortów, które pochodziły z terenów Austrii, Belgii, Holandii, Niemiec i Polski.

Powyższy zespół monet datowany na XVII w., został ukryty w ziemi po roku 1698.

Gralewo, gm. Łowyn, woj. gorzowskie, stan. 1

Stanowisko położone jest na wschodnim skraju wsi, około 50 m na półn.-wsch. od gospodarstwa S. Liczbańskiego (ryc. 2). Interwencję w dniu 29 IV 1975 r. przeprowadzili D. Durczewski i Z. Pieczyński. Na miejscu stwierdzono, że w dniu 28 IV 1975 r. Z. Kowal w trakcie orki na polu S. Liczbańskiego wyorał naczynie gliniane z monetami (ryc. 3-4). Zabezpieczony przez odkrywcę skarb zawierał około 5200 monet. We wstępnym rozpoznaniu ustalono, że skarb stanowiły półgrosze polskie wybite za panowania Władysława Jagiełły (1386 - 1434), Kazimierza Jagiellończyka (1447 - 1492), Jana Olbrachta (1492 - 1501), Aleksandra Jagiellończyka (1501 - 1506) i Zygmunta I Starego (1506 - 1548). Znalazca skarbu za odkrycie, zawiadomienie i zabezpieczenie wykopaliska otrzymał z Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu — Wydziału Kultury i Sztuki — Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków nagrodę pieniężną.

Ryc. 2. Gralewo, woj. gorzowskie. Plan sytuacyjny stanowiska

Ryc. 3. Galewo, woj. gorzowskie. Naczynie zawierające skarb srebrnych półgroszy

Fig. 3. Galewo, Voivodeship of Gorzów. Vase containing a hoard of silver half-farthings

Abb. 3. Galewo, Wojewodschaft Gorzów. Gefäß mit silbernen Halbgroschen

Koziegłowy, gm. Czerwonak, woj. poznańskie, stan. 2

Stanowisko położone jest po zachodniej stronie ul. Leśnej, na terenie własności R. Kosmowskiego. Od rycia pochówku dołączano w trakcie wykopywania dołu pod fundamenty domu. Interwencją w dniu 8 V 1975 r. przeprowadził D. Durczewski. Na miejscu stwierdzono, że na głębokości 30 cm od powierzchni, przy wybieraniu piasku zniszczono grób popielnicowy, z którego zachowały się ułamki naczyń i przepalone kości. Pochówek należał do ludności kultury grobów kloszowych z wczesnego i środ owego okresu lateńskiego.

Badania na tym obiekcie nie będą prowadzone ze względu na brak dalszego zagrożenia.

Reńsko, gm. Wielichowo, woj. poznańskie, stan. 2

Stanowisko położone jest w lesie, około 700 m na zachód od Reńska (ryc. 4). W trakcie przeprowa-

Ryc. 5. Reńsko, woj. poznańskie. Plan sytuacyjny stanowiska

Ryc. 4. Galewo, woj. gorzowskie. Skarb srebrnych półgroszy (od Władysława Jagielly do Zygmunta Starego)

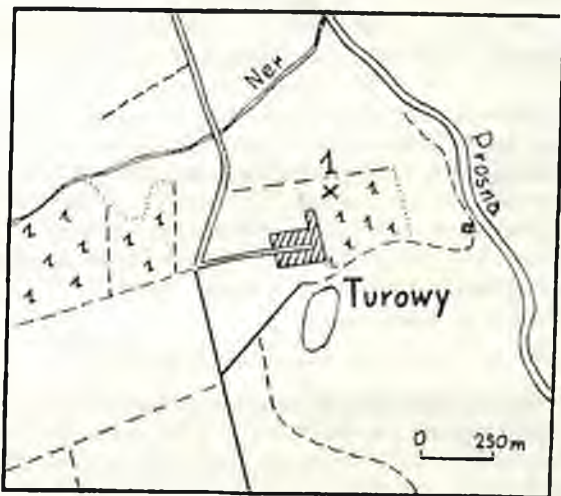
Fig. 4. Galewo, Voivodeship of Gorzów. Hoard with silver half-farthings (reign of from Władysław Jagiełło to Zygmunt Stary)

Abb. 4. Galewo, Wojewodschaft Gorzów. Schatzfund der silbernen Halbgroschen (Prägezeit von Władysław Jagiełło bis Zygmunt Stary)

dzonej interwencji w dniu 11 VI 1975 r. przez D. Durczewskiego stwierdzono, że przy sadzeniu nowego lasu odkryto ułamki naczyń, polepę i żarno należące do osady ludności kultury łużyckiej z IV - V okresu epoki brązu. Osada uległa zniszczeniu tylko na małym odcinku, ponieważ dalszy ciąg znajduje się w lesie nie przeznaczonym do wyrębu. Badań na tej osadzie nie przewiduje się.

T u r o w y, gm. Gołuchów, woj. kaliskie, stan. 1

Stanowisko położone jest około 200 m na płn. od zabudowań PGR Turowy i około 500 m na zachód od rzeki Prosnę (ryc. 5). Odkrycia grobu dokonano

Ryc. 6. Turowy, woj. kaliskie. Plan sytuacyjny stanowiska

podczas jednorazowego wybierania piasku na głębokości 0,5 m. Przeprowadzona w dniu 31 VII 1975 r. interwencja przez Z. Pieczyńskiego wykazała, że zniszczeniu uległ pochówek z przepalonymi kośćmi oraz nieznaną liczbą przystawek. Pochówek należał do ludności kultury łużyckiej i pochodził z V okresu epoki brązu. Badań na tym cmentarzysku nie przewiduje się.

W a l k o w i c e, gm. Czarnków, woj. pilskie, stan. 1

Stanowisko położone jest około 900 m na płn.-wsch. od Walkowic i około 900 m na wschód od Noteci

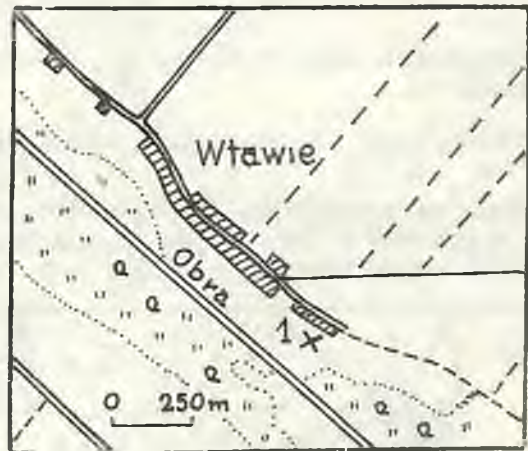
Ryc. 7. Walkowice, woj. pilskie. Plan sytuacyjny stanowiska

(ryc. 6). Informację o odkryciu grobów przekazało Poznańskie Przedsiębiorstwo Produkcji Kruszywa i Usług Geologicznych. Interwencję w dniu 2 IX 1975 r. przeprowadził D. Durczewski. W trakcie wizji lokalnej na stanowisku stwierdzono zniszczenie około 20 grobów popielnicowych stanowiących fragment rozległego cmentarzyska. Zniszczenia ich dokonano przy pomocy spychacza, który zbierał próchnicę pod przyszłą eksploatację piasku dla potrzeb powyższego przedsiębiorstwa. Pochówki występowały pod powierzchnią na głębokości 30 - 40 cm. Niektóre groby posiadały obstawy kamienne. Odkryte cmentarzysko należało do ludności kultury łużyckiej z IV - V okresu epoki brązu.

Sprawę dotyczącą zabezpieczenia cmentarzyska i przeprowadzenia badań przekazano Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków w Pile.

W ł a w i e, gm. Racot, woj. leszczyńskie, stan. 1

Stanowisko położone jest około 50 m na płd. od zabudowań gospodarczych W. Kocineckiego i około 100 m na płn.-wsch. od Kanału Obrzańkiego (ryc. 7).

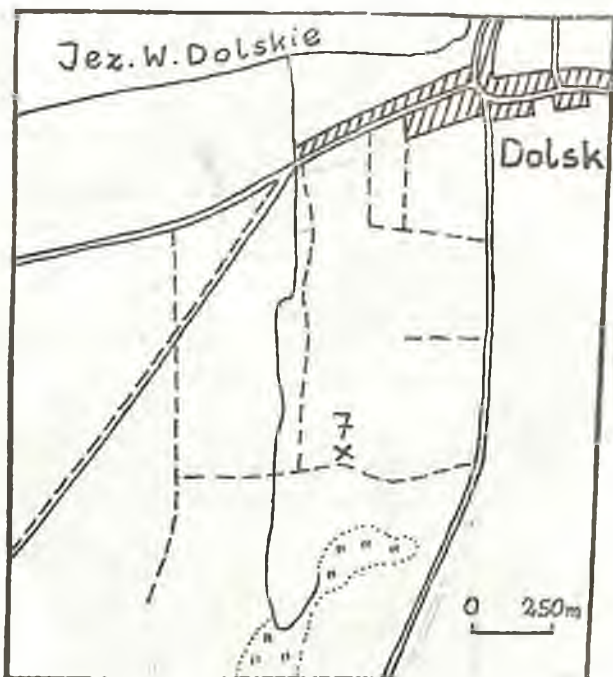

Ryc. 8. Wławie, woj. leszczyńskie. Plan sytuacyjny stanowiska

Odkrycia dokonano w trakcie jednorazowego wybierania piasku na polu. W trakcie przeprowadzonej interwencji w dniu 13 X 1975 r. przez D. Durczewskiego, stwierdzono, że zniszczono dwa groby z okresu późnolateńskiego i wpływów rzymskich. Z grobów zachowały się nieliczne ułamki naczyń, fibula brązowa, nóż żelazny i przęślik. Badań na tym cmentarzysku nie przewiduje się.

D o l s k, gm. Dolsk, woj. poznańskie, stan. 7

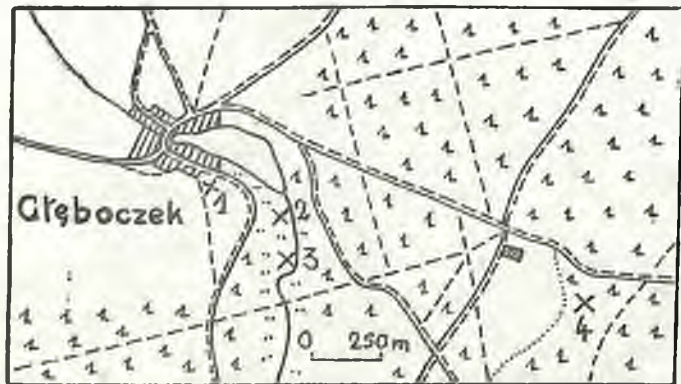
Stanowisko położone jest około 1 km na płd. od ul. Gostyńskie Przedmieście w Dolsku i około 1 km na wsch. od lasu (ryc. 8). Informację o odkryciu ciężarków tkackich na polu J. Norberciaka przekazał Urząd Gminy w Dolsku. Przeprowadzona w dniu 13 XI 1975 r. interwencja przez D. Durczewskiego wykazała, że w czasie orki do głębokości 30 cm wydobyto na powierzchnię zespół ciężarków tkackich, z których część zachowana była we fragmentach. Ciężarki znaleziono w jednym miejscu na obszarze 1 m². Wśród ciężarków znaleziono kilka skorup, które pozwalają datować powyższy zespół prawdopodobnie

Ryc. 9. Dolsk, woj. poznańskie. Plan sytuacyjny stanowiska na II okres epoki brązu. Badań na tym obiekcie nie przewiduje się.

Głębczek, gm. Murowana Goślina, woj. poznańskie, stan. 1, 2, 3, 4

Badania na terenie Głębczka wynikły z informacji o istnieniu w lesie kęgrów kamiennych stanowiących groby. Interwencję w dniu 20 V 1976 r.

Ryc. 10. Głębczek, woj. poznańskie. Plan sytuacyjny stanowiska

przeprowadzili St. Jasnosz i Cz. Strzyżewski. W trakcie badań zweryfikowano cztery stanowiska (ryc. 9). Stanowisko 1 położone jest na pld.-wsch. skraju wsi, na wysokim brzegu rzeczki Trojanówki i stawu. Na ornym polu odkryto ułamki naczyń i grot bełtu do kuszy, stanowiące pozostałość po osadzie z XIII - XV w.

Stanowisko 2 położone jest na lewym brzegu rzeki Trojanówki, około 300 m na wsch. od Głębczka i stan. 1. Na ornym polu odkryto ułamki ceramiczne i polepę, stanowiące pozostałość po osadzie z XIII - XV w.

Stanowisko 3 położone jest w dolinie rzeki Trojanówki, wśród podmokłych łąk, około 200 m na pld. od stan. 2. Przeprowadzona wizja lokalna na gro-

dzisku stożkowatym o średnicy około 25 cm z wgłębieniem w środku nie wykazała śladów zniszczeń.

Grodzisko to jest tożsame ze znanym już grodziskiem w Zielonce.

Na stanowiskach 1, 2, 3 nie przewiduje się badań.

Stanowisko 4 położone jest w lesie, około 300 m na pld.-wsch. od leśniczówki Głębczek, około 100 m na zachód od drogi leśnej. W trakcie badań stwierdzono istnienie 4 skupisk kamieni o kształtach kolistych i czworobocznych stanowiących prawdopodobnie cmentarzysko kurhanowe o chronologii nieznaanej. Planuje się przeprowadzenie badań na powyższym stanowisku.

Poznań - Stare Miasto, stan. 1, 2, 3

W związku z rozpoczętymi pracami ziemnymi na Starym Mieście przy ul. Księcia Józefa, interwencję w dniu 24 VII 1976 r. przeprowadził W. Błaszczuk. Dokonana w następnym dniu przez D. Durczewskiego penetracja terenu prac wykazała, że w głębokich wykopach występuje materiał ceramiczny z czasów nowożytnych i średniowiecznych. Ustalono również, że trasa wykopów pobiegnie częściowo przez wzgórze Sw. Wojciecha, aż do ul. Solnej. Badania na powyższym terenie w okresie jesieni 1976 r. przeprowadził Z. Karolczak.

Poznań - Stare Miasto, stan. 12

W czasie prace remontowo-budowlanych domu przy ul. Wronieckiej 14, odkryto w jego piwnicy w dniu 11 IX 1976 r. 21 srebrnych monet. Skarb składał się z szóstaków, trojaków i guldenów z terenów Austrii, Niemiec, Prus i Polski. Powyższe monety pochodzą z drugiej połowy XVII w. i początku XVIII w. Badania rozpoznawcze w miejscu odkrycia monet przeprowadził Z. Karolczak.

Uzarszewo, gm. Swarzędz, woj. poznańskie, stan. 1

Stanowisko położone jest 700 m na wschód od wsi, po lewej stronie polnej drogi z Kobylnicy do Uzarszewa (ryc. 10). Przeprowadzona interwencja w dniu 15 IX 1976 r. przez D. Durczewskiego wykazała, że na terenie grodziska stożkowatego z XIV w., ongiś częściowo zniwelowanego, występują monety, które znajdowano głównie u podnóża obiektu. Powyższe monety luźno leżące na polu ornym i drodze biegnącej przy grodzisku zbierał przez okres około 10 lat

Ryc. 11. Uzarszewo, woj. poznańskie. Plan sytuacyjny stanowiska

Z. Grześkowiak z Kobylnicy. Należy przypuszczać, że odkryte monety w ilości 85 sztuk, będące szelągami miedzianymi z czasów panowania Jana Kazimierza (1648 - 1668), stanowią fragment skarbu, który uległ przypadkowemu zniszczeniu przy niwelacji stożkowatego wzniesienia obiektu w czasie bliżej nieznanym.

B u k, m., gm., woj. poznańskie

W trakcie wydobywania ziemi z wykopu pod fundamenty przybudówki po południowej stronie ratu-

sza w Buku, odkryto słupy drewniane. W czasie przeprowadzonej interwencji w dniu 22 IX 1976 r. przez A. Szuldrzyńskiego, stwierdzono, że w wykopie o wymiarach około 3×4 m, na głębokości 1,5 m występują dwa rzędy słupów drewnianych, których funkcji ze względu na mały odcinek odkrytego terenu nie zdołano wyjaśnić. W wykopie, wśród przemieszanych warstw ziemi występowały ułamki naczyń, wśród których najstarsze pochodziły z XIV - XV w. Być może, że właśnie z tych wieków pochodzą odsłonięte słupy.

Wykaz obiektów wpisanych do rejestru zabytków dla woj. poznańskiego w roku 1976

Lp.	Miejscowość	Rodzaj stanowiska	Chronologia	Nr rejestru
1.	Książno, gm. Miłosław	cmentarzysko	kultura wschodniopomorska	1740 A
2.	Zieliniec, gm. Kołaczkowo	cmentarzysko	kultura łużycka	1741 A
3.	Kęblowo, gm. Miłosław	grodzisko	wczesne średniowiecze	1742 A
4.	Bichowo, gm. Miłosław	grodzisko	wczesne średniowiecze	1743 A
5.	Nekła, gm. Nekła	grodzisko	wczesne średniowiecze	1744 A
6.	Glinno, gm. Skoki	grodzisko	średniowiecze	1745 A
7.	Grzybowo-Rabierzyce, gm. Września	grodzisko	wczesne średniowiecze	1746 A
8.	Orzechowo, gm. Miłosław	cmentarzysko	kultura wschodniopomorska	1747 A
9.	Budzicjewo, gm. Mieścisko	osada	kultura łużycka	1749 A

DZIAŁALNOŚĆ MUZEALNA I WYSTAWIENNICZA

ACTIVITY OF THE MUSEUM

MUSEUMSTÄTIGKEIT

Wanda Tetzlaff

Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1975-1977

Report on the activity of the Archaeological Museum in Poznań in 1975 - 1977

Tätigkeitsbericht des Archäologischen Museums in Poznań für die Jahre 1975 - 1977

W latach 1975 - 1977 podstawowe swoje zadania — działalność naukowo-badawczą i oświatową — realizowało Muzeum w oparciu o roczne plany pracy, zatwierdzone przez Wydział Kultury i Sztuki Urzędu Miejskiego w Poznaniu.

Ważnym wydarzeniem w okresie sprawozdawczym była przypadająca w 1977 roku 120 rocznica założenia Muzeum. Uroczyste obchody tego jubileuszu w formie sesji naukowej pt. „120 lat Muzeum Archeologicznego w Poznaniu” zorganizowano w dniu 20 października. Honorowy protektorat nad obchodami objął Prezydent m. Poznania — mgr Władysław Śleboda. Sesję zainaugurował referat dyrektora Muzeum, dr. Włodzimierza Błaszczyka, pt. „120 lat Muzeum Archeologicznego w Poznaniu”. Następnie przemówienia wygłosili goście oficjalni, m. in. Prezydent m. Poznania — mgr Władysław Śleboda oraz Generalny Konserwator Zabytków PRL — dr Bohdan Rymaszewski, którzy w swoich wystąpieniach podkreślili zasługi i rangę Muzeum.

Najważniejsze osiągnięcia Muzeum i kierunki jego działalności przedstawione zostały w kilkunastu referatach i komunikatach. Otwarta została również okolicznościowa wystawa pt. „Najcenniejsze skarby gromadzone od 120 lat w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu”.

120 rocznicę swego istnienia uczciło Muzeum wydaniem pamiątkowego medalu, który otrzymali najbardziej zasłużeni współpracownicy i osoby zasłużone dla rozwoju tej placówki.

W uroczystościach jubileuszowych wzięło udział około 300 gości z kraju i z zagranicy. Nadesłano również ponad 100 telegramów gratulacyjnych.

DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWO-BADAWCZA

Badania terenowe

Badania wykopaliskowe w roku 1975 (11 stanowisk archeologicznych, w tym 7 stanowisk objętych badaniami ratowniczymi)

W a l g a, gm. Pyzdry, woj. Konin, stan. 3. Ratownicze badania wykopaliskowe prowadzono na terenie osady wydmowej z górnego mezolitu. Eksploro-

wano krzemienię odkrywając 704 zabytki oraz skupisko węgla drzewnych. Badania finansowane były przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (dalej: WKZ) w Poznaniu i trwały od 18 VII do 10 VIII. Kierował nimi dr A. Prinke.

M r o w i n o, gm. Rokietnica, woj. Poznań, stan. 3. Kontynuowano ratownicze badania wykopaliskowe osady kultury pucharów lejkowatych (faza lubońska). Odkryto 17 jam o charakterze gospodarczym: piwniczki do przechowywania zapasów, jamy odpadkowe i inne o nieokreślonym bliżej przeznaczeniu. Badania finansowane były przez WKZ w Poznaniu, trwały od 1 do 31 VII a prowadziła je mgr W. Tetzlaff.

W i e l e Ń, woj. Piła, stan. 7. Zakończono ratownicze badania wykopaliskowe cmentarzyska kultury łużyckiej z IV i V ćwieszcza epoki brązu. Odkryto 42 groby ciałopalne. Badania trwały od 4 do 28 VIII. Finansował je WKZ w Poznaniu a prowadziła mgr M. Grabska.

P r z e m ę t, gm. Mochy, woj. Leszno, stan. 1. Ratowniczymi badaniami wykopaliskowymi objęto grodzisko kultury łużyckiej i wczesnośredniowieczne. Odkryto warstwę osadniczą oraz fragment podwaliny wału z okresu halsztackiego, natrafiono też na fragmenty wału ziemnego z VIII/IX w., do którego w połowie X w. dobudowano drewnianą konstrukcję przekładkowo-hakową. Badania trwały od 9 do 30 VI finansował WKZ w Poznaniu a prowadziła je mgr D. Durczewski przy współudziale mgr W. Śmigiełskiego z Zakładu Archeologii Wielkopolski IHKM PAN w Poznaniu.

K o m o r o w o, gm. Kaźmierz, woj. Poznań, stan. 12. Kontynuowano ratownicze badania wykopaliskowe na terenie wczesnośredniowiecznego cmentarzyska. Odkryto 20 grobów szkieletowych z X/XI w. Ponadto natrafiono na jamę z okresu późnolateńskiego lub rzymskiego oraz na kilka obiektów nowożytnych. Badania finansowane były przez WKZ w Poznaniu i trwały od 24 VI do 15 VII. Kierował nimi dr hab. T. Malinowski.

G i e c z, gm. Dominowo, woj. Poznań, stan. 1. Badania wykopaliskowe prowadzono na terenie wczesnośredniowiecznego grodziska. Odkryto jego wał wewnętrzny. Prace trwały od 13 VI do 12 VII, finanso-

wało je Muzeum Archeologiczne w Poznaniu (dalej: MAP) a kierowała nimi mgr M. Grabska.

Ląd, gm. Lądek, woj. Konin, stan. 1. Kontynuowano wieloletnie prace wykopaliskowe na terenie wczesnośredniowiecznego grodziska. Odkryto zewnętrzzną część wału kamiennego oraz drewniane konstrukcje wału skrzyniowego z umocnieniem hakowym. Kontynuowano również badania wczesnośredniowiecznego cmentarzyska, znajdującego się w centralnej partii grodu. Odkryto 20 grobów szkieletowych. Prace wykopaliskowe trwały od 5 VI do 17 VII, finansowało MAP a prowadziła je mgr M. Zeylandowa przy współudziale mgr Z. Żurawskiego.

Poznań, ul. Kramarska 17/18. Kontynuowano badania ratunkowe na terenie wielokulturowego stanowiska, zapoczątkowane 2 XII 1974 r. Odkryto ślady osadnictwa kultury łużyckiej z okresu halsztackiego, kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich, stwierdzono pozostałości osady przedlokacyjnej z XII/XIII do 1 poł. XIII w. oraz fragmenty zabudowy miasta z okresu średniowiecza i z czasów nowożytnych. Badania trwały od 2 XII 1974 r. do 30 IX 1975 r. Prowadził je mgr Z. Karolczak.

Poznań, rejon kościoła św. Marcina. Poszukiwania osady wczesnośredniowiecznej i średniowiecznej zakończyły się wynikiem negatywnym. Stwierdzono jedynie nieliczne ślady osadnictwa z XVI do XVIII w. Badania trwały od 1 do 30 IX, finansowało je MAP a kierowała nimi mgr K. Dębska-Luty przy współudziale mgr Z. Żurawskiego.

Poznań, ul. Wroniecka 11/12. Kontynuowano badania staromiejskiego systemu obronnego. Odkryto zachodnią ścianę przedbramia Bramy Wronieckiej. Stwierdzono wysokość miejskiego muru obronnego oraz głębokość fosy. Prace wykopaliskowe finansowane były przez MAP i trwały od 2 VI do 30 VIII. Prowadził je dr W. Błaszczak przy współudziale mgr K. Dębskiej-Luty i mgr Z. Karolczaka.

Poznań, ul. Stawna 8. Przeprowadzono kilkuniedniowe badania ratownicze na terenie odkrytego w czasie robót ziemnych cmentarzyska szkieletowego z XVI - XVIII w., związanego z kościołem dominikańskim. Prace trwały od 13 do 18 V i od 12 do 14 VI a prowadziła je mgr K. Dębska-Luty.

Badania wykopaliskowe w roku 1976 (15 stanowisk archeologicznych, w tym 12 stanowisk objętych badaniami ratowniczymi):

Modlica, gm. Pwzdry, woj. Konin, stan. 3. Ratownicze badania wykopaliskowe prowadzono na stanowisku wydmyowym z górnego mezolitu. Odkryto inwentarz krzemienny zawierający m. in. 83 rdzenie i ich fragmenty, 101 narzędzi (głównie zbrojniki mikrolityczne) i duże ilości półsurowca. Natrafiono również na materiały z młodszych okresów (kultura pucharów lejkowatych materiały „episnurowe”, kultura łużycka, okres średniowieczny). Badania trwały od 4 do 25 VIII, finansował je WKZ w Koninie a prowadził dr A. Prinke.

Mrowino, gm. Rokietnica, woj. Poznań, stan. 3. Kontynuowano ratownicze badania wykopaliskowe osady kultury pucharów lejkowatych (faza lubońska). Odkryto 24 jamy gospodarcze oraz ślady 8 słupów stanowiących pozostałość bliżej nie określonej konstrukcji. Natrafiono również na nikiłe ślady osad-

nictwa średniowiecznego. Badania trwały od 28 VI do 4 VIII, finansował je WKZ w Poznaniu a prowadziła mgr W. Tetzlaff.

Biała, gm. Trzcianka, woj. Piła, stan. 16. Ratownicze badania wykopaliskowe podjęto na osadzie kultury łużyckiej z okresu halsztackiego. Odkryto 2 jamy gospodarcze oraz fragment budowli (chaty?) naziemnej, słupowej. Badania trwały od 14 do 28 VII, finansował je WKZ w Pile a prowadził mgr Z. Żurawski przy współudziale mgr E. Stelmachowskiej i mgr Cz. Strzyżewskiego.

Biała, gm. Trzcianka, woj. Piła, stan. 26. Badania ratownicze prowadzono na cmentarzysku kultury pomorskiej z wczesnego okresu lateńskiego. Odkryto 7 grobów ciałopalnych i 1 palenisko (miejsce ciałopalenia). Prace wykopaliskowe trwały od 1 do 24 VII, finansował je WKZ w Pile a prowadził mgr Z. Żurawski przy współudziale mgr E. Stelmachowskiej i Cz. Strzyżewskiego.

Biała, gm. Trzcianka, woj. Piła, stan. 1. Ratownicze badania prowadzono na cmentarzysku kurhanowym z okresu późnolateńskiego i wczesnorzymskiego, składającym się z ok. 8 zachowanych kurhanów, z których 3 objęto badaniami wykopaliskowymi. Łącznie odkryto 2 miejsca ciałopalenia (?), 1 jamę spaleniową, 2 skupiska ceramiki i 2 skupiska kamieni (stosy ciałopalne). Badania trwały od 29 VI do 5 VII, finansował je WKZ w Pile, prowadził mgr Cz. Strzyżewski przy współudziale mgr E. Stelmachowskiej i mgr Z. Żurawskiego.

Biała, gm. Trzcianka, woj. Piła, stan. 37. Badania ratownicze prowadzono na stanowisku wielokulturowym: osada kultury łużyckiej ze schyłku V okresu epoki brązu i początku okresu halsztackiego, osada kultury pomorskiej z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego, ślady osadnictwa z okresu wpływów rzymskich i z okresu wczesnośredniowiecznego. Prace wykopaliskowe trwały od 19 do 30 VII, finansował je WKZ w Pile a prowadził mgr Z. Żurawski przy współudziale mgr E. Stelmachowskiej i mgr Cz. Strzyżewskiego.

Sarcz, gm. Trzcianka, woj. Piła, stan. 2. Badania ratownicze prowadzono na cmentarzysku kurhanowym z okresu wczesnorzymskiego, na którym stwierdzono ok. 20 kurhanów. Wykop założono na terenie kurhanu 1, odkrywając jamę spaleniową i ślady obrębi pradziejowej. Ponadto natrafiono na nikiłe ślady osadnictwa kultury pucharów lejkowatych i amfor kulistych. Badania trwały od 15 VII do 14 VIII, finansował je WKZ w Pile a prowadził mgr Cz. Strzyżewski przy współudziale mgr E. Stelmachowskiej i mgr Z. Żurawskiego.

Trzcianka-Sarcz, woj. Piła, stan. 2. Przeprowadzono badania ratownicze na cmentarzysku kurhanowym o nieokreślonej chronologii (brak materiału zabytkowego). Zlokalizowano 6 kurhanów, na dwóch z nich założono wykopy. Badania trwały od 1 do 14 VII, finansował je WKZ w Pile a prowadził mgr Cz. Strzyżewski przy współudziale mgr E. Stelmachowskiej i mgr Z. Żurawskiego.

Przysieka Stara, gm. Stare Bojanowo, woj. Leszno, stan. 4. Badania ratownicze podjęto na osadzie wczesnośredniowiecznej (VIII oraz XI/XII w.). Odkryto 23 jamy (w tym 2 półziemianki?) i warstwę

wtórną, powstałą z rozmycia pierwotnej warstwy kulturowej. Badania trwały od 4 do 30 VI, finansował je WKZ w Lesznie a kierował nimi dr A. Prinke.

Lądek, gm. Lądek, woj. Konin, stan. 1. Kontynuowano badania wczesnośredniowiecznego grodziska. Pod płaszczem kamiennym wału zewnętrznego odkryto konstrukcję przekładkową. Poniżej badanego w poprzednim roku cmentarzyska natrafiono na pozostałości domostwa z X w. W południowej części grodziska badano najstarszy wał i późniejszą od niego warstwę osadniczą, w której odkryto gliniany piec o nieokreślonym narazie przeznaczeniu. Badania trwały od 31 V do 21 VII, finansowało je MAP a prowadziła mgr M. Zeylandowa przy współudziale mgr K. Dębskiej-Luty i mgr A. Lipińskiej.

Poznań, rejon kościoła św. Wojciecha. W wyniku badań wykopaliskowych stwierdzono: 1) ślady osadnictwa sięgające schyłkowego paleolitu, 2) teren został trwale zasiedlony w okresie halsztackim (osada kultury łużyckiej), 3) ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego pojawiają się u schyłku XI i XII/XII w., 4) od połowy XII w. wykształciła się osada przykościelna, która rozwija się w XVI w. w przedmieście na terenach przyległych na W, SW i NW do kościoła św. Wojciecha. Badania trwały od 2 VIII do 6 XI. Prowadził je mgr Z. Karolczak a finansowało MAP.

Poznań, rejon kościoła św. Marcina. Prace wykopaliskowe prowadzono przy kościele, natomiast na posesjach przy ul. Armii Czerwonej 24 i 30 wykonano wierceń. Nie stwierdzono osady wczesnośredniowiecznej i średniowiecznej, jedynie przy murze zachodniej fasady kościoła odsłonięto cmentarzysko, które datować można na XIV/XV w. i czasy nowożytnie. Badania trwały od 1 do 30 IX, finansowało MAP a kierowała nimi mgr K. Dębska-Luty.

Poznań, ul. Ślusarska 5. W wyniku badań wykopaliskowych stwierdzono ślady osadnictwa związanego z istnieniem miasta lewobrzeżnego polokacyjnego i z średniowieczną działalnością budowlaną. Badania, które trwały od 5 do 15 VII, prowadził mgr Z. Karolczak.

Poznań, ul. Wroniecka 14/15. Stwierdzono ślady osadnictwa z okresu lokacji miasta i z czasów późniejszych. Badania trwały od 20 do 25 IX. Prowadził je mgr Z. Karolczak.

Poznań, ul. Wodna 25. W czasie robót ziemnych uchwycono stratyografię ulicy związana z jej użytkowaniem od połowy XIII po XV w. Badania trwały od 4 do 5 XI. Przeprowadził je mgr Z. Karolczak.

Badania wykopaliskowe w roku 1977 (9 stanowisk archeologicznych, w tym 6 stanowisk objętych badaniami ratowniczymi):

Mrowino, gm. Rokietnica, woj. Poznań, stan. 3. Kontynuowano ratownicze badania wykopaliskowe na terenie osady kultury pucharów lejkowatych (faza lubońska). Odkryto 24 jamy gospodarcze, 2 paleniska i ślady 10 słupów. Badania trwały od 27 VI do 3 VIII, finansował je WKZ w Poznaniu a prowadziła mgr W. Tetzlaff.

Biała, gm. Trzcianka, woj. Piła, stan. 83. Ratownicze badania wykopaliskowe prowadzono na terenie cmentarzyska kultury łużyckiej. Na terenie 40 m²

odkryto 20 obiektów. w tym 5 grobów i 15 wkopów po zniszczonych pochówkach. Badania trwały od 28 IX do 10 X, prowadził je mgr Z. Żurawski a finansował WKZ w Pile.

Biała, gm. Trzcianka, woj. Piła, stan. 26. Kontynuowano ratownicze badania wykopaliskowe cmentarzyska kultury pomorskiej. Na obszarze 800 m² odkryto 6 grobów, 2 jamy i palenisko. Badania trwały od 29 VII do 27 IX, prowadził je mgr Z. Żurawski, finansował WKZ w Pile.

Sarcz, gm. Trzcianka, woj. Piła, stan. 2. Ratownicze prace wykopaliskowe prowadzono na terenie cmentarzyska kurhanowego z okresu wpływów rzymskich (?). Zbadano 7 kurhanów, pod którymi odsłonięto jamy i paleniska kultury pucharów lejkowatych i amfor kulistych oraz ślady orki pradziejowej. Badania trwały od 1 VIII do 31 IX, prowadził je mgr Cz. Strzyżewski a finansował WKZ w Pile.

Moraczewo, gm. Łubowo, woj. Poznań, stan. 1. Badaniami wykopaliskowymi objęto wczesnośredniowieczne grodzisko z IX - X w. Założono 12 wykopów o łącznej powierzchni 300 m². Odsłonięto kilka pasm brułów kamiennych, palenisko i jamy. Badania trwały od 22 VI do 13 VIII. Prowadził je dr W. Błaszczak przy współudziale mgr mgr H. Krzyżańskiej, M. Łastowieckiego i Cz. Strzyżewskiego, finansował WKZ w Poznaniu. Badania te związane są z zagospodarowaniem Szlaku Piastowskiego i po ich zakończeniu grodzisko zostanie udostępnione społeczeństwu jako rezerwat archeologiczny.

Dąbrówka Kościelna, gm. Kiszkowo, woj. Poznań, stan. 1. Badania prowadzono na terenie wczesnośredniowiecznego cmentarzyska. Na obszarze 105 m² odsłonięto grobowiec kamienny złożony z 5 komór. Zawierał on szkielety 4 kobiet wraz z wyposażeniem z X w. Badania trwały od 16 VI do 20 VII. Prowadził je mgr Cz. Strzyżewski przy współudziale mgr Z. Żurawskiego, finansował WKZ w Poznaniu.

Chłapowo, gm. Dominowo, woj. Poznań, stan. 1. Prace wykopaliskowe prowadzono na terenie gródka średniowiecznego. Założono wykop o powierzchni 25 m². Odkryto bruk kamienny oraz materiał zabytkowy z XIV - XVII w. Badania trwały od 19 VII do 20 VIII, kierowała nimi mgr E. Naumowicz-Śmigielśka a finansowało MAP.

Pudliszki, gm. Krobica, woj. Leszno, stan. 6. Ratownicze prace wykopaliskowe prowadzono na terenie średniowiecznego cmentarzyska kurhanowego. Zbadano 2 kurhany przykryte potrójnym płaszczem kamiennym. Każdy z nich zawierał kilkanaście całkowitych lub częściowych pochówków szkieletowych wraz z wyposażeniem. Badania trwały od 4 do 31 VII. Prowadził je dr A. Prinke przy współudziale mgr B. Prymki z Zakładu Antropologii UAM w Poznaniu. Finansował WKZ w Lesznie.

Poznań, ul. Wroniecka-Wolnica. Kontynuowano badania starożytnego systemu obronnego w rejonie Bramy Wronieckiej. Skoncentrowano się na zewnętrznej linii obwarowań miejskich (przedbramie i fragment fosy). Badania trwały od 16 V do 31 XII. Prowadził je dr W. Błaszczak przy współudziale mgr Z. Karolczaka, finansowało MAP.

Oprócz badań wykopaliskowych prowadzono rów-

nież badania powierzchniowe. W roku 1975 prowadzono je w trzech rejonach: w rejonie Pyzdr, na terenie przyszłego zbiornika wodnego na rzece Wełnie pod Obornikami oraz na terenie b. pow. Wągrowiec, gdzie przeprowadzono inspekcję archeologiczną terenów meliorowanych. Odkryto łącznie 20 nowych stanowisk i 3 znane już stanowiska zweryfikowano. W badaniach powyższych wzięli udział: mgr H. Krzyńska, dr A. Prinke oraz mgr Z. Żurawski.

W rejonie Białej, Sarcza i Trzcianki, woj. Piła, przeprowadzono badania powierzchniowe w roku 1976. Odkryto 38 nowych stanowisk archeologicznych i 1 stanowisko zweryfikowano. Badania przeprowadzili: mgr Cz. Strzyżewski, mgr A. Szuldrzyński i mgr Z. Żurawski.

W roku 1977 badania powierzchniowe przeprowadzono na 98 stanowiskach (w tym 1 stanowisko zweryfikowano). Prowadzono je w dalszym ciągu w rejonie wsi Biała, następnie na terenie gminy Włoszakowice, woj. Leszno, na terenie projektowanego zbiornika retencyjnego nad jez. Kowalskim w Jerzykowie, woj. Poznań oraz w Szczonowie, woj. Kalisz. Badania prowadzili: dr St. Jasnosz, mgr H. Krzyńska, dr A. Prinke, mgr E. Stelmachowska, mgr Cz. Strzyżewski i mgr Z. Żurawski.

Na terenie Poznania sprawowano nadzór archeologiczny prac budowlanych — m. in. na terenie śródmiejskiego odcinka trasy E-8, na terenie budowy nowego gmachu Muzeum Narodowego, na osiedlu mieszkaniowym na Ratajach oraz przy ul. Żydowskiej 5 i Działowej 25. Nadzór sprawowali: dr W. Błaszczak, mgr D. Durczewski i mgr Z. Karolczak.

Kontynuując kilkuletnią już współpracę z Polską Stacją Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w Kairze, doc. dr hab. L. Krzyżaniak w dalszym ciągu prowadził w Kadero (Sudan) badania wykopaliskowe osady i cmentarzyska ze schyłku IV tysiąclecia p.n.e. oraz zapoczątkował badania cmentarzyska kultury meroickiej z początków n.e. Prace wykopaliskowe trwały od 10 I do 30 III 1975 r. oraz od 1 III do 15 IV i od 1 XI do 15 XII 1976 r.

Zbiory i archiwum naukowe

W roku 1975 do inwentarza zabytków wpisano 726 pozycji, w tym z własnych badań terenowych pochodzi 71 pozycji, z darów — 30 pozycji oraz z dawnych zbiorów dotychczas nie zainwentaryzowanych — 625 pozycji. W księdze wpływu muzealiów zainwentaryzowano 808 pozycji, w księdze ruchu muzealiów — 510 pozycji. W księdze depozytów wpisano 95 pozycji. W dalszym ciągu wykonywano szereg prac wynikających z ukończenia w r. 1972 inwentaryzacji (spis z natury) zbiorów muzealnych, przeprowadzonej w myśl rozporządzenia Ministra Kultury i Sztuki sporządzonego robocze katalogi kartkowe pozycji spisowych pozostałych do wyjaśnienia, na arkusze spisowe naniesiono numery nowo zainwentaryzowanych pozycji z dawnych zbiorów oraz sporządzono działowe protokoły zakończenia spisu.

W roku następnym do inwentarza zabytków wpisano 23 pozycje, w tym z badań terenowych pochodzi 14 pozycji, z darów — 8 pozycji, z interwencji terenowych — 1 pozycja. W księdze wpływu muzealiów zainwentaryzowano 11 pozycji, w księdze ruchu muzealiów wpisano 410 pozycji, w księdze depozytów —

2 pozycje. Z ksiąg inwentarzowych zabytków wykreślono 2100 pozycji uznanych za zaginione (głównie w czasie II wojny światowej). Uzyskano na to zgodę Ministerstwa Kultury i Sztuki w Warszawie oraz Urzędu Miejskiego w Poznaniu. Sporządzono również uaktualniony wykaz muzealiów I i II kategorii, podlegających specjalnej ochronie. Z ważniejszych prac wymienić należy jeszcze założenie księgi inwentarzowej zbiorów b. Kaiser Friedrich Museum. Sporządzono ją na podstawie wypisów z ksiąg inwentarzowych wymienionego Muzeum (dokonując równocześnie tłumaczenia na j. polski), znajdujących się aktualnie w Muzeum Narodowym w Poznaniu.

W roku 1977 do inwentarza zabytków wpisano 30 pozycji, w tym z badań terenowych pochodzi 11 pozycji, z darów — 14, z badań powierzchniowych — 4 i z interwencji terenowych — 1 pozycja. W księdze wpływu muzealiów zainwentaryzowano 19 pozycji, do księgi ruchu muzealiów wpisano 608 pozycji.

W ciągu 3-letniego okresu sprawozdawczego wykonano 5317 kart katalogu rzeczowego zabytków (1975 r. — 2370 kart, 1976 r. — 1902 karty, 1977 r. — 1045 kart).

W archiwum naukowym w 1975 r. założono 161 nowych teczek dla materiałów archiwalnych. W roku 1977 założono 4 nowe tečky. W latach 1975 - 1977 zakupiono 93 mapy dot. terenu Poznania i Wielkopolski.

Działalność wydawnicza

W latach 1975 - 1977 Muzeum wydało drukiem 7 pozycji wydawniczych o łącznej objętości 111,21 ark. wyd.

- D. Durczewski, *Chronimy zabytki najdawniejszej przeszłości* (składanka), obj. 0,06 ark. wyd., nakład 2500 egz.
- *Exlibris Tadeusza Romana Żurawskiego*. Katalog wystawy (red. W. Błaszczak), Poznań 1977, obj. 1,65 ark. wyd., nakład 300 egz.
- „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”, t. 25 : 1974 (1975), obj. 39,24 ark. wyd., nakład 600+22 egz.
- „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”, t. 26 : 1975 (1977), obj. 32,5 ark. wyd., nakład 600+25 egz.
- J. Jelinek, *Sztuka tubylców australijskich* (folder) Poznań 1976, obj. 0,7 ark. wyd., nakład 500 egz.
- *Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych*. Materiały z ogólnopolskiego sympozjum, 18-19 października 1973 (praca zbiorowa pod red. W. Błaszczaka), „Biblioteka Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 3, Warszawa—Poznań 1977, obj. 37 ark. wyd., nakład 1750+100 egz.
- Z. Smolienowa, *Archeologia w literaturze pięknej PRL* (składanka), obj. 0,06 ark. wyd., nakład 1000 egz.

W roku 1975 Muzeum wydało również plakat „Skarby Muzeum Archeologicznego w Poznaniu” w związku z wystawą pod powyższym tytułem, eksponowaną w salach wystawowych Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie w ramach „Panoramy Poznania i Wielkopolski”. We współpracy z Wielkopolskimi Zakładami Teleelektronicznymi Telekom-Teletra wydany został kalendarz na rok 1977, poświęcony 120 rocznicy założenia Muzeum Archeologicznego w Poznaniu.

Ponadto corocznie wydaje się drukiem i rozprawia na terenie Poznania afisze informujące o eksponowanych w Muzeum wystawach czasowych a także o wykładach popularno naukowych wygłaszanych w ramach „Wtorków muzealnych”. Wydaje się również ulotki informujące o organizowanych w Muzeum imprezach oświatowych („Wtorki muzealne”, „Niedzielne poranki filmowe”, „Tydzień archeologii”) i o konkursach dla młodzieży szkolnej.

Prace opublikowane przez pracowników Muzeum w latach 1975 - 1977:

Włodzimierz Błaszczyk

- *Die Anfänge der polnischen Städte im Lichte der archäologischen Bodenforschung*, Köln 1977, s. 21 - 74,
- *Die Anfänge der polnischen Städte im Lichte der Bodenforschung* (Ausstellungsführer), Wilhelmshaven 1977, 64 s.,
- *Archäologische Schätze aus Wielkopolska*, Göttingen 1976, s. 6 - 30,
- *Archeologia urbium*, „Nurt”, nr 3 (119) : 1975, s. 22 - 26,
- *Archeologické klenoty Velkopolska*, Brno 1977, s. 5 - 30.
- *Archeologiczne skarby Wielkopolski* — wystawa najcenniejszych zabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w Morawskim Muzeum w Brnie, „Nauka Polska”, R. 25 : 1977, nr 9 - 10, s. 212 - 214,
- *Archeozoologia jako nowa dyscyplina naukowa* (na marginesie współpracy archeologii z archeozoologią), „Nauka Polska”, R. 25 : 1977, nr 3, s. 97 - 99,
- *Dorobek i rozwój archeozoologii w Polsce* (Zagadnienie współpracy archeologii z archeozoologią), „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 26 : 1975 (1977), s. 180 - 192,
- *25 lat „Fontes Archaeologici Posnanienses”*, „Fontes...”, t. 25 : 1974 (1975), s. 1 - 13,
- *Głos w dyskusji*, [w:] „Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych”. Materiały z ogólnopolskiego sympozjum, 18 - 19 października 1973 (praca zbiorowa pod red. W. Błaszczyka), „Biblioteka Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 3, Warszawa—Poznań 1977, s. 298 - 305.
- *Kurzführer zur Ausstellung „Die Anfänge der polnischen Städte im Lichte der Bodenforschung”*, [w:] „Wohnende an der Jade”, 24 - 28 VIII 1977, Wilhelmshaven grüsst Polen, s. 55 - 59,
- *Niektóre aspekty rozwoju gospodarki rolnej i hodowlanej w starożytności i wczesnym średniowieczu na terenie Wielkopolski*, „Kronika Wielkopolski”, t. 2 - 3 (6) : 1975, s. 203 - 232,
- *Pierwsza w okresie powojennym polska wystawa archeologiczna w Republice Federalnej Niemiec*, „Fontes...”, t. 26 : 1975 (1977), s. 240 - 245,
- *Pierwsza w okresie powojennym polska wystawa archeologiczna w Republice Federalnej Niemiec*, „Nauka Polska”, R. 25 : 1977, nr 3, s. 57 - 59,
- *Problemy ochrony i reanimacji obiektów archeologicznych na przykładzie aglomeracji osadniczej w Poznaniu do XV wieku*, „Sprawozdania Gdańskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 2 : 1976, s. 74 - 93,
- *Przedmowa*, [w:] „Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu...”, s. 7 - 11,
- *Rec.: „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu”*, t. 76 i 84 (pod red. E. Matusewicz), „Archeologia”,

- t. 1 : 1975 i t. 2 : 1976 (pod red. M. Sobocińskiego), „Fontes...”, t. 26 : 1975 (1977), s. 251 - 254,
- *Rec.: Z. Schramm, Bydło wczesnośredniowieczne na ziemiach Wielkopolski i Kujaw*. Studium morfologiczne na podstawie wykopaliskowego materiału kostnego z Kruszwicy. Międzyrzecz i Santoka, „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu”, Prace habilitacyjne, z. 69, Poznań 1976, 51 s., „Fontes...”, t. 26 : 1975 (1977), s. 254 - 255,
- *Słowo wstępne*, [w:] „Exlibris Tadeusza Romana Żurawskiego”. Katalog wystawy, Poznań 1977, s. 3 - 4,
- *Słowo wstępne*, [w:] „Wykopiska w Berlinie Zachodnim — Spandau w czasach słowiańskich”, Berlin 1975, s. 3 - 5,
- *120 lat działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, 1857 - 1977* (Poznań 1977, Wkładka do zaproszenia na uroczystość jubileuszową z okazji 120-lecia Muzeum Archeologicznego w Poznaniu),
- *120 lat Muzeum Archeologicznego w Poznaniu*, „Tydzień”, roczn. 1977, nr 41(212), s. 11 - 13,
- *W 30 rocznicę powstania poznańskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Archeologicznego i Numizmatycznego (1947 - 1977)*, [w:] „Numizmatyka poznańska do 1976 roku”, Poznań 1977, s. 43 - 49,
- *Wyniki badań archeologicznych w strefie osady Św. Gotarda na Starym Mieście w Poznaniu*, [w:] „Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu...”, s. 165 - 181,
- *Źródła świadomości narodowej*, „Nurt”, nr 6 (134) : 1976, s. 2 - 3.

Krystyna Dębska-Luty

- *Materiały wczesnośredniowieczne i średniowieczne z osady ludności kultury łużyckiej w Kotlinie, woj. Kalisz*, „Fontes...”, t. 25 : 1974 (1975), s. 102 - 109,
- *Zabytki metalowe datujące osadnictwo*, [w:] „Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu...”, s. 207 - 214,
- i Aleksandra Lipińska, *Wyniki prac wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Łądzie, woj. Konin, w 1973 r.*, „Fontes...”, t. 25 : 1974 (1975), s. 217 - 220.

Dobromir Durczewski

- *Badania weryfikacyjne na osadzie ludności kultury łużyckiej w Śląskowie, woj. Leszno*, „Fontes...”, t. 26 : 1975 (1977), s. 100 - 105,
- *Chronimy zabytki najdawniejszej przeszłości* (składanka),
- *Interwencje i orzecznictwo konserwatora do spraw zabytków archeologicznych w Poznaniu w latach 1973 - 1974*, „Fontes...”, t. 25 : 1974 (1975), s. 220 - 226,
- *Sprawozdanie z badań ratunkowych na osadzie z II okresu epoki brązu w Pudliskach, woj. Leszno*, „Fontes...”, t. 26 : 1975 (1977), s. 200 - 202,
- i Zbigniew Pieczyński, *Z działalności konserwatora archeologicznego w Wielkopolsce do roku 1974*, „Fontes...”, t. 25 : 1974 (1975), s. 14 - 27,
- i Wojciech Śmigielski, *Materiały z grodziska kultury łużyckiej na Ostrowie Rzepowskim w Kruszwicy z badań w roku 1922*, „Fontes...”, t. 26 : 1975 (1977), s. 81 - 99.

Zenon Głogowski

- *Sprawozdanie z działalności Rezerwatu Archeologicznego w Gieczu, woj. Poznań, za rok 1973*, „Fontes...”, t. 25 : 1974 (1975), s. 237 - 238,

- i Zofia Smoleń, Wanda Tetzlaff, *Katalog*, [w:] „Archäologische Schätze aus Wielkopolska”, Göttingen 1976, s. 31 - 40,
 - i Zofia Smoleń, Wanda Tetzlaff, *Seznam vystavených předmětů výstavy Archeologické klenoty Velkopolska*, Brno 1977.
- Mirosława Grabska**
- *Badania ratownicze na cmentarzysku ludności kultury lużyckiej w Wieleniu, woj. Piła*, „Fontes...”, t. 26 : 1975 (1977), s. 203 - 204,
 - *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Gieczu, woj. poznańskie*, „Fontes...”, t. 26 : 1975 (1977), s. 213,
 - i Tadeusz Malinowski, *Wyniki badań powierzchniowych w rejonie Jeziora Bytyńskiego*, „Fontes...”, t. 25 : 1974 (1975), s. 160 - 165.
- Stanisława Jasnosz**
- *Materiały do osadnictwa w starszej epoce brązu na obszarze Wielkopolski południowej*, „Fontes...” t. 25 : 1974 (1975), s. 85 - 94,
 - *Wystawa „Skarby Muzeum Archeologicznego w Poznaniu” w „Panoramie XXX-lecia PRL” w Warszawie*, „Fontes...”, t. 26 : 1975 (1977), s. 232 - 239.
- Lech Krzyżaniak**
- *The Archaeological Site of Kadero, (Sudan)*, „Current Anthropology”, t. 17 : 1976, z. 4, s. 762,
 - *Badania archeologiczne w Kadero, (Sudan)*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Sprawozdania nr 92 za 1974 r. Wydział Historii i Nauk Społecznych, Poznań 1976, s. 10 - 11,
 - *Domestic animals from Kadero (Sudan) and the beginnings of the food producing economy on the Upper (main) Nile*, [w:] „IXe Congrès Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques”, Résumés des communications, Nice 1976, s. 302,
 - *Druga i trzecia kampania badań wykopaliskowych w Kadero (Sudan)*, „Fontes...”, t. 25 : 1974 (1975), s. 187 - 195,
 - *Early Farming Cultures on the Lower Nile. The Predynastic Period in Egypt*, Warszawa 1977, 169 s.,
 - *Głos w dyskusji nad artykułem: K. L. Hutterer, An Evolutionary Approach to the Southeast Asian Cultural Sequence*, „Current Anthropology”, t. 17 : 1976, z. 2, s. 234,
 - *Głos w dyskusji nad artykułem: W. Meacham, Continuity and Local Evolution in the Neolithic of South China: A Non-Nuclear Approach*, „Current Anthropology”, t. 18 : 1977, z. 3, s. 433 - 434,
 - *Głos w dyskusji nad artykułem: M. B. Schiffer, J. H. House, Cultural Resource Management and Archaeological Research: the Cache Project*, „Current Anthropology”, t. 18 : 1977, z. 1, s. 57 - 58,
 - *Kadero (first season, 1972)*, „Études et Travaux”, t. 8 : 1975, s. 361 - 366,
 - *Kadero (second-third season, 1973 - 1973/1974)*, „Études et Travaux”, t. 9 : 1976, s. 283 - 287,
 - *The main trends in the socio-economic development of the predynastic societies*, [w:] First International Congress of Egyptology, Abstracts of Papers, München 1976, s. 68 - 69,
 - *Ogólne tendencje rozwojowe społeczeństw nad Nilem w okresie poprzedzającym uprawę roślin i chów zwierząt*, „Fontes...”, t. 25 : 1974 (1975), s. 196 - 204.
- *Pierścień króla Arnekhamani*, „Tydzień”, nr 46 (113) : 1975, s. 16,
 - *Polish Excavations at Kadero*, „Nyame Akuma. A Newsletter of African Archaeology”, nr 7 : 1975 (1976), s. 45 - 46,
 - *Polish Excavations at Kadero*, „Nyame Akuma. A Newsletter of African Archaeology”, nr 9 : 1976, s. 41,
 - *Polish Excavations at Kadero*, „Nyame Akuma. A Newsletter of African Archaeology”, nr 10 : 1977, s. 45 - 46,
 - *Prehistoric settlement at Old Dongola*, „Kush. Journal of the Sudan Antiquities Service”, t. 15 : 1975, s. 143 - 151.
 - *Remarks on Convergencies in Ancient Settlement Forms on the Upper (main) Nile and in Mesoamerica*, „Ethnologia Polona”, t. 2 : 1976, s. 115 - 118.
 - i Michał Kobusiewicz, *New prehistoric materials from the region of Old Dongola (Sudan)*, „Fontes...”, t. 25 : 1974 (1975), s. 178 - 186.
- Henryka Krzyżańska**
- *Sprawozdanie z badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Topoli Wielkiej, gmina Przygodzice, woj. Kalisz*, „Fontes...”, t. 26 : 1975 (1977), s. 211 - 213.
- Aleksandra Lipińska**
- *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1969 - 1971*, „Fontes...”, t. 25 : 1974 (1975), s. 166 - 177,
 - i Krystyna Dębska-Luty, *Wyniki prac wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Łądzie, woj. Konin, w 1973 r.*, „Fontes...”, t. 25 : 1974 (1975), s. 217 - 220.
- Mateusz Łastowiecki**
- *Próba systematyki ceramiki wczesnośredniowiecznej i średniowiecznej (Na podstawie wybranego materiału)*, [w:] „Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu...”, s. 183 - 192.
- Tadeusz Malinowski**
- *Badania wykopaliskowe na stan. 4 i 12 w Komorowie, woj. Poznań, w 1974 r.*, „Fontes...”, t. 25 : 1974 (1975), s. 211 - 216,
 - i Mirosława Grabska, *Wyniki badań powierzchniowych w rejonie Jeziora Bytyńskiego*, „Fontes...”, t. 25 : 1974 (1975), s. 160 - 165.
- Eliza Naumowicz-Śmigielńska**
- *Bibliografia polskiej archeologii pradziejowej i średniowiecznej za lata 1970 - 1974* (red. A. Dymaczewski), Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1977 (współudział w opracowaniu).
- Zbigniew Pieczyński**
- *Die Anfänge der Kupfermetallurgie in Polen*, [w:] „IXe Congrès Union Internationale des Sciences préhistoriques et Protohistoriques”, Résumés des communications, Nice 1976, s. 419,
 - *Die Ausgrabungen von Bruszczewo als Beitrag zum Problem der Verbindung der Aunjetitzerkultur mit Kulturgruppen an der Wende der I. und II. Bronzeperiode im mittleren Westpolen*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 15 : 1975, s. 205 - 210.
 - *Katalog der Funde, Kopien und Rekonstruktionen*, [w:] „Die Anfänge der polnischen Städte im Lichte der archäologischen Bodenforschung”, Köln 1977, s. 75 - 80,

- *Zur Problematik der archäologischen Kulturen im nordwestlichen Polen während der älteren Bronzezeit*, „Preistoria Alpina”, t. 10:1975, s. 47-50,
- i Dobromir Durczewski, *Z działalności konserwatora archeologicznego w Wielkopolsce do roku 1974*, „Fontes...”, t. 25:1974 (1975) s. 14-27.

Andrzej Prinke

- *Badania osady wydmowej kultury pucharów lejkowatych w Sierakowie*, woj. Bydgoszcz (stanowisko 8), „Fontes...”, t. 25:1974 (1975), s. 205-207,
- *Najstarsze centrum rolnicze w Azji południowo-wschodniej*, „Z otchłani wieków”, r. 41:1975, s. 206-208,
- *Nowe materiały schyłkowopaleolityczne i mezolityczne z okolic Torunia*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Archeologia, t. 5:1975, s. 3-15,
- *I Międzynarodowe Seminarium Petroarcheologiczne w Brnie*, „Archeologia Polski”, t. 22:1977, z. 1, s. 249-251,
- *Pierwszy sezon badań wykopaliskowych osady mezo-litycznej w Waldze*, woj. Poznań, „Fontes...”, t. 25:1974 (1975), s. 205.
- Rec.: Henry de Lumley (red.), *La Grotte de l'Hortus*, „Fontes...”, t. 25:1974 (1975), s. 243-246,
- Rec.: Peter Florian Mauser, *Die jungpaläolithische Höhlenstation Petersfels im Hegau*, „Fontes...”, t. 25:1974 (1975), s. 247-248,
- Rec.: Gustav Riek, *Das Paläolithikum der Brillenhöhle bei Blaubeuren (Schwäbische Alb.)*, „Fontes...”, t. 25:1974 (1975), s. 246-247,
- Rec.: Robert Wetzel, Gerhard Bosinski, *Die Backsteinschmiede im Lonetal* (Markung Rammingen, Kreis Ulm), „Fontes...”, t. 25:1974 (1975), s. 242-243,
- *Sepulture collective plate avec entourage de pierres*, Chodzież 3, comm. de Chodzież, „Inventaria Archaeologica”, z. 38, pl. 235 (1-5), Warszawa 1977,
- *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych grobowca kultury amfor kulistych w Chodzieży*, woj. Piła, „Fontes...”, t. 26:1975 (1977), s. 198-199,
- i Aleksander Kośko, *Sierakowo*, woj. Bydgoszcz, stan. 8 — osada z fazy II (wczesnowiobreckiej) kultury pucharów lejkowatych, „Fontes...”, t. 26:1975 (1977), s. 1-42.
- i Wanda Tetzlaff, *Wyniki badań wykopaliskowych na stanowiskach z epoki kamienia i z wczesnej epoki brązu w Łądzie i w Policku*, woj. Konin, „Fontes...”, t. 25:1974 (1975), s. 74-84.

Zofia Smoleń

- i Zenon Głogowski, Wanda Tetzlaff, *Katalog*, [w:] Archäologische Schätze aus Wielkopolska, Göttingen 1976, s. 31-40,
- i Zenon Głogowski, Wanda Tetzlaff, *Seznam vystavených předmětů výstavy Archeologické klenoty Velkopolska*, Brno 1977.

Czesław Strzyżewski

- *osada z III-V w. n.e. w Dębczynie*, b. pow. Białogard w świetle wykopalisk prowadzonych w latach 1970-1974, „Koszalińskie Zeszyty Muzealne”, t. 5:1975, s. 163-179,
- *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Śmiechowie*, b. pow. Koszalin na osadzie z okresu późnolateńskiego i wczesnorzymskiego, „Koszalińskie Zeszyty Muzealne”, t. 5:1975, s. 123-135,
- *Z badań nad osadnictwem pradziejowym w dorzeczu*

dolnej Noteci na podstawie ilustracji i prac wykopaliskowych w Białej, Sarczu i Trzciance, w województwie pilskim w 1976 roku, „Rocznik Nadnotecki”, t. 8:1977, z. 1, s. 129-144.

Wanda Tetzlaff

- *Badania wykopaliskowe osady kultury pucharów lejkowatych w Mrowinie*, woj. Poznań, w 1973 r., „Fontes...”, t. 25:1974 (1975), s. 205-211,
- *Badania wykopaliskowe osady kultury pucharów lejkowatych w Mrowinie*, woj. Poznań, w latach 1974-1975, „Fontes...”, t. 26:1975 (1977), s. 193-197,
- *Fosse no 10 (dépotoir), 20 et 34, Mrowino 3, comm. de Pokietnica*, „Inventaria Archaeologica”, z. 39, pl. 244-246, Warszawa 1977,
- Polish Archaeological Abstracts, t. 5 (red. A. Dymaczewski), Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1975 (udział w opracowaniu),
- Polish Archaeological Abstracts, t. 6 (red. A. Dymaczewski), Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1976 (udział w opracowaniu),
- *Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w 1973 r.*, „Fontes...”, t. 25:1974 (1975), s. 227-236,
- *Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w roku 1974*, „Fontes...”, t. 26:1975 (1977), s. 222-231,
- i Zenon Głogowski, Zofia Smoleń, *Katalog*, [w:] „Archäologische Schätze aus Wielkopolska”, Göttingen 1976, s. 31-40,
- i Zenon Głogowski, Zofia Smoleń, *Seznam vystavených předmětů výstavy Archeologické klenoty Velkopolska*, Brno 1977,
- i Andrzej Prinke, *Wyniki badań wykopaliskowych na stanowiskach z epoki kamienia i z wczesnej epoki brązu w Łądzie i w Policku*, woj. Konin, „Fontes...”, t. 25:1974 (1975), s. 74-84.

Maria Zeylandowa

- *Badania wykopaliskowe na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Łądzie*, woj. Konin, w latach 1974-1975, „Fontes...”, t. 26:1975 (1977), s. 205-210,
- *Łąd — wczesnośredniowieczny gród nad Wartą*, „Fontes...”, t. 25:1974 (1975), s. 239-241,
- *Seminarium poświęcone wynikom prac archeologicznych w Łądzie*, woj. Konin, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 28:1976, s. 327-329.

Ponadto w „Informatorze Archeologicznym” i w „Biuletynie Informacyjnym Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków” ukazywały się komunikaty nt. wyników badań wykopaliskowych prowadzonych przez Muzeum.

Badania pomocnicze

W okresie sprawozdawczym w Zakładzie Antropologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu opracowywano ludzkie szczątki kostne z grobowca kultury amfor kulistych w Chodzieży i ze średniowiecznego cmentarzyska kurhanowego w Puddliskach, spalone kości ludzkie z cmentarzysk kultury pomorskiej z terenu Wielkopolski a także mate-

riały stomatologiczne z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Łądzie oraz z wczesnośredniowiecznego, średniowiecznego i nowożytnego cmentarzyska w Poznaniu, przy ul. Garbary 75/77.

W Instytucie Zoologii Stosowanej Akademii Rolniczej w Poznaniu dokonano oznaczeń zwierzęcych materiałów kostnych z wymienionego powyżej grobowca kultury amfor kulistych w Chodzieży, z neolitycznych osad w Mrowinie i w Kadero (Sudan), z wczesnośredniowiecznego grodziska w Łądzie oraz z wczesnośredniowiecznych i średniowiecznych stanowisk w Dąbrówce i w Iwnie. Przekazano również do badań pierwszą część porównawczej kolekcji osteologicznej współczesnego bydła nilotyckiego ze Sudanu.

W Pracowni Paleobotanicznej IHKM PAN w Poznaniu opracowano materiały archeobotaniczne z Kadero (Sudan).

Instytut Technologii Budowy Maszyn Politechniki Poznańskiej przeprowadził badania radiologiczne zabytków z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Komorowie.

Zebrań i narad wewnętrznych muzealnych

W 1975 r. odbyły się dwa zebrań naukowe z następującymi referatami pracowników Muzeum: „Pomorze Środkowe w okresie późnolateńskim i wpływów rzymskich w świetle ostatnich badań wykopaliskowych” (mgr Cz. Strzyżewski) oraz „Badania grobowca kultury amfor kulistych w Chodzieży” (dr A. Prinke). Ponadto odbył się w Muzeum wykład prof. dr A. von Müllera, dyrektora Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie Zachodnim nt. „Wyniki badań wykopaliskowych na grodzisku słowiańskim w Berlinie Zachodnim — Spandau” oraz dr H. Quitty z Institut für Alte Geschichte w Berlinie nt. „Zastosowanie metody C-14 w archeologii”.

Na czterech zebraniach naukowych w r. 1976 przedstawiono referaty: „Wyniki kampanii wykopaliskowej w Kadero (Sudan) w roku 1975” (doc. dr hab. L. Krzyżaniak), „Metodyka archeologicznych badań ratowniczych na obszarze aglomeracji poznańskiej” (mgr Z. Karolczak), „Dorobek i rozwój archeozoologii w Polsce” (dr W. Błaszczuk) oraz „Historia i wyniki badań archeologicznych w rejonie Białej, Trzcianki i Sarcza, woj. Piła” (mgr Cz. Strzyżewski i mgr Z. Zurawski).

Na zebraniu naukowym w r. 1977 dr W. Reinhard z Muzeum w Wilhelmshaven (RFN) wygłosił referat pt. „Nowe badania nad wczesnohistorycznymi osadami na fryzyjskim wybrzeżu Morza Północnego”.

Aktualne sprawy muzealne omawiano na posiedzeniach kolegium, w których bierze udział dyrekcja Muzeum, przewodniczący Rady Zakładowej i sekretarz Podstawowej Organizacji Partyjnej oraz kierownicy działów naukowych i pracowni technicznych. W roku 1975 odbyło się 11, w r. 1976 — 5 i w r. 1977 — 4 posiedzenia kolegium.

Posiedzeń zespołu dyrekcyjnego odbyło się w r. 1975 — 6, w 1976 r. — 3 a w 1977 r. — 6.

Na odbywających się corocznie walnych zebraniach pracowników Muzeum przedstawiano sprawozdanie z działalności Muzeum w roku poprzednim oraz oma-

wiano główne zadania i kierunki działalności w roku bieżącym.

Dla członków Podstawowej Organizacji Partyjnej, Rady Zakładowej oraz dla kierowników działów naukowych organizowano szkolenia ideologiczne.

Systematycznie odbywały się również szkolenia wartowników straży przemysłowej.

W roku 1977 zorganizowano dla wszystkich pracowników Muzeum z szkolenia p-poż. i obrony cywilnej. Współpraca z innymi instytucjami i towarzystwami naukowymi w kraju

W ramach trwającej od lat współpracy z Katedrą Archeologii UAM w Poznaniu studenci archeologii odbywali w Muzeum obowiązkową praktykę muzealną. Ponadto w r. 1975 dr A. Prinke prowadził ćwiczenia z archeologii epoki kamienia a w latach 1976 - 1977 doc. dr hab. L. Krzyżaniak — wykład monograficzny nt. kultur neolitycznych i eneolitycznych we wsch. części basenu Morza Śródziemnego. W r. 1975 mgr Cz. Strzyżewski kierował badaniami wykopaliskowymi w Dębczynie, Rogowie i w Nawinie na terenie woj. koszalińskiego.

W Katedrze Antropologii UAM w Poznaniu opracowywano materiały antropologiczne a w Instytucie Zoologii Stosowanej Akademii Rolniczej zwierzęce szczątki kostne, uzyskane w wyniku badań wykopaliskowych. Materiały archeobotaniczne z Kadero (Sudan) opracowywano w Pracowni Paleobotanicznej IHKM PAN w Poznaniu.

Dr A. Prinke współpracował z Katedrą Geologii UAM w zakresie badań nad zróżnicowaniem surowcowym neolitycznej wytwórczości kamieniarskiej.

Mgr A. Lipińska oraz mgr M. Zeylandowa nawiązały współpracę z Zakładem Urządzenia Lasu Akademii Rolniczej w Poznaniu w celu wykonania analiz dendrologicznych drewna z wału wczesnośredniowiecznego grodziska w Łądzie.

Od kilku już lat Muzeum nasze współpracuje z Centralnym Laboratorium IHKM PAN w Warszawie, które przeprowadza metaloznawcze badania zabytków brązowych z terenu Wielkopolski.

Mgr A. Wojciechowska jest w stałym kontakcie z Instytutem Technologii Drewna Akademii Rolniczej w Poznaniu prowadząc badania nad metodami konserwacji drewna wykopaliskowego. Przeszkoliła również pracownika Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy w zakresie konserwacji zabytków.

W ramach współpracy z Polską Stacją Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w Kairze doc. dr hab. L. Krzyżaniak kontynuował badania wykopaliskowe w Kadero (Sudan). Współpracował również z Zakładem Archeologii Śródziemnomorskiej PAN w Warszawie realizując temat „Badania nad okresem predynastycznym nad Nilem”.

Z Interdyscyplinarną Grupą Roboczą do Badań Bursztynu Polsko-Włoskiej Komisji Mieszanej współpracuje mgr W. Tetzlaff wykonując katalog neolitycznych zabytków bursztynowych z terenu Wielkopolski.

Dr W. Błaszczuk jest członkiem Rady Naukowej Zespołu Koordynacyjnego d/s Uporządkowania i Zagospodarowania Szlaku Piastowskiego. We współpracy z Konserwatorem Zabytków Archeologicznych w Lesznie sprawował również nadzór naukowy nad budową rezerwatu archeologicznego we Wschowie. Kon-

serwację elementów drewnianych na terenie rezerwatu przeprowadziła mgr A. Wojciechowska.

Z Wojewódzkimi Konserwatorami Zabytków w Koninie, Lesznie i w Pile prowadziło Muzeum współpracę w zakresie badań wykopaliskowych na terenie wymienionych województw, a z Wojewódzkim Zarządem Rozbudowy Miast i Osiedli w Poznaniu — w zakresie badań wykopaliskowych na terenie budowy trasy E-8.

W r. 1975 mgr M. Zeylandowa wspólnie z Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce prowadziła badania powierzchniowe na terenach solonośnych w rejonie Pызdr.

Mgr M. Grabska uczestniczyła w badaniach weryfikacyjnych wczesnośredniowiecznych grodzisk na terenie Wielkopolski, podjętych w 1976 r. przez Zakład Archeologii Wielkopolski IHKM PAN w Poznaniu.

W r. 1976 mgr M. Zeylandowa nawiązała współpracę z Poznańskim Klubem Działalności Podwodnej, który przeprowadził badania dna Warty w rejonie wczesnośredniowiecznego grodziska w Łądzie. W wyniku porozumienia z Dowództwem Wojsk Lotniczych w Poznaniu zostały również wykonane zdjęcia lotnicze wymienionego grodziska.

Dr W. Błaszczuk opracował scenariusz wystawy stałej dla Muzeum Rolnictwa w Szreniawie oraz współdziałał w opracowaniu scenariusza dla Muzeum Zagłębia Dąbrowskiego na Zamku w Będzinie. Natomiast dr St. Jasnosz opracował scenariusz i urządził część ekspozycji pt. „Od kamienia do kuszy” w Muzeum Wielkopolskiego Łowiectwa w Uzarzewie.

Ponadto niektórzy pracownicy Muzeum są członkami różnych komisji i towarzystw naukowych. Członkami Komisji Archeologicznej PAN — Oddział w Poznaniu są: dr W. Błaszczuk (członek zarządu) oraz dr St. Jasnosz i doc. dr hab. L. Krzyżaniak, którzy są również członkami Komisji Archeologicznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (dr St. Jasnosz — sekretarz Komisji). Dr St. Jasnosz jest ponadto członkiem Wydziału Nauk Historycznych i Społecznych PTPN. Dr W. Błaszczuk jest członkiem Komisji Badań Regionalnych PAN — Oddział w Poznaniu, Wielkopolskiego Towarzystwa Kulturalnego (członek zarządu i wiceprzewodniczący Komisji Stypendialnej) oraz Rady Ochrony Dóbr Kultury przy Urzędzie m. Poznania. Jest również prezesem Polskiego Towarzystwa Archeologicznego i Numizmatycznego — Oddział w Poznaniu, którego sekretarzem jest Z. Smoleniowa. Z. Smoleniowa jest członkiem Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich (członek zespołu ds. koordynacji zbiorów i informacji naukowej) oraz Towarzystwa Miłośników m. Poznania.

Doc. dr hab. L. Krzyżaniak jest członkiem Rady Naukowej Zakładu Archeologii Śródziemnomorskiej PAN w Warszawie.

W r. 1976 dr W. Błaszczuk i mgr Z. Głogowski uczestniczyli w organizacji Ogólnopolskiej Olimpiady Artystycznej. Dr W. Błaszczuk pełnił funkcję przewodniczącego Komisji Okręgowej w Poznaniu a mgr Z. Głogowski — funkcję sekretarza. W r. 1977 dr W. Błaszczuk był przewodniczącym Komitetu Okręgowego Olimpiady Artystycznej w Poznaniu oraz na woj. poznańskie, konińskie i pilskie.

Współpraca z zagranicą

Współpraca naukowa z zagranicą polegała przede wszystkim na wymianie wydawnictw, wymianie wystaw oraz na kontaktach personalnych.

Wymianę wydawnictw prowadziło Muzeum z 322 placówkami naukowymi w r. 1975, z 326 placówkami w r. 1976 i z 333 placówkami w r. 1977.

W r. 1975 w ramach współpracy z Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie Zachodnim eksponowana była w naszym Muzeum wystawa pt. „Osadnictwo słowiańskie w Berlinie Zachodnim — Spandau”. W roku następnym w pięciu miastach Republiki Federalnej Niemiec eksponowało Muzeum wystawę pt. „Skarby archeologiczne z Wielkopolski”. Znajdowała się ona kolejno w Getyndze, Brunszwiku, Bremie, Hanowerze i w Duisburgu. Wystawa ta w r. 1977 prezentowana była w Morawskim Muzeum w Brnie (Czechosłowacja). W tym samym roku w Wilhelmshaven i w Kolonii (RFN) eksponowaliśmy wystawę „Początki miast polskich w świetle źródeł archeologicznych”. Stanowiła ona istotną część programu obchodów Dni Kultury i Nauki Polskiej, jakie odbywały się w obu miastach.

W okresie sprawozdawczym gościło Muzeum 65 osób (1975 r. — 24, 1976 r. — 13, 1977 r. — 28) — archeologów i in. — z następujących krajów: Algieria (1), Belgia (1) Berlin Zachodni (6), Bułgaria (7), Czechosłowacja (11), Dania (2), Egipt (3), Japonia (1), Jugosławia (3), NRD (14), Norwegia (1), RFN (1), Rumunia (2), Szwecja (5), Wielka Brytania (1), Wietnam (3) i ZSRR (3).

W r. 1975 za granicę wyjeżdżało 4 pracowników naukowych Muzeum. Dr W. Błaszczuk uczestniczył w obradach III Międzynarodowego Kongresu Archeologii Słowiańskiej w Bratysławie (Czechosłowacja) oraz razem z mgr Z. Pieczyńskim — w II Spotkaniu Numizmatycznym w Cottbus (NRD). Dr A. Prinke wziął udział w I Międzynarodowym Seminarium Petroarcheologicznym w Brnie (Czechosłowacja). Doc. dr hab. L. Krzyżaniak prowadził badania wykopaliskowe w Kadero (Sudan).

W roku następnym przebywało za granicą 5 pracowników naukowych. W obradach IX Międzynarodowego Kongresu Nauk Pra- i Protohistorycznych w Nicei (Francja) uczestniczyli: dr W. Błaszczuk, doc. dr hab. L. Krzyżaniak i mgr Z. Pieczyński. Doc. dr hab. L. Krzyżaniak wziął ponadto udział w I Międzynarodowym Kongresie Egiptologicznym w Kairze (Egipt). W Republice Federalnej Niemiec, w związku z organizacją i otwarciem wymienionej już powyżej wystawy „Skarby archeologiczne z Wielkopolski” przebywali: dr W. Błaszczuk (Getynga, Duisburg), mgr S. Janasik (Brema), dr St. Jasnosz (Hanower) i mgr Z. Pieczyński (Brunszwik). Dr W. Błaszczuk wyjeżdżał również do Berlina Zachodniego z referatem nt. archeologicznych rezerwatów w Polsce, który wygłosił na posiedzeniu Towarzystwa Antropologicznego, Etnologicznego i Archeologicznego. Doc. dr hab. L. Krzyżaniak kontynuował badania wykopaliskowe w Kadero (Sudan).

W 1977 r. wyjechało za granicę 12 pracowników. Doc. dr hab. L. Krzyżaniak uczestniczył w VIII Międzynarodowym Kongresie Prahistorii Afryki i Studiów Czwartorzędowych w Nairobi (Kenia). W Duis-

burgu (RFN) w związku z likwidacją wystawy „Skarby archeologiczne z Wielkopolski” przebywał mgr M. Spychalski i mgr Z. Głogowski. Dr W. Błaszczyk, mgr Z. Pieczyński i J. Kobza przebywali w Wilhelmshaven i w Kolonii (RFN) w celu organizacji i otwarcia wystawy „Początki miast polskich w świetle źródeł archeologicznych”. Do Brna (Czechosłowacja) w związku z organizacją, otwarciem i likwidacją wystawy „Skarby archeologiczne z Wielkopolski” wyjeżdżali: dr W. Błaszczyk, mgr K. Dębska-Luty, K. Dresslerowa, J. Kobza i W. Natzel. Dr W. Błaszczyk przebywał również w Berlinie Zachodnim celem zapoznania się z polską wystawą pt. „2000 lat techniki hutniczej na ziemiach polskich”. Dr A. Prinke prowadził w Danii indywidualne studia muzealne nad środkową epoką kamienia w pld. Skandynawii i jej związkami z terenem Europy Środkowej (wyjazd stypendialny za pośrednictwem Ministerstwa Kultury i Sztuki). Mgr A. Lipińska oraz Z. Smoleniowa zapoznały się ze sposobami prowadzenia dokumentacji naukowej i biblioteki w Landesmuseum für Vorgeschichte w Halle/Saale (NRD).

Doc. dr hab. L. Krzyżaniak jest członkiem stowarzyszonego zespołu współpracowników czasopisma „Current Anthropology” (USA).

Kongresy, sympozja, zjazdy, konferencje i posiedzenia naukowe

Pracownicy Muzeum brali aktywny udział w życiu naukowym w kraju i za granicą, uczestnicząc zarówno w międzynarodowych kongresach jak i w licznych krajowych konferencjach, zjazdach i sesjach naukowych:

III Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej w Bratysławie (Czechosłowacja), 7 - 14 IX 1975 r. — dr W. Błaszczyk (referat),

IX Międzynarodowy Kongres Nauk Pra- i Protohistorycznych w Nicei (Francja), 13 - 18 IX 1976 r. — dr W. Błaszczyk (referat), doc. dr hab. L. Krzyżaniak (referat), mgr Z. Pieczyński (referat),

I Międzynarodowy Kongres Egiptologiczny w Kairze (Egipt), 1 - 10 X 1976 r. — doc. dr hab. L. Krzyżaniak (referat),

VIII Międzynarodowy Kongres Prahistorii Afryki i Studiów Czwartorzędowych w Nairobi (Kenia), 4 - 11 IX 1977 r. — doc. dr hab. L. Krzyżaniak (referat),

I Międzynarodowe Seminarium Petroarcheologiczne w Brnie (Czechosłowacja), 21 - 25 IV 1975 r. — dr A. Prinke (referat),

II Spotkanie Numizmatyczne w Cottbus (NRD), 31 X - 1 XI 1975 r. — dr W. Błaszczyk, mgr Z. Pieczyński (referat),

V Międzynarodowy Zjazd Studentów Archeologii w Złotowie, 25 - 30 IV 1977 r. — dr W. Błaszczyk, dr St. Jasnosz, doc. dr hab. L. Krzyżaniak,

XXIII Walny Zjazd Polskiego Towarzystwa Archeologicznego i Numizmatycznego w Toruniu, 17 - 18 V 1975 r. — dr W. Błaszczyk, Z. Smoleniowa,

XXIV Walny Zjazd PTAiN w Sieradzu, 15 - 16 V 1976 r. — dr W. Błaszczyk, Z. Smoleniowa,

XXV Jubileuszowy Ogólnopolski Zjazd Delegatów PTAiN w Poznaniu, 7 - 8 V 1977 r. — dr W. Błaszczyk (referat), mgr Z. Pieczyński, Z. Smoleniowa; zjazdowi towarzyszyły 3 wystawy: „Exlibrisy Tadeusza

Romana Żurowskiego”, „Skarby numizmatyczne Muzeum Archeologicznego w Poznaniu” i „50 lat Z Otchłani Wieków”, Oddział Poznański PTAiN wydał również publikację pt. „Numizmatyka poznańska do roku 1976”, zorganizowano także objazd naukowy Szlakiem Piastowskim.

Zjazd prezesów Oddziałów Sekcji Numizmatycznej PTAiN, Poznań, 10 - 11 I 1975 r. — dr W. Błaszczyk (referat), mgr Z. Pieczyński, Z. Smoleniowa,

Zjazd prezesów Oddziałów PTAiN i Zjazd Komisji Archeologicznej PTAiN, Warszawa, 8 XII 1976 r. — Z. Smoleniowa,

Ogólnopolska Konferencja Archeologiczno-Konserwatorska, Wrocław, 16 - 17 I 1976 r. — dr W. Błaszczyk (referat), mgr H. Krzyżaniak,

Konferencja archeologiczna, Koszalin, 24 - 25 II 1975 r. — mgr Cz. Strzyżewski (komunikat),

Konferencja IHKM PAN w Warszawie dot. archeologicznego zdjęcia terenu, 5 IV 1976 r. — mgr D. Durczewski,

Konferencja dot. spraw muzealnictwa, Wrocław, 2 IX 1976 r. — mgr D. Durczewski,

Konferencja dot. spraw muzealnictwa, Wrocław, 2 IX 1976 r. — mgr D. Durczewski,

Konferencja dot. metaloznawczych analiz zabytków archeologicznych, Kraków, 18 II 1977 r. — mgr A. Wojciechowska,

Sesja naukowa z okazji 120-lecia Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, 20 X 1977 r. — Sesję zainaugurował referat dr W. Błaszczyka pt. „120 lat Muzeum Archeologicznego w Poznaniu”. Następne referaty obrazowały osiągnięcia Muzeum w badaniach nad: epoką kamienia (dr A. Prinke), wczesną epoką brązu (mgr Z. Pieczyński), kulturą łuzyczką (mgr M. Zeylandowa) kulturą pomorską (mgr Z. Żurawski), o resem późnolateńskim i wpływów rzymskich (mgr Cz. Strzyżewski), okresem wczesnośredniowiecznym (mgr K. Dębska-Luty), średniowieczem i czasami nowożytnymi (Z. Karolczak). Osobny referat poświęcony był dorobkowi Muzeum w zakresie popularyzacji archeologii (mgr Z. Głogowski). W dalszej części obrad podsumowano pozostałe kierunki działalności: współpracę z zagranicą (doc. dr hab. L. Krzyżaniak), konserwatorstwo archeologiczne (mgr D. Durczewski), zbiory i archiwum naukowe (mgr A. Lipińska), bibliotekę naukową (Z. Smoleniowa), pracownie konserwacji zabytków (mgr W. Tetzlaff), oddziały Muzeum w Gnieźnie i w Gieczu (dr W. Błaszczyk), wystawnictwo archeologiczne (mgr Z. Głogowski) i współpracę z młodzieżą (mgr E. Stelmachowska). Z okazji jubileuszu otwarto też wystawę pt. „Najcenniejsze skarby gromadzone od 120 lat w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu”,

Sesja naukowa pt. „Ziemie nadwarciańskie w pradziejach i we wczesnym średniowieczu w świetle badań 1975 - 1976 roku”, w Poznaniu, 24 - 25 II 1977 r. — referaty wygłosili: dr W. Błaszczyk, dr St. Jasnosz, mgr Z. Karolczak, mgr K. Dębska-Luty, mgr M. Łastowiecki, dr A. Prinke, mgr Cz. Strzyżewski, mgr W. Tetzlaff, mgr M. Zeylandowa, mgr Z. Żurawski, Sesja naukowa wyprawy „Afryka 76”, Poznań, 23 IV 1977 r. — doc. dr hab. L. Krzyżaniak (referat),

Sesja naukowa poznańskiego oddziału Polskiej Akademii Nauk nt. „Poznań nowożytny od XVI do XVIII wieku”, Poznań, 24 - 25 VI 1976 r. — dr W. Błaszczak (referat), mgr Z. Karolczak (głos w dyskusji),

Sesja naukowa pt. „Klasyfikacja źródeł informacji” zorganizowana przez Komisję Informacji Naukowej PAN, Poznań, 1975 r. — Z. Smoleniowa, mgr M. Beba, mgr M. Kostrzewska,

IV Spotkanie Archeologów Pomorza, Toruń, 23 - 24 III 1976 r. — mgr Cz. Strzyżewski (komunikat),

V Spotkanie Archeologów Pomorza, Teolog i Tucholi, 1977 r. — mgr Cz. Strzyżewski (komunikat), mgr Z. Żurawski (komunikat),

Symposium pt. „Badania szerokoopłaszczyznowe w warunkach wielkich inwestycji”, Łódź, 27 - 28 IX 1977 r. — mgr H. Krzyżaniak,

Symposium pt. „Problemy zagospodarowania obiektów archeologicznych w aglomeracjach miejskich i kompleksach leśnych”, Białystok, 5 - 7 X 1977 r. — mgr D. Durczewski,

Ogólnopolskie Symposium Przewodników PTFK dot. metodyki oprowadzania wycieczek po muzeach, Poznań, 22 - 23 X 1976 r. — dr W. Błaszczak (referat),

Seminarium zorganizowane przez Muzeum Rolnictwa w Szreniawie, 5 XI 1975 r. — dr W. Błaszczak (referat),

Posiedzenie Wielkopolskiego Towarzystwa Kulturalnego, Poznań, 1 III 1976 r. — dr W. Błaszczak,

Posiedzenia Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, Poznań, Z. Smoleniowa.

Ponadto poszczególni pracownicy naukowcy Muzeum brali udział w zebraniach naukowych organizowanych przez Komisję Archeologiczną PAN — Oddział w Poznaniu, Komisję Badań Regionalnych PAN — Oddział w Poznaniu, Komisję Archeologiczną Komitetu Nauk Historycznych PAN w Warszawie, Komisję Archeologiczną Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Zakład Archeologii Wielkopolski IHKM PAN w Poznaniu, Instytut Archeologiczny UJ w Krakowie, Muzeum Narodowe w Warszawie i in.

Podnoszenie kwalifikacji zawodowych

W roku 1975 dr L. Krzyżaniak zdał na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu kolokwium habilitacyjne na podstawie pracy pt. „Kultury wczesnorolnicze nad Dolnym Nilem. Okres predynastyczny w Egipcie”. W roku 1976 uzyskał z Centralnej Komisji Kwalifikacyjnej zatwierdzenie przyznanego mu przez UAM stopnia naukowego doktora habilitowanego w zakresie archeologii pradziejowej a w roku następnym powołany został przez Ministra Kultury i Sztuki na stanowisko docenta w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu.

Również w roku 1977 mgr A. Prinke uzyskał na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu stopień doktora nauk humanistycznych w dziedzinie archeologii na podstawie pracy pt. „Surowce kamienne i ich użytkowanie w neolicie Polski środkowo-zachodniej”.

Doc. dr hab. L. Krzyżaniak zdał w 1975 r. przed Komisją Kształcenia Kadr Ministerstwa Kultury i Sztuki w Warszawie egzamin państwowy z języka angielskiego.

Również w roku 1975 mgr M. Bebowa ukończyła Podyplomowe Studium Bibliotekoznawstwa UAM w Poznaniu.

Biblioteka naukowa

W latach 1975 - 1977 księgozbiór biblioteki powiększył się o 2090 tomów (1975 r. — 715 tomów, 1976 r. — 668 tomów, 1977 r. — 707 tomów), w tym 1091 tomów wydawnictw zwartych i 999 tomów czasopism. Stan księgozbioru na dzień 31 XII 1977 r. wynosił 28743 woluminy, co stanowiło 13808 pozycji w księdze inwentarzowej wydawnictw zwartych i 14935 pozycji w księdze inwentarzowej czasopism,

W 1975 r. Muzeum prowadziło wymianę wydawnictw z 85 placówkami naukowymi w kraju i z 322 placówkami zagranicznymi, w 1976 r. — z 87 placówkami krajowymi i z 326 placówkami zagranicznymi, w 1977 r. — z 87 placówkami krajowymi i 333 placówkami zagranicznymi. Łącznie w ramach wymiany wysłano 1975 tomów a uzyskano 1287 tomów.

W ramach prac katalogowych (katalog alfabetyczny, rzeczowy i katalog analityczny artykułów zawartych w czasopiśmie i w wydawnictwach seryjnych) wydano w okresie sprawozdawczym 19893 karty.

Liczba czytelników z końcem roku 1977 wynosiła 743 osoby. W latach 1975 - 1977 zanotowano w czytelni 7796 odwiedzin, udostępniono czytelnikom 15441 tomów, w tym 3376 tomów wypożyczono na zewnątrz i 12065 tomów udostępniono na miejscu. Prowadzono również wymianę międzybiblioteczną.

Pracownie pomocnicze

Pracownia rekonstrukcji ceramiki. Ogółem w ciągu okresu sprawozdawczego wyklejono i uzupełniono gipsem 317 całych naczyń, wyklejono 261 dużych fragmentów, sklejono 3169 małych fragmentów oraz przejrano 258 278 ułamków.

Pracownia konserwacji zabytków metalowych i organicznych. Ogółem poddano konserwacji 7691 zabytków z żelaza, brązu, srebra, szkła, kamienia, kości, skóry i drewna. Przeprowadzono również konserwację drewna uzyskanego w wyniku badań średniowiecznego osadnictwa Poznania (fragment drogi moszczonj drewnem, rury wodociągowe, i in.), drewna z wału wczesnośredniowiecznego grodziska w Łądzie i średniowiecznej studni w Inowrocławiu. Zabezpieczono także przed zniszczeniem średniowieczne relikty drewniane (w tym 3 studnie) na terenie rezerwatu archeologicznego we Wschowie.

Pracownia modelarska. W pracowni wykonano 121 gipsowych kopii zabytków, model kościoła romańskiego w Płocku oraz rekonstrukcję fragmentu bruku kamiennego i drogi moszczonj drewnianej średniowiecznego Poznania.

Pracownia kreślarsko-rysunkowa. Projektowano i opracowano graficznie i technicznie wydawnictwa muzealne: przewodniki po wystawach, afisze, zaproszenia na otwarcie wystaw, ulotki i inne

druki informujące o naukowo-oświatowej działalności Muzeum. Ponadto wykonano 2043 rysunki zabytków oraz przerysowano 81 planów i map.

Pracownia plastyczna. W pracowni projektowano i wykonywano plansze informujące o eksponowanych w Muzeum wystawach czasowych a także o odczytach popularno-naukowych w ramach „Wtorków muzealnych”. Dokonywano renowacji wystaw. Wykonano także 2144 rysunki zabytków i przerysowano 69 planów i map.

Pracownia fotograficzna. W pracowni wykonywano również prace fotograficzne dla Konserwatora Zabytków m. Poznania. Ogółem w ciągu okresu sprawozdawczego wykonano 6773 zdjęcia i reprodukcje, 24 773 odbitki i powiększenia oraz 2954 przeźrocza, w tym dla Muzeum Archeologicznego wykonano 6466 zdjęć i reprodukcji, 22 910 odbitek i powiększeń oraz 2954 przeźrocza a dla Konserwatora Zabytków m. Poznania — 307 zdjęć i reprodukcji i 1863 odbitki i powiększenia. Do księgi inwentarowej negatywów wpisano 3229 pozycji (nr inw. 28334 - 3152).

Konserwator zabytków archeologicznych

Na zgłoszenia o odkryciach archeologicznych Konserwator Zabytków Archeologicznych przeprowadził w latach 1975-1977 na terenie Poznania i województwa poznańskiego 68 wizji lokalnych i interwencji konserwatorskich (1975 r. — 33, 1976 r. — 26, 1977 r. — 9).

Łącznie w ciągu okresu sprawozdawczego wydano 22 zezwolenia (1975 r. — 12, 1976 r. — 2, 1977 r. — 8) na przeprowadzenie badań wykopaliskowych na terenie Poznania i woj. poznańskiego. Zezwolenia te wydano dla Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Zakładu Archeologii Wielkopolski IHKM PAN w Poznaniu, Pracowni Archeologicznej IHKM PAN w Kaliszu oraz dla PP Pracowni Konserwacji Zabytków w Poznaniu.

Na zagrożonych obiektach archeologicznych przeprowadzono ratownicze badania wykopaliskowe. Wyniki ich omówiono powyżej, w części poświęconej badaniom terenowym.

W 1975 r. na terenie budowy zbiornika wodnego na rzece Wełnie w okolicy Obornik przeprowadzono badania powierzchniowe. Na obszarze b. pow. Wągrowiec przeprowadzono inspekcję archeologiczną terenów meliorowanych.

Do rejestru zabytków wpisano w 1976 r. 9 obiektów archeologicznych z terenu województwa poznańskiego.

Funkcję Konserwatora Zabytków Archeologicznych pełnił mgr D. Durczewski.

DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWO-OŚWIATOWA

Wystawy stałe

Codziennie od godz. 10⁰⁰ do 18⁰⁰, z wyjątkiem poniedziałków i dni świątecznych, czynne były wystawy stałe: „Pradzieje Wielkopolski” oraz „Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu do XV wieku”. W 1977 r. wystawę stałą uaktualniono dodając zabyt-

ki z nowych badań, a także dokonano pewnych zmian w jej oprawie plastycznej.

Na terenie b. klasztoru dominikańskiego przy ul. Garbary znajduje się Rezerwat Archeologiczno-Archeologiczny wraz z wystawą, obrazującą wyniki badań wykopaliskowych na tym stanowisku. Wystawy czasowe, objazdowe i in.

Wystawy czasowe, objazdowe i in.

Wystawiennictwo w 1975 r. Przez kilka dni 1975 r. czynne były jeszcze 3 wystawy czasowe, otwarte w roku poprzednim: „Myślistwo w archeologii i sztuce”, „Motyw łowiecki w ekslibrisie” i „Myślistwo w filatelistyce”. Następne wystawy czasowe, to: „Monety i medale wielkopolskie” — pokaz zbiorów poznańskich numizmatyków — wystawa zorganizowana z okazji sympozjum poświęconego setnej rocznicy śmierci H. Mańkowskiego, „Archeologia w literaturze pięknej — 1945-1975” — wystawa zorganizowana z okazji Ogólnopolskiego Zjazdu Literatów w Poznaniu „Starożytne Peru” — z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, „Motyw archeologiczny w biżuterii Anny Maciejewskiej” — wystawa zorganizowana przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu i „Światowit z Wolina” — wystawa z Muzeum Narodowego w Szczecinie.

W siedzibie Muzeum zorganizowano ekspozycję pt. „Osadnictwo słowiańskie w Berlinie Zachodnim — Spandau”, przygotowaną przez Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie Zachodnim.

Wystawę stałą i wystawy czasowe zwiedziło ogółem 18 315 osób.

W ramach „Panoramy Poznania i Wielkopolski” — imprezy zorganizowanej z okazji XXX-lecia PRL — w salach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie eksponowana była nasza wystawa „Skarby Muzeum Archeologicznego w Poznaniu” (pokaz najcenniejszych zabytków).

Wystawa „Łąd — wczesnośredniowieczny gród nad Wartą” eksponowana była kolejno: w Muzeum Archeologicznym we Wrocławiu, w Muzeach Okręgowych w Częstochowie, Przemyślu, Zamościu i w Radomiu oraz w Muzeum Archeologiczno-Historycznym w Koszalinie.

W 1975 r. Muzeum nasza przygotowało również 4 wystawy oświatowe. Wystawa prac nagrodzonych i wyróżnionych w konkursie pt. „Który z zabytków na wystawie uważasz za najcenniejszy” zorganizowana została w siedzibie Muzeum. Następne wystawy czasowe to: „Jak wyobrażasz sobie najstarszy Poznań” (wystawa prac konkursowych) eksponowana na terenie Rezerwatu Archeologicznego w Giecznie, „Dąbrówka i jej epoka” — w VII Liceum Ogólnokształcącym w Poznaniu oraz „Kadero. Badania wykopaliskowe nad Górnym Nilem” — w Klubie Międzynarodowej Prasy i Książki.

Wystawiennictwo w 1976 r. W okresie tym czynne były w Muzeum dwie wystawy czasowe: „Światowit z Wolina” z Muzeum Narodowego w Szczecinie (wystawa otwarta jeszcze w r. 1975) oraz „Sztuka tubylców australijskich” z Muzeum Morawskiego w Brnie (Czechosłowacja).

Wystawę stałą i wystawy czasowe zwiedziły ogółem 15 682 osoby.

W kilku miastach Republiki Federalnej Niemiec eksponowana była wystawa „Archeologiczne skarby z Wielkopolski”, będąca przeglądem najciekawszych zabytków znajdujących się w zbiorach naszego Muzeum. Znajdowała się ona kolejno w Getyndze, Brunszwiku, Bremie Hanowerze i Duisburgu. W Getyndze weszła w skład programu obchodów „Dni Kultury i Nauki Polskiej”.

Wystawa objazdowa „Łąd” — wczesnośredniowieczny gród nad Wartą — eksponowana była w Muzeum Narodowym w Szczecinie i w Muzeum im. W. Stachowiaka w Trzciance.

W 8 miejscowościach na terenie woj. poznańskiego, w klubach „Ruch”, eksponowano wystawę oświatową pt. „Dąbrówka i jej epoka”. Druga wystawa oświatowa, nosząca tytuł „Archeologia odsiania ślady życia dawnych ludzi” a będąca pokonkursową wystawą prac nagrodzonych i wyróżnionych na konkursie pod powyższym tytułem, zorganizowana została w siedzibie Muzeum oraz w Domu Studenckim nr 1 w Poznaniu. Muzeum wzięło również udział w realizacji wystawy „Z dziejów rzemiosła poznańskiego”, przygotowanej przez Towarzystwo Miłośników Miasta Poznania. Wystawa ta znajdowała się najpierw w siedzibie Towarzystwa a następnie w Muzeum.

Szkole Podstawowej w Mrowinie przekazano planszą „Mrowino przed wiekami”, obrazującą wyniki badań wykopaliskowych prowadzonych w wymienionej miejscowości.

Wystawiennictwo w 1977 r. W 1977 r. eksponowanych było w Muzeum 7 wystaw czasowych. Wystawa „Badania wykopaliskowe poznańskiego ośrodka archeologicznego w latach 1975 - 1976” przygotowana została przez Muzeum Archeologiczne, Zakład Archeologii Wielkopolski, Katedrę Archeologii UAM i Pracownię Konserwacji Zabytków w związku z sesją naukową pt. „Ziemie nadwarciańskie w pradziejach i we wczesnym średniowieczu w świetle badań 1975 - 1976 roku”, zorganizowaną przez Komisję Archeologiczną PAN i Komisję Archeologiczną PTPN. Wystawy „50 lat czasopisma Z Otchłani Wieków”, „Skarby numizmatyczne Muzeum Archeologicznego w Poznaniu” oraz „Ekslibrisy Tadeusza Romana Żurowskiego” przygotowane zostały przez nasze Muzeum z okazji 25 Jubileuszowego Zjazdu Delegatów PTAiN. Z okazji pierwszego udziału Australii w Międzynarodowych Targach Poznańskich eksponowana była w Muzeum wystawa „Rzemiosło artystyczne plemion australijskich”, zorganizowana przez Ministerstwo Kultury i Sztuki, Ambasadę Australii w Polsce i Muzeum Archeologiczne w Poznaniu. Muzeum nasze oraz Muzeum Etnograficzne — Oddział Muzeum Narodowego w Poznaniu były organizatorami wystawy „Indie — 1976”. Dla uczczenia jubileuszu 120-lecia Muzeum przygotowano wystawę pt. „Najcenniejsze skarby gromadzone od 120 lat w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu”.

Wystawę stałą i wystawy czasowe zwiedziło ogółem 17838 osób.

Muzeum nasze było współorganizatorem wystawy pt. „Rolnictwo w pradziejach” w Muzeum Ziemi Wschowskiej we Wschowie w związku z odbywającymi się w Lesznie Centralnymi Dożynkami.

W Muzeum Morawskim w Brnie (Czechosłowacja)

eksponowana była wystawa „Skarby archeologiczne z Wielkopolski” a w Wilhelmshaven i w Kolonii (RFN) — wystawa „Początki miast polskich w świetle źródeł archeologicznych”; druga z wymienionych wystaw stanowiła istotną część programu obchodów Dni Kultury i Nauki Polskiej, odbywających się w wymienionych miastach RFN.

Wystawa oświatowa „Dąbrówka i jej epoka” eksponowana była w klubach „Ruch” w Wieszczyźnie i w Gorzyczkach, w Miejsko-Gminnym Ośrodku Kultury w Rakoniewicach, w Szkole Podstawowej nr 57 i w Domu Akademickim Akademii Medycznej w Poznaniu. Dwie następne wystawy oświatowe: „Odtwórz ubiór człowieka z dawnych epok” (wystawa prac konkursowych) oraz „Rewolucja Październikowa w literaturze archeologicznej” czynne były w gmachu Muzeum.

W ciągu całego okresu sprawozdawczego 1975 - 1977 w trzech witrynach na terenie Poznania: na ul. Klasztornej, Fredry i na Dworcu Głównym, znajdowały się plansze reklamujące Muzeum oraz informujące o znajdujących się w nim wystawach. Plansze informujące o aktualnych wystawach czasowych i o odczytach popularno-naukowych w ramach „Wtorków muzealnych” umieszczano również przed gmachem Muzeum.

„Wtorki muzealne”

W roku 1975 finalizowano VI cykl wykładów w ramach „Wtorków muzealnych”, poświęcony działalności poznańskiego Muzeum Archeologicznego w Polsce Ludowej. Wykłady wygłosili: mgr K. Dębska-Luty, dr St. Jasnosz, dr hab. T. Malinowski i mgr M. Zeylandowa.

Zapoczątkowany w październiku 1975 r. a trwający do kwietnia 1976 r. VII cykl wykładów poruszał problem ochrony zabytków archeologicznych w Polsce. Wykłady na ten temat wygłosili: dr Włodzimierz Błaszczyk — dyrektor Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, doc. dr hab. Zbigniew Bukowski z Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie, mgr Dobromir Durczewski — Konserwator Zabytków Archeologicznych w Poznaniu, prof. dr hab. Tadeusz Dziekoński z Centralnego Laboratorium IHKM PAN w Warszawie, dr Władysław Filipowiak — dyrektor Muzeum Narodowego w Szczecinie, dr Eugeniusz Linette — Konserwator Zabytków m. Poznania, mgr Jan Pic — Wojewódzki Konserwator Zabytków w Poznaniu, dr Kazimierz Radwański — dyrektor Muzeum Archeologicznego w Krakowie i dr Bohdan Ryamaszewski — dyrektor Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków.

W październiku 1976 r. rozpoczął się VIII cykl „Wtorków muzealnych”, trwający do marca 1977 r. Tym razem miały one formę spotkań z literatami, których twórczość inspirowana jest przez archeologię. Cykl ten zainaugurował dr Zenon Kosidowski, następnie odbyły się jeszcze spotkania z Jerzym Cepikiem, Nikosem Chadzinikolau, Arkadym Radosławem Fiedlerem, Januszem Roszko, Halszką Szołdrską i Jagiłą Żylińską.

W ramach IX cyklu „Wtorków muzealnych”, zapoczątkowanego w listopadzie 1977 r. odbywały się spotkania z plastykami, w których twórczości znalazła od-

bicie również archeologia. Odbyły się spotkania z Władysławem Hasiorem i Stefanem Pajączkowskim.

Frekwencja na „Wtorkach muzealnych”: 1975 r. — 511 osób, 1976 r. — 995 osób, 1977 r. — 730 osób.

„Tydzień archeologii”

W ciągu X (1975 r.), XI (1976 r.) i XII (1977 r.) „Tygodnia archeologii” — imprezy adresowanej do młodzieży szkół podstawowych i średnich — odbywały się dwa razy dziennie projekcje filmów oświatowych, poprzedzone słowem wstępnym wprowadzającym w problematykę filmu (dla młodzieży szkół podstawowych) oraz wykładami nt. wyników badań wykopaliskowych prowadzonych przez Muzeum (dla młodzieży szkół średnich). Wykłady wygłosili: mgr K. Dębska-Luty (2), mgr Z. Głogowski, mgr M. Grabska, mgr Z. Karolczak, doc. dr hab. L. Krzyżaniak (3), mgr E. Naumowicz-Śmigielka, dr A. Prinke (2), mgr Cz. Strzyżewski (2), mgr W. Tetzlaff i mgr M. Zeylandowa.

W imprezach powyższych wzięło udział: w 1975 r. — 974 uczniów, w 1976 r. — 1597 uczniów, w 1977 r. — 1262 uczniów.

„Niedzielne poranki filmowe”

Ogółem w okresie sprawozdawczym odbyło się 55 „Niedzielnych poranków filmowych” z projekcją 166 filmów oświatowych (1975 r. — 17 poranków — 52 filmy; 1976 r. — 20 poranków — 60 filmów; 1977 r. — 18 poranków — 54 filmy). Tematyka ich związana była z archeologią, historią, historią sztuki, etnografią i in. Projekcje filmów poprzedzone były zawsze słowem wstępnym. Wygłosili je: mgr mgr M. Beba (1), Z. Głogowski (13), M. Grabska (2), J. Kaczmarek (2), Z. Karolczak (1), H. Krzyżańska (11), dr A. Prinke (2), mgr mgr E. Stelmachowska (15) Cz. Strzyżewski (1), Z. Szulczyński (1), A. Szuldrzyński (4) i Z. Żurawski (2).

Frekwencja: 1975 r. — 1785 osób, 1976 r. — 1824 osoby, 1977 r. — 1782 osoby.

Odczyty popularno-naukowe i pogadanki

Jedną z ważnych form popularyzacji archeologii były też odczyty popularno-naukowe bogato ilustrowane przezroczami oraz pogadanki na wystawie stałej i wystawach czasowych. W roku 1975 pracownicy naukowemu Muzeum wygłosili 36 odczytów, w tym w gmachu Muzeum — 16, poza Muzeum — 20, w roku 1976 — 41 odczytów, w tym w gmachu Muzeum — 14, poza Muzeum — 27, w roku 1977 — 33 odczyty, w tym w Muzeum — 5 i poza Muzeum — 28. W Muzeum odbiorcami ich byli m. in. uczniowie szkół podstawowych i średnich, nauczyciele, członkowie Klubu Miłośników Archeologii, studenci (w tym z Charkowa — ZSRR). Poza Muzeum wygłoszono odczyty w kilku szkołach podstawowych i średnich na terenie Poznania, w Liceum Ogólnokształcącym w Krotoszynie, w Domu Studenckim UAM w Poznaniu, w siedzibie Towarzystwa Miłośników Miasta Poznania, w Poznańskim Klubie Działalności Podwodnej, w Domach Kultury w Luboniu, Wąbrzeźnie, HCP w Poznaniu i w Przemysłu, w Klubie Nauczyciela w Ostrowie, w Od-

działach PTAiN w Poznaniu, Częstochowie, Olsztynie, Koszalinie i Wrocławiu, w Muzeum Narodowym w Szczecinie, w muzeach w Koszalinie, Częstochowie, Łęborku, Przemysłu i Szamotułach, w Towarzystwie Miłośników Ziemi Kościańskiej i Towarzystwie Miłośników Ziemi Ostrzeszowskiej, w Wojewódzkim Klubie Garnizonowym w Przemysłu, i in. Odczyty wygłosili: mgr M. Beba (1), dr W. Błaszczak (14), mgr K. Dębska-Luty (2), mgr D. Durczewski (1), mgr S. Janasik (10), dr St. Jasnosz (4), mgr Z. Karolczak (3), mgr M. Kostrzevska (1), doc. dr hab. L. Krzyżaniak (21), mgr H. Krzyżańska (2), mgr E. Naumowicz-Śmigielka (3), mgr Z. Pieczyński (2), dr A. Prinke (9), Z. Smoleniowa (18), mgr Cz. Strzyżewski (9), mgr A. Szuldrzyński (1), mgr A. Wojciechowska (4), mgr M. Zeylandowa (5). Wykładów powyższych wysłuchało: w 1975 r. — 1841 osób, w 1976 r. — 1456 osób, w 1977 r. — 2232 osoby.

Na wystawie stałej i wystawach czasowych wygłoszono w 1975 r. — 63 pogadanki, 1976 r. — 34 pogadanki i w 1977 r. — 36 pogadanek. Wygłosili je: mgr mgr M. Beba, Z. Głogowski, M. Grabska, S. Janasik, H. Krzyżańska, S. Mamzerowa, E. Naumowicz-Śmigielka, E. Stelmachowska, U. Szamałek, Z. Szulczyński i A. Szuldrzyński.

Współpraca ze szkołami

Jednym z istotnych kierunków naukowo-oświatowej działalności Muzeum była popularyzacja wiedzy o pradziejach naszych ziem wśród młodzieży szkolnej i studenckiej. Realizując to zadanie wygłaszano dla młodzieży odczyty popularno-naukowe, oprowadzano po wystawach, prowadzono na wystawach lekcje szkolne związane z programem nauczania, wyświetlano filmy oświatowe, organizowano konkursy o tematyce archeologicznej, organizowano w szkołach wystawy oświatowe.

Dużą popularnością wśród młodzieży szkół podstawowych i średnich cieszą się organizowane corocznie konkursy; dowodem tego jest znaczna ilość nadsyłanych prac. W 1975 r. zakończono ogłoszony w roku poprzednim konkurs plastyczny pt. „Który z zabytków na wystawie uważasz za najcenniejszy” (wpłynęło 161 prac), zorganizowany przy współudziale Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego. Przewodniczącym jury konkursu był artysta-grafik mgr Zbigniew Kaja. W 1975 r. ogłoszono również dwa nowe konkursy, których zakończenie przypadło na rok następny. Był to konkurs literacki „Dlaczego chronimy zabytki archeologiczne?” (nadesłano 84 prace), zorganizowany przy współudziale Kuratorium Oświaty i Wychowania w Poznaniu (dawniej: Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego), przewodniczącą jury była mgr Bronisława Kaźmierska — nauczycielka z III Liceum Ogólnokształcącego w Poznaniu oraz konkurs plastyczny „Archeologia odsłania ślady życia dawnych ludzi” (wpłynęły 334 prace), przygotowany przy współudziale Miejskiej Biblioteki Publicznej im. E. Raczyńskiego w Poznaniu, przewodniczącym jury był doc. Jan Berdyszak — kierownik Katedry Malarstwa Państwowej Wyższej Szkoły Sztuk Plastycznych w Poznaniu. W r. 1977 ogłoszony został konkurs plastyczny pt. „Odtwórz ubiór człowieka z dawnych epok” (nadesłano 357 prace), przygotowany również przy

współudziale Kuratorium Oświaty i Wychowania i ponadto Zakładów Odzieżowych „Modena” w Poznaniu; przewodniczącą jury była Eugenia Schultz — artysta-plastyk. Na wszystkich konkursach oprócz nagród głównych i wyróżnień przyznawano również nagrody pocieszenia w postaci publikacji popularno-naukowych wydanych przez Muzeum. Wszyscy uczestnicy konkursów otrzymywali poza tym dyplomy. Dwom szkołom, które wzięły najliczniejszy udział w konkursie przyznawano nagrody zbiorowe.

W roku 1975 zorganizowano również konkurs dla nauczycieli i dziennikarzy. Przyznano 6 nagród nauczycielom, którzy przeprowadzili najwięcej lekcji historii na wystawach w Muzeum oraz 7 nagród dziennikarzom, którzy na łamach prasy najczęściej popularyzowali działalność naukowo-badawczą i oświatową naszej placówki.

Przez cały 1976 rok trwał konkurs pt. „Zabytek miesiąca”. Zwycięzca otrzymywał kopię wytypowanego na dany miesiąc zabytku.

Wystawy oświatowe — to również atrakcyjna forma popularyzacji archeologii. Wystawa pt. „Dąbrówka i jej epoka” eksponowana była w Poznaniu: w Szkole Podstawowej nr 57 (1977 r.), w VII Liceum Ogólnokształcącym (1975 r.) oraz w Domu Studenckim Akademii Medycznej (1977 r.), gdzie eksponowano również wystawę prac konkursowych „Archeologia odsłania ślady życia dawnych ludzi” (1976 r.). W gmachu Muzeum znajdowała się wystawa — również pokonkursowa — „Odtwórz ubiór człowieka z dawnych epok” (1977 r.).

Szkole Podstawowej w Mrowinie przekazano planszą „Mrowino przed wiekami”.

Współpraca z innymi instytucjami

W 1975 r. kontynuowano współpracę z Zakładami Motoryzacyjnymi, z Domem Kultury Zakładów Przemysłu Metalowego im. H. Cegielskiego w Poznaniu oraz z Wielkopolskim Przedsiębiorstwem Przemysłu Ziemiaczanego w Luboniu k. Poznania. W powyższych zakładach pracy wygłoszono ogółem 7 wykładów popularno-naukowych.

W 1976 r. nawiązano kontakt z Poznańskim Klubem Działalności Podwodnej. Dla członków Sekcji Archeologicznej wymienionego Klubu wygłoszono w 1976 r. — 14 wykładów i w 1977 r. — 8 wykładów.

Wystawa „Dąbrówka i jej epoka” eksponowana była w 1976 r. w ośmiu, a w 1977 r. w dwóch klubach „Ruch” na terenie woj. poznańskiego oraz również w tym samym roku w Ośrodku Kultury w Rakoniewicach.

Klub miłośników archeologii

Działający przy Muzeum Klub Miłośników Archeologii zrzesza 70 członków. Celem jego jest pogłębianie wiedzy o najdawniejszych dziejach ziem polskich.

Informacja o naukowo-oświatowej działalności Muzeum

O nowych wystawach czasowych w Muzeum oraz o odczytach w ramach „Wtorków muzealnych” informowały afisze. Wydawano również i rozprowadza-

no ulotki ze szczegółowym programem „Wtorków muzealnych”, „Niedzielnym poranków filmowych”, „Tygodnia archeologii” oraz omawiające warunki organizowanych w Muzeum konkursów dla młodzieży szkolnej.

Na otwarcia wystaw, „Wtorki muzealne”, na zakończenia konkursów wysyłane są osobne zaproszenia (do władz miejskich, partyjnych i związkowych, do instytucji naukowych, muzeów, szkół, i in.),

W „Informatorze Imprez Turystycznych i Kulturowych” ukazuje się co miesiąc informacja o wystawach i innych formach działalności oświatowej Muzeum.

Komunikaty prasowe, radiowe i telewizyjne

W prasie lokalnej i ogólnopolskiej ukazały się w 1975 r. — 72, w 1976 r. — 38 i w 1977 r. — 34 artykuły i komunikaty o naukowo-badawczej i oświatowej działalności Muzeum.

Rozgłośnia Poznańska Polskiego Radia nadała w 1975 r. — 1 a w 1976 r. — 3 wywiady z dyrektorem dr W. Błaszczkiem na temat badań naukowych prowadzonych przez Muzeum; w tym samym roku nadano również audycję o obrzędzie pogrzebowym w pradziejach z udziałem mgr M. Zeylandowej i dr A. Prinkego.

Telewizja Polska nadała w 1976 r. wywiad z dr W. Błaszczkiem nt. Olimpiady Artystycznej organizowanej w Poznaniu. W 1977 r. mgr M. Zeylandowa wystąpiła w programach „Teleskop” i „Obiektyw” mówiąc o badaniach wczesnośredniowiecznego grodziska w Łądzie.

W 1977 r. z okazji jubileuszu 120-lecia Muzeum Polska Kronika Filmowa kręciła film o działalności tej placówki.

W prasie Republiki Federalnej Niemiec ukazało się w 1976 r. kilka artykułów i komunikatów nt. wystawy „Skarby archeologiczne z Wielkopolski”, eksponowanej w pięciu miastach RFN. Wywiady nt. wymienionej wystawy z dr W. Błaszczkiem, dr St. Jasnoszem i mgr Z. Pieczyńskim nadało również radio RFN.

W 1977 r. dr W. Błaszczyk udzielił wywiadu nt. powyższej wystawy rozgłośni radiowej w Czechosłowacji, gdzie również wystawa była eksponowana. W tym samym roku doc. dr hab. L. Krzyżaniak udzielił wywiadu korespondentowi TV w Kenii nt. badań wykopaliskowych w Kadero.

Liczba odbiorców wszystkich form działalności oświatowej Muzeum wynosiła w 1975 r. — 35693 osoby, w 1976 r. — 33208 osób i w 1977 r. — 34774 osoby.

DZIAŁALNOŚĆ ADMINISTRACYJNO-GOSPODARCZA

Funkcję dyrektora Muzeum pełnił dr W. Błaszczyk, funkcję wicedyrektora po odejściu mgr H. Nowakowskiego przejął w 1975 r. mgr M. Spychalski.

Stan zatrudnienia w końcu 1975 r. wynosił 74 pracowników, w 1976 r. — 72 pracowników i w 1977 r. — 70 pracowników. Jubileusze 35-lecia pracy zawodowej obchodzili: główna księgowa B. Cieślakowa oraz dr St. Jasnosh (1977 r.) a jubileusze 25 lecia — mgr A. Lipińska (1976 r.) i laborant J. Judziński (1975 r.).

Aktualne sprawy muzealne omawiano na posiedzeniach kolegium naukowego oraz na posiedzeniach zespołu dyrekcyjnego. Corocznie odbywały się również zebrania wszystkich pracowników Muzeum, na których przedstawiano sprawozdanie z działalności Muzeum w roku poprzednim i omawiano główne kierunki działalności w roku bieżącym.

W okresie sprawozdawczym zakończono kapitalny remont dachu Muzeum (1975 - 1976), pomalowano pomieszczenia muzealne oraz ściany i podcienia dziedzińca (1975 - 1977), strychy pomalowano farbą ognioodporną (1976 r.), zakończono instalację izotopowych czujek dymu w całym gmachu muzealnym (1975 r.), załadowano instalację odgromową (1977 r.), przeprowadzono remont kotłowni c.o. (1976 r.) przerobiono windę z towarowej na osobowo-towarową (1975 r.). Zaadaptowano dla celów mieszkalnych stary budynek obok grodziska w Moraczewie (1977 r.).

Na terenie Rezerwatu Archeologiczno-Architektonicznego w Poznaniu przy ul. Garbary założono neon reklamowy (1975 r.).

Dla ekspedycji wykopaliskowych zakupiono m. in. 2 barakowozy (1977 r.), namiot (1976 r.), 4 niwelatory (1975 - 1976), 2 rowery (1975 r.), 3 kuchenki gazowe z butlami (1975 r.). Uzupełniono wyposażenie pracowni fotograficznej kupując aparat fot. „Practica”, statyw, powiększalnik, maskownice, i in. (1975 - 1976). Na wystawę zakupiono 25 reflektorów P-195 (1975 r.), dla Działu Naukowo-Oświatowego — 4 magnetofony kasetowe MK-125 (1975 r.). Strażników wyposażono w radiotelefon „Żuraw” (1975 r.). Do magazynów kupiono 2 wózki (1977 r.). W niektórych pomieszczeniach Muzeum oraz w łazienkach założono termy elektryczne i suszarki do rąk (1977 r.). Dla sprzątarek kupiono 2 odkurzacze (1976 r.). Kupiono również ubiory ochronne dla straży i części pracowników oraz mundury dla salowych (1976 r.).

Posiadając dwa warsztaty: mechaniczno-elektryczny i stolarski (czynny tylko w latach 1975 - 1976), Muzeum było niemal całkowicie samowystarczalne w zakresie drobnych prac rzemieślniczych.

O d z n a c z e n i a

W 1975 r. Muzeum Archeologiczne w Poznaniu za działalność naukowo-oświatową odznaczone zostało — jako pierwsze muzeum w Polsce — **Medalem Komisji Edukacji Narodowej**.

Zaszczytne odznaczenia otrzymało również kilku pracowników Muzeum: dr W. Błaszczyk otrzymał Odznakę Honorową Miasta Poznania, mgr D. Durczewski i mgr M. Zeylandowa — Honorową Odznakę „Za zasługi w rozwoju województwa poznańskiego”, mgr K. Dębska-Luty — Srebrną Odznakę „Za opiekę nad zabytkami” a mgr Z. Pieczyński — Odznakę Honorową Miasta Poznania oraz Srebrną Honorową Odznakę „Zasłużony Działacz Związku Zawodowego Pracowników Kultury i Sztuki”.

W 1976 r. dr W. Błaszczyk odznaczony został Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski oraz Honorową Odznaką „Za zasługi w rozwoju województwa poznańskiego”. Złotą Odznaką „Za opiekę nad zabytkami” otrzymał modelarz W. Bromski a Odznakę Honorową Miasta Poznania — mgr S. Janasik.

W roku następnym Odznaką „Zasłużony Działacz Kultury” odznaczono mgr D. Durczewskiego a Odznaką Honorową Miasta Poznania — mgr Z. Pieczyńskiego.

W związku z jubileuszem 120-lecia swego istnienia, przypadającym w 1977 r., Muzeum otrzymało Odznakę Honorową Miasta Poznania a dyrektor dr W. Błaszczyk — Medal Komisji Edukacji Narodowej. Odznaczonych zostało również kilkunastu pracowników Muzeum: Odznakę „Zasłużony Działacz Kultury” otrzymały — mgr A. Błaszczykowa, mgr K. Dębska-Luty i mgr M. Kostrzewska, Złotą Odznakę „Za opiekę nad zabytkami” — dr A. Prinke, mgr Cz. Strzyżewski, mgr W. Tetzlaff i mgr A. Wojciechowska, Srebrną Odznakę „Za opiekę nad zabytkami” — mgr Z. Karolczak i K. Kucharska, Honorową Odznakę „Za zasługi w rozwoju województwa poznańskiego” — mgr A. Lipińska i mgr M. Łastowiecki oraz Odznakę Honorową Miasta Poznania — J. Judzińska, Z. Smoleniowa, W. Śliwowa i mgr W. Tetzlaff.

Z okazji Święta 22 Lipca Muzeum otrzymało również w 1977 r. nagrodę zbiorową za wybitne osiągnięcia w dziedzinie upowszechniania kultury za rok 1976, przyznaną mu decyzją Przewodniczącego Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu i Wojewody Poznańskiego.

Włodzimierz Błaszczuk

Rezerwat Archeologiczny we Wschowie, woj. Leszno

Archaeological Reserve at Wschowa, Voivodeship of Leszno

Das Archäologische Schutzgebiet in Wschowa, Wojewodschaft Leszno

We Wschowie — (Veschow), po przeprowadzeniu wieloletnich badań wykopaliskowych, utworzony został w 1977 r. Rezerwat Archeologiczny.

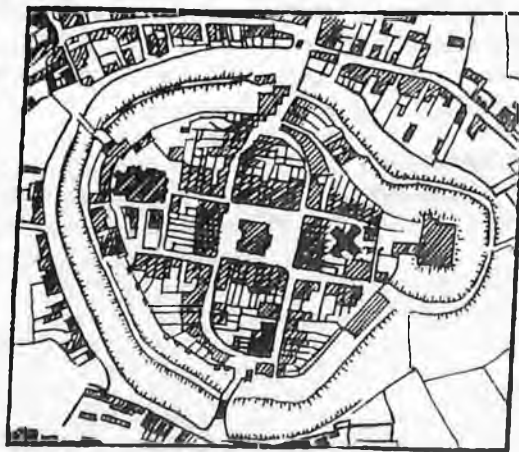
Wschowa już w 1136 r. wzmiankowana jest w bulli papieża Innocentego jako wieś biskupów gnieźnieńskich i należy do najstarszych miast na pld.-zach. krańcu Wielkopolski. Prawa miejskie otrzymała pomiędzy 1248 a 1273 rokiem. Miasto reprezentuje typ rozplanowania owalnicowego, charakterystycznego dla miast polskich. W roku 1310 miasto otrzymuje prawa magdeburskie. W tym czasie jest we władaniu książąt śląskich. Dopiero w 1343 r. Kazimierz Wielki przyłącza Wschowę do Wielkopolski i czyni zeń miasto królewskie z siedzibą starosty. Na XIV w. przypada największy rozkwit miasta, które w tym czasie otrzymuje liczne przywileje królewskie.

O znaczeniu miasta świadczy m. in. także fakt, że w 1364 r. odbył się w tym mieście ślub Kazimierza Wielkiego z Jadwigą, księżniczką Żagańską oraz nadanie miastu przywileju mennicznego, tzn. prawa bicia własnej miejskiej monety, zapisanego przez Jana Długosza, przy okazji rewindykacji Wschowy przez Kazimierza Wielkiego w 1343 r. W XIV w. miasto było otoczone murami i posiadało dwie bramy: „Głogowską” i „Polską” oraz poprzedzone było fosą. W pierwszym okresie budowy miasta domy mieszkalne, kramy, warsztaty rzemieślnicze i ulice zbudowane były z drzewa. Pierwszą budowlą z cegły w obrębie miasta drewnianego był prawdopodobnie ratusz w XIV w.¹

Kiedy w 1975 r. przystąpiono do budowy pawilonu handlowego na wolnej parceli przy ul. Ratuszowej 3, wówczas doszło do odkrycia kilku nawarstwiających się, począwszy od XIII w., poziomów osadniczych drewnianego miasta Wschowy. Podjęta natychmiast interwencja ze strony mgr. A. Starzyńskiego — Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Lesznie — doprowadziła do rozpoczęcia badań wykopaliskowych, które w różnych latach przeprowadzali: mgr J. Romanow i dr hab. Z. Bagniewski

z Wrocławia, a następnie dr A. Kołodziejski z Zielonej Góry i mgr M. Kaczkowski z Głogowa. Badania te uwieńczone zostały odkryciem rozległej drewnianej zabudowy miejskiej, z podwórcami i ulicami. Wówczas, piszący tę notę dr W. Błaszczuk, zaproszony został jako konsultant do Wschowy i wysunął koncepcję zabezpieczenia i utworzenia z części odkrytych XIV-wiecznych konstrukcji drewnianych Rezerwatu Archeologicznego „in situ”. Inicjatywa spotkała się z życzliwym przyjęciem zarówno ze strony władz wojewódzkich w Lesznie jak i miejskich we Wschowie. Na ten cel przeznaczono działkę budowlaną o wymiarach 35×35 m², położoną przy ul. Ratuszowej 3.

Po przeprowadzonej dyskusji postanowiono przeznaczyć dla ekspozycji archeologicznej wycinek badanego terenu o wymiarach 6×16 m, na którym odkryto substancję zabytkową z młodszych warstw osadniczych miasta drewnianego z XIV w. W pierwszej kolejności przystąpiono do zabezpieczenia i utrwalenia odkrytych obiektów metodami chemicznymi. Rezerwatem objęto wycinek wykopalisk obejmujący fragment ściany szamba, zespół studzien, poidło, fragment zagrody prawdopodobnie dla konia oraz fragment ulicy prowadzącej od Rynku w kierunku niezachowanej Bramy Głogowskiej, istniejącej niegdyś u wylotu dzisiejszej ul. Ratuszowej.

Ryc. 1. Wschowa, woj. leszczyńskie. Plan miasta z 1794 r. X=teren badany, na którym utworzono Rezerwat Archeologiczny
Fig. 1. Wschowa, Voiv. of Leszno. Townplan from 1794. X=explored area where the Archaeological Reserve was created
Abb. 1. Wschowa, Wojew. Leszno. Stadtplan aus dem Jahr 1794. X=durchforschertes Gelände, wo das Archäologische Schutzgebiet errichtet wurde

¹ F. Pfützenreiter, *Die vor- und frühgeschichtliche Bestimmung des Kreises Fraustadt*, Fraustadt 1933, s. 8-9; „Ziemia Leszczyńska” (opr. zb. pod red. J. Deresiewicza), Poznań 1968; G. Wróblewska, *Wschowa*. [w:] „Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i Dolną Wartą (województwo zielonogórskie)”, t. 2, Dolny Śląsk, Dolne Łużyce (opr. zbior. pod red. Z. Kaczmarczyka i A. Wędkiego, Zielona Góra 1970, s. 435-483; ta sama, *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa — Poznań 1977, s. 120-124; *Wschowa — miasto i powiat*, „Zeszyty Lubuskie”, nr 13, Zielona Góra 1973, s.

Ryc. 2. Wschowa, woj. leszczyńskie. Widok ogólny na wycinek badanego terenu. Konstrukcja drewniana z XIV w.
 Fig. 2. Wschowa, Voiv. of Leszno. General view of a sector of the explored area. Timber construction from the XIVth century
 Abb. 2. Wschowa, Wojew. Leszno. Gesamtansicht eines Abschnittes des durchforschten Geländes. Holzbau aus dem 14. Jh.

Mgr A. Wojciechowska z Pracowni Konserwacji Zabytków Drewna Muzeum Archeologicznego w Poznaniu opracowała metodę zakonserwowania odkrytych reliktyw. W pierwszej kolejności przez cały wykop archeologiczny położone zostały drewniane melioracyjne w celu odprowadzenia z wykopu wody gruntowej i deszczowej. Po przeprowadzeniu wszechstronnej dyskusji postanowiono do odkrytego drewna wprowadzić molekuł polimeru, który w następnej fazie należało w drewnie spolimeryzować. Wybrano do tego celu poliglikol etylenowy o ciężarze cząsteczkowym 1500, produkcji angielskiej „Schell”. Ma on postać wosku syntetycznego o konsystencji oleistej, rozpuszczalnego w wodzie i z tego względu dobrze nadaje się do stabilizacji drewna archeologicznego. Został on rozpuszczony w temperaturze 60°C i w takiej postaci nanoszony na relikty przy pomocy pędzla. Jego rozpuszczenie ułatwiło penetrację w głąb komórek kapilarnych drewna. W ten sposób ścianki naczyń kapilarnych pozostały spęczniałe, a wypełnienie poliglikolem zapewniło zachowanie na stałe dotychczasowych wymiarów konserwowanych reliktyw i zabezpieczyło przed nadmiernym skurczeniem, zniekształceniem i zapadaniem struktury drewna, nazywanego często kolapsem (od ang. collapse). Zastosowanie do konserwacji drewna poliglikolu miało i tę zaletę, że w dużym stopniu umożliwiło zachowanie pierwot-

negu koloru drewna. Część reliktyw drewnianych poddano również konserwacji tzw. metodą olejową, stosując odpady olejów samochodowych, które nie tylko wzmocniły strukturę samego drewna, ale także przyczyniły się do jego utwardzenia. Jediną wadą tej metody jest przyciemnienie drewna. Następnie w celu zabezpieczenia drewna przed ewentualnym jego rozkładem biologicznym i rozwoju w nim mikroorganizmów, zastosowano profilaktyczne działanie antyseptyczne w postaci wprowadzenia metodą osmotyczną szybko dyfundujące w głąb drewna związki fluorkowe pod postacią pasty glicerynowej².

Nasylenie środkami chemicznymi odkrytych elementów architektury drewnianej powtarzano w ciągu trzech lat wielokrotnie. Aktualnie po dwóch latach istnienia Rezerwatu Archeologicznego we Wschowie można stwierdzić, że zastosowany eksperyment zdał egzamin czasowy.

Mając za sobą udany eksperyment konserwatorski przystąpiono do zagospodarowania samej odkrywki „in situ” a także terenu otaczającego. Parcela przy ul. Ratuszowej 3 została wyłączona spod zabudowy projektowanego pawilonu handlowego. Władze miejsko-gminne Wschowy przystąpiły do uporządkowania

² A. Wojciechowska, *Konserwacja średnio-wiecznych konstrukcji drewnianych na terenie Rezerwatu Archeologicznego we Wschowie*, „Wiadomości Archeologiczne” (w druku).

Ryc. 3. Wschowa, woj. leszczyńskie. Widok ogólny na zakonserwowany wycinek badanego terenu, z którego utworzono Rezerwat Archeologiczny

Fig. 3. Wschowa, Voiv. of Leszno. General view of the preserved part of the explored area where the Archaeological Reserve was created

Abb. 3. Wschowa, Wojew. Leszno. Gesamtansicht des konservierten Geländeteiles auf dem das Archäologische Schutzgebiet gebildet wurde

całego terenu. Usunięto gruz, przeprowadzono niwelację terenu, otynkowano elewację ścian domów mieszkalnych, wykonano ogrodzenie terenu a także cały obszar zagospodarowano niską zielenią i dywanem trawnikowym. Sam wycinek terenu ekspozycji „in situ” oszarpowano darnią, wymurowano z białej cegły murki oporowe (na dnie wykopu i na jego obrzeżu). Wykonano także schodki zejściowe umożliwiające dostęp do konstrukcji drewnianych w celu przeprowadzania okresowych zabiegów konserwatorskich obiektu i utrzymywania czystości. Dla turystów i zwiedzających rezerwat wytyczone zostały utwardzone ścieżki.

Tło dla tak zagospodarowanego terenu stanowi dekoracyjny drewniany płotek z pnącą roślinnością na tle której ustawione zostały plansze z tekstem informującym zwiedzających o wynikach badań archeologicznych. W przyszłości projektuje się także zainstalowanie gablot z kopiami niektórych ważniejszych bytków uzyskanych z tego obiektu.

Natomiast na ścianie szczytowej budynku znajdującego się przy samym Rezerwacie projektuje się wykonanie techniką sgraffito najstarszej panoramy Wschowy wg zachowanego sztychu F.B. Wernhera z 1742 r., lub widoku ogólnego miasta z lat ok. 1747 - 1750 wg obrazu znajdującego się w kościele parafialnym we Wschowie. Na drugiej ścianie szczytowej budynku od strony płn. projektuje się wykonanie rów-

niez metodą sgraffitową planu miasta Wschowy z 1794 r.³ Utworzony Rezerwat Archeologiczny we Wschowie jest pierwszą próbą zachowania dla potomnych fragmentu średniowiecznego miasta drewniane „in situ”. Jeśli dokonany eksperyment zastosowania przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu metody konserwacji drewna „in situ” wytrzyma próbę lat wówczas otworzy się przed archeologią możliwość zabezpieczania w terenie drewna wykopaliskowego, tak jeszcze licznie odkrywanych na stanowiskach archeologicznych w Polsce. O wynalezieniu metody konserwacji drewna „in situ” przez dziesiątki lat marzyli bezskutecznie twórcy Rezerwatu Archeologicznego w Biskupinie na czele z prof. dr. Z. Rajewskim⁴.

Zaznaczyć trzeba, że na okres zimy odkrywka „in situ” jest zabezpieczona doraźnie a eksponowane konstrukcje drewniane są chronione przed szkodliwymi skutkami wahań temperatury. W przyszłości pro-

³ Widok ogólny miasta wg F. B. Wernhera z 1742 jest reprodukowany w pracy: G. Wróblewska, *Wschowa... op. cit.*, s. 447; tamże, plan miasta Wschowy z 1794, s. 439.

⁴ Z. A. Rajewski, *Jak zachować Biskupin*, „Z otchłani wieków”, R. 17: 1948, z. 11, 12, s. 174-176; tenże, *O konserwacji rezerwatów archeologicznych „in situ”*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 39: 1975. W 1978 r. z inicjatywy Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie odbyła się w Warszawie i w Biskupinie konferencja robocza specjalistów zajmujących się konserwacją drewna wykopaliskowego mająca na celu wypracowanie metod chemicznych konserwacji drewna wykopaliskowego. Z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu mgr A. Wojciechowska brała czynny udział w konferencji z głosem w dyskusji.

Ryc. 4. Wschowa, woj. leszczyńskie. Jedna ze studni drewnianych w Rezerwacie Archeologicznym

Fig. 4. Wschowa, Voiv. of Leszno. One of the wooden wells in the Archaeological Reserve

Abb. 4. Wschowa, Wojew. Leszno. Holzbrunnen im Archäologischen Schutzgebiet

jektuje się postawienie lekkiej konstrukcji zadaszania całego wykopu, co niewątpliwie polepszy warunki konserwatorskie odkrytych reliktyw drewnianego miasta.

Bogata kultura materialna jaka została uzyskana podczas badań wykopaliskowych we Wschowie jest aktualnie przedmiotem opracowania naukowego przez mgr. A. Kaczkowskiego, dyrektora Muzeum Hutnictwa i Odlewnictwa Metali Nieżelaznych w Głogowie.

Nad utworzonym w czynie społecznym, staraniem władz Wojewódzkich w Lesznie i Miejsko-Gminnych we Wschowie, Rezerwatem Archeologicznym opiekę przejęła mgr Irena Kubistał, kierownik Muzeum Ziemi Wschowskiej. Proponuje się także urządzenie w jednej z sal wystawowych Muzeum we Wschowie ekspozycji obrazującej początki i rozwój miasta Wschowy. Wystawa byłaby wzbogacona oryginalnymi zabytkami uzyskanymi w trakcie wykopalisk przy ul. Ratuszowej 3.

Wschowa jako jedno z najstarszych miast Wielkopolski jest przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lesznie objęta szerokim programem badawczym oraz rewaloryzacji rekonstrukcji zabytkowej.

Odkrycia dokonane przy ul. Ratuszowej 3 są dopiero pierwszymi badaniami wykopaliskowymi przeprowadzonymi w tym niesłychanie ciekawym miejskim zespole osadniczym. Badaniami wykopaliskowymi

mi należałoby objąć dalsze tereny, a przede wszystkim poprzez szerokoprzestrzenne prace wykopaliskowe, odsłonić całe miasto średniowieczne, dążąc do poznania układu przestrzennie urbanistycznego i jego zabudowy (jak to stwierdzono przy ul. Ratuszowej 3 jeszcze doskonale zachowanej) oraz bogatej kultury materialnej.

Wschowa może być doskonałym wzorcem procesu poznania okresu przejściowego pomiędzy osadnictwem grodowym a murowanym (zamek) a także przejścia od podgrodzia rzemieślniczo-handlowego do miasta lokacyjnego założonego najpierw na prawie rodzimym a następnie przekształcenia w miasto lokacyjne założone na prawie magdeburskim, zamknięte w obrębie otaczających go murów obronnych, z regularną zabudową przestrzennie-urbanistyczną a także towarzyszącymi jej urządzeniami miejskimi jak Ratusz i o bardzo starej metryce — mennicy.

Otwarty na Centralne Dożynki obchodzone w Lesznie w 1977 r. Rezerwat Archeologiczny we Wschowie jest świadectwem nie tylko dziejów miasta ale także dążności środowisk archeologicznych i miejscowego społeczeństwa do zachowania przeszłości dla przyszłości, w myśl tezy: „zabytki — źródłem świadomości narodowej”⁵.

⁵ W. Błaszczyk, *Źródła świadomości narodowej*, „Nurt” nr 6 (134): 1976, s. 2-3; tenże, *Przeszłość dla przyszłości*, „Z otchłani wieków”, R. 43: 1977, z. 3, s. 237-239.

Ryc. 5. Wschowa, woj. leszczyńskie. Jedna z plansz w Rezerwacie Archeologicznym
 Fig. 5. Wschowa, Voiv. of Leszno. One of the large-scale panels in the Archaeological Reserve
 Abb. 5. Wschowa, Wojew. Leszno. Schautafel im Archäologischen Schutzgebiet

Ryc. 6. Wschowa, woj. leszczyńskie. Jedna z plansz w Rezerwacie Archeologicznym
 Fig. 6. Wschowa, Voiv. of Leszno. One of the large-scale panels in the Archaeological Reserve
 Abb. 6. Wschowa, Wojew. Leszno. Schautafel im Archäologischen Schutzgebiet

Ryc. 7. Wschowa, woj. leszczyńskie. Zestaw ceramiki wczesnośredniowiecznej
7. Wschowa, Voiv. of Leszno. Collection of Early Medieval pottery
Abb. 7. Wschowa, Wojew. Leszno. Auswahl der frühmittelalterlichen Gefäße

Stanisław Jasnosz

Dwie wystawy o tematyce australijskiej

Two exhibitions on the art and handicrafts of Australian aborigines in the Archaeological Museum in Poznań

Zwei Ausstellungen mit australischer Thematik im Archäologischen Museum in Poznań

Muzeum Archeologiczne w Poznaniu miało dwukrotnie okazję udostępnienia społeczeństwu wystaw przedstawiających życie i twórczość artystyczną egzotycznych plemion rdzennej ludności kontynentu australijskiego.

Pierwszą z nich zorganizowano w ramach aktywnego uczestnictwa w trwającej od lat współpracy kulturalnej między Poznaniem i Brnem. Poznańskie Muzeum Archeologiczne prowadzi wzajemną wymianę wystaw z Muzeum Morawskim (Moravské Muzeum). Przygotowane wystawy okresowe, po uprzednim ich wyeksponowaniu na miejscu, uatrakcyjnia-

ją następnie kalendarz imprez wystawowych innych muzeów archeologicznych, okręgowych lub regionalnych w kraju. Podobnie dzieje się z wystawami przygotowanymi przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, które przejmowane są na podobnych zasadach w Czechosłowacji.

Po wystawie „Zaginione życie”, prezentującej wyniki badań nad zanikłymi średniowiecznymi osadami na obszarze Czechosłowacji, wystawie która cieszyła się dużym zainteresowaniem w polskich kręgach archeologicznych, eksponowanej w roku 1970, Muzeum Archeologiczne przygotowało organizacyjnie następną

Ryc. 1. „Sztuka tubylców australijskich” — tytułowa część wystawy
Fig. 1. „Art of Australian aborigines” — main sector of the exhibition
Abb. 1. „Kunst der Eingeborenen Australiens” — Titelteil der Ausstellung

Ryc. 2. „Sztuka tubylców australijskich” — narzędzia kamienne (roziłupywacze)

Fig. 2. „Art of Australia aborigines” — stone implements (splitting tools)

Abb. 2. „Kunst der Eingeborenen Australiens” — Steinwerkzeuge (Spaltungsgerate)

atrakcyjną wystawę: „Sztuka tubylców australijskich”. Zrealizował ją Oddział Antropos Muzeum Morawskiego w oparciu o wyniki badań nad grupą pierwotnych mieszkańców w północnej Australii (Ziemia Arnhem). W latach 1969 - 1970 i 1972 przebywała tam pod kierownictwem dr. Jana Jelinka naukowa ekspedycja o charakterze archeologiczno-etnograficzno-antropologicznym, zorganizowana pod auspi-

Ryc. 3. „Sztuka tubylców australijskich” — malowidło na korze eukaliptusowej przedstawiające duchy wód

Fig. 3. „Art of Australian aborigines” — painting on eucalyptus bark representing water spirits

Abb. 3. „Kunst der Eingeborenen Australiens” — Malerei auf Eukalyptusrinde mit Darstellung von Wassergeistern

cjami UNESCO. Podczas tych wypraw zebrano niezwykle interesujące materiały źródłowe umożliwiające prześledzenie procesów kulturowych wśród zanikających obecnie w szybkim tempie prymitywnych plemion, stanowiących poniekąd skostniałe relikty z czasów epoki kamienia.

Podczas przeprowadzonych tam prac wykopaliskowych odkryto narzędzia kamienne sprzed 10 - 15 tysięcy lat, stwierdzono i przeprowadzono wszechstronną dokumentację prawdziwych „galerii” oryginalnych malowideł naskalnych sprzed kilku tysięcy lat i przeprowadzono badania antropologiczne grupy tu-

Ryc. 4 „Sztuka tubylców australijskich” — Drewniane pojemniki na kości ludzkie oraz przybory kultowe

Fig. 4. „Art of Australian aborigines” — wooden receptacle for human bones; ritualistic accessories

Abb. 4. „Kunst der Eingeborenen Australiens” — Holzbehälter für Menschenknochen und Kultutensilien

byłców z plemienia Rembaranga, żyjących z dala od ośrodków cywilizacyjnych. Członkowie tej grupy posługiwali się jeszcze kamiennymi narzędziami, stosowali prymitywne formy myślistwa i prowadzili prawie koczowniczy tryb życia. Kości zmarłych współplemieńców składali do drążonych drewnianych pojemników oraz wykonywali barwne rysunki na korze z drzewa eukaliptusowego.

Niedostateczny dotąd stan badań archeologicznych spowodował zresztą, że dosyć długo utrzymywał się pogląd, jakoby na leżącym na uboczu i słabo zaludnionym kontynencie australijskim nie istniała żadna kultura ani cywilizacja przed wylądowaniem tam Europejczyków na początku XVII wieku. Tymczasem nie tylko legendy pierwotnych mieszkańców, mówią-

Ryc. 5. „Sztuka tubylców australijskich” — część wystawy z figurą naczelnika plemienia
 Fig. 5. „Art of Australian aborigines” — sector of the exhibition with the figure of a tribe's chief
 Abb. 5. „Kunst der Eingeborenen Australiens” — Teil der Ausstellung mit Figur eines Stammeshäuptlings

ce między innymi o tajemniczym „mieście” Burrungu, ukrytym w północnej części tego kontynentu, ale przede wszystkim dokumentacją archeologiczną umożliwiła sformułowanie pierwszych hipotez i wniosków o kulturze Australijczyków od czasu osiedlenia się do chwili zajęcia tej części świata przez Europejczyków.

Na wystawie, której na czas ekspozycji w Poznaniu nadano tytuł: „Sztuka tubylców australijskich” (oryginalny tytuł czeski brzmiał: „Australia — wyniki ekspedycji Antropos do Ziemi Arnhema”), widz mógł zapoznać się z wynikami badań archeologicznych poprzez zestawy narzędzi krzemiennych i kamiennych, głównie grotów strzał i włócznie, noży, drapaczy, rozłupywaczy, narzędzi siekieropodobnych itd. Posiadają one dosyć dawną metrykę i na ich podstawie oparty jest pogląd, iż pierwsze grupy ludzkie pojawiły się na lądzie australijskim przed około 40 tysiącami lat.

Najsilniejszy akcent położono na prezentacji autentycznej sztuki prymitywnej Australijczyków, na przykładzie ginącego (obecnie już nie istniejącego) plemienia Rembaranga, w obrębie którego przeprowadzono badania etnograficzne i antropologiczne.

Dominującą grupę zabytków stanowiły okazałe zestawy rysunków na czerwono-brunatnej korze drzew eukaliptusowych. Zestaw ten składał się z dwóch części. Pierwszą reprezentowały rysunki wykonane przez lokalnych artystów, którzy nie zetknęli się jeszcze na dobre z dzisiejszą miejską czy industrialną cywilizacją; druga część składała się natomiast z ry-

sunków o bogatej tematyce, sporządzonych już w rezerwach lub stacjach misyjnych, pod inspirującym wpływem współczesnej kultury. Pierwotnie rysunki na płatach kory zdobiły wnętrza szałasów lub lekkich drewnianych budowli drewnianych względnie wnętrza grot lub ściany pod nawisami skalnymi, gdzie znajdowały się miejsca obrzędowe i kultowe.

Na najbardziej okazałą część ekspozycji składały się wierne kopie (w naturalnej wielkości, tzn. długości kilku metrów) malowideł naskalnych, wykonanych wielobarwnie w grotach lub pod nawisami skalnymi, w ciągu różnych epok aż do czasów prawie współczesnych.

„Galerie” tych malowideł należą do najbogatszych na świecie nie tylko pod względem ilości, ale także z uwagi na ogromną rozpiętość chronologiczną. Można w ten sposób obserwować powstawanie i rozwój różnych stylów, zmiany zachodzące w kolorystyce i efekty plastyczne o niepowtarzalnej wartości artystycznej. Najczęstszymi motywami malowideł są zwierzęta, często przedstawione w sposób jakby przezroczysty (transparentny), następnie postacie wojowników, kobiet, demonów, totemów plemiennych i rodowych. Niektóre postacie są jakby zastygłe, inne malowidła, ze scenami zbiorowymi, odznaczają się dynamiką i rytmem.

Następny dział wystawy stanowiły kolekcje rozmaitych przedmiotów i narzędzi codziennego użytku oraz ozdób, wykonanych z surowców organicznych (głównie z drewna, kości, sznurka, plecionki, piór papuzich itp.). Odrębną grupę tworzyły pojemniki na

Ryc. 6. „Rzemiosło artystyczne plemion australijskich” — tytułowa część wystawy
Fig. 6 „Artistic handicrafts of Australian tribes” — main sector of the exhibition
Abb. 6. „Kunsth Handwerk der Volksstämme Australiens” — Titelteil der Ausstellung

Ryc. 7. „Rzemiosło artystyczne plemion australijskich” — malowidła na korze eukaliptusowej
Fig. 7. „Artistic handicrafts of Australian tribes” — paintings on eucalyptus bark
Abb. 7. „Kunsth Handwerk der Volksstämme Australiens” — Malerci auf Eukalyptusrinde

Ryc. 8. „Rzemiosło artystyczne plemion australijskich” — widok na część wystawy
 Fig. 8. „Artistic handicrafts of Australian tribes” — view on a sector of the exhibition
 Abb. 8. „Kunsthandwerk der Volksstämme Australiens” — Teilansicht der Ausstellung

kości zmarłych członków plemienia, wykonane z wydrążonych pni eukaliptusowych. Składane były przeważnie pod odłamami skalnymi, na których znajdowały się malowidła, lub ukrywano je w suchych grotach, odpowiednio zabezpieczonych przed niepożądanymi osobami.

Wszystkie te przedmioty pokryte były oryginalnym ornamentem o dużym bogactwie motywów geometrycznych lub figuralnych, związanych tematycznie z rozbudowaną mitologią i głębokimi wierzeniami. Zarówno rysunki na korze jak i malowidła — niezależnie od walorów artystycznych — zawierają określone wzory zachowań i zakodowane informacje, zrozumiałe wyłącznie przez członków grupy plemiennej, z której wywodzili się twórcy tych dzieł. Wyjaśnienia treści niektórych malowideł udało się członkom wyprawy uzyskać od jeszcze żyjących współplemieńców.

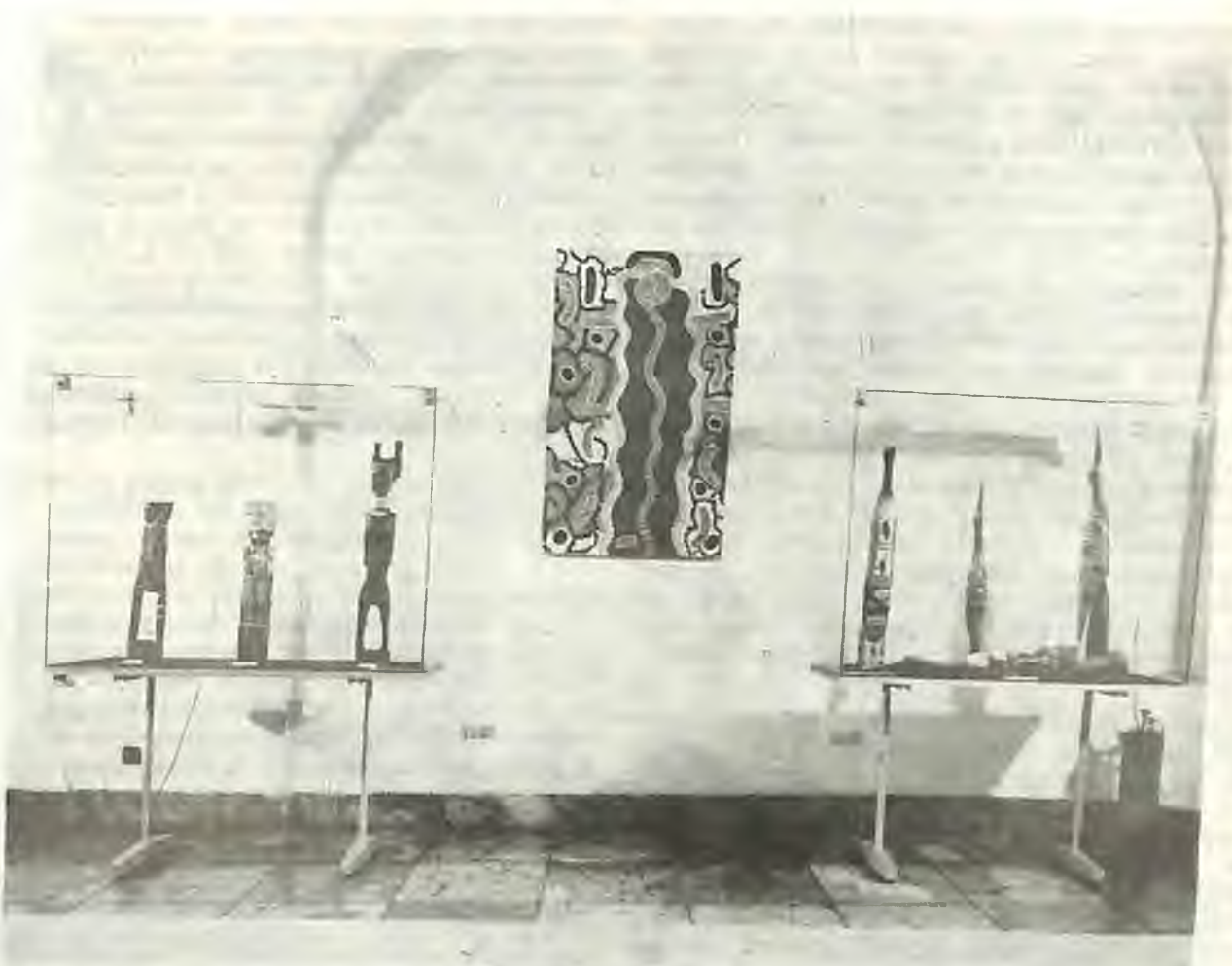
Pokazano również niezwykle prosty warsztat dzisiejszego artysty, składający się z grudek farby pochodzenia mineralnego, drewnianych uchwytów, prymitywnych palet z kory i mazaków sporządzonych z patyków o włóknistej strukturze. Uzupełnieniem był zestaw fotografii ilustrujących cały przebieg powstawania rysunków, począwszy od zdejmowania i prostowania kory do momentu ukończenia „dzieła”. Na zdjęciach pokazano również wyrób włócznie o kamiennych grotach i sposoby posługiwania się wieloma narzędziami.

Wystawę uzupełniał szereg gipsowych masek współczesnych członków plemienia Rembaranga, typowych przedstawicieli rasy australijskiej (negatywy i pozytywne odlewów).

Jako przerywników między poszczególnymi grupami zabytków użyto duże fotogramy przedstawiające charakterystyczny krajobraz badanych obszarów (miejsca z bujną roślinnością nad rzekami lub okresowymi zbiornikami wód, tereny stepowe lub skaliste. Osobne plansze informowały widza o archeologicznej przeszłości i kontynuacji kulturowej ostatnich, żyjących na ziemi swoich przodków, grup plemiennych, żyjących z dala od dzisiejszej cywilizacji przemysłowej.

Czołówkę wystawy stanowił kontur dużej mapy Australii z zaznaczoną trasą ekspedycji, zdjęcia przedstawiające trudne warunki terenowe, techniczną stronę wyprawy oraz przebieg badań archeologicznych, etnograficznych i antropologicznych. Na cderbnym podeście umieszczono gipsową, naturalnej wielkości, figurę siedzącego w przysiadzie, z żółciem w rękach, Mandarga — naczelnika wymierającego plemienia.

Tę niezwykle interesującą wystawę udostępniono w Poznaniu w okresie od 21 maja do 25 lipca 1976 r. w obu salach wystaw czasowych. W uroczystym otwarciu wzięli udział przedstawiciele władz politycznych i administracyjnych miasta i województwa poznańskiego, a ze strony czechosłowackiej przedstawiciele Muzeum Morawskiego dr Vaclav Tomášek oraz

Ryc. 9. „Rzemiosło artystyczne plemion australijskich” — rzeźby kultowe i obraz współczesny
 Fig. 9. „Artistic handicrafts of Australian tribes” — cult sculptures and present-day picture
 Abb. 9. „Kunsth Handwerk der Volksstämme Australiens” — Kultskulpturen und neuzeitliches Bild

Oldřich Neužil, który kierował montażem całości. Komisarzem wystawy ze strony Muzeum Archeologicznego w Poznaniu był autor niniejszego omówienia, który opracował także wstęp do wydanego z tej okazji folderu z tekstem dr. J. Jelinka.

Wystawę eksponowano następnie w Muzeum Narodowym w Szczecinie (od 30 lipca 1976 r.), w Muzeum Archeologicznym we Wrocławiu (od 7 grudnia 1976 r., pod zmienionym tytułem: „Australia — świat sztuki plemiennej”) i w Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym w Łodzi (od 3 marca do 30 września 1977 r.).

Ponowną okazję do wzbogacenia informacji o życiu i twórczości mieszkańców odległej Australii stworzyło Muzeum Archeologiczne poprzez ekspozycję interesującego zestawu wytworów rzemiosła artystycznego, ilustrującego kulturę i tradycyjną sztukę autochtonicznej ludności. Wystawa otrzymała tytuł: „Rzemiosło artystyczne plemion australijskich”.

Zestaw ten stanowi wspaniały dar rządu australijskiego przekazany rządowi polskiemu z okazji pierwszego udziału Australii w Międzynarodowych Targach Poznańskich. W dniu otwarcia wystawy 11 czerwca 1977 r., w przeddzień rozpoczęcia wielkiej imprezy handlowej, W. L. Oliver, chargé d'affaires Australii w Polsce, w obecności przedstawicieli władz

politycznych i administracyjnych miasta i województwa, dokonał aktu przekazania daru na ręce dr. Józefa Fajkowskiego, wiceministra kultury i sztuki PRL.

Na okazałą kolekcję złożoną z 110 eksponatów składają się wytwory artystycznego rękodzieła, wykonane przez przedstawicieli różnych grup plemiennych, żyjących na rozmaitych terytoriach najmniejszego kontynentu. Są to barwne rysunki na odpowiednio spreparowanej korze z drzew eukaliptusowych (10), malowidła współczesne na płytach z sztucznego tworzywa — akrylu (5) oraz 95 okazów broni, narzędzi, ozdób, przedmiotów obrzędowych, rzeźb, mat, koszy itp. Są one w większości zdobione oryginalnym ornamentem, dostosowanym do formy przedmiotu i jego przeznaczenia. Szczególnie bogate zdobnictwo można obserwować na charakterystycznych dla tego kontynentu przedmiotach: bumerangach, miotaczach oszczepów, matach a zwłaszcza na rzeźbach. Na inauguracyjne otwarcie wystawy ofiarodawcy dostarczyli 3000 egzemplarzy bogato ilustrowanego katalogu w języku angielskim („Aboriginal Australia”) ze słowem wstępnym Dicka Reighsey’a, wybitnego znawcy sztuki plemiennej, wywodzącego się z rdzennej ludności australijskiej oraz kilkadziesiąt barwnych folderów.

Na wystawie można było dowiedzieć się, że najdawniejsi Australijczycy przybyli na tę największą wyspę świata przed około 40 tysiącami lat; ich niewielkie grupy żyły z myślistwa i zbieractwa, nie umiały uprawiać ziemi i nie znały hodowli. Trwająca wiele tysięcy lat izolacja od reszty świata i jakiegokolwiek cywilizacji sprawiła, iż stworzyli oni własną kulturę, przystosowaną do tamtejszego środowiska naturalnego, i rozwinęli własne technologie dostosowane do otaczającej ich przyrody. Prowadzili w zasadzie koczowniczy tryb życia, przenosili się grupami w poszukiwaniu pożywienia i znośniejszych warunków egzystencji. Mimo iż biali ludzie przybywający licznie, zwłaszcza od XVIII wieku, do Australii narzucili tutaj swoją kulturę, wprowadzili europejską cywilizację, założyli miasta i stworzyli przemysł, pierwotni mieszkańcy potrafili jednak ocalić i utrzymać własną indywidualność i własny sposób widzenia świata, swoje wierzenia i obyczaje. Obecnie żyje ich w Australii nieco ponad 150 tysięcy. Chronieni, otoczeni przez rząd opieką i troską, mogą nadal pozostawać we własnym kręgu kulturowym, będąc równocześnie pełnoprawnymi członkami społeczeństwa australijskiego.

Przed przybyciem Europejczyków nie znali sposobów uzyskiwania żelaza i dlatego zarówno w przedmiotach codziennego użytku, jak i wytworach sztuki nie stosowali metalu. Narzędzia, broń i ozdoby wykonywali z kamienia (siekiery, groty, noże), z drewna i kory (włócznie, miotacze, bumerangi, maczugi, tarcze, misy, naczynia domowe, łodzie i inne), z łyka, włókien roślinnych i liści palmowych (sieci, maty, kosze itp.). Na różnych terytoriach członkowie plemion wymieniali między sobą surowce, których brak nawzajem odczuwali (np. wosk, żywica do klejenia, farby itp.).

Życie Australijczyków było w sensie materialnym stosunkowo trudne, surowe i proste, natomiast ich wierzenia, obyczaje, związki rodzinne, powinności wobec ziemi-żywicielki były bardzo złożone i rozwinięte. Dlatego bogate formy tubylczego rzemiosła artystycznego związane są niezwykle silnie z tematyką religijną, dotyczącą mitów i wierzeń totemicznych. Ilustracją tego są rzeźby przedstawiające postacie ludzkie o surowych obliczach, personifikujące przodków plemienia lub „herosów” klanu oraz bogato ornamentowane wyobrażenia ptaków, posiadające wyraźnie totemiczny charakter. Ozdobne nakrycia głowy lub specjalne chodaki z sierści kangura i papuzich piór, używane w rytualnych obrzędach religijnych, naszyjniki z ziaren i pestek, opaski i szpile rytualne — wszystko to stanowi dowód rozwiniętej kultury i wycucia estetycznego tubylczej ludności.

Wśród grup plemiennych nie było początkowo indywidualnych, zawodowych artystów. Podobnie jak w obrzędach i ceremoniach, w rękodzielnictwie artystycznym brali udział wszyscy, jednak osoby specjalnie uzdolnione w tym zakresie cieszyły się ogólnym uznaniem i szacunkiem. Zbiorowo uprawiana sztuka była sprzęgnięta w ten sposób z życiem codziennym i powszechnymi obowiązkami i nie była podporządkowana żadnym wpływom. Przez wiele tysięcy lat aż do dnia dzisiejszego rdzenna ludność australijska potrafiła przechować główny kierunek pradawnych

umiejętności dając tym samym świadectwo genezy swojej prastarej i oryginalnej kultury. Utrwalona ona została nie tylko na przedmiotach codziennego i powszechnego użytku, ale obserwować ją można również — w sposób odpowiednio przetransponowaną — na płótnach malarskich, wykonanych techniką „mozaikową” i zgeometryzowaną, o tematyce abstrakcyjnej, tkwiącej korzeniami w tradycji plemiennej. Szczególnie godnym uwagi jest fakt, że pierwotni Australijczycy bardzo wcześnie opanowali i doprowadzili do doskonałości technikę malowania na korze drzewa eukaliptusowego. Ten dział twórczości artystycznej bardzo obszernie był przedstawiony na pierwszej wystawie: „Sztuka tubylców australijskich”, na której znalazło się kilkadziesiąt dzieł różnych stylów.

Na obu wystawach widziałem jedyną w swoim rodzaju okazję zetknięcia się z jak najbardziej autentyczną sztuką prymitywną w bardzo szerokim zakresie. Trzeba przyznać, że cała ta twórczość artystyczna posiada unikalny charakter, zawiera bowiem tradycje własnej, oryginalnej kultury, która w prawie czystej postaci przetrwała do dnia dzisiejszego, rozszerzając wiedzę o procesie rozwojowym mieszkańców najmniejszej i najbardziej odległej części świata. Sztuka ta, chociaż niekiedy już w dużym stopniu „sfolkloryzowana”, zawiera, obok prostoty piękna, jednocześnie głębokie treści, stanowiące wkład w ogólnoludzką kulturę.

Wystawa, którą dzięki ponad rok trwającym staraniom i usilnym zabiegom dyrektora dr. W. Błaszczyka uzyskało i zorganizowało Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, została po raz pierwszy udostępniona społeczeństwu polskiemu. Pokazano ją następnie w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku, w Muzeum im. T. Stachowiaka w Trzciance i w Muzeum Narodowym w Szczecinie; zabiegały o nią dalsze muzea w kraju: w Przemyślu, Zamościu, Zabrzu, Będzinie i inne. Po zakończeniu objazdu wystawa została — zgodnie z decyzją Ministerstwa Kultury i Sztuki — przekazana uroczystie Muzeum Etnograficznemu w Warszawie, w którym pozostanie na stałe. Zestawienie wszystkich okazów składających się na ten interesujący i cenny komplet artystycznego rękodzieła australijskiego podany zostanie w następnym tomie „Fontes Archaeologici Posnanienses”.

Społeczny pożytek obu powyższych wystaw polegał nie tylko na prezentacji wyników badań i wytworów sztuki prymitywnej na obszarach egzotycznej Australii. Jej organizatorzy mieli również na celu ułatwienie widzowi muzeów archeologicznych zrozumienie procesu rozwojowego wśród prahistorycznych grup ludzkich żyjących na naszym kontynencie, procesów których przebieg zilustrowany został nie tylko przy pomocy zabytków archeologicznych, ale także analogii etnograficznych oraz rękodzieła artystycznego, w którym znajdują odbicie przejawy kultury duchowej, często tak trudno uchwytnie w źródłach materialnych.

Obie wystawy cieszyły się dużą frekwencją zwiedzających i znalazły też duży oddźwięk w środkach masowego przekazu. W prasie lokalnej ukazało się wiele omówień a niektóre tygodniki zamieściły interesujące reportaże uzupełnione zestawem barwnych zdjęć.

Mirosława Grabska

Wystawa „Badania wykopaliskowe poznańskiego ośrodka archeologicznego w latach 1975-1976”

Ausstellung „Grabungsforschungen des archäologischen Zentrum von Poznań in den Jahren 1975 - 1976”

Exhibition „Excavations of the archaeological centre of Poznań in 1975 - 1976”

W dniach 24 i 25 lutego 1977 r. w gmachu Muzeum Archeologicznego w Poznaniu odbyła się sesja archeologiczna pt. „Ziemie nadwarciańskie w pradziejach i we wczesnym średniowieczu w świetle badań 1975 - 1976 roku”, zorganizowana przez Komisję Archeologiczną Oddziału PAN w Poznaniu oraz Komisję Archeologiczną PTPN przy współudziale Zakładu Archeologii Wielkopolski IHKM PAN, Muzeum

Archeologicznego, Katedry Archeologii UAM i Pracowni Archeologicznej PP PKZ w Poznaniu.

W celu zilustrowania wyników prac terenowych przeprowadzanych przez ośrodek poznański w przeciągu ostatnich dwóch lat, Muzeum Archeologiczne wystąpiło z inicjatywą zorganizowania wystawy czasowej, tematycznie związanej z odbywającą się sesją. Koordynatorem wszystkich poczynań w zakresie or-

Ryc. 1. Tytułowa część wystawy
Fig. 1. Introductory part of the exhibition
Abb. 1. Einführender Teil der Ausstellung

Ryc. 2. Część wystawy: Badania Muzeum Archeologicznego w Poznaniu
 Fig. 2. Part of the exhibition: Field researches of the Archeological Museum in Poznań
 Abb. 2. Ausstellungstell: Ausgrabungen des Archäologischen Museums in Poznań

ganizacji omawianej ekspozycji, zarazem komisarzem i autorem scenariusza był doc. dr hab. Lech Krzyżaniak, kierujący pracą zespołu¹. Materiały eksponowane na wystawie dostarczyły wszystkie poznańskie placówki archeologiczne.

Wystawę urządzono w salach wystaw zmiennych, przeznaczając pierwszą salę na prezentację wyników prac terenowych Zakładu Archeologii Wielkopolski IHKM PAN, Katedry Archeologii UAM i Pracowni Archeologicznej PP PKZ w Poznaniu. W drugiej sali umieszczone zostały materiały pochodzące z badań przeprowadzonych przez Muzeum Archeologiczne. Ekspozycję tworzyło 12 gablot i 20 plansz, dzięki czemu możliwe było zaprezentowanie nie tylko ciekawszych zabytków, ale również i fotogramów obiektów, umieszczonych na planszach. Dodatkową formą ekspozycji były podia, na których umieszczono reprezentatywne zespoły większych naczyń, żarna i grób szkieletowy kultury lendzielskiej wraz z bogatym zestawem bransolet kościanych, przekazany Muzeum Archeologicznemu w depozyt przez Ekspedycję Kujawską Katedry Archeologii UAM. Wszystkie stanowiska archeologiczne, na których koncentrowały się prace poszczególnych instytucji ośrodka poznańskiego zosta-

ły naniesione na mapę, ilustrującą przestrzenny zakres badań terenowych.

Zakład Archeologii Wielkopolski IHKM PAN, którego badania archeologiczne koncentrują się w rejonie Kujaw i Pałuk (woj. bydgoskie), dostarczył na wystawę interesujący zestaw zabytków z osady z okresu wpływów rzymskich w Polanowicach, osady wielokulturowej w Łagiewnikach, cmentarzyska kultury łużyckiej w Sobiejuchach, Wzgórza Zamkowego w Kruszewicy oraz ze stanowiska z okresu wczesnobizantyjskiego w Odercy (Bułgaria). Prezentowane w gablotach oraz na podeście zabytki (amfory wczesnobizantyjskie z Odercy) z poszczególnych stanowisk uzupełniały plansze z serią fotogramów, przedstawiających szczególnie interesujące obiekty, np. groby zwierzęce odkryte w Łagiewnikach i piece do wypalania wapna z Polanowic. Całość tej części wystawy uzupełniał plan sytuacyjny grodziska w Odercy i plan osady w Łagiewnikach, ilustrujący zakres przestrzenny i chronologiczny prowadzonych tam badań ratowniczych.

Wyniki prac terenowych, prowadzonych przez Katedrę Archeologii UAM zaprezentowano wyłącznie w gablotach i na planszach. Jedną planszę przeznaczono na prezentację fotografii rysunków ilustrujących wyniki prac przeprowadzonych w ramach studiów nad nowożytnym hutnictwem szklarskim w Wielkopolsce (Bukowe, woj. konińskie — huta szkła z 2 połowy

¹ W przygotowywaniu wystawy udział wzięli: mgr Mirosław Grabska, mgr Czesław Strzyżewski, mgr Zenon Głogowski oraz Pracownie Plastyczna i Fotograficzna Muzeum Archeologicznego.

Ryc. 3. Część wystawy: Badania PP Pracowni Konserwacji Zabytków — Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej
 Fig. 3. Part of the exhibition: Researches of the State Atelier for the Preservation of Monuments — Archaeological-Preservation Atelier
 Abb. 3. Ausstellungstell: Forschungen der Staatlichen Arbeitsstelle für Denkmalpflege — Archäologisch-Konservatorisches Atelier

XVII wieku). Na dwóch kolejnych planszach umieszczono fotografie dostarczone przez Ekspedycję Kujawską, które tematycznie związane z systematycznymi badaniami stanowisk kultury przeworskiej (Krusza Zamkowa i Konary, woj. bydgoskie) i lendzielskiej (Krusza Zamkowa). Z odkrytą w Kruszy Zamkowej budowlą, interpretowaną jako sanktuarium, wraz z towarzyszącymi jej pochówkami, m.in. psów i świń, miał widz możliwość zapoznania się dzięki fotografom. Szczególnie interesująco wyeksponowany został grób kultury lendzielskiej, niezwykle bogato wyposażony w ozdoby. W gablotach natomiast umieszczone zostały takie interesujące zabytki jak: naczynia i paciorki szklane, zapinki, wyroby brązowe i 2 kole paciorków, pochodzące z systematycznych prac na stanowiskach z okresu wpływów rzymskich w rejonie Pomorza Środkowego (Kowalki i Dębczyno, woj. koszalińskie).

Materiały przekazane na wystawę przez Pracownię Archeologiczną PP PKZ pochodzą z osad kultury przeworskiej w Łyszkowicach i Wylążowie, (woj. sieradzkie) oraz ze Starego Rynku w Poznaniu.

Druga sala wystawowa przeznaczona została na prezentację materiałów pochodzących z systematycznych oraz ratowniczych prac prowadzonych przez Muzeum Archeologiczne. Dla zobrazowania całokształtu zagadnień zastosowano w tym przypadku układ chronologiczny, który umożliwił przedstawienie całego wachlarza osiągnięć Muzeum Archeologicznego w za-

kresie prac terenowych. W gablotach zaprezentowano wybór zabytków pochodzących z kilkuletnich badań systematycznych jak i ratowniczych. Poszczególne gabloty związane były z określonymi planszami, na których zostały umieszczone fotografie przedstawiające obiekty odkryte w terenie, zabytki oraz plany stanowisk informujące o zakresie przeprowadzonych dotychczas prac. Do grupy najstarszych eksponowanych na wystawie zabytków należały materiały pochodzące z osady kultury pucharów lejkowatych w Mrowinie (woj. poznańskie) i zbiorowego grobowca kultury amfor kulistych w Chodzieży (woj. pilskie). Znalazły się tam nie tylko naczynia, ale również wyroby kamienne, krzemienne, kościane oraz liczne ozdoby z bursztynu.

Kulturę łużycką reprezentowały materiały z cmentarzyska w Wieleniu (woj. pilskie), wśród których najliczniejszą grupę stanowiły naczynia, eksponowane na podestach, podobnie jak duże naczynia z Mrowina.

Cmentarzyska z okresu kultury pomorskiej oraz późnolateńskiego i wpływów rzymskich w Białej i Sarczu (woj. pilskie), na których rozpoczęto systematyczne badania archeologiczne w 1976 roku, zaprezentowane zostały w formie efektownych, panoramicznych fotografom, ilustrujących stan zachowanych obiektów (kurhany), jak i zakres dokonanych prac.

Materiały z wczesnośredniowiecznego grodziska w

Lądzie (woj. konińskie), gdzie od lat zespół pracowników Muzeum Archeologicznego przeprowadza badania, umieszczono — z uwagi na ich różnorodność — w gablocie, której towarzyszyła plansza z fotografiami.

Szczególnie bogato prezentuje się zestaw materiałów dostarczonych przez Dział Średniowiecza i Czasów Nowożytnych. Eksponowane na wystawie takie zabytki jak: ceramika, wyroby ze skóry, szkła, kości i metalu, pochodzą z badań prowadzonych w obrębie Starego Miasta w Poznaniu, na ulicach Kramarskiej, Wronieckiej, Stawnej oraz na Starym Rynku i Wzgórzu Św. Wojciecha. Uzupełnieniem gabloty jest również plansza z fotografiami. Znakomitą pozycję na wystawie zajęły dwa skarby średniowiecznych monet

z Gralewa (woj. gorzowskie) i Poznania (ul. Wroniecka), uzyskane w wyniku interwencji terenowej Konserwatora Zabytków Archeologicznych.

Całość ekspozycji zamykają materiały pochodzące z systematycznych badań osady i cmentarzyska neolitycznego oraz nekropolii meroickiej w Kadero, w Sudanie. Są to głównie ciekawsze formy naczyń oraz ozdoby.

Wystawa była czynna od 11 kwietnia 1977 r. i cieszyła się dużym zainteresowaniem nie tylko wśród uczestników odbywającej się sesji, ale i ogółu społeczeństwa. Dużym walorem tej wystawy było przystępne i czytelne przedstawienie rezultatów aktualnych badań prowadzonych przez poznański ośrodek archeologiczny.

Stanisław Jasnosz

Wystawa „Spotkania handlowe nad Wartą w starożytności”

Exhibition „Commercial meetings on the Warta in prehistoric times”

Ausstellung „Handelstreffpunkt an der Warta in vorgeschichtlichen Zeiten”

Pod takim tytułem otwarto w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu 8 czerwca 1978 r. nową wystawę okresową. Zorganizowano ją z okazji 50-tych, jubileuszowych Międzynarodowych Targów Poznańskich i jednocześnie stała się ona jedną z atrakcyjniejszych imprez kulturalnych w ramach tradycyjnego w tym czasie Jarmarku Świętojańskiego.

Wystawa składała się z siedmiu „stoisk” przedstawiających formy i rozwój wymiany oraz towary będące przedmiotem handlu, charakterystyczne dla poszczególnych okresów chronologicznych: od starszej epoki kamienia począwszy poprzez epokę brązu, okres wczesnożelazny, celtycki, wpływów rzymskich,

wczesnośredniowieczny aż do średniowiecza, które zostało eksponowane przede wszystkim na przykładzie Poznania.

Na ścianie „tytułowej”, obok krótkiego wyjaśnienia tematu wystawy, umieszczono powiększenie brązowej figurki, znalezionej w Kołacinku w środkowej Polsce, mającej przedstawiać Merkurego, rzymskiego boga handlu, szczęścia i wygranych, pospołu z obecnie stosowanym międzynarodowym znakiem handlowym w formie głowy Merkurego w czapce ze skrzydełkami. Poszczególne „stoiska” zaopatrzone zostały w podtytuły i krótkie objaśniające wstępy, następnie w barwne plansze ilustrujące szlaki handlo-

Ryc. 1. Ściana „tytułowa” wystawy
Fig. 1. Title-bearing part of the exhibition
Abb. 1. Titelteil der Ausstellung

Ryc. 2. Część wystawy: „W epoce brązu . . . i wczesnym okresie żelaza”
 Fig. 2. Part of the exhibition: „In the Bronze Age and in the Early Iron Age”
 Abb. 2. Teil der Ausstellung: „Im Bronzezeit und in der frühen Eisenzeit”

we, skupiska importów, kierunki wymiany itp. oraz fotogramy cenniejszych importów, nie wystawianych w oryginale. Umieszczono je na wąskim, jednolitym, obiegającym wokół ścian ekranie, przymocowanym na dogodnej dla widza wysokości, ułatwiającej dokładne odczytanie tekstów i zapoznanie się z mapkami i grafikami.

W gablotach skupionych w ramach „stoisk” wystawiono bądź pojedyncze zabytki bądź ich zestawy, jakie były przedmiotem wymiany w kolejnych epokach i okresach pradziejowych: importowane przedmioty krzemienne, bursztyn w postaci surowca oraz przedmioty wykonane z tego minerału, skarby kupców-odlewców, naczynia brązowe i szklane, broń, ozdoby, narzędzia i wreszcie monety.

Wymiana produktów i handel należały od czasu pojawienia się zorganizowanych grup ludzkich do najważniejszych rodzajów działalności gospodarczej. W postaci różnych form odgrywały niezwykle ważną rolę w kształtowaniu się układów społeczno-gospodarczych, były nośnikiem wszelkich nowych osiągnięć w zakresie technologii i kultury przyczyniając się zasadniczo do upowszechnienia osiągnięć cywilizacyjnych.

Początki wymiany handlowej na obszarach dzisiejszej Wielkopolski można śledzić już co najmniej od starszej epoki kamienia, to znaczy od ponad 8000 lat.

Przedmiotem tej najstarszej wymiany były bryły krzemienia dobrej jakości, nadające się do wyrobu narzędzi i broni. W ten sposób znalazły się na tych obszarach wyroby z tak zwanego krzemienia czekoladowego, którego złoża występują w Polsce środkowej.

W młodszej epoce kamienia (ok. 4500 - 1800 p.n.e.), w wyniku zróżnicowanych zajęć między ludnością osiadłą uprawiającą ziemię i pilnującymi swoich stad nomadami wymieniano przede wszystkim produkty żywnościowe. Bardzo rozwinęła się wówczas także, lepiej uchwytna w materiałach archeologicznych, wymiana wielu odmian krzemienia i kamienia dobrej jakości. Szczególnie dużo narzędzi, zwłaszcza siekier znalezionych na terytorium Wielkopolski, pochodzi z rejonu Krzemionek Opatowskich w środkowej Polsce, gdzie znajdowały się słynne na całą Europę kopalnie doskonałego krzemienia pasiastego.

Pierwsze kontakty handlowe o charakterze dalekosiężnym, „międzynarodowym”, na większą skalę można obserwować od początku epoki brązu. Surowiec miedziany i potrzebne doń przymieszki dla otrzymania twardszego od miedzi brązu sprowadzano na tutejsze tereny przede wszystkim z obszarów dzisiejszego Siedmiogrodu oraz z Turynii. Wraz z surowcem docierały także gotowe wyroby w postaci głównie ozdób a następnie broni i rzadziej narzędzi.

Ryc. 3. Część wystawy: „W zasięgu cywilizacji celtyckiej”
 Fig. 3. Part of the exhibition: „In the orbit of the Celtic Civilization”
 Abb. 3. Teil der Ausstellung: „Im Bereich der keltischen Kultur”

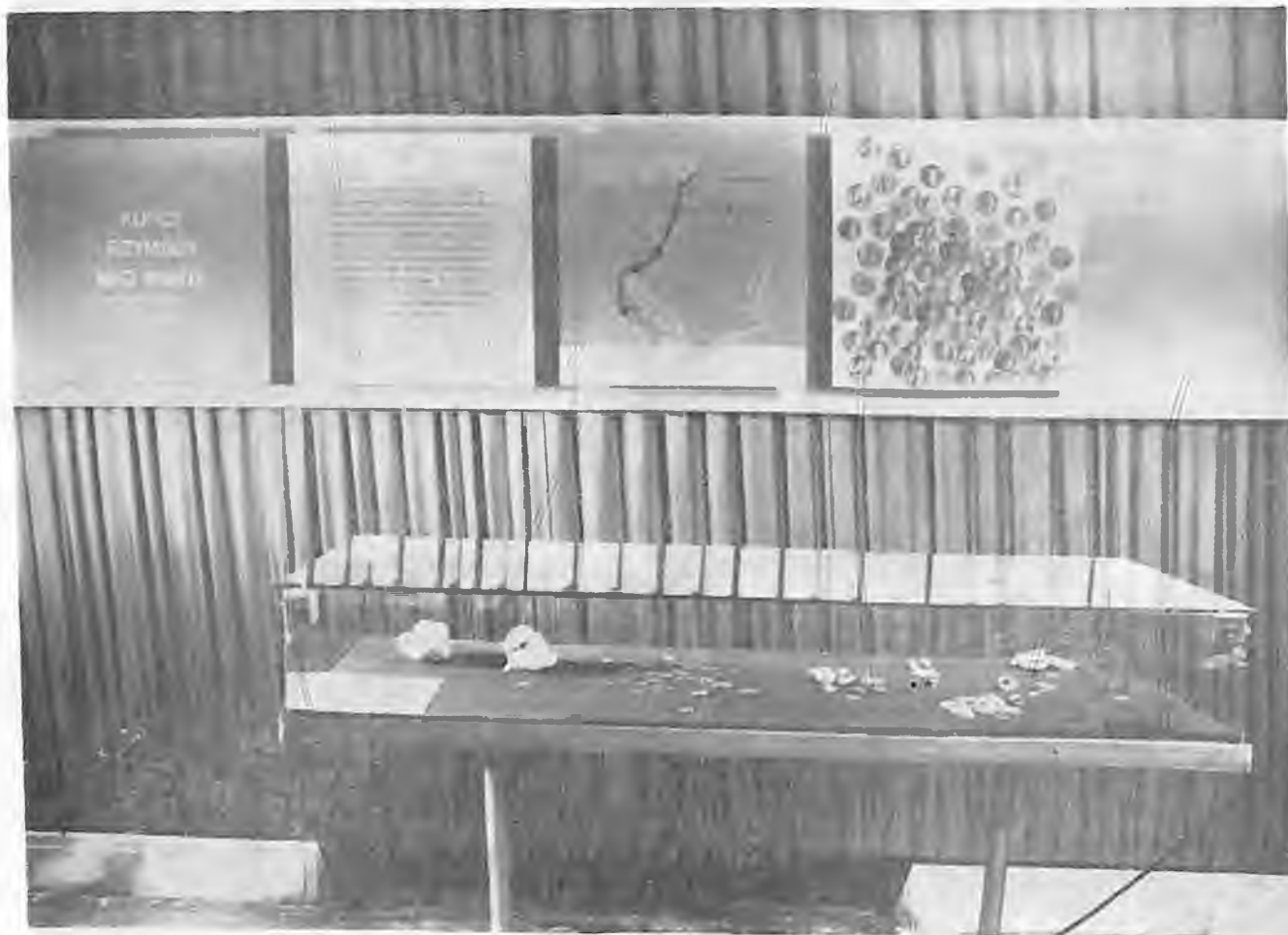
Mieszkańcy ziem dzisiejszej Wielkopolski, przez którą ciągnął się szlak handlowy biegnący z obszarów południowych ku wybrzeżom Bałtyku, korzystali w dużym stopniu z „tranzytu”, sprzyjającemu z kolei rozwojowi wymiany o zasięgu lokalnym. Często miejscowi handlarze byli równocześnie producentami wyrobów brązowych, przyczyniając się w ten sposób do doskonalenia technik metalurgicznych, a także do zwiększenia asortymentu i ilości wyrobów. To ostatnie zjawisko w konsekwencji przyspieszało narastanie różnic majątkowych w obrębie rodów i plemion tu żyjących, czego świadectwem są liczne znaleziska gromadnie wyrobów brązowych, zwanych w terminologii archeologicznej „skarbami”, ponieważ przedstawiały dla ówczesnego ich właściciela rzeczywiście ogromną wartość.

W ciągu epoki brązu i wczesnego okresu żelaza (do ok. 400 p.n.e.) ziemie nadwarciańskie należały do głównych rynków zbytu dla łotów, wiader i innych naczyń kutych z blachy brązowej w warsztatach ludności iliryjskiej na obszarach przyalpejskich. Stamtąd docierały tutaj pierwsze wyroby żelazne, głównie siekiery oraz ozdoby a także surowiec w postaci brył i prętów w kształcie bransolet. Z odległego Egiptu i Syrii, przy udziale licznych pośredników, dostawały się tu wysoko cenione przez miejscową ludność barwne paciorki i kolie ze szkła i fajansu,

co z kolei przyczyniło się do powstania lokalnej produkcji tych ozdób.

Ludność Wielkopolski skorzystała wiele ze stosunków wymiennych z Celtami, niezwykle ożywionych w ostatnim stuleciu przed naszą erą. Cywilizacja celtycka od IV wieku p.n.e. była przodującą poza obszarami śródziemnomorskimi i odegrała rolę łącznika między światem greckim i wczesnorzymskim a plemionami żyjącymi na północ od Alp i Karpat. Kupcy celtyccy pozostawili na terenie Wielkopolski pierwsze monety, za sól, bursztyn i płody naturalne sprzedawali ozdoby, broń i nieliczne narzędzia. Dzięki nim ludność miejscowa zapoznała się z wieloma osiągnięciami technicznymi, przede wszystkim w zakresie metalurgii żelaznej.

Ich rolę przejęli z początkiem naszej ery kupcy rzymscy, których rozmach handlowy na obszarze Wielkopolski ilustrują obfite znaleziska naczyń brązowych różnego rodzaju, naczyń srebrnych i szklanych oraz ozdobnej ceramiki stołowej, tak zwanej „terra sigillata”. Ponadto znane są importy o charakterze wybitnie luksusowym z brązu lub metali szlachetnych: zapinki, pierścionki, klamry, następnie kolie paciorków szklanych, kamyki do gry, amulety, figurki bóstw rzymskich lub prowincjonalno-rzymskich. Do najliczniejszych jednak znalezisk należą monety, głównie srebrne denary, których na obszarze

Ryc. 4. Część wystawy: „Kupcy rzymscy nad Wartą”
 Fig. 4. Part of the exhibition: „Roman merchants on the Warta”
 Abb. 4. Teil der Ausstellung: „Römische Kaufleute an der Warta”

Wielkopolski znaleziono ponad 15 000 sztuk. Tak ogromna ilość kursującej tu monety przemawia za tym, że stanowić ona mogła uznany przez ludność miejscową środek płatniczy i jest dowodnym świadectwem wysoko rozwiniętej wymiany handlowej z imperium rzymskim. Przez ziemie nad Wartą przebiegał słynny „szlak bursztynowy”, którego jednym z etapów był dzisiejszy Kalisz, umieszczony pod nazwą „Calisia” na mapie sporządzonej w końcu II wieku przez znanego geografę starożytnego Klaudiusza Ptolemeusza. Za przywiezione towary i monety kupcy rzymscy i lokalni pośrednicy wymieniali i kupowali bursztyn zwany „złotem północy” a w większych ilościach skóry, futra, wosk i niewolników. W wyniku tych ożywionych kontaktów handlowych powstały pierwsze wzmianki pisane przez historyków rzymskich o żyjących tutaj plemionach słowiańskich.

W X stuleciu pojawiło się na tych terenach — ja! — o nowy środek obiegowy — srebro w postaci monet najpierw arabskich, później także zachodnioeuropejskich oraz kawałków tego surowca, odważanych podczas transakcji handlowych na podręcznych wagach. O znaczeniu srebra jako wykładnika bogactwa świadczą liczne skarby, złożone z monet całych lub połamanych oraz ozdób i złomu srebrnego. Z obszaru Wielkopolski znanych jest ponad 130 takich skarbów, przechowywanych przeważnie w naczyniach glinianych. Są one świadectwem nie tylko stanu za-

możności ich właścicieli, ale równocześnie miernikiem międzynarodowych i lokalnych stosunków handlowych. Przedmiotem handlu w tym okresie były w dalszym ciągu naczynia metalowe i gliniane, broń (głównie z obszarów skandynawskich), ozdoby szklane, kolie z półszlachetnych i szlachetnych kamieni, glazurowane płytki ceramiczne (z obszaru Rusi Kijowskiej), przęśliki z różowego łupku wołyńskiego, ozdoby brązowe i srebrne (z terenów południowych).

W końcu X wieku pojawiły się w Wielkopolsce pierwsze polskie monety, które w następnym wieku wybijano już w większych ilościach. Od tej chwili wymiana naturalna zaczęła przekształcać się coraz szybciej w handel pieniężny.

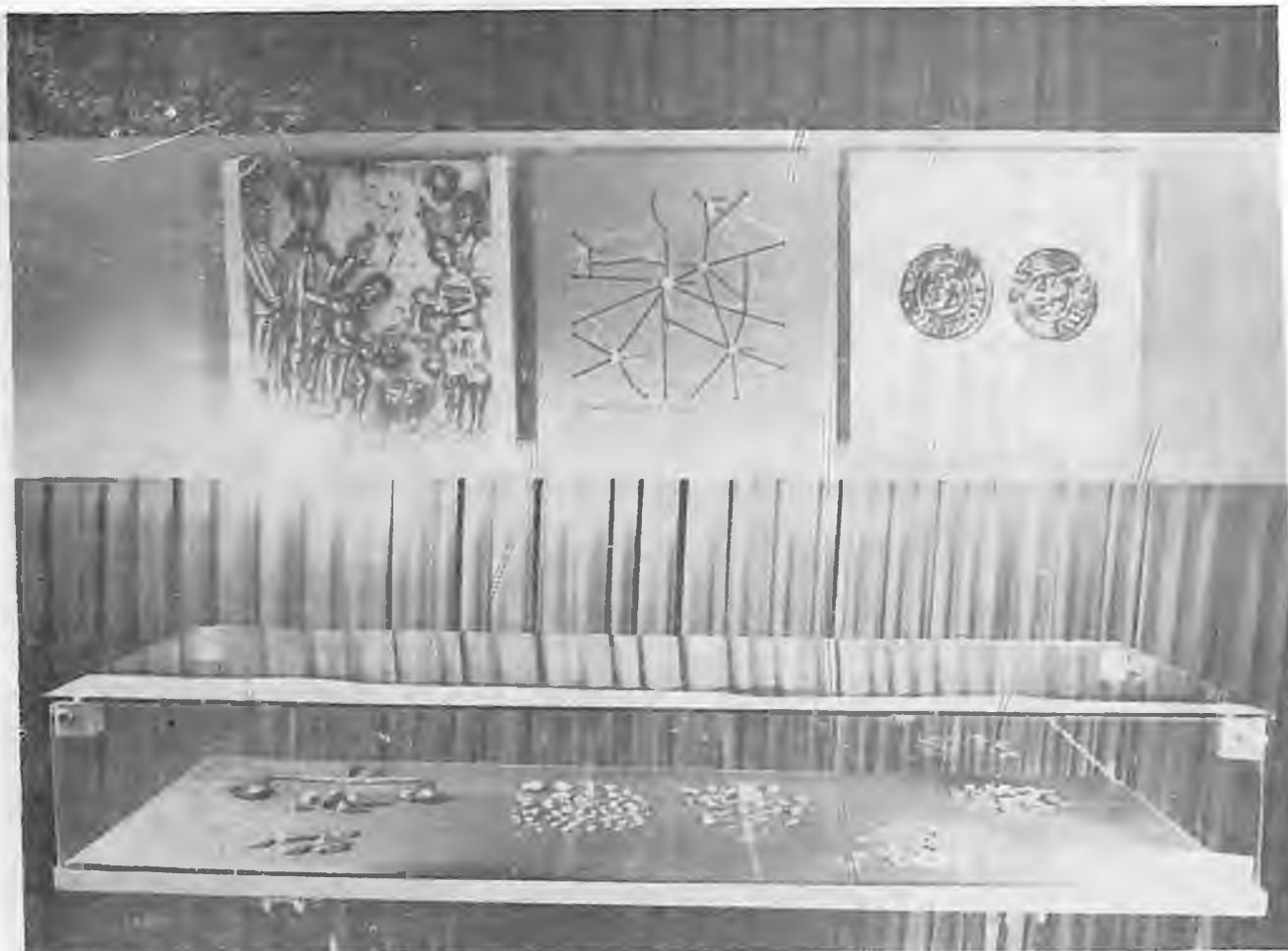
Niezwykle korzystne położenie Poznania, stolicy nie tylko Wielkopolski, ale przez pewien czas także całego państwa polskiego, na skrzyżowaniu szlaków handlowych łączących najważniejsze ośrodki wytwórcze i miasta w Europie środkowej, przy równoczesnym rozwoju rzemiosła i handlu, przyczyniło się do szybkiego wzrostu gospodarczego miasta. Miejsca targów, podobnie jak w całym ówczesnym świecie, znajdowały się zawsze w bezpośrednim sąsiedztwie siedziby władz. W Poznaniu początkowo targ znajdował się na Ostrowie Tumskim, w pobliżu grodu książęcego a potem królewskiego, następnie na Śródce, potem — w lewobrzeżnym mieście — najpierw przy osadzie Św. Gotarda i wreszcie na rynku miasta lo-

Ryc. 5. Część wystawy: „Kupcy rzymscy nad Wartą”
 Fig. 5. Part of the exhibition: „Roman merchants on the Warta”
 Abb. 5. Teil der Ausstellung: „Römische Kufleute an der Warta”

Ryc. 6. Część wystawy: „Kupcy rzymscy nad Wartą”
 Fig. 6. Part of the exhibition: „Roman merchants on the Warta”
 Abb. 6. Teil der Ausstellung: „Römische Kaufleute an der Warta”

Ryc. 7. Część wystawy: „Wymiana i handel w dobie pierwszych Piastów”
 Fig. 7. Part of the exhibition: „Barter and Trade during the reign of the first Piasts”
 Abb. 7. Teil der Ausstellung: „Austausch und Handel zur Zeit der ersten Piastenfürsten”

Ryc. 8. Część wystawy: „Handel w średniowiecznym Poznaniu”
 Fig. 8. Part of the exhibition: „Trade in the Medieval City of Poznań”
 Abb. 8. Teil der Ausstellung: „Handel in der mittelalterlichen Stadt Poznań”

kacyjnego. W XIII i XIV wieku prawie cały patrycjat składał się z bogatych kupców. O ich zamożności świadczy, między innymi, znaleziony przed kilku laty na Starym Mieście jeden z największych dotąd znanych skarbów monet srebrnych, złożony z ponad 17 000 groszy praszkich, które należały do grupy „najsilniejszych” walut średniowiecznych w Europie.

Kupcy uzyskiwali stopniowo coraz liczniejsze przywileje, jak zwolnienie od cła czy prawo składu. Zachowany do dziś, wydany w 1254 r. dokument, w którym książęta Przemysław I i Bolesław Pobożny potwierdzili wydany przez swoich rodziców Władysława Odonica i Jadwigę przywilej zwalniający wszystkich kupców przybywających do Poznania w dzień Św. Dominika i przez całą oktawę od cła i innego podatku, uznać można — *toutes proportions gardées* — za akt inauguracyjny międzynarodowe targi w Poznaniu.

Wszystkie powyższe zagadnienia zostały odpowiednio eksponowane przy pomocy treściwych tekstów objaśniających oraz najbardziej interesujących i okazałych, charakterystycznych i ciekawych zabytków.

Oprawę plastyczną wystawy zaprojektował i wykonał przy pomocy personelu muzealnego artysta plastyk mgr Edward Budasz z Poznania. Autorem scenariusza i komisarzem wystawy był dr. St. Jasnosz.

Wystawa, którą przygotowano na okres Międzynarodowych Targów Poznańskich i dorocznego Jarmarku Świętojańskiego, wzbudziła zainteresowanie i cieszyła się dużym powodzeniem. W celach informacyjnych wykonano afisze oraz kolorowe plansze reklamowe przy gmachu muzealnym.

Po odpowiedniej adaptacji tę interesującą, problemową wystawę wykorzystano jako wystawę objazdową.

Die erste polnische archäologische Ausstellung in der Bundesrepublik Deutschland

Eine Würdigung aus der Sicht der Gastgeber

The first Polish archaeological Exhibition in West Germany

Pierwsza polska wystawa archeologiczna w Republice Federalnej Niemiec

Die Veranstaltung einer polnischen archäologischen Wanderausstellung in der Bundesrepublik Deutschland setzt kulturpolitische Akzente, die es rechtfertigen, daß auch aus der Sicht der Gastgeber einige Worte der Würdigung dieses besonderen Ereignisses gesagt werden¹. Die Bedeutung dieser Ausstellung wird nur dann zu würdigen sein, wenn man kurz daran erinnert, daß archäologische und zumal prähistorische Ausstellungen im Museumswesen der BRD eine nicht alltägliche Erscheinung darstellen. Daher sei kurz charakterisiert, welche Ausstellungen dieses thematischen Inhaltes bisher als hervorragend zu bezeichnen sind — ohne dabei Vollständigkeit anstreben zu können. Das erste hervorragende Ereignis war 1966 im Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz die Ausstellung „Großmähren-Slawenreich zwischen Byzantinern und Franken“. 1967 folgte dann im „Verein Villa Hügel e.V.“ in Essen-Bredene die Ausstellung „Historische Schätze aus der

fort. 1973 zeigte das Helms-Museum in Hamburg-Harburg die zuvor in Wien präsentierte Ausstellung „Idole — Steinzeitliche Kultbilder und Opfergaben aus Ungarn“. Stärker national ausgerichtet war eine Ausstellung des Germanischen Nationalmuseums in Nürnberg im Jahre 1977 mit dem Thema „Magisches Gold — Kultgerät der späten Bronzezeit“. Alle diese genannten Ausstellungen, die sich in der Mehrzahl geographisch Osteuropa zuwandten, wurden allein an einem Ort veranstaltet. Seltener sind dagegen Wanderausstellungen, die zum Beispiel regelmäßig vom Braunschweigischen Landesmuseum in Braunschweig durchgeführt werden, so u. a. die Ausstellung „Frühgeschichtliche Funde aus dem Braunschweiger Land“, die seit 1976 in fünf Orten Niedersachsens gezeigt wurde.

Mit der Ausstellung „Archäologische Schätze aus Wielkopolska“ wurde dagegen ein neuer Weg beschritten, indem eine internationale Ausstellung in

Übersicht über die Durchführung der Ausstellung „Archäologische Schätze aus Wielkopolska“

Ort	Dauer d. Ausstellung	Besucher	Davon Gruppen (Schulklassen)	Gruppen mit Führung	Berichte in der Presse	Berichte im Rundfunk	Berichte im Fernsehen	Katalogabsatz
Göttingen	9. 5. — 20. 6. 76	3. 446	1. 460 Personen	18	5	2	1	130
Braunschweig	4. 7. — 15. 8. 76	4. 863 ¹	7 Gruppen	5	6	2	—	426
Bremen	29. 8. — 3. 10. 76	11. 883	2.252 Personen	nicht gezählt	2	1	1	216
Hannover	17. 10. — 21. 11. 76	26. 760 ²	4.437 Personen	160	2	2	1	260
Duisburg	11. 12. 76 — 13. 2. 77	7.878	44 Gruppen	67	5	1	—	250

¹ Weitgehend Zeit der Schulferien.

² Gezählt ist die Gesamtbesucherzahl des Museums in der betreffenden Zeit, nicht aber die Ausstellung gesondert.

Sowjetunion“. Dann konnte das Römisch-Germanische Zentralmuseum in Mainz 1968 die Ausstellung „Sveagold und Wikingerschmuck“ folgen lassen. Die Tradition internationaler Ausstellungen führte dieses Forschungsinstitut 1970 mit dem Thema „Krieger und Salzherren — Hallstattkultur im Ostalpenraum“

mehreren Museen in der BRD gezeigt wurde. Zwar ging die Initiative allein von der Stadt Göttingen aus und in Verbindung mit dem Archäologischen Museum Poznań ruhte die Aufgabe der Vorbereitung allein beim Städtischen Museum Göttingen, dessen damaliger Direktor Dr. W. R. Röhrbein sich besondere Verdienste um diese Ausstellung erworben hat. Die Ausstellung fand ein breites Echo und einige Zahlenangaben belegen dieses, die sich in der folgenden Tabelle ablesen lassen.

¹ W. Błaszczyk hat bereits eine Darstellung über die Durchführung der Ausstellung gegeben, sowie über ihren Inhalt, so daß hierauf nicht näher einzugehen ist; vgl. „Fontes Archaeologici Posnanienses“, B. XXV (1975), 240 ff.

Ryc. 1. Otwarcie wystawy w Göttingen (w środku min. J. Kuberski)

Fig. 1. Opening of the exhibition in Göttingen (in the middle Minister J. Kuberski)

Abb. 1. Eröffnung der Ausstellung in Göttingen (in der Mitte Minister J. Kuberski)

Insgesamt wurden 54 830 Besucher gezählt, eine beachtliche Zahl, die besonders deutlich zeigt, wie groß das Interesse an archäologischen Darstellungen ist, besonders wenn es sich um Objekte handelt, die bisher in der BRD nicht zu sehen waren. Dazu im Verhältnis gesehen, ist der Verkauf der Kataloge mit 1032 Exemplaren weniger hoch, spiegelt aber ein allgemein bekanntes Kaufverhalten wider.

Sehr ausführlich und positiv waren die Berichte in der Presse, dem Rundfunk und Fernsehen. Als Beispiele seien einige Zitate aus Presseberichten aufgeführt.

Göttinger Tageblatt vom 14. 5. 1976:

„Im Rahmen der „Polnischen Kultur- und Hochschultage“ ist — was bei derartigen völkerverbindenden zwischenstaatlichen Veranstaltungen nicht alltäglich ist — auch eine archäologische Ausstellung eröffnet worden“. Und die abschließende Würdigung sagt: „Ein Besuch der Ausstellung macht Spaß“.

Wolfenbütteler Zeitung vom 3. 7. 1976 (Zur Ausstellung in Braunschweig):

„Seit längerer Zeit besteht ein intensiver und fruchtbarer Kontakt zwischen dem Braunschweiger Herzog-Anton-Ulrich-Museum und polnischen Museumswissenschaftlern. Mit der Sonderausstellung „Archäologische Schätze aus Großpolen“ schaltet sich nun erstmals auch das Braunschweigische Landesmuseum in die deutsch — polnischen Kulturbeziehungen ein.“

Bremer Nachrichten vom 26. 8. 1976:

„Die wertvollen Leihgaben des Archäologischen Museums Poznan werden in Bremen repräsentativ im Vortragssaal des Focke-Museums ausgestellt, ein umfangreicher Katalog in der Reihe der Hefte des Focke-Museums ist dazu mehr als nur ein Geleit, seine umfassende Information verweist auf den gewichtigen Hintergrund der Ausstellung. Frau Dr. Pohl-Weber, Direktorin des Bremer Museums, ergänzt dazu: „Das Landesmuseum hat sich gern in den Dienst der guten Sache gestellt, mit diesem Beitrag der Verständigung zwischen den Völkern zu dienen, unser gegenseitiges Informationsdefizit zu verringern, voneinander zu hören.“

Neue Hannoversche Presse vom 16. 10. 1976:

„Einen Querschnitt durch die Vor- und Frühgeschichte Großpolens, dessen Mittelpunkt die Stadt Poznan (Posen) ist, mit der Hannover eine Partnerschaft anstrebt, zeigt ab Sonntag eine außergewöhnliche Ausstellung

im Niedersächsischen Landesmuseum. Die Urgeschichtsabteilung will damit nicht zuletzt die Beziehungen der niedersächsischen Kulturen zu Polen dokumentieren. Bisher konnte ähnliches hier noch nie gezeigt werden.“

Rheinische Post vom 10. 12. 1976 (Zur Ausstellung in Duisburg):

„Dr. Schilling wies in einer Pressebesprechung auf die Bedeutung der Ausstellung für die Vertiefung der kulturellen Beziehungen zwischen der Bundesrepublik und Polen hin. Gleiches betonte Dr. Włodzimierz Blaszczyk. Er hofft, auch als Archäologe, daß sich die Beziehungen in der Zukunft noch fruchtbarer gestalten. Diese Ausstellung sei besonders auf Deutschland zugeschnitten. Man habe ihr, so Dr. Schilling, eine lange Laufzeit (bis 13. Februar) gegeben, damit besonders auch die Schulen Gelegenheit hätten, sie zu sehen. Ständige Führungen und auch Sonderführungen seien vorgesehen. Es soll noch darauf hingewiesen werden, daß das Museum in Posen (Poznan) die Funktion eines Landesmuseums hat. Die Ausstellung ist gut zusammengestellt, überschaubar und lehrreich.“

Der positive Anklang in der Presse hat besonders das völkerverbindende Moment dieser Ausstellung herausgestellt. Das große Echo bei den Besuchern ist so zu verstehen. Aus eigener Anschauung konnte der Verfasser aus vielen Gesprächen entnehmen, daß die Besucher es positiv bewerteten, über ein Thema unterrichtet zu werden, daß weitgehend unbekannt ist. Dabei wurde oft der kulturelle Zusammenhang in vorgeschichtlicher Zeit über weite Räume hin richtig erkannt.

Die unterschiedlichen Gewohnheiten in den ver-

Ryc. 2. Fragment wystawy w Göttingen
Fig. 2. Fragment of the exhibition in Göttingen
Abb. Tellansicht der Ausstellung in Göttingen

Ryc. 3. Plansza tytułowa wystawy w Brunzwiki

Fig. 3. Title-bearing panel of the exhibition in Braunschweig

Abb. 3. Titeltragende Schautafel der Ausstellung in Braunschweig

schiedenen Museen ergaben es, daß allein in Duisburg ein Besucherbuch auslag. Führt dieses fast ausschließlich nur Namenseintragungen auf, so sind dennoch einige zusätzliche Eintragungen aufzufinden, von denen einige zitiert seien:

„Mir hat es auch gut gefallen, hoffentlich folgen noch mehr ähnliche Ausstellungen“.

„Den Besuch werden wir nicht vergessen“.

„Danke für die interessante Führung“.

Wie dieser letzte Eintrag beweist, sind die Führungen durch die Ausstellung ein wesentlicher Weg gewesen, die Thematik dem unvorbereiteten Besucher nahe zu bringen, besonders sind Schulklassen hierbei zu erwähnen. In allen Museen haben solche Führungen mit unterschiedlicher Intensität stattgefunden, alle mit großem Erfolg. Die Führungen haben mit dazu beigetragen, das Anliegen der Ausstellung zu verdeutlichen.

Wenn überhaupt ein Problem bei der Durchführung der Wanderausstellung sich zeigte, dann lag dieses allein im technischen Bereich. Die veranstaltenden Museen sind alle technisch so weit ausgestattet, daß die Ausstellung in eigenen Vitrinen gezeigt werden konnte. Die Verwendung der vom Veranstalter mitgesandten Vitrinen war daher überwiegend nicht möglich, zumal deren Aufbau sehr kompliziert war. Zur Erleichterung zukünftiger Vorhaben dieser Art sollten die Veranstalter auf den sehr aufwendigen Transport der Ausstellungsmöblierung verzichten, was die Organisation erleichtern würde. Diese Randbemerkung schmälert nicht den Erfolg, findet aber vielleicht den Weg zu neuen Vorhaben.

Es wäre eine sicher begrüßenswerte Überlegung, wenn absehbarer Zeit eine Ausstellung archäologischer Funde aus Niedersachsen in Poznań zu Gast sein könnte, um die begonnenen kulturellen Verbindungen zu vertiefen.

Ryc. 4. Fragment wystawy w Brunzwiki

Fig. 4. Fragment of the exhibition in Braunschweig

Abb. 4. Tellansicht der Ausstellung in Braunschweig

Ryc. 5. Fragment wystawy w Hanowerze
Fig. 5. Fragment of the exhibition in Hannover
Abb. 5. Teilansicht der Ausstellung in Hannover

Ryc. 6. Fragment wystawy w Hanowerze
Fig. 6. Fragment of the exhibition in Hannover
Abb. 6. Teilansicht der Ausstellung in Hannover

Zestawienie wystaw stałych, objazdowych, czasowych, oświatowych i zagranicznych zorganizowanych przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w latach 1970-1976

Specification of permanent, travelling, periodical, educational and external exhibitions organized by the Archaeological Museum in Poznań in 1970 - 1978

Zusammenstellung der ständigen, wandernden, zeitweilenden, bildenden und ausländischen Ausstellungen im Organisationsprogramm des Archäologischen Museums in Poznań in Jahren 1970 - 1978

Przedstawienie działalności wystawienniczej Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1970 - 1976 zostanie dokonane w niniejszym artykule na zasadzie zestawień ukazujących poszczególne formy działalności wystawienniczej. Ten sposób przedstawienia nawiązuje do aneksów omawiających działalność wystawienniczą Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1945 - 1969¹.

Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, dysponując z chwilą jego przeniesienia do Pałacu Górków odpowiednim zapleczem wystawienniczym, w dalszym ciągu rozwija intensywną działalność na polu wystawiennictwa archeologicznego. Obok wystawy stałej, która jest na bieżąco reorganizowana w celu dostosowania jej do aktualnego stanu wiedzy archeologicznej a także pozwalająca widzowi na głębsze wejście w kontakt z wystawionymi zbiorami, zorganizowano w omawianym okresie 27 wystaw czasowych. Obejmowały one cykl wystaw prezentujących osiągnięcia własne a także innych ośrodków archeologicznych działających w kraju oraz ukazujących znaczenie i wkład polskiej myśli archeologicznej do badań nad kulturą ludzką. Na szczególne podkreślenie zasługują tu wystawy ukazujące krajowemu widzowi wyniki badań archeologicznych prowadzonych poza granicami kraju, na terenie Europy i innych kontynentach. Wymienić tu można takie wystawy jak: „Sztuka Meksyku”, „Skarby starożytnej Tracji”, „Starożytne Peru”, „Sztuka tubylców australijskich”.

Duży nacisk kładzie się także na organizowanie wystaw objazdowych. Zorganizowano w tym czasie 8 wystaw objazdowych eksponowanych na terenie całego kraju, które przyczyniły się niewątpliwie w dużym stopniu, docierając do wielu zakątków kraju, do wyjaśnienia wartości, znaczenia i roli ochrony zabytków archeologicznych.

Muzeum, poszukując nowych form upowszechniania archeologii w społeczeństwie, organizuje cały szereg wystaw oświatowych w szkołach, zakładach pracy, domach kultury i innych instytucjach na terenie miasta i województwa. Działalność ta posiadająca

głęboki sens społeczny w propagowaniu ochrony zabytków archeologicznych i ich wartości dla naszej kultury prowadzona jest z chęcią jak najszerszego oddziaływania na społeczeństwo, szczególnie zaś na młodzież szkolną. Tutaj także można zaliczyć wystawy oświatowe w stałych witrynach umieszczonych w różnych punktach Poznania. I mimo że są one z reguły krótkotrwałe, to spełniają rolę daleko większą w działalności popularyzatorskiej oraz stanowią o popularności Muzeum wśród społeczeństwa Poznania.

Ożywioną działalność wystawienniczą prowadzi Oddział Muzeum Archeologicznego w Gnieźnie i Rezerwat Archeologiczny w Gieczu, będący propozycją wyjścia naprzeciw zapotrzebowaniu społecznemu w komunikatywnym obcowaniu z przeszłością zachowaną „in situ”.

Duże znaczenie posiadały także dwie wystawy zorganizowane dla odbiorcy zagranicznego — „Początki miast polskich w świetle źródeł archeologicznych” oraz „Skarby archeologiczne z Wielkopolski”. Przyczyniły się one do upowszechnienia naszej kultury poza granicami kraju i wykazania jej dużego znaczenia na mapie Europy pradziejowej i wczesnośredniowiecznej. Posiadały one także duże znaczenie polityczne i społeczne.

O systematycznym wzroście zainteresowania społeczeństwa wystawiennictwem archeologicznym i potrzebie dalszych działań w tym kierunku niech świadczy ogólna liczebność zwiedzających zamykająca się cyfrą około 400 000 osób.

I. Wystawa stała:

1. *Pradzieje Wielkopolski oraz Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu do XV wieku*

Rok: Ilość zwiedzających:

1970	— 21 989 osób (łącznie z wystawami czasowymi)
1971	— 24 217 „
1972	— 20 465 „
1973	— 25 209 „
1974	— 19 937 „
1975	— 18 315 „
1976	— 15 682 „

¹ W. Błaszczyk, *Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w 25-lecie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”, t. XX (1960), s. 2 - 45.

II. Wystawy objazdowe (miejscowość czas trwania i frekwencja):**1. Wielkopolska przed dziesięcioma wiekami w świetle źródeł archeologicznych**

W czasie od 27 II do 12 XII 1970 r. zwiedziły wystawę 7493 osoby, w następujących miejscowościach:

Muzeum Regionalne w Zabrzu (27 II - 31 III)	2200 osoby
Muzeum Regionalne w Będzinie (13 IV - 8 V)	2543 „
Muzeum Regionalne w Cieszynie (17 VIII - 30 VIII)	1450 „
Muzeum Regionalne w Rybniku (1 XI - 12 XII)	1300 „
razem 7493 osoby	

W czasie od 1 VI do 28 XII 1971 r. zwiedziło wystawę 16 590 osób w następujących miejscowościach:

Ośrodek Wczasowo Kolonijny WZM w Słupi koło Stęszewa (1 VI - 15 IX)	1225 osób
Muzeum Regionalne im. S. Staszica w Pile (4 X - 20 XI)	1650 „
Muzeum Ziemi Kaliskiej w Kaliszu (22 XI - 28 XII)	13 715 „
razem 16 590 osób	

W czasie od 16 I do 25 XI 1972 r. wystawę zwiedziło 10 258 osób, w następujących miejscowościach:

Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Koszalinie (16 I - 20 III)	2471 „
Miejski Dom Kultury w Karolinie (21 III - 4 IV)	947 „
Muzeum Oręża Polskiego w Kołobrzegu (10 IV - 15 IX)	6840 „
razem 10 258 osób	

2. Zdjęcia lotnicze polskich obiektów archeologicznych

W czasie od 7 I do 15 XII 1970 r. zwiedziło wystawę 3820 osób, w następujących miejscowościach:

Ośrodek Wczasowo Kolonijny WZM w Słupi koło Stęszewa (7 I - 30 I)	315 osób
Muzeum Archeologiczne w Gnieźnie (31 I - 3 IX)	490 „
Muzeum Ziemi Kaliskiej w Kaliszu (16 IX - 16 X)	555 „
Muzeum Archeologiczne w Gdańsku (29 X - 15 XII)	2460 „
razem 3820 osób	

3. Polskie badania archeologiczne na Bliskim Wschodzie i Basenie Morza Czarnego

W czasie od 17 II do 31 XII 1970 r. zwiedziło wystawę 5645 osób, w następujących miejscowościach:

Muzeum Regionalne w Międzyrzeczu (17 II - 4 III)	536 osób
Muzeum Regionalne w Gorzowie Wlkp. (8 III - 23 IV)	2534 „
Muzeum Ziemi Złotowskiej w Złotowie (7 X - 20 XI)	940 „
Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku (20 XII - 31 XII)	1635 „
razem 5645 osób	

W czasie od 1 I do 31 XII 1971 r. zwiedziły wystawę 18 043 osoby, w następujących miejscowościach:

Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku (1 I - 15 I)	2940 osób
Muzeum Regionalne w Lęborku (9 II - 10 III)	545 „
Towarzystwo Miłośników Ziemi Giżyckiej (21 III - 3 V)	4567 „
Muzeum Regionalne w Grudziądzu (15 V - 15 VI)	2430 „
Muzeum Okręgowe im. L. Wyczółkow- skiego w Bydgoszczy (20 VI - 27 VII)	2986 „
Muzeum Regionalne w Sieradzu (1 XI - 20 XI)	1420 „
Muzeum Ziemi Kaliskiej w Kaliszu (20 XI - 31 XII)	3155 „
razem: 18 043 osób	

W czasie od 8 II do 12 XI 1972 r. zwiedziło wystawę 3127 osób, w następujących miejscowościach:

Muzeum Ziemi Wieluńskiej w Wieluniu (8 II - 25 IV)	1127 osób
Muzeum Regionalne w Radomsku (20 IX - 20 X)	1000 „
Muzeum Regionalne w Piotrkowie Trybunalskim (24 XI - 12 XII)	1000 „
razem: 3127 osób	

4. Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w 25-lecie PRL

W czasie od 13 X 1970 do 6 I 1971 r. zwiedziło wystawę 1180 osób, w następujących miejscowościach:

Muzeum Archeologiczne w Gnieźnie (13 X - 6 I 1971)	1180 osób
---	-----------

W czasie od 8 I do 30 III 1971 r. zwiedziło wystawę 4098 osób, w następujących miejscowościach:

Muzeum Archeologiczne we Wrocławiu (8 I - 28 II)	2150 osób
Muzeum Ziemi Kaliskiej w Kaliszu (1 III - 30 III)	1948 „
razem: 4098 osób	

5. Polskie badania archeologiczne w Nowae, w Bułgarii

W czasie od 30 VI do 20 XII 1972 r. zwiedziły wystawę 31 253 osoby, w następujących miejscowościach:

Muzeum Archeologiczne w Gnieźnie (30 VI - 31 VIII)	2750 osób
Muzeum Ziemi Kaliskiej w Kaliszu (21 X - 20 XII)	28 503 „
razem: 31 253 osób	

W czasie od 2V do 10 X 1973 r. zwiedziły wystawę 2434 osoby, w następujących miejscowościach:

Muzeum im. L. Wyczółkowskiego w Inowrocławiu (2 V - 25 V)	1300 osób
Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Koszalinie (22 VIII - 10 X)	1134 „
razem: 2434 osób	

6. Badania archeologiczne na Starym Mieście w Poznaniu w 1970 r.

W czasie od 5 IV do 25 X 1970 r. eksponowano w:
Towarzystwie Miłośników Miasta frekwencja
Poznania (5IV - 27 V) masowa

Na terenie wykopaliisk przy ul. Garbary 75/77 (28 V - 25 X)	frekwencja masowa	
W czasie od 1 VI do 30 XII 1972 r. eksponowano w:		
Ośrodku Wczasowo Kolonijnym WZM Słupi k. Stęszewa (1 VI - 20 IX)	frekwencja masowa	
Muzeum Regionalne im. S. Staszica w Pile (6 XI - 31 XII)	frekwencja masowa	
W czasie od 2 I do 2 V 1973 r. zwiedziły wystawę 11 592 osoby, w następujących miejscowościach:		
Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Koszalinie (21 I - 26 III)		3439 osób
Muzeum Oręża Polskiego w Kołobrzegu (20 III - 2 V)		8153 „
	razem:	11 592 osób

7. Łąd-wczesnośredniowieczny gród nad Wartą

W czasie od 19 VI do 18 VIII 1974 r. zwiedziło wystawę 3000 osób, w następujących miejscowościach:

Urząd Powiatowy w Słupcy (18 VI - 18 VIII)		3000 osób
W czasie od 1 I do 25 XI 1975 r. wystawę zwiedziło 6317 osób, w następujących miejscowościach:		
Muzeum Archeologiczne we Wrocławiu (1 I - 30 III)		1524 osób
Muzeum Regionalne w Częstochowie (1 IV - 28 V)		954 „
Muzeum Ziemi Przemyskiej w Przemysłu (1 VI - 28 VII)		872 „
Muzeum Regionalne w Zamościu (2 VIII - 25 VIII)		736 „
Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Koszalinie (3 XI - 25 XI)		1473 „
	razem:	6317 osób

W czasie od 2 IV - 31 XII 1976 r. wystawę zwiedziło 6195 osób, w następujących miejscowościach:

Muzeum Narodowe w Szczecinie (2 IV - 3 V)		5223 osoby
Muzeum Regionalne im. W. Stachowiaka w Trzciance (11 XII - 31 XII)		972 „
	razem:	6195 osób

8. Skarby Muzeum Archeologicznego w Poznaniu — pokaz najcenniejszych zabytków

W czasie od 7 III do 13 IV 1975 r. zwiedziło wystawę 1200 osób, w następujących miejscowościach:

Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie		1200 osób
---	--	-----------

III. Wystawy czasowe

1970 r.

- „Cypr Starożytny” — od 1 I do 21 I;
- „Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w 25-lecie PRL” — 4 III do 4 X;
- „Hallstatt” — od 9 IV do 20 V;
- „Indywidualne zbiory członków Sekcji Numizmatycznej PTA — Oddział w Poznaniu” — od 10 X do 18 X;
- „Zaginione życie” — od 24 X 1970 do 10 I 1971.

1971 r.

- „Najstarsze miasta na Śląsku” — od 1 II do 21 III;
- „Średniowieczne gródki rycerskie w Polsce” — od 3 IV do 23 V;
- „Człowiek w sztuce greckiej” — od 12 VI do 24 X;
- „Gwinejskie safari” — od 6 XI do 6 I 1971.

1972 r.

- „Polskie badania archeologiczne w Novae, w Bułgarii” — od 11 I do 15 IV;
- „Archeologia na Dolnym Śląsku w latach 1945 - 1970” — od 17 VI do 8 I 1973.

1973 r.

- „Obrona zachodniej granicy Polski w X - XII wieku. Cedynia 972 - 1972” — od 13 I do 8 III;
- „Skarby starożytnej Tracji” — od 5 VII do 9 IX;
- „Polskie uzbrojenie średniowieczne w świetle wykopaliisk” — od 15 VII do 15 IX;
- „Sztuka Meksyku” — od 20 IX do 31 XII.

1974 r.

- „Łąd — wczesnośredniowieczny gród nad Wartą” — od 27 I do 26 V;
- „Skarby Muzeum Archeologicznego w Poznaniu — pokaz najcenniejszych zabytków” — od 2 IX do 2 XII;
- „Myślistwo w archeologii i sztuce” — od 4 XII do 5 I 1975;
- „Motyw łowiecki w ekslibrisie” — od 4 XII do 5 I 1975;
- „Łowiectwo w filatelistyce” — od 4 XII do 5 I 1975;

1975 r.

- „Monety i medale wielkopolskie — pokaz zbiorów poznańskich numizmatyków” — od 12 I do 9 II;
- „Archeologia w literaturze pięknej” — od 18 II do 10 III;
- „Osadnictwo słowiańskie w Berlinie Zachodnim-Spandau” — od 14 III do 13 IV;
- „Starożytne Peru” — od 2 IX do 29 IX;
- „Motyw archeologiczny w biżuterii Anny Maciejewskiej” — od 15 X do 29 XI;
- „Światowit z Wolina” — od 19 XII do 28 II 1976.

1976 r.

- „Sztuka tubylców australijskich” — od 21 V do 21 VII.

IV. Wystawy oświatowe

1970 r.

W Zakładach Motoryzacyjnych w Poznaniu urządzono wystawę pt. „Muzeum Archeologiczne w Poznaniu po wyzwoleniu i ucieczce Niemców w 1945 r.”, przekazaną następnie na własność w/w. zakładom — od 6 I do 15 III;

Na terenie Muzeum wystawa prac pokonkursowych pt. „Czy znasz Muzeum Archeologiczne w Poznaniu” — od 21 III do 24 III;

W witrynie wystawowej Księgarni Literackiej wystawa pt. „Badania polskiej ekspedycji archeologicznej w Sudanie” — od 19 X do 10 XI;

W hallu Pałacu Działyńskich wystawa pt. „Profesor Józef Kostrzewski jako badacz Słowiańszczyzny” — od 9 XI do 10 XI;

Na terenie Muzeum wystawa pt. „Architektura Poznania w latach 1850 - 1939” — od 18 XI do 31 XII;

W Szkole Podstawowej w Konojadzie, gm. Kamieniec, woj. Poznań przekazano planszę pt. „Tajemnica kurhanów w Łękach Małych”;

Szkole Podstawowej w Konojadzie, gm. Kamieniec, przekazano planszę pt. „Życie w prasłowiańskim Kotlinie”;

Powiatowemu Ośrodkowi Metodycznemu w Śremie przekazano planszę pt. „Pradzieje powiatu śremskiego”.

1971 r.

Na terenie Muzeum wystawa pt. „Architektura Poznania w latach 1850 - 1939” — od 1 I do 19 I;

W Zakładach Motoryzacyjnych w Poznaniu zorganizowano wystawę pt. „Uzbrojenie w pradziejach” — od 1 X do 30 X;

W Domu Kultury w Damasławku wystawa pt. „Prasłowiańskie osadnictwo nad Jez. Czeszewskim, pow. Wągrowiec” — od 20 X do 30 XI;

W Klubie Międzynarodowej Książki i Prasy wystawa pt. „Wyniki badań archeologicznych nad najstarszym osadnictwem w lewobrzeżnym Poznaniu w roku 1971” — od 15 XI do 20 XI.

1972 r.

W Zakładach Motoryzacyjnych w Poznaniu wystawa pt. „Ozdoby stroju w pradziejach” — od 21 I do 31 III;

W Szkole Podstawowej nr 19 dla kolonii letniej WZSP w Poznaniu wystawa pt. „Badania wykopaliskowe na Starym Mieście w Poznaniu” — od 25 VII do 10 VIII;

W Klubie Międzynarodowej Książki i Prasy w Poznaniu wystawa pt. „Wyniki badań wykopaliskowych w Starym Koninie w 1972 r.” od 31 XI do 18 XII;

W hallu Muzeum Archeologicznego w Poznaniu wystawa pt. „Archeologia w książce radzieckiej” — od 9 XII do 31 XII;

Dla świetlicy gromadzkiej w Łądzie, gm. Łądek, woj. Konin przekazano planszę pt. „Łąd — wczesnośredniowieczny gród nad Wartą”.

1973 r.

W hallu Muzeum Archeologicznego w Poznaniu wystawa pokonkursowa pt. „Jak wyobrażasz sobie najstarszy Poznań” — od 26 II do 25 VI;

W Liceum Ekonomicznym w Wągrowcu wystawa fotograficzna pt. „Badania prasłowiańskiego grodu w Smuszewie” — od 7 IV do 30 IV;

W witrynie Księgarni nr 14 w Poznaniu wystawa pt. „Jak wyobrażasz sobie najstarszy Poznań” — od 8 IV do 26 IV;

W Filii nr 12 Biblioteki im. E. Raczyńskiego w Poznaniu wystawa pt. „Profesor Józef Kostrzewski” — od 2 V do 12 VI;

W Ośrodku Wczasowo Kolonijnym WZM w Słupi, k. Stęszewa wystawa pokonkursowa pt. „Jak wyobrażasz sobie najstarszy Poznań” — od 1 VII do 30 IX;

W hallu Muzeum Archeologicznego w Poznaniu wystawa graficzna pt. „Gdy Poznań był warownym grodem” — od 18 X do 31 XII.

1974 r.

W Domu Studenckim Akademii Medycznej w Poznaniu wystawa pokonkursowa pt. „Jak wyobrażasz sobie najstarszy Poznań” — od 8 V do 31 V;

W Ośrodku Wczasowo Kolonijnym WZM w Słupi, k. Stęszewa wystawa pt. „Uzbrojenie wczesnośredniowieczne w świetle wykopalisk — od 27 VI do 28 IX.

1975 r.

W Liceum Ogólnokształcącym nr 7 w Poznaniu wystawa pt. „Dąbrówka i jej epoka” — od 18 IV do 19 VI;

W hallu Muzeum Archeologicznego w Poznaniu wystawa pokonkursowa pt. „Który z zabytków na wystawie uważasz za najcenniejszy” — od 6 V do 5 VII;

W Klubie Międzynarodowej Książki i Prasy wystawa pt. „Kadero — badania wykopaliskowe nad Górnym Nilem” — od 2 XII do 31 XII.

1976 r.

W Klubie Międzynarodowej Książki i Prasy w Poznaniu Wirach, Czmońcu, Mechlinie, Brodnicy, Manieczkach, Szoldzinie (woj. poznańskie) wystawa pt. „Dąbrówka i jej epoka” — od 1 II do 31 XII;

W Muzeum Archeologicznym w Poznaniu wystawa pt. „Z dziejów rzemiosła poznańskiego” — od 29 V do 30 VI;

W hallu Muzeum Archeologicznego wystawa pokonkursowa pt. „Archeologia odsłania ślady życia dawnych ludzi” — od 31 V do 2 XI;

W Domu Studenckim nr 1 w Poznaniu wystawa pokonkursowa pt. „Archeologia odsłania ślady życia dawnych ludzi” — od 10 XI do 31 XII;

Dla Szkoły Podstawowej w Mrowinie, gm. Rokietnica, woj. poznańskie przekazano planszę pt. „Mrowino przed wiekami”.

V. Wystawki oświatowe urządzone przez Muzeum Archeologiczne w stałych witrynach na terenie miasta Poznania.

Witryna przy ul. Fredry:

1970 - 1973 r.

„Malowidła jaskiniowe młodszego paleolitu”

1974 - 1976 r.

„Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu do XV w.”

Witryna na Dworcu Głównym:

1970 - 1976 r.

„Muzeum Archeologiczne w Poznaniu”

Witryna przy ul. Klasztornej:

1970 - 1976 r.

Plansze reklamujące wystawę stałą i wystawy zmienne Muzeum.

VI. Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Oddział w Gnieźnie:

1969 r.

Wystawa stała:

— „Ziemia Gnieźnieńska w okresie powstawania Państwa Polskiego”

Wystawy czasowe:

— „Wielkopolska przed X wiekami w świetle źródeł archeologicznych” — od 9 V do 13 VI;

— „20 lat badań archeologicznych na Ostrówku w Opolu” — od 20 VI do 2 IX;

— „Polskie badania archeologiczne na Bliskim Wschodzie i w Basenie Morza Czarnego” — od 10 X do 7 XII.

Wystawy oświatowe:

— „Ochrona zabytków” — wyniki badań ratowniczych przeprowadzonych w 1968 roku w Gnieźnie — przez cały rok;

— „Wczesnośredniowieczna architektura kamienna Wielkopolski”, wystawa fotograficzna zorganizowana z okazji Dni Oświaty, Książki i Prasy w Szkole Podstawowej nr 3 w Gnieźnie — od 15 V do 22 V.

1970 r.

Wystawa stała:

— „Ziemia Gnieźnieńska w okresie powstawania Państwa Polskiego” (frekwencja — 12 087 osób)

- „Zdjęcia lotnicze polskich obiektów archeologicznych” — od 15 II do 2 V (frekwencja — 1000 osób);
- „25 lat twórczości naukowej i popularyzatorskiej na temat pradziejów Gniezna” — od 20 V do 18 VI (frekwencja — 3700 osób);
- „Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w 25-leciu PRL” — od 25 X do 6 I 1971 (frekwencja — 1000 osób).

1971 r.

Wystawa stała:

- „Ziemia Gnieźnieńska w okresie powstawania Państwa Polskiego” (frekwencja — 12 681 osób)

Wystawy czasowe:

- „Gniezno w dawnej ilustracji” — od 14 III do 25 VII (frekwencja — 7830 osób);
- „Nowe nabytki 1970 - 1971 roku” — od 22 VI do 31 XII (frekwencja — 5286 osób);
- „Najstarsze miasta na Śląsku” — od 31 VII do 26 XI (frekwencja — 3000 osób).

1972 r.

Wystawa stała:

- „Ziemia Gnieźnieńska w okresie powstawania Państwa Polskiego” (frekwencja — 12 885 osób).

Wystawy czasowe:

- „Gwinejskie safari” — od 12 I do 7 III (frekwencja — 3500 osób);
- „Polskie badania archeologiczne w Novae, w Bułgarii” — od 30 VI do 31 VIII (frekwencja — 2500 osób);
- „Wystawa projektu Muzeum Początków Państwa Polskiego oraz pomnika Mieszka I i Bolesława Chrobrego w Gnieźnie” — od 6 VII do 17 XI (frekwencja — 1000 osób);
- „Wierzenia dawnych Słowian” — od 5 XI do 31 XII (frekwencja — 1000 osób).

Wystawa oświatowa:

- W Muzeum Archeologicznym w Gnieźnie wystawa pt. „Wydawnictwa poświęcone Gnieznu i archeologii” — od 1 I do 31 XII.

VII. Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, oddział w Gieczu

1970 r.

Wystawa stała:

- „Gród Piastowski w Gieczu” (frekwencja — 6949 osób).

1971 r.

Wystawa stała:

- „Gród Piastowski w Gieczu” (frekwencja — 4300 osób)

Wystawa oświatowa:

- Wystawa fotograficzna B. Cynalewskiego pt. „Odbudowa zabytków Wielkopolski” — od 1 VII do 31 XIII.

1972 r.

Wystawa stała:

- „Gród Piastowski w Gieczu” (frekwencja — 4400 osób).

Wystawy oświatowe:

- „Piórkiem przez tysiąclecia” — wystawa rysunków H. Derwicha — od 4 VI do 5 VI.

1973 r.

Wystawa stała:

- „Gród Piastowski w Gieczu” (frekwencja — 4007 osób).

Wystawy oświatowe:

- Wystawa amatora plastyka E. Nowaka pt. „Rzeźba w korze” — od 4 III do 20 III;
- Karykatury H. Derwicha — trzy razy zmienny zestaw karykatur — od 1 VIII do 31 VIII;
- Wystawa fotograficzna ze zbiorów Muzeum Historycznego pt. „Lenin a Polska” — od 1 XI do 30 XI.

1974 r.

Wystawa stała:

- „Gród Piastowski w Gieczu” (frekwencja — 3119 osób).

Wystawy oświatowe:

- Wystawa reprodukcji pt. „To jest ZSRR” — od 22 I do 2 II;
- Wystawa reprodukcji pt. „Dziecko w malarstwie polskim” — od 1 VI do 22 VI;
- Wystawa reprodukcji pt. „Grafiki Wyczółkowskiego” — od 16 X do 17 XI.

1975 r.

Wystawa stała:

- „Gród Piastowski w Gieczu” (frekwencja — 3684 osoby).

Wystawy oświatowe:

- Wystawa reprodukcji pt. „Życie Lenina” — od 1 I do 31 I;
- Wystawa pt. „Książka o tematyce rolniczej” — od 1 II do 27 II;
- Wystawa prac młodzieży pt. „Archeologia w pracach młodzieży z Pałacu Kultury w Poznaniu” — od 8 IV do 30 IV;
- Trzy razy zmienny zestaw fotografii B. Cynalewskiego pt. „Zabytki Wielkopolski w fotografii” — od 16 IV do 17 V;
- Wystawa rysunków dziecięcych pt. „Moja mama” — od 23 V do 9 VI.

1976 r.

Wystawa stała:

- „Gród Piastowski w Gieczu” (frekwencja — 3613 osób).

VIII. Wystawy zorganizowane przez Muzeum dla zagranicy

1971 r.

- „Początki miast polskich w świetle źródeł archeologicznych” — Brno — Moravské Museum — od 6 V do 31 VIII (frekwencja — brak danych);
- Opawa — Ślącké Museum — od 15 IX do 31 XII (frekwencja — brak danych);
- „Najdawniejsze dzieje Chartumu” — wystawa zorganizowana w Dziale Prehistorycznym Muzeum Narodowego w Chartumie — od 21 V — na stałe.

1972 r.

- „Początki miast polskich w świetle źródeł archeologicznych” — Bratysława — Slovenske Narodne Museum od 24 II do 28 IV (frekwencja — brak danych);
- Płowdiw — Salon wystawowy — od 30 XI do 18 XII (frekwencja — brak danych).

1973 r.

- „Początki miast polskich w świetle źródeł archeologicznych” — Sofia — Hall gmachu Ministerstwa Sprawiedliwości — od 22 I do 15 II (frekwencja — brak danych);
- Wielkie Tyrnowo — Okražen Narodni Musei — od 9 III do 25 III (frekwencja — brak danych).

1974 r.

- „Początki miast polskich w świetle źródeł archeologicznych” Berlin Zachodni — Museum für Vor- und Frühgeschichte — od 10 IV do 29 VIII (frekwencja — 4700 osób).

1976 r.

- „Skarby archeologiczne z Wielkopolski”
Getynga — Städtisches Museum — od 9 V do 16 VI
(frekwencja — 3446 osób).

Brunszwik — Braunschweigesches Landesmuseum —
od 4 VII do 15 VIII (frekwencja — 4864 osoby).
Brema — Bremer Landesmuseum — od 26 VIII do
1 X (frekwencja — 11 886 osób);
Hanower — Niedersächsisches Landesmuseum — od 17
X do 21 XI (frekwencja — 26 760 osób).
Duisburg — Niederrheinisches Museum — od 11 XII
do 31 XII (frekwencja — 7876 osób).

Jubileusz 40-lecia pracy naukowej prof. dra habil. Witolda Hensla

Jubilee of the 40th anniversary of the scientific work of Prof. Dr. Witold Hensel

Jubiläum des 40. Jahrestages der wissenschaftlichen Tätigkeit von Professor Dr. hab. Witold Hensel

W dniu 13 maja 1977 r. w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu odbyła się uroczystość wręczenia 26 tomu „Fontes Archaeologici Posnanienses”, organu naukowego tegoż Muzeum, prof. dr. habil. Witoldowi Henslowi, członkowi rzeczywistemu PAN, dyrektorowi Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN, dedykowanego Mu z okazji 40-lecia pracy naukowej. Uroczystość odbyła się w czasie Nadzwyczajnego, rozszerzonego posiedzenia Rady Muzealnej, której przewodniczył prof. dr. habil. J. Żak. Obok członków Rady na uroczystość przybyli m.in. mgr Andrzej Wituski, I Wiceprezydent m. Poznania oraz prezes poznańskiego Oddziału PAN prof. dr. habil. G. Labuda. Dyrektor Muzeum Archeologicznego w Poznaniu dr W. Błaszczyk przedstawił dorobek naukowy Jubilata oraz Jego silne związki z Poznaniem, w którym się urodził oraz działał do 1956 r., tj. do czasu powołania Go na stanowisko dyrektora Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie.

Prof. dr W. Hensel studiuje w latach 30-tych na Uniwersytecie w Poznaniu prehistorię (u prof. Kostrzewskiego), etnografię i etnologię (u prof. Frankowskiego) oraz antropologię (u prof. Stojanowskiego). Studia archeologiczne uzupełnia studiami historycznymi (u prof. Chodynickiego i Tymienieckiego).

Już w 1936 r. podejmuje badania wykopaliskowe na Wzgórzu Lecha w Gnieźnie, a także na grodzisku w Kłecku. Natomiast już w 1937 r. rozpoczyna badania wykopaliskowe na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, które po wojnie rozwija na niespotykaną dotychczas w Polsce skalę. W tym też czasie publikuje „manifest” o charakterystycznym tytule „Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy”, w którym postuluje podjęcie badań nad początkami państwa polskiego. „Manifest” spotkał się z powszechną aprobatą ze strony wszystkich archeologów i historyków, działających w różnych ośrodkach kraju oraz najwyższych władz partyjnych i państwowych, przynosząc bogaty plon w roku 1966, tj. roku obchodu Tyśiąclecia Państwa Polskiego.

Ogromna baza materiałowa uzyskana na skutek podjętych z inicjatywy profesora badań zezwoliła na nową interpretację początków Polski publikowaną w wielu pracach syntetycznych oraz syntetyzujących.

Badania nad Początkami Państwa Polskiego przyczyniły się do postawienia archeologii polskiej w czołówce archeologii światowej.

Prof. Hensel, kierując archeologią polską już z ośrodka warszawskiego, w dalszym ciągu kontynuuje swoje zainteresowania badawcze szczególnie nad wczesnośredniowieczem Wielkopolski.

Do dzisiaj kontynuuje druk niezwykle ambitnego dzieła, jakim są kolejne tomy „Studiów i materiałów do osadnictwa Wielkopolski wczesnopiastowskiej”. Pierwszy tom tego wydawnictwa, który ukazał się w 1948 r. pod tytułem „Wstęp do studiów nad osad-

1. Przemawia prof. dr hab. J. Żak — przewodniczący Rady Muzealnej; obok — dyr. Muzeum Archeologicznego — dr W. Błaszczyk

Fig. 1. Speech of Prof. Dr. hab. J. Żak — President of the Museum Council; beside him Dr. W. Błaszczyk, Director of the Archaeological Museum in Poznań

Abb. 1. Ansprache des Vorsitzenden des Museumsrates — Prof. Dr. hab. J. Żak; neben ihm Dr. W. Błaszczyk — Direktor des Archäologischen Museums in Poznań

2. Goście biorący udział w uroczystości. Od prawej: mgr A. Wituski — I wiceprezydent miasta Poznania, Jubilat — prof. dr hab. W. Hensel wraz z małżonką i córką, prof. dr hab. G. Labuda — prezes Poznańskiego Oddziału PAN, mgr Z. Pieczyński — kustosz Muzeum, dr St. Jasnosz — kurator Muzeum, doc. dr hab. A. Dymaczewski — kierownik Zakładu Archeologii Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego IHKM PAN

Fig. 2. Guests participating at the solemnity. From right to left: Mr. A. Wituski, M. A. — I Vice-President of the City of Poznań; the celebrator of the jubilee — Prof. Dr. hab. W. Hensel with his wife and daughter; Prof. Dr. hab. G. Labuda — President of the Poznań Department of the Polish Academy of Sciences; Mr. Z. Pieczyński, M. A. — Custodian of the Museum; Dr. St. Jasnosz — Curator of the Museum; Doc. Dr. hab. A. Dymaczewski — Head of the Department of Archaeology of Great-Poland and Gdańsk-Pomerania of the Institute for the History of Material Culture of the Polish Academy of Sciences

Abb. 2. Ehrengäste der Feier. Von rechts nach links: Magister A. Wituski — I. Vizepräsident der Stadt Poznań; Jubilar — Prof. Dr. hab. W. Hensel mit Gemahlin und Tochter; Prof. Dr. hab. G. Labuda — Präsident der Abteilung von Poznań der Polnischen Akademie der Wissenschaften; Magister Z. Pieczyński — Kustos des Museums; Dr. St. Jasnosz — Kurator des Museums; Doc. Dr. hab. A. Dymaczewski — Leiter der Abteilung für die Archäologie Gross-Polens und Gdańsk-Pommerns des Instituts für die Geschichte der Materiellen Kultur der Polnischen Akademie der Wissenschaften

nictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej” był podstawą dla uzyskania tytułu doktora habilitowanego.

W celu realizacji następnych zainteresowań, szczególnie w zakresie badań nad starożytnościami słowiańskimi, prof. Hensel podjął szerokie badania międzynarodowe o charakterze interdyscyplinarnym oraz powołał dla utworzonego Komitetu Słowianoznawstwa rocznik pt. „Slavia Antiqua”, którym kieruje do chwili obecnej. Jubilat jest autorem monumentalnego dzieła pt. „Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna”, które doczekało się już wielu edycji. Nie zaniedbuje także działalności organizacyjnej. Powołany przez Ministerstwo Kultury i Sztuki w 1949 r. na Kierownika Badań nad Początkami Państwa Polskiego jednoczy grono polskich archeologów, historyków i historyków sztuki oraz przedstawicieli dyscyplin pokrewnych. W tym też czasie podejmuje badania nad jednym z największych stanowisk archeologicznych, centralnym ośrodkiem piastowskim w Poznaniu oraz nadzoruje badania wykopaliskowe na grodziskach w Polsce i na grodach pogranicznych,

związanych z genezą państwowości polskiej i kulturą polską tego czasu.

W 1950 r. zostaje kierownikiem powstałego zespołu Katedr Historii Kultury Materialnej przy Uniwersytecie Poznańskim. Kształci liczne pokolenie archeologów, z których wielu obecnie zajmuje czołowe stanowiska w polskiej archeologii.

W 1954 r. zostaje dyrektorem, zorganizowanego wspólnie z prof. dr. habil. K. Majewskim, Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie.

Wśród rozlicznych zajęć znajduje czas na kierowanie pracami wykopaliskowymi na Ostrowie Tumskim w Poznaniu oraz w Kruszwicy, a także na wyryfikowanie wielu badanych stanowisk w Polsce.

W tym też czasie pisze także wiele prac o pierwszych stolicach Państwa Polskiego, a wśród nich takie jak: „Poznań w starożytności i wczesnym średniowieczu”, „Najstarsze stolice Polski”, „Starodawna Kruszwica”.

Już w 1956 r. zostaje mianowany profesorem zwyczajnym oraz kierownikiem utworzonej pierwszej Ka-

tedry Archeologii Słowiańskiej przy Uniwersytecie Warszawskim a w rok później organizuje I Międzynarodowe Sympozjum Archeologii Słowiańskiej, na którym podjęta została uchwała o powołaniu Międzynarodowej Unii Archeologii Słowiańskiej. Powołanie Unii nastąpiło na I Międzynarodowym Kongresie Archeologii Słowiańskiej, który odbył się w Warszawie w 1965 r., a prof. Hensel zostaje jej pierwszym prezydentem.

Kongres był najważniejszą imprezą naukową zorganizowaną z okazji Obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego.

Profesor Hensel jest także inicjatorem i organizatorem badań prowadzonych przez polskie misje archeologiczne poza granicami Polski. Od 1961 r. polscy archeolodzy uczestniczą w badaniach nad początkami Wenecji i innych miast we Włoszech, a następnie od 1964 r. we Francji nad zaginionymi wsiami średniowiecznymi, w Odercy i na wczesnośredniowiecznych stanowiskach w Bułgarii, także w Jugosławii i w Austrii oraz ostatnio w Tunezji.

Profesor Hensel uczestniczy w licznych Kongresach krajowych i zagranicznych, pełni też wiele funkcji w międzynarodowych organizacjach, np. w 1962 r. zostaje przewodniczącym Komitetu do badań miast przy Międzynarodowej Unii Nauk Pre- i Protohistorycznych. Wiele wśród napisanych przez Niego książek jest tłumaczonych na języki obce, jak np. „Ar-

3. Dr W. Błaszczyk — dyrektor Muzeum wręcza dedykowany tom „Fontes Archaeologici Posnanienses” Jubilatowi, prof. dr. hab. W. Henslowi

Fig. 3. Dr. W. Błaszczyk — Director of the Museum hands over to Prof. Dr. hab. W. Hensel the volume of „Fontes Archaeologici Posnanienses” dedicated to him

Abb. 3. Dr. W. Błaszczyk — Direktor des Museums überreicht Prof. Dr. hab. W. Hensel den ihm gewidmeten Band der „Fontes Archaeologici Posnanienses”

4. Pierwszy Wiceprezydent im. Poznania — mgr A. Wituski dekoruje prof. dr. W. Hensla „Honorową Odznaką miasta Poznania”
Fig. 4. The I Vice-President of the City of Poznań — Mr. A. Wituski, M. A., decorates Prof. Dr. W. Hensel with the „Insignia of Honour of the City of Poznań”

Abb. 4. Der I. Vizepräsident der Stadt Poznań — Magister A. Wituski verleiht Prof. Dr. W. Hensel das „Ehrenzeichen der Stadt Poznań”

cheologia o początkach państw słowiańskich”, „Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna”, „Ziemie polskie w pradziejach” oraz „Początki państwa polskiego i jego kultury”.

Napisał także syntezę pradziejów Polski pt. „Polska starożytna” a obecnie zainicjował i redaguje monumentalne dzieło pt. „Prahistoria ziem polskich”, którego trzy pierwsze tomy ukazały się już drukiem.

Nie sposób zresztą wymienić całokształtu ogromnego dorobku pisarskiego Profesora. Należy jednak zwrócić uwagę, że Jego zainteresowania naukowe skoncentrowały się głównie nad badaniami etnogenezy i kultury Słowian i w tym zakresie prof. Hensel nie tylko inicjuje rozległe badania, ale osobiście wnosi niezaprzeczalny wkład w ugruntowanie tej dyscypliny naukowej, stawiając ją w rzędzie kluczowych problemów badawczych.

Jego rozległe horyzonty myślowe i talent organizacyjny pozwoliły na zajęcie się także problemami szkolenia archeologów, rozwojem i teorią zagadnień metodyki badawczej naszej dyscypliny naukowej, a także opracowaniami związanymi z procesem rozwoju społeczeństwa w ujęciu materializmu dialektycznego i historycznego.

Już w 1944 r. na pierwszym skrawku wyzwolonej Polski w Lublinie staje jako jeden z pierwszych w szeregach działaczy kultury i nauki, obejmując wówczas stanowisko generalnego konserwatora zabytków w resorcie kultury Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego. Dlatego też m.in. nie obojętny jest Mu los wydobywanych zabytków archeologicznych a także sporządzenie pełnego katalogu stanowisk archeologicznych w Polsce.

Dla ochrony zabytków archeologicznych i zachowania ich dla następnych pokoleń rzuca hasło „zabytki archeologiczne źródłem świadomości narodowej” oraz apeluje o podjęcie przez wszystkich archeologów we wszystkich ośrodkach kraju wielkiej akcji pt. „zdjęcie archeologiczne Polski”, mającej na celu dokonanie bilansu stanowisk archeologicznych oraz zagwarantowanie im prawnej ochrony w myśl hasła „przyszłość dla przeszłości”.

Nadmienić należy także, że prof. Hensel w okresie

międzywojennym był także asystentem w ówczesnym Dziale Przedhistorycznym Muzeum Wielkopolskiego, obecnego Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, które w 1977 r. obchodziło swoje 120-lecie istnienia.

Obojętne wielu odznaczeń i orderów zarówno polskich jak i zagranicznych, które otrzymał prof. Hensel, bardzo wysoko będzie sobie cenił, ja : oświadczył na uroczystości Jubileuszowej w Poznaniu, nadaną Mu godność Honorowego Obywatela m. Poznania, którą otrzymał Jubilat poprzez wręczenie „Honorowej Odznaki miasta Poznania” przez Pierwszego Wiceprezydenta m. Poznania mgr A. Wituskiego w imieniu Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Poznaniu.

Życzymy prof. dr. habil. Witoldowi Henslowi dalszych długich lat życia i wiele sił dla pomnażania osiągnięć umiłowanej archeologii dla dobra nauki i kultury polskiej.

Krystyna Dębska-Luty

Ogólnopolskie sympozjum „Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu do XV wieku w świetle nowych badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych“

All-Polish Symposium „Origin and development of the Old City of Poznań till the XVth century in the light of the most recent archaeological and architectonic reseatches“

Gesamtpolnisches Symposium „Anfänge und Entwicklung der Altstadt von Poznań bis zum 15. Jh. im Lichte neuester archäologischen und architektonischen Forschungen“

W dniach 18-19 października 1973 r. odbyło się w Poznaniu z inicjatywy dyrektora Muzeum Archeologicznego dr. W. Błaszczyka, ogólnopolskie sympo-

zjum „Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu do VX wieku w świetle nowych badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych”, zorga-

Ryc. 1. Dr W. Błaszczyk, dyrektor Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, otwiera ogólnopolskie sympozjum „Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu“

Fig. 1 Dr. W. Błaszczyk, Director of the Archaeological Museum in Poznań, opens the all-Polish symposium „Origin and development of the old City of Poznań“

Abb. 1. Dr. W. Błaszczyk, Direktor des Archäologischen Museums in Poznań, eröffnet das gesamtpolnische Symposium „Anfänge und Entwicklung der Altstadt Poznań“

Ryc. 2. Przemówienie powitalne dr. St. Cozaśa, honorowego protektora sympozjum
 Fig. 2. Speech of welcome of Dr. St. Cozaś, honorary protector of the symposium
 Abb. 2. Begrüßungsansprache von Dr. St. Cozaś, Ehrenprotektor des Symposiums

nizowane przez Konserwatora Zabytków Miasta — Wydział Kultury i Sztuki Urzędu m. Poznania oraz Muzeum Archeologiczne w Poznaniu.

Sympozjum zorganizowano w celu podsumowania dotychczasowych wyników badań specjalistów różnych dyscyplin naukowych nad genezą i rozwojem Starego Miasta w Poznaniu z okazji II Kongresu Nauki Polskiej oraz 720 rocznicy nadania praw miejskich Poznaniowi.

Sympozjum odbyło się pod honorowym protektorem Prezydenta m. Poznania dr. St. Cozaśa.

W skład komitetu naukowego sympozjum weszli: dr W. Błaszczuk — dyrektor Muzeum Archeologicznego w Poznaniu (sekretarz), prof. dr Z. Kaczmarczyk — dyrektor Instytutu Państwa i Prawa UAM w Poznaniu, dr H. Kondziela z Zakładu Architektury Politechniki Poznańskiej, prof. dr G. Labuda — prezes Oddziału PAN w Poznaniu (przewodniczący), dr E. Linette — Konserwator Zabytków m. Poznania, prof. dr K. Malinowski — dyrektor Muzeum Narodowego w Poznaniu, prof. dr B. Miśkiewicz — rektor Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, prof. dr J. Topolski z Instytutu Historii UAM w Poznaniu, prof. dr J. Zak — kierownik Katedry Archeologii UAM w Poznaniu.

Komitet organizacyjny sympozjum działał w składzie: dr W. Błaszczuk — przewodniczący, mgr Krystyna Dębska-Luty — sekretarz, dr H. Kondziela, dr E. Linette.

Sympozjum zorganizowane zostało w trzech sesjach. Intencją organizatorów było przeznaczenie jak najwięcej czasu na dyskusję, dlatego wszystkie przygotowane referaty zostały wcześniej wydrukowane techniką rotaprintową i w formie książkowej dostarczone uczestnikom sympozjum.

Na I sesję, poświęconą zagadnieniom ogólnym, przygotowano następujące referaty: prof. dr G. Labuda: *Wprowadzenie do problematyki sympozjum „Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu do XV wieku”*; prof. dr T. Bartkowski: *Fizjografia Poznania*; prof. dr St. Zajchowska: *Kozwoj sieci osadniczej Poznania i najbliższego zaplecza w średniowieczu*; doc. dr A. Gąsiorowski: *Zręca do dziejów Poznania w XIV - XV w.*; prof. dr Z. Kaczmarczyk: *Ustroj prawny Poznania do roku 1380*; prof. dr W. Maisel: *Ustroj prawny Poznania do roku 1380 (uwagi do referatu Z. Kaczmarczyka)*; prof. dr W. Maisel: *Lata przywleju lokacyjnego Poznania*; doc. dr A. Węzki: *Kierunki rozwoju miast środkowej Europy w XII i XIII wieku*; prof. dr J. Topolski: *Niektóre problemy meteoologiczne w oadaniach nad miastami.*

II sesja poświęcona badaniom archeologicznym objęła referaty: prof. dr J. Zak: *Problematyka dotychczasowych badań archeologicznych Starego Miasta w Poznaniu*; dr W. Błaszczuk: *Wyniki badań archeologicznych w strefie osady Sw. Gotarda na Starym Mieście w Poznaniu*; mgr M. Łastowiecki: *Proba systematyki ceramiki wczesnośredniowiecznej i średniowiecznej w oparciu o wybrany materiał ze stanowiska przy ul. Garbary 75/77 w Poznaniu*; dr M. Piątkiewicz-Dereniowa: *Materiał kaflowy pochodzący z wykopalisk przy ul. Garbary 75/77 w Poznaniu*; mgr K. Dębska-Luty: *Zabytki metalowe datujące osadnictwo na stanowisku przy ul. Garbary 75/77 w Poznaniu*; mgr Z. Stephan: *Uwagi nad materiałem antropologicznym z badań na stanowisku przy ul. Garbary 75/77 w Poznaniu*; prof. dr M. Sobociński: *Materiał osteologiczny z wczesnego średniowiecza i średniowiecza z badań na stanowisku przy ul. Garbary 75/77 w Poznaniu*; mgr I. Sikorska-Ulfik: *Cechy charakterystyczne ceramiki średniowiecznej ze Starego Rynku w Poznaniu w porównaniu z ceramiką z Gniezna*; mgr M. Perzyńska-Holasowa: *Badania wykopaliskowe przy ul. Szewskiej 6 w Poznaniu*; mgr St. Gibasiewicz: *Mennica poznańska w średniowieczu.*

W III sesji poświęconej zagadnieniom urbanistyczno-architektonicznym wygłoszono następujące referaty: dr H. Kondziela: *Problemy reanimacji i rewitalizacji Starego Miasta w Poznaniu*; dr A. Rogalanka: *Ze studiów nad rozplanowaniem Poznania lewobrzeżnego. Problem układu wielkości parceli mieszczkańskiej*; doc. dr A. Karłowska-Kamzowa: *Znaczenie ideowe poznańskich fundacji Przemysława II*; doc. dr E. Wiśniowski: *Rozwój sieci parafialnej w średniowiecznym Poznaniu*; dr J. Wiesiołowski: *Klasyfikacja średniowiecznego Poznania*; dr S. Skibiński: *Gotycka architektura kościoła farnego pod wezwaniem Marii Magdaleny w Poznaniu*; dr in. arch. J. Widawski: *Pierwsze murowane obwarowania miejskie w państwie polskim*; doc. dr habil. inż. arch. J. Stankiewicz: *Przyczynek do problematyki architektonicznej średniowiecznej kamienicy mieszczkańskiej Polski centralnej i północnej.*

Ryc. 3. Sala obrad. Na pierwszym planie od lewej: prof. dr K. Malinowski, prof. dr J. Topolski, dr St. Cozaś, prof. dr Z. Rajewski, mgr M. Konopka

Fig. 3. Room of conference. In the foreground from left: Prof. Dr. K. Malinowski; Prof. Dr. J. Topolski; Dr. St. Cozaś; Prof. Dr. Z. Rajewski; M. Konopka, M. A.

Abb. 3. Konferenzsaal. Im Vordergrund von links: Prof. Dr. K. Malinowski; Prof. Dr. J. Topolski; Dr. St. Cozaś; Prof. Dr. Z. Rajewski; Magister M. Konopka

W symposium wzięło udział 175 uczestników, w tej liczbie 77 osób spoza Poznania. Obecni byli przedstawiciele Ministerstwa Kultury i Sztuki, Zarządu Muzeów oraz specjaliści zajmujący się historią miast średniowiecznych z ośrodków naukowych całego kraju. Poznańskie środowisko reprezentowali specjaliści różnych dyscyplin naukowych związanych z omawianą problematyką. Symposium zaszczytli swą obecnością przedstawiciele władz miejskich z prezydentem m. Poznania dr. St. Cozasiem oraz przedstawiciele Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej.

W imieniu organizatorów zebranych powitał dyrektor Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, dr W. Błaszczyk. Z kolei głos zabrali: prof. dr J. Żak w imieniu Rektora Uniwersytetu im. A. Mickiewicza oraz archeologicznego ośrodka poznańskiego, dr St. Cozaś, prezydent m. Poznania, prof. dr J. Topolski w imieniu Oddziału Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu oraz prof. dr Z. Rajewski, dyrektor Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

Obradom I sesji przewodniczyli: prof. dr J. Żak i dr H. Kondziela.

W dyskusji nad referatami I sesji głos zabierali kolejno: dr T. Dunin-Wąsowicz, doc. dr habil. M.

Dembińska, prof. dr T. Bartkowski, dr A. Rogalanka, doc. dr habil. W. Kalinowski, doc. dr habil. M. Kutzner, dr inż. arch. A. Grygorowicz, prof. dr St. Zajchowska.

Obradom II sesji poświęconej badaniom archeologicznym przewodniczyli prof. dr Z. Rajewski i prof. dr K. Żurowski.

W dyskusji nad referatami II sesji głos zabrali: doc. dr habil. E. Wiśniowski, dr E. Linette, dr A. Zbierski, doc. dr habil. T. Kozaczewski, prof. dr J. Żak, dr W. Błaszczyk.

Obradom II sesji poświęconej zagadnieniom urbanistyczno-architektonicznym przewodniczyli: prof. dr J. Topolski i dr E. Linette.

W dyskusji nad referatami III sesji głos zabrali: prof. dr B. Kürbis, dr A. Zbierski, mgr A. Bilert, mgr inż. arch. P. Wojciechowski, dr E. Linette, doc. dr habil. M. Kutzner, dr A. Rogalanka.

Dyskusja zakończyła się w późnych godzinach wieczornych. Podsumowania obrad dokonał prof. dr J. Topolski, a dyrektor Muzeum Archeologicznego, dr W. Błaszczyk podziękował wszystkim zebranych, referentom, dyskutantom i organizatorom za udział w symposium.

Wygłoszone na symposium referaty i głosy w dy-

Ryc. 4. Uczestnicy ogólnopolskiego sympozjum zwiedzają Rezerwat archeologiczno-architektoniczny
 Fig. 4. Participants of the symposium visit the Archaeologic-Architectonic Reserve
 Abb. 4. Teilnehmer des Symposiums besichtigen das archäologisch-architektonische Schutzgebiet

skusji, uzupełnione materiałami ilustracyjnymi, zostaną wydrukowane w kolejnych zeszytach Biblioteki „Fontes Archaeologici Posnanienses”.

Program ogólnopolskiego sympozjum „Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu do XV wieku” uzupełniły imprezy towarzyszące. W pierwszym dniu trwania sympozjum, tj. 18 października odbyło się otwarcie Rezerwatu Archeologiczno-architektonicznego przy zbiegu ulic Garbary i Stawnej. Rezerwat ten został wzniesiony w miejscu przeprowadzonych przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu badań wykopaliskowych w latach 1970 - 1971. Uczytelniono tutaj relikty architektury klasztoru dominikańskiego z lat 1244 - 1253 oraz z okresów późniejszych, jak również relikty miejskich murów obronnych z 1285 r. Całość zagadnienia, a więc także istnienie na tym terenie osady z okresu wpływów rzymskich z III - IV w., osadnictwa od V - XI w. oraz przedlokacyjnej osady targowej związanej z parafią Św. Gotarda z XII - XIII wieku, obrazuje zorganizowana na miejscu wystawa.

Kolejną imprezą było otwarcie nowej wystawy stałej pt. „Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu do XV wieku”, które odbyło się w Pałacu Górków. Wystawa ta miała na celu podsumowanie dotychczasowych wyników badań i skoncentrowała się na zagadnieniach dotyczących poznańskiej aglomera-

cji osadniczej we wczesnym średniowieczu: przedlokacyjnej osady w rejonie kościoła Św. Gotarda, Poznania lokacyjnego i umocnień obronnych Starego Miasta. Wyeksponowano na niej cenniejsze zabytki uzyskane w trakcie ostatnich badań wykopaliskowych. Ekspozycję tę, podobnie jak wystawę na terenie rezerwatu archeologiczno-architektonicznego, przygotował artysta plastyk mgr Zbigniew Kaja; scenariusz i wykonanie wystaw — dr W. Błaszczyk, przy współudziale mgr K. Dębskiej-Luty i mgr. Z. Karolczaka.

W godzinach wieczornych odbył się w Wielkiej Sieni Ratusza Poznańskiego uroczysty koncert w wykonaniu Chóru Chłopięcego i Męskiego Państwowej Filharmonii w Poznaniu pod dyrekcją prof. Stefana Stuligrosza.

Z okazji ogólnopolskiego sympozjum dyrekcja Muzeum Archeologicznego zorganizowała ponadto wystawę rysunków Henryka Kota zatytułowaną „Gdy Poznań był warownym grodem” i wydała składankę do tej wystawy. Komisarzem wystawy i autorem tekstu składanki był mgr S. Janasik.

Przygotowano również wystawę nagrodzonych prac pochodzących z konkursu dla młodzieży szkolnej i zatytułowanego „Jak wyobrażasz sobie najstarszy Poznań”.

Uczestnicy sympozjum, jako podstawę do dyskusji naukowej, otrzymali materiały przygotowane w for-

mie książkowej, zatytułowanej: „Symposium na temat Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu do XV wieku”. Materiały te o objętości 463 stron, z ilustracjami w postaci map, planów i wykresów, zamieszczonymi na wkładkach, zawierają wszystkie referaty przygotowane na symposium przez różnych specjalistów oraz słowo wstępne redaktora tego wydawnictwa dr. W. Błaszczyka.

Ponadto uczestnicy symposium otrzymali wydru-

kiowane okolicznościowo reprodukcje sztychu panoramy Poznania z 1618 r. wg Brauna i Hogenberga. Na symposium i imprezy towarzyszące zaprojektowano i wydrukowano specjalne zaproszenia.

Oprócz licznie przybyłych gości, obecni byli również przedstawiciele prasy, radia i telewizji, co znalazło odbicie w programach radiowych i telewizyjnych, jak również na łamach prasy.

Ziemie nadwarciańskie w pradziejach i w średniowieczu w świetle badań (terenowych) 1975-1976 r.

Territories along the Warta river in prehistoric times and in the Middle Ages in light of field investigations in 1975 - 1976

Warta-Gebiete in der vorgeschichtlichen und mittelalterlichen Zeitperioden im Lichte der Bodenforschung in 1975 - 1976

Pod powyższym tytułem odbyła się w dniach 24 - 25 lutego 1977 r. sesja naukowa w salach konferencyjnych Muzeum Archeologicznego wraz z towarzyszącą jej wystawą¹ „Badania wykopaliskowe poznańskiego ośrodka archeologicznego w latach 1975 - 1976”. Sesję zorganizowała Komisja Archeologiczna Oddziału PAN w Poznaniu i Komisja Archeologiczna PTPN. Obydwie wymienione Komisje mogły zrealizować sesję w wyniku współpracy instytucji poznańskich, mianowicie Zakładu Archeologii Wielkopolski IHKM PAN, Katedry Archeologii UAM, Muzeum Archeologicznego i Pracowni Konserwacji Zabytków (sekcja archeologiczna) oraz pomocy wszystkich archeologów parających się problematyką nadwarciańską z Torunia, Wrocławia, Bydgoszczy, Gniezna, Gorzowa, Inowrocławia, Kalisza, Konina, Krotoszyna, Leszna, Piły, Szczecina, Warszawy i Zielonej Góry.

W sesji udział wzięło ogółem 198 osób (w tym 75 studentów Katedry Archeologii UAM), głównie z Poznania, a także z innych ośrodków archeologicznych, zwłaszcza z Torunia — Instytut Archeologii i Etnografii UMK, Katedry Archeologii UW. z Wrocławia oraz stosunkowo liczni goście z Krakowa (Zakład Archeologii Małopolski IHKM i Instytut Archeologii UJ) i Warszawy (IHKM PAN, Pracownie Konserwacji Zabytków), Łodzi (Katedra Archeologii UŁ) a też współpracujący z archeologami specjaliści z zakresu archeozoologii (Instytut Zoologii Stosowanej Akademii Rolniczej w Poznaniu), paleografii (Zakład Geografii Ekonomicznej Instytutu Geografii UAM), ekologii (Zakład Ekologii Roślin Instytutu Biologii UAM) i antropologii (Zakład Antropologii Instytutu Biologii UAM) oraz historii (Zakład Historii Powszechnej i Polski do XV w. Instytutu Historii UAM).

Obrazy przebiegały w sześciu sekcjach. Poprzedziło je wstępne posiedzenie plenarne a uwieńczyło krótkie posiedzenie końcowe.

Sesję zainaugurował prezes PTPN — prof. dr hab. Zdzisław Kaczmarczyk a zamknął prezes Oddziału PAN w Poznaniu — prof. dr hab. Gerard Labuda.

Na wstępnym posiedzeniu plenarnym referat informujący o celu i zakresie sesji wygłosił prof. dr J. Żak. Referat „Badania poznańskiego ośrodka archeologicznego poza Kujawami i Wielkopolską” wygłosił A. Dymaczewski. Referat ten miał na celu ukazanie pełnej działalności poznańskiego ośrodka archeologicznego w zakresie badań terenowych w szczególności na Pomorzu, w Bułgarii oraz w Afryce, które z uwagi na możliwości kadrowe tego ośrodka odbić się musiały na efektywności badań terenowych na obszarze rdzennej Wielkopolski.

Wychodząc z założenia, że jedynie ogólna wizja przedmiotu umożliwia zrozumienie faktów, w każdej sekcji referat o problematyce badań poprzedzał zbiór komunikatów; w tym ujęciu komunikaty stały się swoistą egzemplifikacją odnośnego referatu. Było to *novum* w dotychczasowej praktyce archeologicznych sesji sprawozdawczych. Po przedstawieniu referatu i podporządkowanych im komunikatów następowała dyskusja. W szczególności:

Sekcja I (paleolit, mezolit) z referatem doc. dr. hab. M. Kobusiewicza „Badania nad paleolitem i mezolitem na ziemiach nadwarciańskich” oraz 4 komunikatami i dyskusją.

Sekcja II (neolit) z referatem doc. dr. hab. T. Wiślańskiego „Badania nad neolitem i wczesną epoką brązu na ziemiach nadwarciańskich” z 5 komunikatami oraz dyskusją.

Sekcja III (epoka brązu i wczesnożelazna) z referatem doc. dr. hab. Z. Bukowskiego „Badania nad kulturą łużycką i pomorską” i 11 komunikatami oraz dyskusją.

Sekcja IV (okres późnolateński i wpływów rzymskich z planowanym lecz nie wygłoszonym referatem dr. S. Jasnosza „Badania nad okresem późnolateńskim i rzymskim (do V w. n.e.) na ziemiach nadwarciańskich” oraz 12 komunikatami i dyskusją.

Sekcja V (wczesne średniowiecze) z referatem doc. dr. hab. Z. Kurnatowskiej „Badania nad wczesnym średniowieczem na ziemiach nadwarciańskich” i 11 komunikatami oraz dyskusją.

Sekcja VI (późne średniowiecze i czasy nowożytne) z referatem dr. Wł. Błaszczyka „Z badań nad kulturą późnego średniowiecza i czasów nowożytnych (XII/

¹ Por. sprawozdanie M. Grabskiej w tymże tomie, s. 131.

Ryc. 1. Prof. dr Z. Kaczmarczyk — prezes Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk podczas przemówienia

Fig. 1. Prof. dr Z. Kaczmarczyk, President of the Poznań Society of Friends of Sciences, delivering his speech

Abb. 1. Prof. Dr. Z. Kaczmarczyk, Vorsitzender der Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften in Poznań, während seiner Ansprache

/XIII - XVII w.) na ziemiach nadwarciańskich" oraz 7 komunikatami i dyskusją.

Krótkiej oceny wyników sesji dokonał prof. dr hab. J. Zak. Według opinii prof. dr. G. Labudy sesję należy ocenić jako zjawisko nader pozytywne i użyteczne w życiu naukowym nadwarciańskich środowisk archeologicznych.

W nawiązaniu do tej opinii przejść można z kolei do oceny wyników sesji. Wysoce budującym jest sam fakt współpracy archeologów i instytucji archeologicznych zajmujących się problematyką pradziejów i średniowiecza na ziemiach nadwarciańskich. Nie jest to bez znaczenia dla przyszłego rozwoju badań względnie skoordynowanych i względnej interpretacji wysiłków badawczych. Oceny tej dokonamy w kilku aspektach.

A. Aspekt instytucjonalny

W terenowych badaniach archeologicznych 1975 - 1976 r. na obszarze nadwarciańskim udział brało szereg instytucji, przy czym zakres badań określony był możliwościami kadrowymi oraz środkami finansowymi. Są to następujące instytucje:

1. Zakład Archeologii Wielkopolski i Zakład Epoki Metali Instytutu Historii Kultury Polskiej Akademii Nauk;

2. Placówki uniwersyteckie, a mianowicie: Instytut Archeologii i Etnografii UMK, Katedra Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, Katedra Archeologii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza;

3. Placówki muzealne, w szczególności: Muzeum Archeologiczne w Poznaniu oraz Muzeum Okręgowe w Bydgoszczy, Gorzowie, Kaliszu, Koninie i Zielonej Górze oraz muzea w Gnieźnie, na Ostrowie Lednickim i w Inowrocławiu;

5. Pracownie Konserwacji Zabytków w Poznaniu i w Szczecinie;

5. Placówki konserwatorskie, mianowicie ekspedycje konserwatora województwa bydgoskiego i leszczyńskiego.

Badania powyżej wymienionych placówek posiadały dwójaki charakter: *primo* — naukowo-badawczy, *secundo* — konserwatorski, tj. badań ratunkowych, determinowanych koniecznością ochrony obiektów kultury przed zniszczeniem ze strony inwestycji przemysłowych i hydrotechnicznych.

B. Aspekt przestrzenny

Abstrahując od aktywności naszych archeologów poza granicami kraju (Afryka, Bułgaria) i poza dorzeczem Warty (Pomorze) mającej doniosłe znaczenie w skali krajowej dla poznania pradziejów i wczes-

nego średniowiecza na tych ziemiach stwierdzić należy, że prace terenowe na obszarze nadwarciańskim skoncentrowały się przede wszystkim na Kujawach i przyległych do nich częściach Pałuk. Niewątpliwie w takiej geografii badań pewną rolę odegrały tradycje badawcze (Brześć Kujawski, Biskupin, Kruszwica), w znaczniejszym jednak stopniu wpłynęło na taki stan badań przewartościowanie efektów badań rewolucjonizujących w swoim czasie naszą wiedzę. Ukazały się one mianowicie przodującą, aczkolwiek nie decydującą rolę społeczeństw Kujaw w transmisji dóbr kulturowych z południa na północ, a częściowo z zachodu na wschód, przy swoistych umiejętnościach adaptacji tych dóbr. Badania te należy traktować jako istotny etap do wyjaśnienia zjawisk kulturowych na Niżu Polskim. Relatywizacja tych zjawisk do terenów ościennych, uwzględniająca zjawiska te synchronicznie i diachronicznie, pozwoli na ustalenie dynamiki przemian na Niżu na przestrzeni dziejów.

W Poznańskim badania miały znacznie mniejszy zakres niż na Kujawach. Wynikało to z jednej strony z trendu naszych archeologów na Kujawy i Pomorze a też za granicę, z drugiej zaś strony z nieuzasadnionej tezy, jakoby w Poznańskim archiwum ziemi było względnie rozpoznane. Stąd badania w Poznańskim miały raczej epizodyczny charakter, z wyjątkiem badań w samym Poznaniu.

Podobny zakres miały badania w Kaliskim, Leszczyńskim, Pilskim. Sporadycznie podejmowano też prace terenowe w Gorzowskim, którego przecie-

peryferyjna rola w pradziejach i w średniowieczu jest stanowczo niedoceniana. Nieco lepiej przedstawia się sytuacja w zakresie badań terenowych w Zielonogórskim oraz Konińskim a także na pograniczu śląsko-wielkopolskim, mianowicie w dorzeczu Baryczy.

C. Aspekt chronologiczny

W zasadzie prace terenowe dotyczyły wszystkich epok i okresów, od paleolitu poczynając a na czasach nowożytnych kończąc. Byłoby to jednak zbyt formalne przedstawienie sprawy. W istocie bowiem rozmieszczenie terytorialne badań wskazuje na znaczne „hiatusy”. I tak na Kujawach i przyległych do nich częściach Pałuk prowadzone prace terenowe obejmowały neolit po średniowiecze. W Poznańskim dotyczyły one zasadniczo wczesnego i późnego średniowiecza, w Konińskim tegoż okresu i czasów nowożytnych, w Zielonogórskim — paleolitu, wczesnej epoki brązu, wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza, w dorzeczu Baryczy paleolitu, mezolitu i wczesnego średniowiecza, w Leszczyńskim epoki żelaza (łącznie z początkami wczesnego średniowiecza), w Pilskim — okresu wpływów rzymskich, wreszcie w Kaliskim wczesnej epoki żelaza, a w Gorzowskim — schyłku epoki brązu i XII/XVII w. n.e. Tego rodzaju rozplanowanie badań nie można uznać za zadawalające. Naszą ambicją winno być przekrojowe poznanie pradziejów i średniowiecza w układzie przestrzennym.

Ryc. 2. Widok na salę obrad
 Fig. 2. View of the conference room
 Abb. 2. Gesamtansicht des Tagungssaales

Ryc. 3. Uczestnicy Sekcji epoki kamienia podczas obrad
 Fig. 3. Participants of the Section of Stone Age during the conference
 Abb. 3. Teilnehmer der Steinzeit während der Beratungen

D. Aspekt merytoryczny²

Na tle naszych dotychczasowych rozważań — w oparciu o referaty, komunikaty oraz dyskusję wyłaniają się dwie zasadnicze kwestie merytoryczne, mianowicie: 1) co badania terenowe prowadzone w latach 1975 - 1976 na obszarach nadwarciańskich wniosły nowego do poznania pradziejów i wczesnego średniowiecza w odniesieniu do tego obszaru i Polski oraz 2) jakie są braki w tych badaniach, których choćby częściowa likwidacja warunkuje dalsze, pełniejsze poznanie tych dziejów.

Najogólniej ujmując sprawę: zdecydowana większość prac terenowych, ich wyniki, przyczyniła się istotnie do poszerzenia naszej wiedzy empirycznej i stworzyła podstawy dla nowych interpretacji i generalizacji, niezbędnych w konstrukcji modelu rozwoju społeczeństw zamieszkujących dorzecze środkowej i dolnej Warty w pradziejach i w średniowieczu.

W odniesieniu do paleolitu (późnego) i mezolitu (sekcja I), epok badanych dotąd sporadycznie — jak

² W opracowaniu problematyki sesji korzystałem z materiałów oraz protokołów sekretarzy poszczególnych sekcji: mgr. L. Czerniaka (I - II), dr. J. Ostoja-Zagórskiego (III), dr. T. Maklewicza (IV), mgr. H. Mamzera (V) i mgr. Z. Karolczaka (VI) a nadto z informacji dr. A. Kośko i dr. A. Prinkego. Wyżej wymienionym pracownikom nauki składam serdeczne wyrazy wdzięczności.

wynika z prezentowanego na sesji materiału — nastąpiła znaczna poprawa, mianowicie wzmożenie działalności eksploracyjnej, koncentrującej się zwłaszcza na peryferiach rdzennej Wielkopolski, zwłaszcza w dorzeczu dolnej Obry i Baryczy. W zakresie badań nad późnym paleolitem na szczególne podkreślenie zasługują wyniki prac wykopaliskowych na stanowisku ludności kultury hamburskiej w Olbrachciach koło Kargowej oraz w Linach koło Wolsztyna, pierwsze ślady bezspornego osadnictwa ludności tej kultury. Niemniejże walory poznawcze przedstawiają wyniki badań dotyczące mezolitu w dorzeczu Baryczy (Bartków, Czeladź Wielka, Potasznia i Świętoszyn), gdzie odkryto unikalne w skali ponadregionalnej obiekty mieszkalne (szałas), przypisane ludności kultury komornickiej. Najprawdopodobniej współczesną im jest osada mezolityczna z Chwalimia koło Kargowej; ulokowana w torfowisku nadodrzańskim, stwarza wyjątkową szansę datowania jej z pomocą metod przyrodniczych. Nowych materiałów mezolitycznych dostarczyły również badania w Nowym Dworku koło Świebodzina. Natomiast badania na wydmach wschodniej Wielkopolski (Białobrzeg, Walga, Modlnica — koło Pyzdr) ustaliły tu ślady osadnictwa późnomezolitycznej ludności kultury chojnicko-pieńkowskiej.

W zakresie badań nad neolitem i początkami epoki brązu (sekcja II) sesja wykazała, że obszar środkowo-

i dolnonadwarciański należy do względnie intensywnie penetrowanych archeologicznie, przy pewnej koncentracji na zachodnich Kujawach (Krusza Zamkowa), w centralnej Wielkopolsce (Mrowino) oraz nad dolną Wartą (Gorzów, Śmiardowo). Obserwowalna jest tendencja do terenowych badań nad środkowo- i późno-neolitycznymi układami kulturowymi (co nie oznacza wszakże pomijania układów wcześniejszych) przy podejmowaniu — na bazie nowych źródeł — aktualizowanych prób taksonomicznych w perspektywie zarówno naddunajskiej (w dyskusji sugerowano, że też anatolijskiej), jak i północno-europejskiej i trendzie analityzującym oraz syntetyzującym w określonych aspektach, zwłaszcza ekonomicznym — w oparciu o teorię przede wszystkim akulturacji. Pozytywnie oceniając dorobek badań neolitycznych na obszarze nadwarciańskim nie sposób wszakże nie dostrzec pewnych zjawisk negatywnych, których przewyciężenie przyczyniłoby się do optymalizacji tych badań. Odnoszą się one do stosunkowo słabej kooperacji archeologów neolitu, zwłaszcza wymiany myśli naukowej, nie tylko w zakresie informacji źródłowej, lecz również klasyfikacji materiału oraz teorii neolitu na Niżu Polskim.

W odniesieniu do epoki brązu i wczesnego żelaza (sekcja III) prowadzone badania terenowe uzupełniły niewątpliwie naszą wizję przedmiotu w określonych aspektach. Materiały lubuskie ze środkowego i późnego okresu epoki brązu umocniły nasze dotychczasowe supozycje o roli północnych a zwłaszcza południowych oddziaływań kulturowych w procesie kształtowania się tamtejszych ugrupowań kultury łużyckiej. Nowych informacji dostarczyły eksploracje osad w Łyszkowicach koło Sieradza (IV - V okres epoki brązu) oraz w Gniewowie koło Śmigła (okres HD); w osadzie w Gniewowie z ceramiką kultury łużyckiej współwystępowała ceramika podobna do ceramiki kultury wschodniopomorskiej; stanowić to może przyczynek do problematyki diachroniczno-synchronicznych związków tych kultur. Badania weryfikacyjne nad grodziskami „łużyckimi” wyeliminowały z 10 obiektów tego typu 6 stanowisk; ostały się grody w miejscowościach: Grodzisko, Świętne, Przemęt i Kolonia-Tarnowa. Badania w Izdebnie koło Żnina wniosły nowe elementy poznawcze do kwestii umocnień obronnych grodów typu biskupińskiego (konstrukcja wału, falochronu i pomostu) a stan zaawansowania prac archeologiczno-antropologicznych w Sobiejuchach koło Żnina umożliwiły podjęcie monografii osadnictwa w zasięgu mikroregionu. Wreszcie na podkreślenie zasługują prace eksploracyjne na cmentarzysku w Łupowie koło Gorzowa prowadzone w sprzężeniu z badaniami na osadzie. W związku z tymi niewątpliwymi osiągnięciami badawczymi nasuwa się wszakże szereg uwag różnej kategorii. Żałować przede wszystkim należy, że badania te ograniczają się tylko do niektórych regionów nadwarciańskich (np. brak ich w środkowej Wielkopolsce) przy jednoczesnym preferowaniu eksploracji cmentarzysk nad osadami; wpływa to ujemnie na rozpatrzenie kwestii rozmieszczenia i zróżnicowania form osadnictwa i jego interpretacji. Postulować przeto należałoby bardziej równomierne przestrzennie i wielostronne merytorycznie badania terenowe. Z tym postulatem wiąże się następny. Ma-

jąc do dyspozycji względnie obszerny zbiór materiałów źródłowych należałoby je przewartościować według aktualnie obowiązującej hermeneuty (posługując się tak weryfikacją jak i falsyfikacją) w monografiach, które z kolei stworzą podstawy dla rozważań syntetyzujących w różnych sensach. Powyższe postulaty dotyczą jednak nie tylko dorzecza Warty, lecz całokształtu badań nad kulturą łużycką w Polsce, NRD, Czechosłowacji i środkowej Ukrainie. Mniej więcej podobnie przedstawia się kwestia (aczkolwiek w zasięgu terytorialnie mniejszym) kultury wschodnio-pomorskiej i grobów kloszowych. W tym zakresie na uwagę zasługują eksplorowane cmentarzyska w Pleszewie (kultura wschodnio-pomorska) i Sławie (kultura grobów kloszowych), woj. kaliskie. Fakt odrębności tego rodzaju — względnie synchronicznych (?) — cmentarzysk zmusza do zastanowienia się nad hipotezami o przynależności tych kultur (względnie cech diagnostycznych) do jednej kultury archeologicznej.

Doniosłe znaczenie dla poszerzenia i pogłębienia problematyki okresów późnolateńskiego i wpływów rzymskich miały prace wykopaliskowe odnoszące się do kultury przeworskiej. W świetle przedstawionych na sesji materiałów nie ulega dziś kwestii konieczności wyodrębnienia na zachodniej peryferii kultury przeworskiej w 2 połowie II w. grupy (kultury) luboszyckiej. Mniej jasno rysuje się natomiast przynależność kulturowa cmentarzyska kurhanowego z przełomu er w Białej koło Trzcianki, na północnym pograniczu kultury przeworskiej, istotne jest podjęcie jednak w ogóle badań na tym stosunkowo zaniedbanym eksploracyjnie obszarze. Najbardziej wszakże efektywnych wyników dostarczyły badania na Kujawach. W osadzie (około 6 ha) w Kruszy Zamkowej pod Inowrocławiem obok śladów specjalizacji garncarskiej i kuźniczej oraz importów odkryto ośrodek kultowy (anktuarium) związany najprawdopodobniej z systemem wierzeń celtyckich. Rozwój swój osada zawdzięczała sprzężeniu regionalnej wymiany handlowej (sól z salin) z dalekosiężną (szlak bursztynowy). W Przedbojowicach koło Inowrocławia natrafiono na pozostałości prawdopodobnie pracowni produkującej lub przerabiającej wyroby szklane; szczegółowe badania podjęte zostaną w bieżącym roku. W Konarach koło Dąbrowy Biskupiej odkryto osadę ze skupieniem obiektów do obróbki skóry, a w Łojewie i Łągiewnikach oraz Polanowicach koło Kruszwicy liczne obiekty mieszkalne i produkcyjne. Na pozostałych obszarach nadwarciańskich badano jedynie wschodnie tereny Wielkopolski. Osada z Jastrzębnik koło Kalisza uzupełnia nam obraz kształtowania się aglomeracji „kaliskiej” od późnego okresu lateńskiego. Pewnego rodzaju rewelacją okazały się badania w Łyszkowicach, województwo sieradzkie. Odsłonięto tam pracownię produkcji ceramiki siwej (toczonej na kole), pierwszą na północ od Śląska i Małopolski, nadto wytwórnię żaren rotacyjnych z zachowanymi około 30 żarnami oraz pozyskano szereg prób botanicznych (do ca 50 kg każda z nich). Odczuwa się natomiast (jeśli pominąć niewielką osadę w Gniewowie) niedosyt badań terenowych w rdziennej Wielkopolsce, przy czym wydaje się konieczne podjęcie tego rodzaju badań przede wszystkim w zagrożonym inwestycjami dorze-

czu dolnej Wełny. Generalnym wszakże mankamentem nadwarciańskich badań nad obydwooma okresami jest brak monograficznego ich ujęcia, choćby w takim zakresie, jak uczyniono to dla Śląska, Małopolski Zachodniej, Mazowsza i Pomorza Wschodniego, niezbędne dla całościowego poznania układu kultury przeworskiej na obszarze środkowej i dolnej Warty.

Badania nad wczesnym średniowieczem na ziemiach nadwarciańskich (sekcja V), jeszcze przed paru laty główny nurt badawczy naszego środowiska, uległy znacznemu osłabieniu w wyniku nie tylko ekspansji naszych archeologów poza tereny nadwarciańskie i polskie, lecz również w wyniku zmiany ich zainteresowań na inne epoki pradziejowe i kształcenie w tym kierunku młodych kadr. Nie znaczy to wszakże, by badania tych zaniedbano. Nowych materiałów (m. in. ceramiki stylu praskiego) do poznania najwcześniejszych faz wczesnego średniowiecza (VI - VII w.) dostarczyły eksploracje osad w Nowym Dworku koło Świebodzina, w Gniewowie koło Śmigła a też w Kaszczorze, w woj. leszczyńskim. Ślady gródka z VII - VIII w. odkryto w Łądzie, a osady otoczonej palisadą z tego wieku w Mogilnie. Materiał kruszewicki (stan. 2) pozwala cofnąć metrykę osadnictwa na tym stanowisku do VII w. Akcja weryfikacyjna grodów „łużyckich” ustaliła, że grodziska w Dakowach Mokrych i Raszewach sięgają VII - VIII w. W odniesieniu do późniejszych faz wczesnego średniowiecza na szczególne podkreślenie zasługują wyniki badań nad kompleksem grodowym w Łądzie, Gnieźnie oraz na Lednicy i w Piaskach koło Zdun. Szczególny aspekt badawczy, mianowicie architektoniczny miały prace wykopaliskowe prowadzone od kilku lat w Mogilnie nad benedyktyńskim zespołem klasztornym. W badaniach terenowych nie pominięto również osad otwartych, mianowicie w Kaliszu-Wydarte (stan. 2), w Skęczniewie i Wylazłowie — w regionie zbiornika retencyjnego „Jeziorsko”. Nie eksplorowano natomiast cmentarzysk. Skromniejszy zasięg miały badania nad schyłkiem wczesnego średniowiecza, odnoszące się do eksploracji gródek stożkowatych w okręgu konińskim oraz do skarbu z Wojcieszyc koło Kłodawy, badanego w powiązaniu z zapleczem osadniczym. Przedstawiając ten znaczny dorobek warto by jednak zastanowić się nad zwiększeniem zakresu i efektywności badań nad wczesnym średniowieczem nadwarciańskim. Abstrahując od wymienianej przy omawianiu innych epok konieczności wymiany informacji i kooperacji warto by w celu wnikliwszego poznania naszej wczesnośredniowiecznej przeszłości skonsolidować się na stosunkowo zaniedbanej wśród archeologów-

-mediewistów problematyce osadnictwa grodowego, podejmując szereg badań zwiadowczych i weryfikacyjnych, przy jednoczesnej lustracji ich zaplecza, a wyniki tych badań ujmować w sposób komplementarny.

W zakresie późnego średniowiecza i czasów nowożytnych (sekcja VI) nastąpiła pewna intensyfikacja badań. Przejawiła się ona przede wszystkim w badaniach samego Poznania lewobrzeżnego, rzadziej na innych terenach nadwarciańskich. W dzielnicy staromiejskiej Poznania przeprowadzono szereg prac wykopaliskowych w kilkunastu punktach, mając na celu wyjaśnienie genezy i rozwoju wczesnomiejskiej lewobrzeżnej aglomeracji poznańskiej. Szczególnie efektywne poznawczo były wyniki eksploracji w rejonie ulic Solnej, Kramarskiej, Wronieckiej, na Wzgórzu Św. Wojciecha, a też na Starym Rynku. Ogólny stan badań nad późnośredniowiecznym Poznaniem określić można jako wysoce zaawansowany. Jeśli w najbliższej przyszłości uzupełnią go badania na Placu Kolegiackim oraz w rejonie kościoła Katarzynek wówczas zrealizować możnaby ambitny cel poznawczy. Sooradycznie natomiast prowadzono badania wykopaliskowe poza Poznaniem. Wymienić tutaj należy kilkuletnie badania na zamku Nałęczów w Wenecji koło Żnina oraz systematyczne badania nad nowożytnym hutnictwem szkła na terenie wschodniej Wielkopolski, z których na sesji prezentowano jedynie materiał z m. Bułowe koło Słupcy. Instruktywne też było przedstawienie na niej skarbu monet z XVIII w. odkrytego w Miedzychodzie. W związku z badaniami nad późnym średniowieczem i czasami nowożytnymi nasuwa się sugestia o ewentualnym podjęciu na wzór poznański badań innych, głównych ośrodków miejskich XIII - XV w.

Całość rezultatów sesji³ ująć można w konkluzjach: 1) sesja spełniła niewatpliwie swój cel w zakresie wymiany informacji, 2) sesja stworzyła platformę dla rozwoju tendencji kooperacyjnych i w pewnym sensie integracyjnych w zakresie naukowo-badawczym. 3) sesja pozwoliła uzmysłowić blaski i cienie naszych badań archeologicznych i zmusiła niejako do refleksji nad problemem niedostatków chronologicznych, przestrzennych i merytorycznych badań archeologów nadwarciańskich i nad możliwościami dalszego rozwoju tych badań we wspólnej trosce i pracy.

³ W pewnym sensie uzupełnieniem tego sprawozdania jest artykuł: J. Zak, *Terenowe badania archeologiczne Katedry Archeologii*, [w:] „Informator Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu”, R. 12: 1976, s. 9 - 12.

RECENZJE

REVIEWS

BÜCHERBESPRECHUNGEN

„Archeozoologia” t. 3: 1977 i t. 4: 1978 (pod red. M. Sobocińskiego) [w:] „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu”, t. 93 i 103 [pod red. E. Matusiewicza]

Z godną podziwu regularnością otrzymaliśmy kolejne tomy „Archeozoologii”. Tom 3 ukazał się w 1977 r. a tom 4 w 1978 r. Należy jedynie żałować, że ze stawianych postulatów przy recenzowaniu dwóch pierwszych tomów nie udało się zwiększyć objętości wydanych zeszytów ani też zwiększyć nakładu¹.

Zeszyt 3 „Archeozoologii” ukazał się w 1977 r. w nakładzie 200+50 egzemplarzy o objętości 8,67 ark. wyd. (118 str.), wydrukowany techniką małej poligrafii, formatu B5.

Rocznik otwiera artykuł W. Chrzanowskiej pt. „Zwierzęce szczątki kostne z osady wczesnośredniowiecznej w Starym Zamku (s. 3 - 12). Materiał kostny pochodzi z badań wykopaliskowych prowadzonych na osadzie wczesnośredniowiecznej (VIII - IX w.) w latach 1973 - 1974 w miejscowości Stary Zamek (stanowisko 6), w woj. wrocławskim. Ogółem przebadano 1320 szczątków kostnych, z których rozpoznano 788, tj. 59,7%. Uzyskane wyniki autorka przedstawiła procentowo na tabelach od 1-3 według grup, gatunków zwierząt, osobno wyodrębniając szczątki kostne zwierząt domowych.

Wartość rozpoznanego materiału wzrasta, gdy weźmiemy pod uwagę stan naszej wiedzy o hodowli zwierząt i składzie pożywienia mięsnego dawnych plemion ślązańskich. Z przeprowadzonych badań wynika, że 97,7% oznaczonych szczątków pochodzi ze zwierząt domowych, a tylko 1,3% przypisana została do zwierząt dziko żyjących.

Ze zwierząt domowych stwierdzono szczątki małego bydła krótkorogiego, świni, konia, owcy i kozy oraz kota i psa. Autorka wnioskuje, że tak wyjątkowo dużą pod względem liczbowym hodowlę bydła przypisać należy korzystnemu usytuowaniu badanej osady nad rzeczkami — Sulistrowickiego Potoku i Czarnej Wody, a więc terenie korzystnym dla kolejnej wegetacji roślin będącej zapleczem paszowym.

Ze zwierząt dziko żyjących stwierdzono tylko nieliczne szczątki kostne zająca, jelenia, sarny, a więc zwierząt łownych. Znalezione resztki ryb potwierdza uprawianie rybołówstwa.

Kolejna praca to „Materiały kostne zwierzęce z osady kultury przeworskiej w Broniewicach” — pióra I. Krauz (s. 13 - 21). Na badanym stanowisku 1 znaleziono 311 szczątków kostnych, z których rozpoznano 194, tj. 62,38%; 178 szczątków, tj. 91,75% pochodzi z ssaków domowych (hodowla bydła, w mniejszym stopniu świni, owcy i kozy) a tylko 16 okazów z ssaków

dzikich, łownych, tj. jelenia i sarny. Na uwagę zasługuje wyróżnienie przez I. Krauz trzech nasad bliższych kości śródstopia krowy z wyraźnymi śladami obróbki rzemieślniczej. Znalezisko potwierdza, że także kości krowy stanowiły cenny surowiec produkcyjny.

A. Krupska z Zakładu Anatomii Zwierząt Akademii Rolniczej we Wrocławiu opracowała: „Szczątki kostne owcy i kozy z wczesnośredniowiecznego Wrocławia”. Jest to kolejne opracowanie materiałów kostnych z badań przeprowadzonych w latach 1952 - 1963 na Ostrowie Tums'im we Wrocławiu.

Badaniu poddano 3073 szczątków małych przeżuwaczy co stanowi 9,8% wszystkich wydobytych kości. Z powodu dużego rozdrobnienia i zniszczenia materiałów wrocławskich do dokładniejszych badań użyto tylko 1892 szczątki kostne czyli 61,6% badanych resztek. Uzyskane wyniki badań przedstawiono na 5 tablicach. W oznaczonym materiale 27,4% stanowiły szczątki owcy, a tylko 7,6% resztki kozy. Przy przyjęciu liczby oznaczonych szczątków jako 100% wzajemny stosunek owcy do kozy ma się jak 3,6 : 1. We Wrocławiu więc, tak jak na większości wczesnośredniowiecznych stanowisk z terenu Polski, rysuje się wyraźna przewaga owcy nad kozą. Na podstawie charakterystycznego rozdrobnienia materiału oraz śladów cięć i złamań można stwierdzić, że materiał badany stanowią typowe odpady kuchenne.

Do ciekawych wniosków dochodzi autorka odnośnie wielu poddawanych ubojowi zwierząt. Jak z zestawienia wynika najwięcej zwierząt bo aż 56,9% ubijano w wieku od 2 do 5 lat. Autorka zaobserwowała także odwrotność struktury stada hodowlanego w stosunku do przydatności przemysłu skór kozich niż owczych.

Po raz pierwszy mamy do odnotowania pracę T. Obarskiej pt. „Próby oznaczenia metodą mikromorfologiczną przynależności gatunkowej skór wczesnośredniowiecznych zwierząt”. Problem oznaczania przynależności gatunkowej skór znajdujących w bardzo dużej ilości na badanych obiektach archeologicznych jest nie nowy, ale jak dotychczas ciągle otwarty. Określenie gatunkowej przynależności skór jest pilną potrzebą przy stale narastającym ich wydobywaniu z warstw kulturowych. Dotyczy to zarówno wyrobów rzemieślniczych znajdujących w całości, jak i też po produkcyjnych odpadów. T. Obarska podjęła się tej próby, stosując metodę analizy mikromorfologicznej, określenie przynależności gatunkowej skór. W artykule oparła się na analizie 28 przedmiotów i 53 skrawkach skórzanych pochodzących z wczesnośredniowiecznych wykopalisk na Ostrówku w Opolu (X - XII w.). Przeprowadziła także porównanie skór wy-

¹ Rec. W. Błaszczyk, „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu”, t. 76, 84 (pod red. E. Matusiewicza), „Archeozoologia”, t. 1: 1975 i t. 2: 1976 (pod red. M. Sobocińskiego), „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 26: 1975 (1977), s. 251.

kopaliskowych ze skórami współczesnymi, odpowiadając na pytanie czy skóry były garbowane, czy też nie oraz określając ich przynależność gatunkową. Na tabeli wykazała, że głównie spotykanym w badanym materiale gatunkiem była skóra bydła. Częstotliwość występowania skór innych gatunków zwierząt jest natomiast zmienna w zależności od stanowiska. W Gdańsku np. w dalszej kolejności wyprawiano skóry kozie, rzadziej końskie, niewiele owczych a nawet świńską. Autorka w konkluzji artykułu stwierdza, że z przeprowadzonych badań nad określaniem przynależności gatunkowej wczesnośredniowiecznych skór zwierzęcych metodą mikromorfologiczną wynika, że metodę tę w tego typu badaniach można stosować z lepszym skutkiem i dokładnością w pracy niż stosowane dotychczas na dość szeroką skalę metody makroskopowe, organoleptyczne.

W omawianym zeszycie M. Sobociński po raz pierwszy publikuje wyniki badań nad przekazany przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu materiale zwierzęcy pochodzącym z badań doc. dr. hab. L. Krzyżaniaka przeprowadzonymi w Kadero, w Sudanie (s. 49 - 61). Są to pozostałości po zwierzętach bezkręgowych, reprezentujących mięczaki (Mollusca) oraz resztki zwierząt kręgowych (Vertebrata) należące do ryb (Pisus), gadów (Reptilia), płazów (Amphibia) i ssaków (Mammalia).

W opracowaniu M. Sobociński zajął się wyłącznie materiałem kostnym ssaków rozpoznając następujące zwierzęta: zająca, bliżej nieokreślone zwierzę z rzędu gryzoni (Rodentia), psa, kota domowego, istnienie którego przyjęto za prawdopodobne, geparda (?), krowę (występowanie bydła domowego w tym czasie przyjęto za prawdopodobne, przemawia za nim duże zróżnicowanie wielkościowe zmierzonych obiektów), bawoła afrykańskiego (?), owcę, kozę (uznając te zwierzęta za udomowione), antylopy i gazy. Autor bardzo wnikliwie omawia kości poszczególnych gatunków, podaje tabele gatunków występujących, a także szczegółowe wymiary porównawcze kości z bobra i zwierząt współczesnych.

Jak wynika z badań archeologicznych i przeprowadzonej analizy autor jest skłonny przyjąć istnienie w Sudanie bydła domowego w badanym okresie (neolit środkowo-sudański, ok. 4000 p.n.e.). Tenże autor w kolejnych pracach pt. „Materiał kostny zwierzęcy z grodziska w Gwieździnie”, (s. 63 - 80) oraz „Materiał kostny zwierzęcy z wczesnośredniowiecznego grodziska w Brodnicy” (s. 81 - 92) analizuje kości zwierzęce pochodzące z wykopalisk na grodziskach wczesnośredniowiecznych prowadzonych przez Katedrę Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

W pierwszym artykule z okresu starszego grodu (IX - X w.) w grupie ssaków domowych wyróżnia świnie (63,1%), krowy (24,2%) a w dalszej kolejności owcę i kozę, konia i psa. Z młodszego okresu (XI - XII w.) stwierdza autor, że resztki świń zajmują wprawdzie nadal pierwsze miejsce, lecz odsetek ich jest wyraźnie niższy (43%). Wszystkie uzyskane wyniki przedstawione zostały na 7 tabelach. Jak wynika z zestawień, odsetek szczątków ssaków domowych wynosi 97% a tylko 30% to szczątki kości ssaków dzikich i kości ptaków.

W drugiej pracy autor omawia resztki kostne zwie-

rząt wydobyte na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Brodnicy-Michałowie z X - XII w. Ogółem wydobytych zostało 4904 szczątki, z których rozpoznano i określono przynależność gatunkową 3734 tj. 77,73%. Załączone tabele szczegółowo przedstawiają przynależność gatunkową w procentach, rodzaje kości i inne dane, z których wynika wysokie spożycie wołowiny w stosunku do wieprzowiny oraz mięsa cennej zwierzyny łownej, drobiu i ptaków łownych zależnie od zamożności mieszkańców grodu. Z tego też grodziska wydobyte resztki kostne ptaków były przedmiotem analizy A. Waluszewskiej-Bubień, która uzyskane wyniki przedstawiła w artykule pt. „Resztki kostne fauny ptasiej we wczesnośredniowiecznym materiale wykopaliskowym z Brodnicy” (s. 93 - 101). Resztki kostne ptaków stanowią zaledwie 1,3% ogólnej liczby zwierzęcych szczątków kostnych i przedstawiają gatunki takie jak nur czarnoszyji, gęgawa i gęś domowa, łabędź niemy, głuszcak oraz kura domowa, jako dominanta w badanym materiale.

Druga praca A. Waluszewskiej-Bubień pt. „Szczątki kostne ptaków w zwierzęcych materiałach wykopaliskowych z Inowrocławiu” (s. 103 - 114) jest zarazem ostatnią pracą w omawianym roczniku. Omawiany materiał pochodzi ze stanowiska 11 w Inowrocławiu, tj. osady kultury łużyckiej (900 - 600 p.n.e.) i ze stanowiska 4b osady kultury grobów jamowych z okresu wpływów rzymskich, stanowiska 2a i stanowiska 20 z osady wczesnośredniowiecznej datowanej na XI - XII w. oraz z osady XIII - XIV w. Resztki fauny ptasiej w materiałach archeologicznych wymienionych stanowisk określa się od 1,0 - 2,8% i dotyczą spożywania mięsa takich gatunków jak gęgawa i gęś domowa, krzyżówka i kaczka domowa, kura domowa, cietrzew, żuraw, kulik wielki oraz puszczyk.

W sumie tom 3 „Archeozoologia” przynosi sporo wyników badań pomnażając dotychczasowy stan wiedzy o gatunkach mięsa spożywanych na poszczególnych osadach i w różnych chronologicznie okresach, ale także zawiera dotychczas po raz pierwszy publikowane wyniki fauny afrykańskiej a także pomnażając naszą wiedzę artykuł T. Obarskiej o gatunkach skór pochodzenia wykopaliskowego. Zaznaczyć należy także zauważalną troskę środowiska o zwiększaniu ilości instytucji zamieszczanych w tomie. Krąg odbiorców tego interesującego tomu poszerza się także dzięki zamieszczanym krótkim streszczeniom w jęz. angielskim i rosyjskim na końcu każdej pracy.

Tom 4 „Archeozoologia” ukazał się także terminowo w połowie 1978 r. w nakładzie 200 + 50 egzemplarzy i objętości 9,94 ark. wyd. (str. 128) formatu B5, wydrukowany małą poligrafia.

Cały tom tym razem zawiera analizy szczątków kostnych zwierzęcych z różnych stanowisk archeologicznych.

Pierwsze dwa artykuły W. Chrzanowskiej, O. Molendy oraz A. Krupskiej dotyczą analizy szczątków kostnych zwierząt znalezionych w Opolu. Pierwszy artykuł pt. „Zwierzęce szczątki kostne z wczesnośredniowiecznych wykopalisk w Opolu” (s. 3 - 24). Badany materiał uzyskano w trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych w latach 1965 - 1969 na Ostrówku w Opolu. Ogółem wydobyto 6902 fragmenty kostne z czego oznaczono 5328, tj. 77,2% całości. A. Walu-

szewska-Bubień wyodrębniła pozostałe 2,7% kości ptaków. Ssaki domowe stanowią 96,7% wśród wszystkich rozpoznanych kości. Autorka wszystkie dane zawarła w 6 tabelach. Na podstawie badań morfologiczno-osteometrycznych stwierdzony materiał kostny to głównie odpadki kuchenne ssaków domowych pochodzących ze świń, bydła i owiec, kozy oraz w minimalnym stopniu psa i konia. Z ssaków dzikich rozpoznano głównie fragmenty kostne zająca, sarny, jelenia, wiewiórki, łosia, bobra i w minimalnym tylko procencie dzika, niedźwiedzia, lisa i wydry, a więc zwierząt dostarczających mięsa i futer.

W świetle analizy materiału ustalono, że stosunek spożycia mięsa wołowego do wieprzowego i baraniny przedstawia się jak 1:0-6:0,06 oraz, że w najstarszych warstwach (XII w.) procentowy udział szczątków kostnych świń jest większy w stosunku do innych zwierząt (53%) w przeciwieństwie do warstw młodszych (XIII/XIV w.) — 44%.

A. Krupska w pracy pt. „Szczątki kostne owcy i kozy z wczesnośredniowiecznego Opolą” (s. 17 - 29) omawia szczegółowo przynależność gatunkową małych przeżuwaczy domowych uzyskanych w czasie badań przeprowadzonych na Ostrówku w Opolu (X - XII w.). Wśród wydobytego materiału będącego przedmiotem badań liczą 1600 sztuk kości owcy i kozy, tj. zaledwie 9,7% całości. Przy pomocy 5 tabel autorka omawia procentowo i porównawczo wszystkie cechy morfologiczno-osteometryczne rozpoznanych kości owcy pochodzącej od owcy miedzianej typu wrzosówki i form do niej zbliżonych.

Następne dwie prace opracowały Z. Schramm i I. Kranz. Pierwsza praca pt. „Materiał kostny zwierząt dzikich mięsożernych z wykopalisk w Santoku” (s. 31 - 42) zawiera opracowanie 114 egzemplarzy z 2514 szczątków ssaków dzikich wydobytych na terenie grodziska i podgrodzia w Santoku, datowanych na VI /VII - XII/XIII i X - XIII w.

Wśród analizowanego materiału autorki wyodrębniły 7 gatunków zwierząt, tj. wilka, lisa pospolitego, niedźwiedzia, borsuka, wydry, kuny leśnej i tchórze. Na podstawie analizy morfologiczno-osteometrycznej możemy przyjąć, że opisane gatunki nie wykazywały zasadniczych różnic wielkościowych w porównaniu z takimi zwierzętami wczesnośredniowiecznym i współczesnymi z innych terenów Polski, jak również okręgów nadbałtyckich i wschodniej Europy.

Drugie opracowanie autorki pt. „Szczątki kostne dzikich przeżuwaczy (Ruminantia scopili 1777) w wykopaliskach wczesnośredniowiecznego Santoka” (s. 43 - 60). Autorki z ogólnej liczby 90791 szczątków kostnych pochodzących z wykopalisk wczesnośredniowiecznego grodziska (VI/VII - XII/XIII w.) i podgrodzia (X - XIII w.) po rozpoznaniu 70 926 kości wydzieliły 2514 szczątków tj. 3,5% przynależnych do ssaków dzikich. Ten materiał stał się przedmiotem analizy morfologicznej. Wśród kości zwierząt dzikich wydzielono 15 gatunków, spośród których najliczniej reprezentowane są przeżuwacze jak tur, łos, jelen i sarna. Wyniki swoich badań autorki przedstawiły w 17 tabelach. W wyniku przeprowadzonych analiz materiału stwierdzono, że szczątków kostnych zwierząt dzikich na podgrodziu występuje dwukrotnie więcej. Praca ta stanowi cząstkowe opracowanie, które wej-

dzie w skład obszerniejszego, systematycznego opracowania, opisującego poszczególne gatunki ssaków dzikich w czasie i przestrzeni na ziemiach Wielkopolski i Kujaw.

Sześć dalszych prac zamieszczonych w „Roczniku” jest pióra M. Sobocińskiego. W pracy pierwszej pt. „Szczątki zwierzęce z osady i grodziska wczesnośredniowiecznego w miejscowości Węgrzy” (s. 61 - 72) autor omawia materiał kostny wydobyty na wczesnośredniowiecznej osadzie (X/XI w.). Z wydobytych 104 egzemplarzy określono przynależność gatunkową 44 czyli 42,3%. Są to wyłącznie kości ssaków domowych, z których najwięcej należy do świni i krowy a znacznie mniej do konia i małych przeżuwaczy. Z grodziska (XI/XII w.) wydobyto 5076 szczątków kostnych, z których rozpoznano 3994 czyli 78,6%. Są to głównie szczątki ssaków domowych i nieliczne dzikich. Z grupy zwierząt domowych najwięcej szczątków pochodzi z krowy i świni, a dalsze miejsce zajmują małe przeżuwacze i koń.

Kolejne opracowanie M. Sobocińskiego pt. „Zwierzęcy materiał kostny z osady otwartej kultury łużyckiej w miejscowości Węgrzy” (s. 73 - 82) objęło materiał z badań przeprowadzonych w 1962 - 1968 r. na osadzie otwartej kultury łużyckiej (400 - 300 lat p.n.e.) a następnie powstałej na niej osadzie wczesnośredniowiecznej (X/XI w.) i grodu (XI - XII w.). Z tych faz osadniczych pozostało 6946 resztek kostnych, z których autor rozpoznał 5328, tj. 76,7%. Z wykopów eksplorowanych na osadzie otwartej kultury łużyckiej pochodzi 1766 szczątków kostnych, z których rozpoznano i określono przynależność gatunkową 1290 czyli 73,05%. Są to głównie kości i fragmenty kostne ssaków domowych, tj. resztki krowy i świń, a znacznie mniejszy owcy i kozy, konia i psa. Ze zwierząt dzikich 6 znalezionych kości należy do jelenia, dzika i zająca a kości ptaków rozpoznano 10. Kolejnym opracowaniem pt. „Zwierzęce szczątki kostne z osady neolitycznej w Gniechowicach” (s. 89 - 108), na której rozpoznano kulturę ceramiki wstęgowej rytej i kłutej, kulturę lendzielską i pucharów lejkowatych wydobyto z osady kultury ceramiki wstęgowej. Ze znalezionej liczby rozpoznano i określono przynależność gatunkową 1110 obiektów, tj. 58,1%. Odsetek ten w poszczególnych okresach jest rozmaity. Najlepiej zachowany jest materiał z osady kultury ceramiki wstęgowej rytej i kultury lendzielskiej. W oznakowanym materiale zaznacza się wyraźna przewaga szczątków kostnych ssaków domowych, to odsetek ich jednak jest różnicowany. Najniższy jest dla kultury ceramiki wstęgowej rytej, najwyższy dla kultury pucharów lejkowatych osiągając już 88,8%. Tym samym w materiale wyróżniono najwyższy odsetek kości ssaków dzikich na osadzie kultury ceramiki wstęgowej rytej i kłutej.

Odnośnie analizy gatunkowej na pierwsze miejsce wysuwają się resztki kostne ssaków domowych krowy, a na drugim szczątki świni, z wyjątkiem kultury ceramiki wstęgowej rytej, gdzie miejsce to zajmują kości owcy i kozy. Szczątków z konia i psa stwierdzono po kilka egzemplarzy. Ze zwierząt dzikich rozpoznano we wszystkich kulturach występowanie kości tura i sarny. Jeleń nie występuje w kulturze lendzielskiej, kości dzika znaleziono na osadzie kultury cera-

miki wstępowej rytej i klutej, natomiast bobra tylko w kulturze pucharów lejkowatych. Analizę wydobytego materiału zawarto na 25 tabelach.

Ostatnie dwie prace M. Sobocińskiego dotyczą materiału kostnego wydobytego w Kruszwicy. Pierwsza pt. „Materiał kostny zwierzęcy z obiektów wczesno-średniowiecznych z fazy średniowiecznej w Kruszwicy (stanowisko 41)”, (s. 109 - 118) objęła 169 obiektów, z których rozpoznano 141 przynależnych do ssaków domowych (97,9%) a dzikich (0,7%) i 2 (0,14%) do ptaków. Z ssaków domowych najliczniej reprezentowana jest świnia i krowa, mniej koń i małe przeżuwacze. Jedna kość zwierzęcia dzikiego należy do łosia. W fosie staromiejskiej znaleziono 161 okazów, z których oznaczono 151 (93,8%), w tym 148 kości ssaków domowych (98%), 56 kości jednego psa, kości krowy, świni, owcy i kozy oraz 40 kości konia. Trzy kości zwierząt dzikich pochodzą od łosia i zająca. Analizę morfologiczno-osteometryczną przedstawił autor w 13 tabelach.

Ostatnia praca pt. „Szczątki kostne zwierzęce z osady okresu halsztackiego w Kruszwicy (stanowisko 4)”, (s. 119 - 123) zawiera analogię materiału po-

chodzącego z badań przeprowadzonych w latach 1974 - 1975 na osadzie halsztackiej (650 - 400 p.n.e.).

Z wydobytego materiału (288 szczątków) rozpoznano 202 okazy, tj. 70,1%. W liczbie tej dominują resztki zwierząt hodowlanych, dostarczających mięsa, tj. krowy, świni i kozy. Kości konia i psa występują w znikomej ilości. Autor stwierdza, że podobny skład gatunkowy wykazują materiały kostne pochodzące z osad kultury łużyckiej w Inowrocławiu, Kruszwicy (stan. 2) i w Kotlinie.

Jak z powyższego omówienia wynika czwarty zeszyt „Archeozoologii” zawiera opracowanie pochodzące z trzech ośrodków archeologicznych: poznańskiego, wrocławskiego i gdańskiego i terytorialnie obejmuje prawie cały pas zachodni ziem polskich od południa do północy.

Redaktor tomu prof. dr M. Sobociński udostępnił łamy „Archeozoologii” także badaczom z Zakładu Anatomii Zwierząt Instytutu Nauk Fizjologicznych Akademii Rolniczej we Wrocławiu. Poszerzenie zasięgu terytorialnego zamieszczonych prac jeszcze raz potwierdza wiodącą rolę poznańskiego ośrodka archeozoologicznego w Polsce.

Włodzimierz Błaszczyk

CZESŁAW CZUB

Wspomnienie pośmiertne

W dniu 7 maja 1979 zmarł, w wieku 73 lat, Czesław Czuba, fotograf, długoletni pracownik i kierownik laboratorium fotograficznego Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Urodził się 14 kwietnia 1916 r. w Poznaniu, gdzie uzyskał wykształcenie zawodowe w znanym zakładzie fotograficznym „Foto-Markiewicz” otrzymując tytuł mistrza dyplomowanego. W latach 1931 - 1945 (z przerwą wojenną) prowadził samodzielny salon fotograficzny. Od 1 lipca 1955 r. do 31 grudnia 1971 r., tzn. do chwili przejścia na emeryturę, związany był z poznańską archeologiczną placówką muzealną. Już w krótkim czasie opanował specyfikę pracy fotografa dla potrzeb archeologii, zarówno podczas prac wykopaliskowych, jak i wewnątrzmuzealnych. Wykonał tysiące zdjęć dokumentacyjnych zabytków archeologicznych oraz ich reprodukcji, setki fotogramów dla wielu wystaw o dużych walorach popularyzacyjnych, serie zdjęć z akcji muzealnych i okolicznościowych. Liczne z nich były wielokrotnie publikowane w wydawnictwach naukowych i propagandowych. Był pracownikiem bardzo oddanym sprawom instytucji, uczestniczył w pracach ponadplanowych, służył też radą i pomocą w licznych różnorodnych akcjach muzealnych. Był czło-

wiekiem dużej pracowitości i sumienności, wyjątkowo koleżeński, zawsze pełen życzliwości, którą zarażał wszystkich z nim przebywających. Łatwość nawiązywania kontaktów uprzyjemniała współpracę z Nim; cieszył się ogólną sympatią. Po rozstaniu się z Muzeum często je odwiedzał starając się podtrzymać długoletnie powiązania koleżeńskie.

Szczególnie istotnym nurtem życia Czesława Czuba była Jego pasja i zaangażowanie w pracy społecznej. Szeroka aktywność w tym zakresie była cechą charakterystyczną dla Jego sylwetki. Był członkiem Zarządu Poznańskiego Towarzystwa Fotograficznego, członkiem Komisji Egzaminacyjnej Cechu Fotograficznego przy Izbie Rzemieślniczej w Poznaniu, członkiem Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, niezwykle oddanym i aktywnym członkiem Zarządu Towarzystwa Miłośników Miasta Poznania i członkiem Oddziałowej Komisji Opieki nad Zabytkami, członkiem Zarządu Oddziału Poznańskiego Polskiego Towarzystwa Archeologicznego i Numizmatycznego. Jako aktywny działacz Komisji Ochrony Zabytków przy PTTK sporządził setki zdjęć obiektów zabytkowych wszelkiego rodzaju, zdjęć będących dziś często jedynym dokumentem ich istnienia. Zainteresowania ochroniarskie Cz. Czuba znalazły wyraz w kilkakrotnie organizowanych wystawach Jego fotogramów, m. in. na temat: „Poznań w fotografii”, „Piękno Wielkopolski” (w salach PTTK), oraz wystawach przedstawiających fotograficzną dokumentację wydarzeń historycznych i rocznic (w sali Towarzystwa Miłośników Miasta Poznania).

Zaangażowanie społecznikowskie Cz. Czuba przejawiało się nie tylko w działalności jako społecznego opiekuna nad zabytkami, był również opiekunem społecznym z ramienia Wydziału Zdrowia i Opieki Społecznej w Poznaniu służąc potrzebującym i chorym pomocą i radą.

Za swoją zawodową i społeczną działalność odznaczony został Odznaką Tysiąclecia, Złotą Odznaką Zasłużonego Rzemieślnika, Srebrną Odznaką za opiekę nad zabytkami, Srebrną Odznaką SFOS i Srebrną Odznaką PTTK.

Odszedł powszechnie żalowany przez wszystkich i długo pozostanie w pamięci współpracowników i znajomych.

Stanisław Jasnosz

